THE

ŚĀṄKHĀYANA ŚRAUTA SŪTRA

TOGETHER

WITH THE COMMENTARY

OF

VARADATTASUTA ĀNARTĪYA

EDITED BY

ALFRED HILLEBRANDT, PH. D.

PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF BRESLAU.

VOL. III.

Adh. IX–XVI.

THE COMMENTARY OF VARADATTASUTA ĀNARTĪYA

NEW SERIES, Nos. 827, 835, 853, 892.

PUBLISHED FOR THE BIBLIOTHECA INDICA

CALCUTTA:

PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

57, PARK STREET.

1897.

PREFACE, VOLUME III.

It is with a certain degree of hesitation that I lay this volume before the public on account of its many deficiencies owing partly to the unsatisfactory state of my manuscripts. Besides the materials described in page 241 of the first volume, I had, through the kindness of the late Dr. Rost, access to the manuscript belonging to the India Office (Eggeling Catalogue No. 261, marked in the present edition with the letter D), but it proved to be of little value and not worthy of careful collation. For it generally agrees with C, and is apparently derived from the same archetype, as will be seen from the selection of various readings, mostly intended to show the close relation of the two manuscripts. Much more trustworthy, and even better than C is the manuscript belonging to His Highness the Maharaja of Alwar, most kindly transmitted to me through His Excellency the Under Secretary of State for India (A). It consists altogether of 506 leaves and contains all eighteen Adhyāyas. Though quite modern, it is a very good copy and has, in many cases, rendered me valuable service. I only regret, that I have not been able once more to revise the various readings taken from it, after the original.

Notwithstanding all the labour this work has cost me, I feel that I have fallen short of my own intention to present the text in a most satisfactory condition. Though many difficult passages have been made the object of repeated and careful reflection, I have found it impossible without further materials to offer it in a more satisfactory form. On the other hand, I think that a Commentary like that of Ānartīya, is not edited for its own sake, but for the aid which it affords to a proper understanding of the main work. In this respect, I trust my edition will meet all reasonable demands.

Breslau, A. H.

Monhan strasse, 14.

ADDITIONS AND CORRECTIONS.

Page	9	line	12	read	१०. १११. १ instead of ७. ९. ११	
,,	29	,,	11	,,	९ ,, ,, ५	
,,	33	,,	19	,,	०ञ्ञ० ,, ,, ०ञ्ज०	
,,	34	,,	1	,,	अयं मिथेष इति ०वारि०	
,,	38	,,	11	,,	प्राक्तनम्	
,,	45	,,	21	,,	०मर्यान्तरं	
,,	49	note	1	,,	, over the line ' instead of , in marg.	
,,	54	line	13	,,	०थाञ्जलस्वा	
,,	56	,,	14	,,	श्रुतत्वात्	
,,	,,	,,	18	,,	श्रुतेः	
,,	,,	note	1	,,	०इमं	
,,	57	,,		,,	वैश्वानरीयं	
,,	71	,,	4	,,	C (orig.)	
,,	74	,,	1	,,	C वेतर०	
,,	75	,,	1	insert	, the Visarga '.	
,,	95	line	17	read	९७. ९	
,,	127	,,	7	,,	उद्दे०	
,,	142	,,	12	,,	चतुर्विंशा	
,,	145	note	1	,,	C ब्रघांश (?)	
,,	149	,,	4	,,	परो०	
,,	150	,,	2	,,	०ष्वन्यून्यमाने	
,,	151	,,	1	,,	११ ९। instead of ९. C	
,,	165	,,	2	,,	कुमार्यं (?)	
,,	172	,,	4	,,	०संया०	
,,	175	line	6	,,	०भिमा रथ०	
,,	190	note	1	insert	C ०णा०	
,,	192	,,	6	read	०भयामात्	
,,	199	,,	1	,,	०तिष्ठ० instead of ०षि०	

Page 204	line	6	read	पयुः instead of पयः
„ 208	note	4	„	C बथरूपकुष्ठ०
„ 210	„	1	„	CD परिसंख्यापरिग्र०
„ 214	line	7	„	०साध्यमित्ये०
„ 220	note	5	„	मंभा०
„ 223	„	2	„	०पुरोत्ताशा
„ 234	„	1	„	०द्वयंतरं
„ 236	„	2	dele	(?)
„ 248	„	2	read	युक्तं instead of यक्तं
„ 253	„	1	insert	after कथं instead of उपगतयन्ताः किमर्थं
„ 254	„	1	after	A the sign , ; ‘
„ 273	„	3	read	om. in CD
„ 274	„	1	„	स्वर्जि०
„ 282	line	18	„	२
„ 283	note	1	„	C गत्वाभि०
„ 288	„	3	„	०द्वितत्वेन०
„ 289	„	3	„	चतुष्य०
„ 301	line	16	„	संज्ञके
„ 309	„	6	dele	१
„ 310	„	13	read	चैत्रपत्याः and cancel note 1
„ 325	note	1	„	‘पिंडयामो
„ 328	line	9	„	दोषितो ऽस्माद् ग्राम०
„ „	note	3	„	०द्वारो
„ 335	line	9	„	ग्रवद्°
„ 358	line	3	„	एतद्वेदुत
„ 360	„	11	„	वरोह

On pages 26, 131, 156, 314, 319, note 1, should be cancelled; on page 113, notes 1 and 2; and on page 161, note 6. In note 1, page 88, omit the first three words, also the remark with regard to C in note 3, page 202, and note 1, in page 205.

अथ नवमोऽध्यायः ।

१.

भाष्यकारगिरां यत्र विनष्टं लेखनादिना ।

अक्षरं तद्वासशर्मा मुञ्जसूनुरकल्पयत् ॥

१. यो ऽयं व्याख्यात आलिम्बरणप्रभृत्युदवसानीयापर्यन्त एषो ऽग्निष्टोमसंज्ञः । स वा एषो ऽग्निष्टोम इत्येवमादिश्रुतेः । प्रथमसोमश्चायम् । यो ह वा एतेनानिष्ट्वेत्येवमाद्यर्थवाददर्शनात् । प्रकृतिः । चतुःसंस्थो ऽपि । द्वादशाहस्येति द्वादशसुत्यः क्रतुर्द्वादशाहवाच्यः । तस्य चायं प्रकृतिः । एकसुत्या एकाहाः । विषुवदादयः । एतेषां चायं प्रकृतिः । प्रकृतावगतायां विकृतिषु सुखमवगमो भवतीति प्रकृतिकथनम् ।

२. तस्येत्यग्निष्टोमः परामृश्यते । तस्याग्निष्टोमस्य प्रकृतिरूपेण व्यवस्थितस्य[1] यो विकार उक्थ्यादिसंस्थाविशेषस्तं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञाचार्यस्य शिष्यहितार्था । प्रकृतिसंबन्धेनेदं तावत्सर्वप्रकृतिविकृत्यर्थमाह ।

३. प्रकृतौ भवं प्राकृतम् । किं पुनस्तत् । पदार्थविशेषाभिधायकं नाम । तद्यथा । पञ्च प्रयाजान्यजति समिधः समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्त्विति प्रथम इत्येवमादि तदेतत्पञ्चवाराभ्यस्तस्य विशिष्ट-

१ D om. प्रकृतिरूपेण व्यवस्थितस्य

याज्यासंयुक्तस्य यजेर्नामधेयम्। एतद्विकृतमन्यस्मिन्द्रव्ये श्रूयमाणमन्यसङ्ख्याविशिष्टे चेष्टिकर्तृकालभिन्नमपि पशावेकादश प्रयाजान्यजतीति श्रूयमाणं निवर्तयति। न प्राकृतेन सह विकल्पते नापि समुच्चीयत इत्यभिप्रायः।

४. प्रकृतिं निवर्तयतीति वर्तते। प्राकृतस्य वस्तुनो विकृतौ प्रतिषेधः श्रूयमाणः प्रकृतिं निवर्तयति। अत्रापि विकल्पशङ्कानिवृत्त्यर्थमिदमुक्तम्। उदाहरणम्। उत्सर्गो जपानां न निगदमात्रेत्येवमादि।

५. प्रकृतिं निवर्तयतीति वर्तते। प्राकृतोऽर्थो विकृतौ श्रूयमाणो विकृतौ भवादर्थान्निवर्तते। तद्यथा। चतुस्त्रिंशदिति पुरस्ताद्वङ्क्रीणामित्यनेन (२१.३.२५) वङ्क्रीणां सङ्ख्यार्थकृतत्वात् षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयस्ता अनुष्ठ्योच्च्यावयतादित्येवं निवर्तते।

६. प्रकृतिं निवर्तयतीत्यनुवर्तते। प्राप्तस्य पुनर्वचनं परिसङ्ख्या। तद्यथा। वास्तोष्पते प्रतिजानीहीत्यनूच्य वास्तोष्पते शग्मयेति यजतीत्येतावदेव भवति। शिष्टं प्रकृतं धर्मजातं निवर्तयति।

७. उपजनः प्राकृतस्याभ्यधिकता। सा च प्रकृतिं निवर्तयतीति। वाशब्दश्चशब्दस्यार्थे। तस्योदाहरणम्। पञ्चपञ्च सूक्तानि निष्केवल्यमरुत्वतीययोः शस्यन्त इति। पञ्चसूची इयं विकल्पसमुच्चयसंदेहव्युदासार्थोक्ता। इदानीं तस्य विकारं व्याख्यास्याम इत्येतस्यानन्तरं यद्वक्तव्यं तदुच्यते।

८. आग्निमारुतादूर्ध्वं शस्त्रत्रयस्यागमादुक्थ्याख्यः क्रतुर्भवति।

९. एकस्य शस्त्रस्यागमादुक्थ्याख्यशस्त्रेभ्य ऊर्ध्वं षोडशी भवति।

१०. चयोदशानां शस्त्राणां षोडशिनः ऊर्ध्वमागमादतिरा-चाख्यः क्रतुर्भवति।

११. यान्येतान्युक्थ्यशस्त्रादीन्युक्तानि एतेषामन्तरेणाग्निमारुत-मनुयाजांश्च स्थानं भवति। ननु उक्तमेवैतदाग्निमारुतादूर्ध्वमित्येव-मादिभिः सूत्रैः। सत्यम्। एतत्क्रमनियमो मा भूदित्येवमर्थमेतत्-सूत्रम्। तेनात्यग्निष्टोमे आग्निमारुतादूर्ध्वं षोडशिग्रहे स्तुते शस्त्रं शास्त्रान्तरात्। उक्थ्यशस्त्रेभ्यो ऽप्यूर्ध्वं नावश्यं षोडशिचरणम्। अ-कृत्वापि षोडशिनं चयोदशागमादतिरात्रो भवत्येव।

२.

१. उक्थ्यशस्त्राण्युच्यन्ते। तत्र साकमश्वाख्यं स्तोत्रं मैत्रावरुणस्य। तस्मिन्सति यच्छस्त्रं भवति तदाह।

२. एन्द्र षु ब्रवाणि ते। अयं तृचः स्तोत्रियो भवति। अन-न्तरो ऽनुरूपः।

३. चर्षणीधृतं मघवानमुक्थ्यमिति तृचः। अस्तभ्राद्यामसुरो विश्ववेदा इत्ययं च तृचः।

४. सूक्तमेतत्।

५. आ वां राजानावध्वरे ववृत्यामिति सूक्तम्।

६. ऐन्द्रावरुणी मैत्रावरुणस्येति श्रुतत्वात्।

३.

१. सौभरं स्तोत्रं ब्राह्मणाच्छंसिनो भवति। तस्मिन्शस्ति।

२. वयमु त्वामिति स्तोत्रियः। यो न इदमिदं पुरेत्यनुरूपः। एतौ[१] प्रगाथौ। उत्तमं ककुभः प्रत्यादन्ते सतोबृहत्या (७.२५.१५) द्वितीयमिति।

३. प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहद्रय इति तृचः। यो अद्रिभित्प्रथमजा ऋतावेति च तृचः।

४. अस्तेव सु प्रतरं लायमस्यन्निति सूक्तमुद्धृत्य उत्तमां शंसेत्।

५. उदप्रुतो न वयो रक्षमाणा इत्येतत्सूक्तं शस्त्वा ततः।

६. या पूर्वस्य सूक्तस्योद्धृता तया परिदध्यात्। बृहस्पतिर्न इति परिधायेति वक्तव्ये गुरुसूत्रकरणं पर्यासानामुत्तमांस्तृचान्होत्रकाः शंसन्तीत्युक्ते (११.३.२) अन्यास्तिस्र उत्तमाः इयं तु पृथग्भूता परिधानीयैव इत्येतदर्थम्।

४.

१. नार्मेधाख्यं स्तोत्रमच्छावाकशस्त्रस्य भवति।

२. अधा हीन्द्र गिर्वण इति स्तोत्रियः। परिप्रिष्टो ऽनुरूपः।

३. चतुर्जनिची तस्या अपस्यरीति सूक्तम्।

४. विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचमिति सूक्तम्।

५. प्र वः पान्तमन्धसो धियायत इति सूक्तम्।

---

१ C D om. एतौ।

६. सं वां कर्मणा समिषा हिनोमीति सूक्तम्।

७. ऐन्द्रावैष्णव्यच्छावाकस्येति (१६.११) श्रुतेः। ऐन्द्राग्न्युक्थ्योक्थानि भवन्तीत्युक्थ्यशस्त्रेषु शंसनं सामान्येनोक्तम्। विशेषः शाखान्तरात्।

५.

१. यजमानः षोडशिग्रहमुपतिष्ठेतेति सूत्रच्छेदः। षोडशिग्रहाय स्तोत्रं स्तोष्यमाणेषु छन्दोगेषु।

२. यस्माज्जात इत्येवमादिना मन्त्रेण षोडशिग्रहमुपतिष्ठेत।

३. इन्द्र जुषस्वेत्येवमादिकं स्तोत्रियं शस्त्वा। इन्द्र जुषस्व प्र वहा याहि शूर हरिहेत्ययमनुक्रमस्य ब्राह्मण आम्नातस्य स्तोत्रियस्य दीर्घपाठः शाखान्तरीयत्वात्।

४. अन्यस्मिन्नपि स्तोत्रिये सति शंस्तव्या विभक्त्यन्तरनिर्देशात्।

५. आ त्वा वहन्तु हरयः स्वादोरित्था विषूवतः। इत्येतौ द्वौ विहरेत्। गायत्रं पाङ्क्तं चेति वचनं यथासमाम्नातपक्षे क्रमार्थम्।

६. प्रथमेन गायत्रेण पादेन आ त्वा वहन्तु हरय इत्यनेन प्रथमं पाङ्क्तं पादं स्वादोरित्था विषूवत इत्येतं संधाय अवस्यति। पादेन पादमिति वचनं वालखिल्यासु[1] तथाक्रमधर्मार्थम्।

७. वृषणं सोमपीतये मध्वः पिबन्ति गौर्यः।

८. तृतीयेन गायत्रेण पादेन इन्द्र त्वा सूरचक्षस इत्यनेन या इन्द्रेण [illegible]ावरीरित्येतं संधायावस्यति।

---

१ C in marg. द्विप.

९. तृष्णा मदन्ति गोभसे वक्षीरनु स्वराज्यमित्येताभ्यां प्रणौति। एवमुत्तरास्वपि द्रष्टव्यम्। गायत्रीश्च पङ्क्तीश्च विहरतीति श्रुतेः।

१०. इन्द्राय साम गायतेत्येतमौष्णिहं तृचं आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिरिति बार्हतं च विहरति। उष्णिहश्च बृहतीश्च विहरतीति श्रुतेः।

११. प्रथमेनौष्णिहेन पादेन इन्द्राय साम गायतेत्यनेन प्रथमं बार्हतं पादं आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिरित्येतं संधायावस्यति।

१२. द्वितीयेनौष्णिहेन विप्राय बृहते बृहदित्यनेन द्वितीयं बार्हतं पादं याहि मयूररोमभिरित्येतं संधाय प्रणौति।

१३. अष्टाक्षरमौष्णिहस्य पादस्य धर्मकृते विपश्चित इति। अष्टाक्षरं बार्हतस्य मा त्वा केचिन्नि यमन्विमिति। एताभ्यामौष्णिहबार्हताभ्यामष्टाक्षराभ्यां संदधत् ताभ्यामन्ते ऽवस्यति।

१४. चतुरक्षरे उभयोरौष्णिहबार्हतयोर्ये अवशिष्टे। पनस्यवे न पाशिन इत्येते। ते उभे चतुरक्षरे समस्य एकत्र पादरूपे कृत्वा उत्तममन्यं बार्हतं पादं अति धन्वेव ताँ इहीत्येतं संधाय प्रणौति। पनस्यवे न पाशिनो ऽति धन्वेव ताँ इहो३ इति। एवमुत्तरास्वपि द्रष्टव्यम्।

६.

१. आ धूर्ष्वस्मै दधाताश्वानिति द्विपदां विंशत्यक्षरामुरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति त्रिष्टुभं च विहरति। द्विपदां च विंशत्यक्षरां त्रिष्टुभं च विहरतीति (कौ० १७.२) श्रुतेः।

२. प्रथमेन द्वैपदेन पञ्चाक्षरेण आ धूर्ष्वस्मा इति सविकर्षेण प्रथमं[1] त्रैष्टुभं पादं उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानित्येतं संधायावस्यति।

३. द्वितीयेन पञ्चाक्षरेण दधाताश्वानित्यनेन द्वितीयं त्रैष्टुभं पादं स्वर्वज्ज्योतिरभयं स्वस्तीत्येतं संधाय प्रणौति।

४. तृतीयेन पञ्चाक्षरेण इन्द्रो न वज्रीत्यनेन तृतीयं त्रैष्टुभं पादं ऋष्वा त इन्द्र स्थविरस्य बाहू इत्येतं संधायावस्यति।

५. चतुर्थेन पञ्चाक्षरेण हिरण्यबाहुरित्यनेन चतुर्थं त्रैष्टुभं पादं उप स्थेयाम शरणा बृहन्तेत्येतं संधाय प्रणौति। छन्दोग्रहणं अक्षरग्रहणं च सर्वत्रापूर्यमाणे विकर्षार्थम्।

६. एष ब्रह्मेत्येवमादिको द्वैपदस्तृचस्तं च प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी इत्येवमादिकं च जागतं विहरति। द्विपदाश्च षोलशाक्षरा जगतीश्च विहरतीति (कौ० १७.२) श्रुतेः।

७. प्रथमेन द्वैपदेन चतुरक्षरेणैष ब्रह्मेत्यनेन प्रथमं जागतं पादं प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी इत्येतं संधायावस्यति।

८. द्वितीयेन चतुरक्षरेण य ऋत्विय इत्यनेन द्वितीयं जागतं पादं प्र ते वन्वे वनुषो हर्यतं मदमित्येतं संधाय प्रणौति।

९. तृतीयेन द्वैपदेन चतुरक्षरेणेन्द्रो नामेत्यनेन तृतीयं जागतं पादं घृतं न यो हरिभिश्चारु सेचत इत्येतं संधाय अवस्यति।

१०. चतुर्थेन द्वैपदेन चतुरक्षरेण श्रुतो गृण इत्यनेन चतुर्थं जागतं पादमा त्वा विशन्तु हरिवर्पसं गिर इत्येतं संधाय प्रणौति।

---

[1] C D om. प्रथमं।

एवमुत्तरास्वपि द्रष्टव्यं। इन्द्र त्वया यं पृणक्षि हरिभिर्न धेनव (१०.९६.२) इत्यवसाय तिरातय इति शुद्धेन तिकारेण प्रारम्भः। त्वामिच्छ सो अस्य वज्रो हरितो य आयस इत्यवसानम्। विकर्षेण द्वैपदं चतुरर्चर्ई वसन्तते (८.६.२१) हरिर्निकामो हरिरा गभस्त्योरिति वकारेण आरम्भः।

११. इन्द्रो दधीचो अस्थभिरित्येतासां तिसृणां गायत्रीणां ग्रहणं उच्यते। द्वाभ्यामवसाय पादाभ्यां। इन्द्रो दधीचो अस्थभिर्वृत्राण्यप्रतिष्कुत इत्येताभ्यां। ततो द्वाभ्यां प्रणौति। जघान नवतीर्नवेच्छन्नश्वस्य यच्छिर इति। द्वाभ्यामवसाय। पर्वतेष्वपश्रितं तद्विदच्छर्यणावतीत्येताभ्याम्। ततः। द्वाभ्यां प्रणौति। अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यो३ इति।

१२. उत्तमेन गायत्रेण पादेन इत्या चन्द्रमसो गृह इत्यनेन प्रो ष्वस्मै पुरोरथमित्येतस्याः पादं संधायावस्यति।

१३. द्वितीयतृतीयाभ्याम्।

१४. चतुर्थपञ्चमाभ्याम्।

१५. प्रणौतीति वाक्यशेषः। गायत्रीः शंसति सप्तपदां शंसतीति श्रुतेः।

१६. प्र प्र व इत्येवमादिकं तृचं शंसति। अथ नित्या अनुष्टुभः शंसतीति (१७.३) श्रुतेः। नित्या इति वचनात् पूर्वाश्वस्तो ऽनुष्टुभः कृत्रिमा इति ज्ञायते।

१७. एकापत्तणं तृचाधिकारनिवृत्त्यर्थम्।

१८. यो व्यतीँरफाणयदित्येतासां तिसृणामुत्तमां परिशिष्य

अर्भको न कुमारक इत्येतां। ततो ऽस्य मदे अरितरिन्द्र इति[1] निविदं दध्यात्।[1]

१९. स्तोत्रिये चावापः। चप्रशब्दादनुरूपे च क्रियमाणे। न तु समुत्था[2]। निविदे च परिधानीयायै च।

२०. ततो ऽर्भको नेति परिशिष्टां शस्त्वा उपहूयस्वेत्यनया परिदध्यात्[3]। उपहूयस्व विष्टपमिति परिदधातीति (१.७.२) श्रुतेः।

२१. रोदोभ्यामित्यादिकम्।

२२. अपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति यजति।

२३. इन्द्र जुषस्वेत्येतस्मिन् स्तोत्रिये क्रियमाणे, शाखान्तरीये ऽनुरूपे सत्यपि, चत्वारिंशत्संपदानुष्टुभो भवन्ति। तत्र लौकतः पुरू-वसो (८.४६.१) अत्राह गोरमन्वत (१.८४.१५) प्रो ष्वस्मै पुरोरथ (७.६.१२) मित्येतास्तिस्र उद्धरेदनुरूपाक्षरपरिमाण-साम्यात्। एतत्प्रतिरूपमु हैके ऽनुरूपं कुर्वन्तीत्याश्वलायनके पठित एवानुरूपः। स्वशाखायां तु तस्मादत्रानुरूपं नाद्रियेतेत्यकरणमेवा-नुरूपस्य युक्ततरम्[4]।

२४. विक्रियमाणे स्तोत्रिये शाखान्तरादन्यस्मिन् क्रियमाणे यथासमाम्नातमविकृतं शस्त्रं भवति। तेनेदं चत्वोलग्निमाम कुर्यु-रविकृतः षोडशी शस्तव्य इत्याश्वलायनकम्। अत्र प्रत्यक्षे पिपी-

---

१ C D om. the beginning of the nivid.

२ A adds एतत् प्रतिरूपमु हैके ऽनुरूपं कुर्वन्तीत्युपक्रम्य तस्मादत्रानुरूपं नाद्रि-येतेति श्रुतेः।

३ C D om. from ततो up to परिदध्यात्।

४ C in marg. अयो रूपं मे इत्यादयः।

पात इति स्तोत्रिय इममिन्द्र सुतं पिबेत्यनुरूपः। स्वरसाम्नि दृष्टत्वात्। यद्यनुरूपः क्रियते सर्वमन्यत्तुल्यम्।

२५. इन्द्रस्य सखाङ्गित्येवमादिना मन्त्रेण यष्टं भक्षयति। शाखान्तरे कपिञ्जलमागाय भक्षाहरणं सोमस्यांशान्यजमानस्थानेन[1] मन्त्रेण भक्षयति।

७.

१. पान्तमा वो अन्धस इत्येवमादिकौ[2] तृचौ। प्रथमः स्तोत्रिय उत्तरो ऽनुरूपः। होतृग्रहणं होत्रकाणामपि स्तोत्रियानुरूपग्रहणनिवृत्त्यर्थम्[3]। प्रथमेषु रात्रिपर्यायेष्विति विशेषणं रात्रिपर्यायेषु त्रिष्वेव[4] भेदप्रदर्शनार्थम्। ततश्च सर्पणादयः प्रथममध्यमोत्तमाः पर्यायाः।

२. उक्तमेतत् प्रथमेषु रात्रिपर्यायेषु गायत्राणां स्तोत्रियानुरूपाणां प्रथमान्पादानभ्यस्यन्तीत्येवमादि। तदपवादो ऽयमुच्यते। प्रथमस्य रात्रिपर्यायस्य प्रथमं पादं नाभेडयति। नाभ्यस्यतीत्यर्थः।

३. स्तोत्रियानुरूपावशिष्टो यः सूक्तशेषस्तदुक्थमुखं भवति। उक्थमुखमिति संज्ञाकरणं शास्त्रसंव्यवहारार्थम्।

४. अभि त्वं मेषं पुरुहूतमृग्मियमिति सूक्तं शंसति। आगतमिति संज्ञायाः शास्त्रे संव्यवहारः प्रयोजनम्। उक्थमुखानां जगतीनां च द्वेद्वे शंसेयुरिति।

५. अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममित्येतया यजति।

---

१ C in marg. यजमानमाय instead of यं सोमस्यांशान्य। २ C in marg. द्वौ। ३ A °न्नृत्त्या° C °पदत्वाम्नि° D °पदचानि°। ४ A त्रिष्वपि।

८.

१. स्तोत्रियानुरूपौ होतुरित्येतस्मात् स्तोत्रियानुरूपाविति वर्तते । प्र व इन्द्राय मादनमिति स्तोत्रियः । प्र कृतान्यृजीषिण इत्यनुरूपो मैत्रावरुणस्य ।

२. सुरूपकृत्नुमूतय इत्येतत्सूक्तमुक्थमुखाख्यं मैत्रावरुणः शंसति ।

३. त्वं सु मेषं महया स्वर्विदमित्येतस्य सूक्तस्य जागताख्यस्य नवमीं चोत्तमां चोद्धृत्य शंसनत्वेन परिहाय चतुर्दशीं पूर्वां शस्त्वा त्रयोदश्या परिधाय पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृत्रमित्येतया यजति । ननु चतुर्दशीं पूर्वां शस्त्वा त्रयोदश्या परिधायेत्युक्ते सिद्ध एवोत्तमाया उद्धारः । किं वचनेन । उच्यते । अनुरूपादनन्तराण्यैन्द्राणि जागतान्यन्यानीति (५२.१०.२) वचनात्तत्राप्यस्य विनियुज्यमानस्य समान[1] उद्धारः कथं नाम स्यादिति वचनम् । इहैव व्युत्क्रमशंसनं । त्रिष्टुब्भिः परिदधतीति वचनात् । नवमीं चोत्तमां चेति द्विचशब्दात् नवम्युत्तमे मरुत्वत्यौ इन्द्रप्रसादादेवास्य लाभात् । मरुत्वतीये पुनरनुद्धारः[2] ।

९.

१. पूर्वः स्तोत्रिय उत्तरोऽनुरूपः ।

२. इन्द्र त्वा वृषभं वयमित्येतत् सूक्तमुक्थमुखाख्यं शंसति ।

---

१ A समानस्योत्तमाया उद्धारः । C (orig.) D °युज्यमानस्येति मता ।

२ C °शब्दात् मरुत्वतीये पुनरनुद्धारः नवम्युत्तमे मरुत्वत्यौ इव नत्प्रसादादेवास्य (orig. इन्द्रप्र°) लाभात् D इन्द्रप्रसादादे° M इन्द्रनत्प्रसादादेवास्य All MSS. with the exception of A have मरुत्वतीये पुनरनुद्धारः immediately after °शब्दात् ।

३. पूर्वेण सह विकल्पः। उत्तमाया उद्धारो गायत्राण्युक्थमुखानि शंसतीति वचनात्।

४. न्यू षु वाचं प्र महे भरामह इत्येतत्सूक्तं आगताख्यं शंसति।

५. वृषा मद इन्द्रे श्लोक उक्थेत्येतया यजति।

१०.

१. इन्द्राय मद्वने सुतमिति स्तोत्रियः। इन्द्रमिद्गाथिनो बृहदित्यनुरूपः।

२. इन्द्रमिद्गाथिनो बृहदित्येतस्य सूक्तस्य यो ऽनुरूपशेषस्त-दुक्थमुखं भवति।

३. मा नो अस्मिन् मघवन् पृत्स्वंहसीति आगताख्यं सूक्तं शंसेत्।

४. इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमित्येतया यजति।

११.

१. होत्रवचनमसंदेहार्थम्। मध्यमेषु रात्रिपर्यायेष्विति संज्ञा-करणं शास्त्रसंव्यवहारप्रयोजनाय। मध्यमान्मध्यमेषु। मैत्रावरुणाय ब्राह्मणाच्छंसिने च मध्यमानामिति।

२. उद्घेदभि श्रुतामघमित्येतत्सूक्तमुक्थमुखाख्यं शंसेत्। उत्त-मामुद्धृत्य गायत्रीसंदेहात्। उत्तमामृचमैन्द्राभैर्वी इन्द्र इषे ददातु न इत्येतां सूक्तादुद्धृत्य बहिःकृत्वा।

३. अहं भुवं वसुनः पूर्व्यस्पतिरित्येतदाज्ञागतं सूक्तं शंसेत्।

४. अपाय्यस्यान्धसो मदायेत्येतया यजति।

१२.

१. एतौ स्तोत्रियानुरूपौ मैत्रावरुणस्य यथाक्रमेण।

२. एन्द्र सानसिं रयिमित्येतत्सूक्तमुक्थमुखाख्यं शंसेत्।

३. प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिमित्येतत्सूक्तं आगताख्यं शंसेत्।

४. अस्य मदे पुरु वर्पांसि विद्वानित्येतया यजति।

१३.

१. अभि त्वा वृषभा सुत इति स्तोत्रियो ब्राह्मणाच्छंसिनः। अभि प्र गोपतिं गिरेत्यनुरूपः।

२. आ तू न इन्द्र मद्र्यगिति एतत्सूक्तमुक्थमुखाख्यं शंसेत्।

३. तदस्मै नव्यमङ्गिरस्वदर्चतेति आगताख्यं सूक्तं शंसेत्।

४. थैस्ते रथो मनसो जवीयानित्येतया यजति।

१४.

१. इदं वसो सुतमन्ध इति स्तोत्रियः। इन्द्रेहि मत्स्यन्धस इत्यनुरूपो ऽच्छावाकस्य।

२. इन्द्रेहि मत्स्यन्धस इत्यस्य सूक्तस्य अनुरूपत्वमुक्थमुखाख्य शंसेत्।

३. अजातशत्रुमजरा स्वर्वतीत्येतस्य सूक्तस्योत्तमामुद्धृत्याभि-त्रिष्णात् त्रिष्टुभं चेति कृत्वा उद्यत्सह: सहस आजनिष्टेति परिधाय ऐन्द्रेषु जागतेष्वजावशत्रुमिति प्रयुज्यमानमेवं भवति परिधायेति वचनात्। इदं ते पात्रं सनवित्तमिन्द्रेत्येतया यजति।

१५.

१. एतौ स्तोत्रियानुरूपौ होतुर्भवत उत्तमेषु रात्रिपर्यायेषु सत्सु। उत्तमेषु रात्रिपर्यायेष्विति संज्ञा शास्त्रसंव्यवहारार्था। त्रिष्वपि पर्यायेषु प्रायशो होतुः स्तोत्रियानुरूपौ न व्यभिचरत इति स्तोत्रियानुरूपवचनमधिकारार्थम्।

२. महाँ इन्द्रो य ओजसेत्यस्य सूक्तस्यानुरूपशेषमुक्थमुखाख्यं शंसेत्। उत्तमास्तिस्रो दामसंस्तवादुद्धियन्ते।

३. विश्वजिते धनजिते स्वर्जित इत्येतज्जागताख्यं सूक्तं शंसेत्।

४. तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेत्येतया यजति।

१६.

१. आ त्वेता नि षीदतेति स्तोत्रियः। आ त्वद्य सबर्दुघां हुवे गायत्रम्‌ गमीत्यनुरूपः।

२. यस्य संस्थे न वृण्वत इत्युक्थमुखाख्यं सप्तर्चं शंसेत्।

३. अहं दां गृणते पूर्व्यं वस्विति जागताख्यं सूक्तं शंसेत्।

४. प्र वा महत्तो मरुत्वतीत्येतया यजति।

१७.

१. योगेयोगे तवस्तरमिति स्तोत्रियो ब्राह्मणाच्छंसिनः। युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषमित्यनुरूपः।

२. युञ्जन्ति ब्रध्नमित्येतस्य सूक्तस्यानुरूपावशेषमुक्थमुखाख्यं शंसेत्।

३. इमां ते धियं प्र भरे महो महीमिति जागतस्यास्य सूक्तस्योत्तमामुद्धृत्य शेषमन्यत्रापि जागतत्वविनियोगे शंसेत्। उत्तमा त्रिष्टुप्[1] मित्रादिभ्यो वाच[2] षड्भिः कृता इत्येवानैन्द्रीत्युद्ध्रियते।

४. तदस्येदं पश्यता भूरि पुष्टमिति त्रिष्टुभा परिधाय।

५. प्रो द्रोणे हरयः कर्माग्मन्नित्येतया यजति।

१८.

१. इन्द्रः सुतेषु सोमेष्वित्ययं स्तोत्रियोऽच्छावाकस्य इन्द्रं वर्धन्तु नो गिर इत्यनुरूपः।

२. उष्णिहावेतौ स्तोत्रियानुरूपौ। तयोरुत्तमानि चतुरक्षराण्यभ्यस्यन्ति। तथा ह्यानुष्टुभो रात्रिरिति च्छन्दसोऽन्यस्यानूहः[2] कृतो भवति।

३. उप नः सुतमा गहि सोममिन्द्र गवाशिरमित्येवमादिकमुक्थमुखाख्यं सूक्तं[4] शंसेत्।

---

१ C D M उत्तमां त्रिष्टुभं। २ ? A वा D वा चषड्भ्यः कृताभ्यः।
३ C D छन्दो न्यस्या॰ M. च्छन्दोन्यस्य। ४ C D om. सूक्तं।

४. प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी इत्येतच्छागताख्यं सूक्तं शंसेत्।

५. प्रोग्रां पीतिं वृष्ण इयर्मि सत्यामित्येतया ऽऽयजति।

१९.

१. अथशब्दो विशेषाधिकारार्थः। विशिष्टेष्वहीनेषु एकोत्तरेषु भवा आहीनिक्याः। अच्छावाकस्यातः परमुच्यते। चतुरक्षराभ्यासनिवृत्त्यर्थं पुनरच्छावाकवचनम्।

२. प्रथमे रात्रिपर्याये ऽच्छावाकस्यैतौ स्तोत्रियानुरूपौ। प्राकृतयोर्निवृत्तिः। श्रूयमाणं प्राकृतं नामधेयमन्यस्मिन्द्रव्ये प्रकृतिं निवर्तयतीति वचनात् (९.१.२)। एह हरी ब्रह्मयुजेत्याकारान्तः पादः एकारादिश्च। तत्र पादाभ्यासे।

समानाक्षरे सस्थाने दीर्घमेकमुभे स्वरम्[१]।

इत्याकारयोरेकदीर्घं कृत्वा तत इकारोदय एकारमिति एह हरी ब्रह्मयुजेह हरी ब्रह्मयुजा।

३. उत्तमे रात्रिपर्याये स्तोत्रियानुरूपावाहीनिक्यावच्छावाकस्य।

४. आहीनिक्यनिवृत्त्यर्थमनुवादः प्राकृतक्रमार्थः।

२०.

१. आश्विनाय स्तोष्यमाणेषु छन्दोगेषु[२] प्रहुताहुती जुहोति। संसत्सु छन्दोगेषु प्रहुतहोमीये आहुती जुहोतीति श्रुतेः। प्रहुताहुती जुष्टो वाचो भूयासमित्येवमादिके।

---

१ Rigveda Prātiśākhya (ed. Max Müller) 119.

२ A adds होतेति शाङ्खभाष्यकारः। तदुक्तं चाश्विनशस्त्रे होतुरेवाधिकारात्। यत्तु प्रवराणुपूर्व्येति (१.९.११) प्रसङ्गात्प्रहुतावुक्तं तन्नित्यं।

२. मध्यमेन स्थानेन शंसेत्।

३. प्रवर्धमानेन स्थानेनेत्यर्थः। एवं वा आश्विनं शंसेत्।

४. अतिदेशो ऽयम्। ततश्छन्दोऽनन्तरेण वेत्यादि यदुक्तं (६.६.१७) तदभिव्योषाश्विने[1] ऽपि भवति।

५. तस्याश्विनप्रकृतेः प्रातरनुवाकस्य यो विकारस्तं व्याख्यास्यामः।

६. त्रीणि पदानि समस्य पङ्क्तीनामवस्येदिति न भवति।

७. बार्हतच्छन्दसां याः प्रतिपदश्छन्दोगैः स्तुतास्तासां प्रातरनुवाकातिदेशात्प्रकृतिवत्प्रयोगे प्राप्ते वचनम्। अथ यद्बार्हतीनां प्रतिपदां प्रथमंप्रथमं प्रगाथं पुनरादायं ककुप्कारं शंसति पुनरादायं वै सामगाः स्तुवते तस्यैवैतद्रूपं क्रियत इति श्रुतेः। (१८.२)।

८. अग्निर्होता गृहपतिः स राजेति प्रतिपदाश्विनस्य भवति। भिन्नप्रयोजनत्वाद्भिन्नदेवतत्वाच्च समुच्चये प्राप्ते वचनमापोरेवतीमुद्धृत्येति।

९. प्रातरनुवाकवत् प्रतिपत्समारोहणीयानन्तरेण गायत्रात् छन्दसश्चतुर्दशोद्धरति। ऋच एव ताः। तथा प्रकृतत्वात्। उद्धरतीति पुनर्वचनं पूर्वत्र स्थानादेशसंबन्धात्।

१०. आनुष्टुभाच्छन्दसो द्वे ऋचावुद्धरति।

११. उद्धरतीत्यनुवर्तते। त्रैष्टुभाच्छन्दसस्त्रयोदशाधिकं शतमृचामुद्धरति।

१२. मा सत्याभ्यामिति त्रीणि कक्षीवता दृष्टानि काक्षीवतानि

१ A व्योषा। C अभिव्योषा alt. to अभिव्याख्या। M व्योष्या। See Comm. on ११.

तानि नित्यानि। अभिव्योषाश्विने[1] ऽपि नोद्धर्तव्यानि नित्यत्वात्। तथा युवो रजांसीति सूक्ते तं युञ्जाथामिति सूक्ते। एतानि चत्वार्यागस्त्यानि त्रिष्वपि षष्टिशतेषु नोद्धर्तव्यानि।

१३. प्रथमं काक्षीवतं नासत्याभ्यामिति सूक्तं शस्त्वा ततः का राधद्धोत्राश्विना वामिति नव शंसेत्।

१४. सुपर्णमादित आरभ्य अधिकं शतं शंसेत् आगस्त्येभ्यः सूक्तेभ्य ऊर्ध्वं। इमानि वां भागधेयानि सिस्रत इत्येताः सप्त जगत्यो वरुणेन्द्रदेवत्याश्च। ततश्च न शस्तव्या आश्विने।

१५. वाशब्दो विकल्पार्थः। अन्यासां वाश्विनीनां सौपर्णव्यतिरिक्तानां च तावन्मात्रं शंसेत् अधिकं शतं यावत्परिमाणं सुपर्णं। आश्विनीनामिति वचनात्[2] उद्धृतानामपि प्रक्षेपः। आश्विनीत्वात्। त्रिशतप्रक्षेपं वक्ष्यामः। ग्रावाणेवाष्टौ (२.३९.१-८)। नासत्या मे पितरा बन्धुपृच्छेत्येका (३.५४.१६)। धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहानेति नव (३.५८.१-९)। क उ श्रवदिति चतुर्दश (४.४३.१-१४)। प्र वामवोचमश्विनेत्येका (४.४५.७)। अचिर्यद्वामवरोहन्नृबीषमित्येका (५.७८.४)। स मे वपुश्छदयदश्विनोर्य इत्येका (६.४९.५)। उत त्या मे हवमा जग्म्यातमित्येका (६.५०.१०)। स्तुषे नरा दिवो अस्य प्रसन्तेति विंशतिः (६.६२.१-७.१०-२२। यद्रोदसी प्र दिवो अस्ति भूमेति (६.६२.८.९) द्वे उद्धरेत्। प्रति वां रथं नृपती जरध्या इति दश (७.६७.१-१०)। वृकाय चिज्जसमानाय शक्तमित्यष्टा-

1 C अभिव्योषा alt to अभिव्या°। 2 C D वचनं।

विंशतिः (७. ६८. ८-७२. ५)। उभा उ नूनमित्येकादश (१०. १०६. १-११)। एतच्छस्त्वा ततः समारोहणीयं सूक्तं शंसेत्।

१६. समिद्धश्चित्समिध्यस इत्येतास्तिस्र उद्धरति। आश्विनप्रकृतेः प्रातरनुवाकात्।

१७. अयं वां मधुमत्तम इति प्रथमा तृतीया पञ्चमी चेत्युक्तं। तस्यापवादः। एता अष्टौ यथाक्रमं शंसेत्।

१८. औष्णिहाच्छन्दस एकादश तृच उद्धरेत्। पञ्चमीनिर्देशात्।

१९. यथा एकादशौष्णिहादुद्धर्तव्यास्तथाग्नेयात् क्रतोर्जागताच्छन्दसः।

२०. आश्विनप्रकृतेः प्रातरनुवाकस्योत्तमेन पाङ्क्तेन पादेनाशस्तेनादित्योदयं प्रतीक्षते।

२१. उदित आदित्ये सौर्याणि वक्ष्यमाणानि सूक्तानि शंसेत्।

२२. उदु त्यं जातवेदसमित्याद्या नवर्चः।

२३. चित्रं देवानामुदगादनीकमित्येतत्सूक्तम्।

२४. नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इत्येतत्सूक्तम्।

२५. इन्द्र क्रतुं न आ भरेत्ययं प्रगाथः शस्तव्यः। प्रगाथवचनं सर्वानैन्द्राग्प्रगाथान्प्रगाथस्यायतन इति (१ ८.२) चोदनार्थम्। तेन चतुःशतमैन्द्राः प्रगाथा ऋग्वेदप्रसिद्धाः।

२६. मही द्यौः पृथिवी च न इत्येतास्तिस्रः शंसेत्

२७. विश्वस्य देवीमित्येवमादिका द्विपदा शस्तव्या विंशत्यक्षरा। प्रथमः पादो द्वादशाक्षरो ऽर्धाद्द्वितीयो ऽष्टाक्षरः।

१८. बृहस्पते अति यदर्यो अर्हादित्येतया परिदध्यात्। बार्हस्पत्यया परिदधातीति श्रुतेः।

१९. द्विरेवाश्विनावाह्वयते प्रतिपदे चैव परिधानीयायै चेति (१८ ४) श्रुतेः।

२०. तथा शंसेद्यथा तच्छस्त्रमाश्विनं नानाछन्दस्कमपि संपदा बृहतीनां सहस्रं संपद्यते। यद्यप्यन्यच्छन्दस्काः स्तोत्रियाश्छन्दोगानां तथापि ककुप्कार एव कर्तव्यः सूत्रारम्भसामर्थ्यात्। अत्र केचि-दाश्विनपद्धत्यर्थाः सप्त श्लोका उपदिष्टास्ते लिख्यन्ते।

ज्ञातं तथाश्विनं प्राज्ञैर्यथा सूत्रकृतोदितम्।
क्रममारभ्यते वक्तुं मन्दधीप्रतिपत्तये ॥१॥
त्वमग्ने ऽग्ने कदागन्म पुरु त्वेति जनस्य च।
युवोरित्यन्तरेष्वक्रैराभ्यो याः प्रागनन्तराः ॥२॥
दशाधिकाश्चतुर्भिर्द्वे त्रिंशदभ्यधिका त्रिभिः।
एकादश दशैकाभ्यास्तिस्रो द्वे च पृथक्पृथक् ॥३॥
आश्विनप्रकृतेरेता यथासङ्ख्यं सुमेधसा।
ऋचः प्रातरनुवाकादुद्धर्तव्या यथाक्रमम् ॥४॥
धेनुः स्तुषे नरेत्या वामतारिष्मेत्यतः परा।
यथासङ्ख्यं प्रयोक्तव्या नासत्या मे प्र वामिति ॥५॥
अत्रिर्यद्वां स मे वपुरुत त्या प्रति वां रथम् ?
हुवे हकाय भूतांश्च आसामेका यथाक्रमम् ॥६॥
चतस्रो द्वादश ताश्च एकादश ततः पराः।
अग्निं समिद्धः कायं वामिति कार्यं यथोदितम् ॥७॥

३१. इमे सोमासस्तिरोअह्न्यास इत्येवमादिका प्रैषान्ताः[1] पठिता पुरोनुवाक्या कार्या।

३२. होता यक्षदश्विना सोमानामित्येवमादिकः प्रैषो भवति। आश्विने ऽप्ययमेव प्रैषो ऽतिरिक्तोक्थेष्वचाम्नातः[2]।

३३. उभा पिबतमश्विनेत्येतयां प्र वामन्धांसीत्येतामर्धर्चशः संधायोत्तरेणार्धर्चेन वषट्करोति।

३४. विराजैव यजेदिति ह स्माह कौषीतकिरिति श्रुतेः।

३५. अश्विना वायुना युवं सुदक्षेति त्वेव स्थिताश्विनी त्रिष्टुप् तिरोअह्न्यवतीति (१८.५) श्रुतौ विशेषप्रशंसनादियमेव युक्ततरा।

२१.

१. त्रिवृत्संख्याको बहिष्पवमानो भवति। अत्यपि छन्दोगानां स्तोत्रे[3] नानारूपे स्वमतप्रकाशनार्थौ षट्सूत्रौ।

२. सन्धिषाम आश्विनं स्तोत्रं तदपि त्रिवृदेव भवति।

३. आदौ बहिष्पवमानस्तोत्राणि[4] चत्वार्याज्यानि माध्यन्दिनश्च पवमान इत्येतानि पञ्चदशानि भवन्ति।

४. रात्रिपर्यायस्तोत्राणि पञ्चदशान्येव। संख्यासामान्यात् क्रमेण वचनं सन्धिषामवत्।

---

१ C D प्रैषान्ताः।

२ C चाम्नातः in marg. म instead of च D °चाम्नातः।

३ C D स्तोमे स्तोत्रे।

४ C आदौ बहिष्पवमानस्तोत्रम्। ततो ऽनन्तराणि पञ्च स्तोत्राणि। चत्वार्याज्यानि etc.

५. चत्वारि पृष्ठान्यार्भवश्च पवमानः।

६. अग्निष्टोमसाम चोक्थ्यानि षोलशी च।

७. एष ज्योतिष्टोमो नाम चतुःसंस्थो ऽपि भवतीत्यर्थः। ज्योतिष्टोमचोदनायामेतस्य ग्रहणं द्रष्टव्यं। सोमयागस्य प्रधानं। इतराणि दीक्षणीयादीनि तदङ्गानि। सोमयागस्य ज्योतिष्टोमशब्दवाच्यत्वात्। एतानि ज्योतींषि त्रिवृदादयः स्तोमाः यस्यैते भवन्ति स ज्योतिष्टोमः। सोमपानाच्चैते भवन्ति। तत्संनिधौ श्रवणात्। यद्वं गृहीत्वा यमसं चोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोतीति।

८. एत एव स्तोमा ये त्रिवृदादयस्ते ऽभिप्लवस्यापि षळहस्य भवन्ति। एत एवेति वचनान्नायमेव क्रमः। प्रथमोत्तमे अहनी ये एवंक्रमेण।

२२.

१. अग्निरिष्टकाचयः सोमयागाङ्गं द्वितीयादिषु सोमयागेषु। तत्संबन्धेन धर्मविशेषा वक्तव्यास्तदर्थस्तु शब्दः। चेदग्निं चेष्यमाणस्य यदृच्छया यजमानस्य अदीक्षितस्य प्राग्दीक्षणीयाया इत्यर्थः। इष्टिर्वक्ष्यमाणिका भवति।

२. एतानि त्रीणि हवींषि भवन्ति।

३. गुणशङ्कया संदेहो मा भूदिति सूत्रम्।

४. अग्ने प्रजावदा भरेति पुरोनुवाक्या। अग्ने च ते जातवेदो नमसेति याज्या।[1] किमर्थमग्नये अग्नावत इत्युच्यते। द्विप्र-

---

१ A ins. मनु।

श्रुतिषु चोदनानुपूर्व्येणेति सिद्धत्वात्। उच्यते। शाखान्तरेण प्रकृतगुणमिष्टिचयं समाम्नातं कश्चित्कश्चिदिष्टिद्वयं। तस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमेवमुक्तम्।

५. अर्वन्तन्त्वा हवामहे अग्नेः क्षत्रवतः पुरोऽनुवाक्या। अस्माकमग्ने अध्वरं जुषस्वेति याज्या। अग्निं द्युम्नेन जागृवे इत्यग्नेः क्षत्रभृतः पुरोनुवाक्या। स्वदस्व हव्या समिषो दिदीहीति याज्या। उत्तरयोरिति क्षत्रवत्क्षत्रभृतोः पृथगपीष्टिर्भ्रंशप्रत्युत एवमिष्टिद्वयमपि शाखान्तरे ऽस्तीति ज्ञायते। स्वशाखायां तु विकल्पा एकैवेष्टिः।

६. इयमिष्टिः संनिवपनप्रयोजना बह्वनां चेष्यमाणानां भवति। ते वै दीक्षिष्यमाणा अग्नीन्संनिवपन्त इत्येवमुपक्रम्य सर्वमाम्नातं। बह्वनामिति सत्रिणो ऽभिप्रेत्योक्तम्।

७. एकस्य चिन्वतः संनिवपनाभावात् उखासंभरणप्रयोजना इयमेवेष्टिर्भवति। उखा विशिष्टाग्निप्रधारणार्था स्थालीविशिष्टप्रमाणा आध्वर्यवधर्मसमुदायवती। तस्या इत्यनन्तरं उपकरणानि संनिवपतीत्यत्र ब्राह्मणः साक्ष्यर्थं वचनम्।

२३.

१. अग्निचित्यायामयं चापरो धर्मविशेषः। आध्वर्यवाधीतेन क्रमेण प्राजापत्यः पशुबन्धो भवति। अथैतेन प्राजापत्येन पशुना यजन्त इति श्रुतेः।

२. वायव्यो वा पशुबन्धो भवति शाखान्तरात्।

३. पशुबन्धो भवतीत्यनुवर्तते। वाशब्दो विकल्पार्थः। पूर्वसूत्रादनुवर्तमान एवोच्यते। कथं नाम अग्निभ्यः कामायेत्येतच्छाखान्तरोक्तमुपसंग्टह्येत।

४. पुरुषो वैश्यो राजन्यो वा। अजः छागः। अविर्मेषः। गौरश्वश्च। पशुशब्दः[1] पुरुषेऽपि द्रष्टव्यः। इति पञ्च पशवः। इति प्रकारप्रदर्शनार्थः। एवंप्रकारा अध्वर्युशाखासु बहवो विकल्पाः।

५. अजो वा एक एव पशुर्भवति। तूपरो विषाणरहितः।

६. प्राजापत्ये पशौ केचिद्वायव्यं पशुपुरोलाशं कुर्वन्ति। यद्देवत्यः पशुर्भवति तद्देवत्यं पशुपुरोलाशमनुनिर्वपतीति प्राप्ते।

७. वायव्ये पशौ एके प्राजापत्यं पशुपुरोलाशं कुर्वन्ति।

८. अग्नये वा कामायेति यो ऽयमुक्तस्तस्मिन्नेके वैश्वानरीयं पशुपुरोलाशं कुर्वन्ति।

९. प्राजापत्यस्येति वचनाच्च सर्वत्र।

१०. प्राजापत्यस्येति वर्तते।

११. एकया च दशभिश्च स्वभूते। राये नु यं जज्ञतू रोदसीमे। कुविदङ्ग नमसा ये वृधासः। इत्येताः पुरोनुवाक्या वायव्यस्य वपापुरोलाशपशूनां। पीवोअन्नान् रयिवृधः सुमेधाः। प्र याभिर्यासि दाश्वांसमच्छ। प्र वायुमच्छा बृहती मनीषेत्येताः पूर्ववत् याज्या वायव्यस्य। नियुत्वतो ऽप्येता एव।

१२. आ ते वत्सो मनो यमत् तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमाग्निः परेषु

---

१ C D गोशब्दो ऽश्व पशुशब्दो वापि द्रष्टव्य इति। पञ्च पशव इति।

धामच्छिदित्येता आग्नेयस्य[1] वपापुरोडाशपशूनां पुरोनुवाक्याः। वयं ते अद्य ररिमा हि कामं अयाम तं काममग्ने तवोती ईळे च त्वा यजमानो हविर्भिरित्येता याज्याः। अग्नेः शुद्धस्येत्येता एवान्यासंभवात्। आग्नेयस्येति शुद्धस्येत्येवं निर्देशात्।

१३. बहुवत् बहुवचनेनेति यावत्। पशुनिगमाः मेधमित्येवमादयः पञ्चसु पशुषु क्रियमाणेषु पृथिवीं शरीराणीति यावत्। प्राप्तमेवैतदुच्यते संदेहव्युदासार्थम्।

१४. एकवचनान्तेन पशुनिगमा अत ऊर्ध्वं। चतुर्णामप्युकायप्रासनं ततो मृदिष्टकार्थापद्येति (का० १६.१.१९) शरीराणां विनियोगात्[2]। अन्तेन [3]यज्ञसमाप्तिस्तस्मादेकवदत ऊर्ध्वम्।

२४.

१. अयं चापरो धर्मविशेषः साग्निचित्ये।

२. एतानि त्रीणि हवींषि दीक्षणीयायां भवन्ति।

३. त्वान्नु क्षत्रियां अव इति पुरोनुवाक्यादित्येभ्यः। धारयन्त आदित्यासो जगत्स्था इति याज्या। इतरयोः पूर्वोपदिष्टाः।

४. पञ्चहविषं दीक्षणीयामिष्टिमेके तन्वत इति (१९.४) श्रुतेः।

५. क्रमार्थं वचनं चतुर्थः पञ्चम इति।

६. एकहविः पञ्चहविर्वातिथ्या कार्या। अथैतामातिथ्यां पञ्चहविषमवेष्टिमेके तन्वत इति श्रुतेः।

---

१ C D om. आग्नेयस्य।　२ D विनियोगात्।　३ A यज्ञसमाप्ति॰।

७. आग्नेयैन्द्रौ पुरोलाशौ वैश्वदेवबार्हस्पत्यौ चरू वैष्णवश्च नवकपालः।

८. बृहस्पतिमकैर्बृहस्पतिमिति बार्हस्पत्यस्य पुरोनुवाक्या। तं शग्मासो अरुषासो अश्वा इति याज्या। शेषाणां पूर्वोपदिष्टाः।

९. चितिभ्यः प्रणीयमानाभ्य इत्येवमादिना निगदेन संप्रेषितो वक्ष्यमाणमनुवचनमाह।

१०. पुरीष्यासो अग्नयः प्रो त्ये अग्नयो ऽग्निषु विश्वेभिरग्ने अग्निभिः अग्ने विश्वेभिरग्निभिरित्येता ऋचो ऽनुब्रुवन् इष्टकाः प्रणीयमानाः पश्चादनुसमेति। अथैता बह्वीरन्वाह बहून् ह्यग्नीन् प्रणयन्ति ता वै चतस्रो भवन्तीति (१९. ४) श्रुतेः।

२५.

१. संचिते ऽग्निस्थले परिष्टुते सामभिर्वक्ष्यमाणं कर्म।

२. प्रजापतिहृदयसामपरिष्टवादनन्तरं अग्न्युक्थमनुशंस इति[१] संप्रेषितो ऽग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिन्द्रो ज्योतिर्ज्योतिरिन्द्रः सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्य इत्याज्येयस्तूष्णींशंस उक्तः। यश्च तूष्णींजपः पिता मातरिश्वेत्यादिस्तेन जपेन महोक्थं शंसति। आहावस्तत्र य उक्तस्तं न करोति। यक्ततुग्रहणात्स एव क्रमः परिगृह्यते।

३. वैश्वानरायानुब्रूहीति संप्रेषितः पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया[२]

१ C D om the Praisha

२ A in marg. ...and ...।

यजति। प्राप्तस्य पुनर्वचनं परिसङ्ख्यार्थं। परिसङ्ख्या च प्रकृतिं निवर्तयति।

४. प्रयाजानुयाजाभ्यां मुक्त्वा शिष्टान्यङ्गानि भवन्ति।

२६.

१. अयं चापरः साग्निचित्ये विशेषः। अग्नीषोमीयस्य पशोः पुरोडाशमनुगतानि देवसूभ्यो वक्ष्यमाणाभ्यो देवताभ्यो देवसूसंज्ञिकाभ्यो हवींषि भवन्ति। काभ्यः पुनस्ताभ्य इत्यत आह।

२. अग्नये गृहपतय इत्येवमादिभ्यो ऽष्टभ्यः सगुणेभ्यो ऽष्टौ हवींषि भवन्ति। ता वा अष्टौ भवन्तीति (१९.५) श्रुतेः।

३. अग्निर्होता गृहपतिः स राजेत्यग्नेर्गृहपतेः पुरोनुवाक्या। हव्यवालग्निरजरः पिता न इति याज्या। त्वं च सोम नो वश इति सोमस्य वनस्पतेः पुरोनुवाक्या। ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामिति याज्या। आ विश्वदेवं न प्रमिय इति सवितुः सत्यप्रसवस्य क्रमेण याज्यापुरोनुवाक्ये। यथा नो अदितिः करदिति रुद्रस्य पशुपतेः पुरोनुवाक्या। उप ते स्तोमान् पशुपा इवाकरमिति याज्या। बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रमिति बृहस्पतेर्वाचस्पतेः पुरोनुवाक्या। हंसैरिव सखिभिर्वावदद्भिरिति याज्या। इन्द्रं वयं महाधन इतीन्द्रस्य ज्येष्ठस्य पुरोनुवाक्या। उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति याज्या। मित्रस्य चर्षणीधृतो ऽयं मित्रस्य सत्यस्य। अनधिगच्छंस्तल्लिङ्गे दैवतेन तुल्येदिति वचनात् (१.१७.५)।

इमं मे वरुण श्रुधीति वरुणस्य धर्मपतेः पुरोनुवाक्या। यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जन इति याज्या।

४. देवसूहविर्भ्यो ऽनन्तराणि सर्वपृष्ठानि हवींषि वक्ष्यमाणानि भवन्ति।

२७.

१. अग्नये वासन्तिकाय गायत्राय त्रिवृते राथन्तरायेत्येवमादिभ्यः सगुणेभ्यो[१] दश सर्वपृष्ठानि हवींषि। तानि वै दश हवींषि भवन्तीति श्रुतेः।

२. अर्चन्तस्त्वा हवामहे अग्नेर्वासन्तिकादिगुणयुक्तस्य पुरोनुवाक्या अस्माकमग्ने अध्वरं जुषस्वेति याज्या। इन्द्रस्य पूर्वोपदिष्टे। इन्द्रं वो विश्वतो मादयस्व हरिभिरिति गुणविशिष्टलिङ्गानधिगमात्। विश्वे देवासः स्तीर्णं बर्हिषीति वैश्वदेवस्य पूर्वोपदिष्टे। घृतेन यावापृथिवी इति मित्रावरुणयोः शारदादिगुणयुक्तयोः[२] पुरोनुवाक्या प्र बाहवा सिसृतं जीवसे न इति याज्या। बृहस्पते जुषस्व न इति बृहस्पतेर्हैमन्तिकादिगुणयुक्तस्य पुरोनुवाक्या। एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्ण इति याज्या। अनागसो ऽदितय इति सवितुः शैशिरादिगुणविशिष्टस्य[३] पुरोनुवाक्या वाममद्य सवितर्वाममु श्व इति याज्या। अन्वद्य नो अनुमतिरित्येवमादिकानुमतेः पुरोनुवाक्या अन्विदनुमते त्वमित्येवमादिका याज्या। वैश्वानरो न ऊतय इत्यग्नेर्वैश्वानरस्य पुरोनुवाक्या पृष्टो दिवीति याज्या। एते

१ C D सगुणाभ्यो। २ C D गुणयोः।
३ C गुणगुणविशिष्टस्य। D गुणयुक्तं वि०।

पूर्वोपदिष्टे एव। हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति कस्य पुरोनुवाक्या यः प्राणत इति याज्या। एते अपि पूर्वोपदिष्टे एव। उत त्यामदिते मह्यीत्यदितेर्विष्णुपत्न्याः पुरोनुवाक्या महीमू षु मातरमिति याज्या। तल्लिङ्गानधिगमात्।

३. यच्च[1] तन्त्रे पशुप्रयुक्तमङ्गजातं तस्मिन्नवौषि चोद्यमानानि प्रधानदेवतासंबन्धेन परतन्त्रोपनिपातीनि निगमानावाहनादीन्न लभन्ते।

४. वपान्तमनूबन्ध्यायाः कर्म परिसमाप्य त्वष्टृदेवताकेन पशुनोपांशु पत्नीशाले प्रचरन्ति। नाग्निः प्रणीयते। अथ सुन्वन्ति यावदहं कामयन्ते। अथानूबन्ध्यस्य वपायां संस्थितायां त्वाष्ट्रेण पशुनेत्येवमाद्युपक्रम्य (१९.५) सर्वमाम्नातम्।

५. तं त्वाष्ट्रं पशुं त्वाष्ट्रपशुकर्म पर्यग्निकरणान्तं कृत्वा उत्सृजन्ति न संस्थापयन्ति। पर्यग्निकृतमुत्सृजन्ति न संस्थापयन्तीति श्रुतेः। न संस्थापयन्ति वपायाः पूर्वं सकलं कुर्वन्तीत्यर्थः। तत्र आवाहनं भवति। तथा च श्रुतिः। तदाकर्षदेते देवते आवाहयति त्वष्टारं च वनस्पतिं च क्रास्येते इष्टे भवत इति प्रयाजेषु वा एते देवते यजति तत्रैवास्येते इष्टे भवत इति (१९.६)।

६. वाशब्दो विकल्पार्थः। पशुधर्मणा आज्येन। न प्रतिनिधिविधिविकारः शब्दानां। न च पशुद्रव्यसंबन्धिनो धर्माः कर्तव्याः।

७. त्रिवृत्त्वष्टरिति गहीति पुरोनुवाक्या प्रथमभाजं यशसं वयोधामिति याज्या। त्वाष्ट्रस्य पशोराज्यपक्षे[2] भवेत्।

---

१ A यद्य। २ C D om. आज्यपक्षे।

२८.

१. साग्निचित्य एव प्रकरणात्। अथामूवभ्ध्यस्य पशुपुरोडाश-मन्वग्नि देविकाभ्यो हवींषि निर्वपन्तीति (१९.७) श्रुतेः।

२. अनुमत्यादीनि पञ्च हवींषि भवन्ति। तानि वै पञ्च हवींषि भवन्तीति श्रुतेः।

३. अनुमत्याः पूर्वोपदिष्टे। विभक्तिकृतस्तु विशेषः। [1]राका-सिनीवालीभ्यां पूर्वोपदिष्टाः।

४. देविकाहविर्भ्यो ऽनन्तराणि देवीभ्यो हवींषि भवन्ति। चकारः पूर्वैः सह समुच्चयार्थः। अत्र हैके देवीभ्यो हवींषि निर्वपन्ति। तथा[2] तानि वै दश हवींषि भवन्तीति श्रुतेः।

५. अह्न इत्येवमादिभ्यो ऽष्टाभ्यो दश देवीहवींष्युच्यन्ते। तेषां वक्ष्यमाणिका याज्यानुवाक्याः।

६. आपो हि ष्ठा मयोभुव इत्यपां पुरोनुवाक्या। यो वो वृताभ्यो अकृणोदु लोकमिति याज्या।

७. या ओषधीः पूर्वा जाता इत्योषधीनां पुरोनुवाक्या। अति विश्वाः परि ष्ठा इति याज्या।

८. यूयं गावो मेदयथा कृशं चिदिति गवां पुरोनुवाक्या। न ता अर्वा रेणुककाटो अश्नुत इति याज्या।

९. प्रति त्या सूनरी जनीत्युषसः पुरोनुवाक्या। सत्या सत्येभिर्महती महद्भिरिति याज्या।

---

[1] C D insert कुहू। [2] C (orig.) D om. तथा।

१०. रात्री व्यख्यदायतीति रात्रेः पुरोनुवाक्या। ये ते रात्रि नृचक्षस इत्येवमादिका याज्या।

११. द्वे ते चक्रे सूर्ये इति सूर्यायाः पुरोनुवाक्या। सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपमिति याज्या।

१२. एन्द्र याहि हरिभिरिति दिवः पुरोनुवाक्या। सखे विष्णो वितरं वि क्रमस्वेति याज्या।

१३. स्योना पृथिवि भवेति पृथिव्याः पुरोनुवाक्या। बळित्था पर्वतानामिति याज्या।

१४. देवीं वाचमजनयन्त देवा इति वाचः पुरोनुवाक्या। यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानीति याज्या।

१५. माता रुद्राणां दुहिता वसूनामिति गोः पुरोनुवाक्या। वचोविदं वाचमुदीरयन्तीमिति याज्या।

१६. देवीभ्यो ऽनन्तरं दिशामवेष्टीर्भवन्ति। चकारः पूर्वैः सह समुच्चयार्थः। अत्र हैके दिशामवेष्टीः कुर्वन्तीति श्रुतेः तथा तानि वै पशुवींषि भवन्तीति च।

१७. अग्नय इत्येवमादिभ्यो देवताभ्यः पशुः पशुवींषि। तेभ्यः पूर्वोपदिष्टा याज्यापुरोनुवाक्याः।

१८. अयं चापरः साग्निचित्ये विशेषः। संस्थितायामुदवसानीयायामिष्टौ अग्निहोत्रहोमान्ते मैत्रावरुण्या पयस्यया यागो भवति। तया चानिष्ट्वाग्निचिन्मैथुनं न चरेत्। प्राजापत्यपशुयागादारभ्यायं प्रतिषेधः। तथैव शतपथश्रुतेः। तत्र हि प्राजापत्यपशुप्रकरणोक्तं। तदाङ्गैर्नैतेन पशुनेष्ट्वोपरि शयीत न मांसमश्नीयात्र

मिथुनमुपेयात्[1] पूर्वदीक्षा वा एष पशुः अनवक्लृप्तं वै तद्यद्दीक्षित उपरि शयीत यन्मांसमश्नीयाद्यन्मिथुनमुपेयादिति। न त्वेवैषा दीक्षा नैव हि मेखलास्ति न कृष्णाजिनमिष्टकां वा एतां कुरुते तस्माद् काममेवोपरि शयीतैतद् सर्वमन्नं यदेते पशवस्तदस्याचासमारब्धं भवति तद्यानि कानि चामधुनो ऽशनानि तेषामस्य सर्वेषां कामाशनं यदि लभेत। मिथुनं तु नोपेयात्पुरा मैत्रावरुण्ये पयस्याया इति। द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति।

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये नवमो ऽध्यायः समाप्तः।

---

१ आप० ९. १. २ २९।

अथ दशमोऽध्यायः।

१०

भाष्यकारगिरां यत्र विनष्टं लेखनादिना।
अक्षरं तद्धरिशर्मा शुश्रुत्सुरकल्पयत्॥

उक्तो ज्योतिष्टोमः साग्निचित्यः। इदानीं श्रुतिक्रमेण गवामयनप्रकरणाम्नातानि चतुर्विंशतिरहान्यनभ्यस्तनिरूपाणि वक्ष्यामि। तेषां तावदुपदेशलाघवार्थं सत्त्राहीनोभयप्रकृतिरूपं द्वादशाहमाह।

१. शुक्लपक्षविशिष्टायामष्टम्यां द्वादशाहाय दीक्षन्ते। तिथिनियमः शाखान्तरात्। प्रक्रमप्रसवोत्थानान्येवमेव हि शुक्ले संभाव्यन्ते। प्रकृतिवत्।

२. दीक्षापरिमाणं शाखान्तरात्।

३. नियमार्थं वचनम्।

४. सुत्यान्यहानीति सवनमानपरिच्छिन्नान्यहानि द्वादश भवन्ति।

५. अतिरात्रसंज्ञं सुत्यानां प्रथममहरुत्तमं च भवतः।

६. प्रथमोत्तमयोरह्नोर्मध्ये दशको ऽहर्गणो दशरात्रसंज्ञको भवति। तत्राप्यवयवशो नामान्युच्यन्ते शास्त्रसंव्यवहाराय।

७. तत्र दशरात्रस्य यः प्रथमः षडहः स पृष्ठ्यसंज्ञो भवति।

८. षडहादनन्तरं त्र्यही ऽहर्विशेषाच्छन्दोमसंज्ञा भवन्ति।

९. छन्दोमेभ्यो ऽनन्तरं दशममहर्भवति। संज्ञा शास्त्रसंव्यवहारार्था।

१०. अयं यज्ञो देवया अयंमियेध इति हारियोजनस्य याज्या भवति।

११. अननुवषट्कृत एव हारियोजने ऽसंप्रेषितो मैत्रावरुणः परा याहि मघवन्ना च याहीत्येतां पुरोनुवाक्यामुक्त्वा जायेदस्तं मघवन् सेदु योनिरित्येतां वा। इह मद एव मघवन्निन्द्र तेभ्य इत्येवमादिकमतिप्रैषमाह द्वितीयप्रभृतिष्वहःसु।

१२. प्रायणीयाख्यं प्रथममहरतिरात्रसंस्थं तस्मिन्पत्नीसंयाजान्ते तदहरेवाग्निष्टोमसंस्थमहः प्रारभ्यते। अतः प्रायणीयहारियोजने ऽननुवषट्कृते पुरोनुवाक्यामनूच्यातिप्रैषो विकल्पेन भवति। यदा च प्रयुज्यते तदा यथासमाम्नातं भवति। श्वःशब्दस्य सुत्याभिप्रायात्।

१३. आग्नीध्रो ऽतिप्रेषिते स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चादुपविश्याह श्वः सुत्या वामित्येवमादिकं मन्त्रम्।

१४. अयं यज्ञ इत्यादि यदनुक्रान्तं तदेतत् प्रागुत्तमादह्नो नित्यं भवति।

१५. प्रागुत्तमादह्नः पत्नीसंयाजान्तान्यहानि भवन्ति।

१६. प्रागुत्तमादह्न इति वर्तते। इडासूक्तवाकयोः प्रागुत्तमादह्न आशिषो न निर्वक्तव्याः।

१७. यजमाननामधेयस्य सूक्तवाके प्रागुत्तमादह्नो ऽग्रहणम्। अहःशब्दविकारेष्वप्यहर्गणेषु नित्यमेतत् प्रागुत्तमादह्न इत्यादि यदनुक्रान्तं तद् भवतीत्यस्यार्थस्य प्रकाशनार्थश्चकारः।

१८. प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोः प्रउगे शारद्वतसूक्तो नित्यः। नित्यमेतदित्यधिकारात्। माधुच्छन्दसे वेति विकल्पो मा

भूदिति सूक्तारम्भः। अन्येष्वहःसु वचनप्रामाण्यात् यथोक्तः सारस्वतः।

१९. माधुच्छन्दसः प्रउग इत्येवमुच्यमाने अद्दाद्शाहविकारेष्वहःसु वा सारस्वतस्तृचो भवति।

२०. अहःसंघातेष्विति द्विरात्रग्रहणात्सिद्धे संघातग्रहणं सन्धिस्तोत्रार्थं। तेनायमर्थो भवति। द्विरात्रप्रभृतिषु अतिरात्रगणेषु यस्मिन् काले होता आश्विनं शंसेत्तत्समकालमेव मैत्रावरुणः प्रातरनुवाकमनुब्रूयादहर्गणेषु अग्नीषोमीयात्प्रं तन्त्रमङ्गजातं ऊर्ध्वं चावभृथात्सिद्धभावात्।

२.

१. त्रिवृत्स्तोमं सर्वमेवाहः। रथन्तरपृष्ठं नियमतः। अग्निष्टोमसंस्थं। प्रथममिति शास्त्रसंव्यवहारार्थं नाम दाशरात्रिकं तदेदमिति। त्रिवृत्स्तोमं रथन्तरपृष्ठमग्निष्टोम इति पूर्वकारित्वादन्यथापीति चेत्। सत्यं। तथापि स्वश्रुत्यनुकारेण[1] वचनम्।

२. व्यूल्ह इति दशरात्रस्य विशेषाख्या। समूल्ह इति च। तत्र व्यूल्हपक्षे उपप्रयन्तो अध्वरमित्येतदाज्यसूक्तं भवति। प्राकृतस्याज्यसूक्तस्यैव निवृत्तिर्नामधेयात्। प्र वो देवायाग्नय इति समूल्हपक्ष आज्यं भवति। तथैव श्रुतत्वात्।

३. उभयोरपि व्यूल्हसमूल्हयोः सह सारस्वतेन। प्रउगवचनात्।

४. आ यात्विन्द्रो ऽवस उप न इति मरुत्वतीयमेतत्सूक्तं भवति। प्राकृतस्य सूक्तमात्रस्यैव निवृत्तिः। तथा श्रुत्युपचारात्।

---

[1] A °चारेण

५. आ न इन्द्रो दूरादा न आसादित्येतत्सूक्तं निष्केवल्यं भवति।

६. अध्वर्यो उपहवमिष्टाग्ने वर्धस्वेत्येवमादिना मन्त्रेणाति- ग्राह्यं माहेन्द्रमनुकृष्य[1] भक्षयति। यजमानो मन्त्रलिङ्गात्। भक्षणं यजमानैरिति च कात्यायनस्य।

७. युञ्जते मन उत युञ्जते धिय इति सावित्रमिति वच- नात्प्राकृतनिवृत्तिः। इहेह वो मनसा बन्धुता न इत्यार्भवं। ययो न विद्वाँ अयुजि स्वयं धुरीति वैश्वदेवं। देवानां पत्नीरिति द्वे वा परिहाप्य। एवमेव श्रुतत्वात्। इति वैश्वदेवे विकार इति वचना- च्छेषं प्राकृतम्।

८. अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमित्येषा पञ्चजनीया परिधा- नीया। सर्वत्र द्वादशाहविकारेष्वपि[2] कार्या।

९. विकार इत्यनुवर्तते। प्र शर्धाय मारुताय स्वभानव इत्ये- तन्मारुतं प्राकृतस्य निवृत्तिं करोति।

१०. एतावतो ऽग्निष्टोमसंस्थादूर्ध्वं सप्ताहान्युक्थ्यसंस्थानि भवन्ति।

११. द्वाशराभिकं चतुर्थमहः षोडश्यन्तं कार्यम्। अथोक्थ्या- न्युपेत्य सप्तमं षोडशिनमुपयन्तीति चतुर्थ एव श्रुतेः।

३.

१. पञ्चदशस्तोमं स्तोत्रम्। एवमेवाहर्बृहत्पृष्ठविशिष्टं द्वितीय- मित्येवमाख्यं भवति।

२. अग्निं दूतं वृणीमह इत्येतद्‌गाथ्यसूक्तं यूपपचे भवति।

---

१ D चमुकरं। २ C द्वादशाहेषि।

३. त्वं हि चेतवद्यश इत्येतदाज्यसूक्तं समूल्हे भवति। किंतु यत्रैतत्सूक्तं प्रयुज्यते तत्र सर्वत्रोत्तमां मुक्त्वा प्रयुज्यते।"

४. वक्ष्यमाणः प्रउगो गार्त्समद इत्येवंनामा। शास्त्रसंव्यवहारार्थं नामकरणम्।

५. अयं तृचो वायव्यः।

६. शुक्रस्याद्य गवाशिर इत्येका। उभा देवेति द्वे। इत्यय-मैन्द्रवायवस्तृचः।

७. अयं वां मित्रावरुणेत्येवमादीनि चत्वारि तृचाणि मैत्रा-वरुणमाश्विनमैन्द्रं वैश्वदेवमिति।

८. उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिरित्येवमादिकः सारस्वतस्तृचः। इत्येतानि सप्त प्रउगतृचाणि प्राकृतानां निवृत्तिं कुर्वन्ति नान्यस्य। प्रउगतृचानीति वचनात्।

९. विश्वानरस्य वस्पतिमिति मरुत्वतीयस्य प्रतिपत्। इन्द्र इत्सोमपा एक इत्यनुचरो मरुत्वतीयस्य शस्त्रस्य। तथैव श्रुतेः।

१०. 'प्राकृतस्य ब्राह्मणस्पत्यस्य निवृत्तिः। तन्नामधेयस्य द्रव्या-न्तरे श्रुतत्वात्।

११. इन्द्रसोमं सोमपते पिबेमभित्येतत्सूक्तं मरुत्वतीयं भवति। अर्थात्प्राकृतनिवृत्तिः।

१२. या त ऊतिरवमा या परमेत्येतत्सूक्तं निष्केवल्यं भवति। तथैव श्रुतेः।

१३. छन्दोऽजस्त्रमित्येवमादिना मन्त्रेण यजमानो ऽतिग्राह्यं भक्षयति। अत्यग्नाग्नीर्धिगात्।

१४. विश्वो देवस्य नेतुरित्येषा वैश्वदेवस्य प्रतिपद्भवति।

१५. विश्वो देवस्येत्येतस्या उत्तरे। अस्य हि श्रायमसरमित्येते भवतः।

१६. आ विश्वदेवं सत्पतिमित्ययं तृचो ऽनुचरः।

१७. तद्देवस्य सवितुर्वार्यं महदिति सावित्रं। ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुवेति द्यावापृथिवीयं। यज्ञस्य वो रथ्यं विश्पतिं विशामिति वैश्वदेवम्। इति वैश्वदेवे विकारः। विकारवचनादन्यत्प्राकृतम्।

१८. पृक्षस्य वृष्णो अरुषस्य नू सह इति वैश्वानरीयं। वृष्णे शर्धाय सुमखाय वेधस इति मारुतं। नू चित्सहोजा अमृतो नि तुन्दत इति जातवेदसीयमित्याग्निमारुते विकारो ऽन्यत् प्राकृतम्।

४.

१. सप्तदश स्तोमाः[१] सर्वेषु स्तोत्रेष्वस्मिन्नहनि तदिदं सप्तदशस्तोममहः। वैरूपपृष्ठमिति वैरूपं नाम निष्केवल्यस्तोत्रस्य साम। तृतीयमिति शास्त्रसंव्यवहारार्थं नाम। स्तोमातिशंसनार्थं स्तोमसङ्ख्यावचनम्।

२. त्रिस्त्रयस्त्रिंशु गायत्राण्याज्यानि व्यूळ्हपक्षे। गायत्रप्रातःसवनो ह्येष त्र्यह इति (२२. ३) श्रुतेः।

३. त्वमग्ने वसूंरिहेति समूळ्हपक्ष आज्यं भवति। अन्यत्रापि यदाज्ञ प्रयोगस्तत्र[१] सर्वत्रोत्तमां परिहाप्य शंसेत्।

---

[१] C D om. तत्र।

४. अग्निं नर आवेय इत्येवंसंज्ञको ऽग्निमहति प्रउगो वायव्यादिवृचसंज्ञको भवति।

५. वायव्यस्य तृच एका भवति।

६. वायो याहि शिवा दिव इत्येते द्वे पूर्वा चैका एवमसौ वायव्यस्तृचः।

७. एवमेव ऐन्द्रवायवस्तृचः।

८. आ मित्रे वरुणे वयमिति मैत्रावरुणस्तृचः।

९. अश्विना आश्विनस्तृचः समाख्यानात्।

१०. आ याह्यद्रिभिः सुतमित्यैन्द्रस्तृचः।

११. सजूर्विश्वेभिर्देवेभिरित्येवमादिको वैश्वदेवस्तृचः।

१२. उत नः प्रिया प्रियास्विति सारस्वतस्तृचः। इति प्रउगतृचानीति वचनात् प्रउगतृचानामेव लिङ्गैरन्यत्प्राकृतम्।

१३. तंतमिद्राधसे मह इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदिति श्रुतेः। त्रय इन्द्रस्य सोमा इत्यनुचर इति च।

१४. प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्ययं ब्राह्मणस्पत्यः स्वधर्मेण प्रगाथः।

१५. अर्यमा मनुषो देवतातेति सूक्तं मरुत्वतीयं भवति।

१६. यद् द्याव इन्द्रेति वैरूपस्य स्तोत्रियः प्रागाथेन धर्मेण। यदिन्द्र यावतस्त्वमित्यनुरूपः प्रागाथेन[1] धर्मेणैव। वैरूपस्यैतावन्यथा प्रयुज्यमानौ प्रत्येतव्यौ।

१७. इन्द्र त्रिधातु शरणमिति त्रिवाच्यामप्रगाथ इति श्रुतेः।

१८. अहं भुवं वसुनः पूर्व्यस्पतिरितीन्द्रसूक्तमिति श्रुतेः। यो

---

[1] A प्रागाथेनैव धर्मेण।

जात एव प्रथमो मनस्वानित्येतस्मिंस्त्रैष्टुभे निविदं दधातीति च श्रुतत्वात् । द्विपूर्वं निष्केवल्यं । उपजनस्य प्रकृतिं निवर्तयति । सूक्तविदृधावन्त्ये निविन्प्रथमे त्वाहाव इत्येतद्यथोक्तं कार्यम् ।

१९. सूर्यं भ्राजस्विमित्येवमादिना मन्त्रेणातियाज्याभक्षो यजमानकर्तृकः । तत्सवितुर्वृणीमह इति प्रतिपदग्निष्टोमस्य ।

२०. अभि त्वा देव सवितरित्यभिवाननुचर इति श्रुतेः ।

२१. उदु ष्य देवः सविता हिरण्ययेति सावित्रस्तृचः । घृतवती भुवनानामभिश्रियेति द्यावापृथिवीयस्तृचः । अनश्वो जातो अनभीशुरुक्थ्य इत्यार्भवम् । परावतो ये दिधिषन्त आप्यमिति[1] वैश्वदेवे विकारः । अन्यत्प्राकृतम् ।

२२. वैश्वानराय धिषणामृतावृध इति वैश्वानरीयं । धारावरा मरुतो धृष्ण्वोजस इति मारुतम् । त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा ऋषिरिति जातवेदसीयं । तथैव श्रुतत्वात् । इत्याग्निमारुते विकार इति वाक्यशेषः । प्राकृतमन्यद्विकारवचनात् ।

५.

१. एकविंशस्तोममिति समासो ऽर्थवचनः । स्तोमसङ्ख्या सर्वत्र स्तोमातिशंसने होत्रकाणामुपयुज्यते । वैराजपृष्ठमिति वैराजशब्दो ऽपि क्वचित्संख्यानेन[2] व्याक्रियते । वैराजात्तृतीयसवनमिति । चतुर्थमिति संज्ञां शास्त्रसंव्यवहारार्थैव ।

२. आग्निं न स्ववृक्तिभिरिति वैमदमाज्यमिति (११. ६) श्रुतेः ।

---

१ A ins. वैश्वदेवं सूक्तमिति । २ A संख्यानेन ।

३. अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति समूळ्हे वैराजमाज्य-
मिति (२२. ५) श्रुतेः।

४. तथैव श्रुतेः। स उच्यते।

५. वायव्यस्य प्रथमा।

६. विहि होत्रा अवीता इत्येते द्वे। एवं वायव्यस्तृचः।

७. इन्द्रश्च वायवित्येवमादिको वायव्यात्परस्तृच ऐन्द्रवायवो भवति।

८. यच्चिकेत स सुक्रतुरिति मैत्रावरुणस्तृचः।

९. आ नो विश्वाभिरित्येवमादिस्त्र्यंश आश्विनस्तृचः।

१०. आ त्वा गिरो रथीरिवेत्यैन्द्रस्तृचः।

११. अप त्यं वृजिनं रिपुमित्येषा वैश्वदेवस्तृचस्यैका भवति।
अप त्यं परिपन्थिनमित्येषा न भवति। यूयं हि ष्ठेति साहचर्यात्।

१२. यूयं हि ष्ठा सुदानव इत्येते वैश्वदेवस्य द्वे पूर्वोक्ता चैका।
एवं वैश्वदेवस्तृचः। एकयानुष्टुभा कश्चिन्नायेनान्या अनुष्टुभः।

१३. इयमददाद्रभसमृणच्युतमिति सारस्वतस्तृचो आगतः।
आगत्प्रातःसवनो ह्येष अह इति (२२. ७) श्रुतेः।

१४. सामूळ्हिके प्रउगे प्र णो देवीति सारस्वतस्तृचो भवति।

१५. तं त्वा यज्ञेभिरीमह इति यज्ञवत्या मरुत्वतीयं प्रतिपद्यत
इति श्रुतेः।

१६. पार्ष्ठिकस्य प्रथमस्य अहस्यानुचराः। इदं वसो सुतमन्धः।
इन्द्र इत्सोमपा एकः। अयं इन्द्रस्य सोमा इति। ये च ब्राह्मणस्पत्याः
प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरिति उत्तर-
स्यापि अहस्य यथासङ्ख्येनैत एव।

१७. अधी श्वमिन्द्र मा रिषण्य इति मरुत्वतीयमिति (२२. ७) श्रुतेः।

१८. इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोममिति तृचः। इमं नु मायिनं हुव इति च। एतौ तृचौ पूर्वं च सूक्तम्।

१९. सूक्तविद्दद्धावर्ण्ये निविप्रथमे लाद्याव इति यथोक्तम्।

२०. वैराजस्य पृष्ठस्य पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेत्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ सन्यूङ्खौ भवतः। न्यूङ्ख इत्योकारो ऽभ्यस्त उच्यते। तद्धर्मयुक्तं स्तोत्रियानुरूपयोः शंसनम्।

२१. त्रिपादा एता विराजः। तत्र मध्यमस्य पादस्य द्वितीये ऽक्षरे यः स्वरस्तस्य द्विरोकारः सप्तमे ऽक्षरे यस्तस्यापि स्थाने द्विरोकार इत्येवंरूप आनुष्टुभाख्यो न्यूङ्खः। तस्योदाहरणम्।

२२. न्यूङ्खनीयस्येत्यादि इत्यादि (१२. १. ७) तत्रैव वक्ष्यामः।

२३. वैराजाख्यं न्यूङ्खस्वरूपमुच्यते। इह तावन्मध्यमाख्यस्यैव पादस्य द्वितीये ऽक्षरे द्वादशकृत्व ओकारो ऽभ्यस्यः। तत्र श्रुतत्वात्। त्रिप्लुत ओ उच्चार्य तत एकं दीर्घं स्वधर्मेण पुनरप्येवं द्विः इति वैराजो न्यूङ्खः। अस्योदाहरणम्।

२४. यं तो ओं ओं ओ३ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ सुषाव हर्यश्वाद्रिः।

२५. ओथा मोदैवेति प्रतिगरस्य[1] षलक्षरस्य द्वितीयचतुर्थयो-

---

१ A om. ओथा मोदैवेति प्रतिगरस्य।

रत्नरयोर्द्विष्पूर्वं द्विरुत्तरमित्यानुष्टुभः प्रतिगरः। अस्योदाहरणम्।
ओथोइ ओ३ मोदो३ ओ३ एवेति[१]।

२६. ओथा मोदैवेत्यस्य वैराजन्यूङ्खपक्ष द्वितीये ऽक्षरे वैराजः[२] प्रतिन्यूङ्खः प्रतिगरो[३] भवति[४]। आनुष्टुभप्रतिगरोदाहरणम्[५]।

२७. वैराजप्रतिगरोदाहरणम्[६]।

२८. ओथो ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ मोदैव इति।

२९. इन्द्रमिद्देवतातय इत्यष्टेन्द्रः साम्नः प्रगाथः इति श्रुतेः।

३०. तुभ्येदिमा सवना शूरविश्वेत्येतासां तिसृणां पूर्वयोर्न्यूङ्खः कर्तव्यः। स्तोत्रियानुरूपयोरेव न्यूङ्खा उक्थमुखीययोश्चेति श्रुतेः।

३१. कुह श्रुत इन्द्रः कस्मिन्नद्येति सूक्तं। यु भास्य ते वृषभस्य स्वराज इति सूक्तं। त्यमु वः सत्रासाहमिति तिस्रः। इत्येतत्सूक्तद्वयं तृचं च निष्केवल्यम्।

३२. विश्वो देवस्य नेतुरिति। एषा प्रतिपद् द्वितीयादह्नः प्रतिपत्तव्या[७]।

३३. हिरण्यपाणिमूतय इत्यूतिमाननुचर इति (२१.८) श्रुतेः।

३४. आ देवो सविता सुरत्न इति सावित्रं। प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी नमोभिरिति द्यावापृथिवीयं। प्र ऋभुभ्यो दूतमिव वाचमिष्य

१ A om. from अस्योदाहरणं up to २६ ०त्यस्य। D om. ओथो०मोदैवेति।
२ A वैराजन्यूङ्खपक्षे तु ओथा मोदैवेत्येतस्य। ३ C om. प्रतिगरो। ४ D om. 26 27.
५ C अस्य instead of आनुष्टुभप्रतिगर०। ६ C D om. Sutra and Text.
७ D om. C in marg.

इत्यार्भवं। त्रैष्टुभान्येतानि। त्रिष्टुप् तृतीयसवन इति श्रुतेः। प्र ऋभुभ्यो दूतमिव वाचमिष्य इत्यार्भवं। प्र शुक्रैतु देवी मनीषेति वैश्वदेवे विकारो ऽन्यत्प्राकृतम्।

१५. प्र सम्राजो असुरस्य प्रशस्तिमिति वैश्वानरीयम्। क ईं व्यक्ता नरः सनीळा इति मारुतं। जुवे वः सुद्योत्मानं सुवृक्तिमिति जातवेदसीयं। त्रैष्टुभान्येतानि। त्रिष्टुप् तृतीयसवन इति श्रुतेः। इत्याग्निमारुते विकार इति शेषः।

६.

१. पञ्चममहःकं द्वादशरात्रिकं पञ्चममहः। त्रिणवस्तोमं। स्तोमसङ्ख्या होत्रकाणां स्तोमातिशंसनप्रयोजनार्था। शक्वर्यो महानाम्न्यः। तद्योनिकं पृष्ठं सामेत्याहुः।

२. इममू षु वो अतिथिमुषर्बुधमिति व्यूळ्हपक्षे सवर्षमाज्यं भवति। जगत्प्रातःसवनो ह्येष त्र्यह इति श्रुतेः।

३. अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति समूळ्हपक्षे आज्यं कार्यम्।

४. तस्याग्निं तं मन्य इत्येतस्य प्रथमाये शंसनार्थं प्रकृतिवत्पदं अवगृह्य पदमवगृह्य[1] अवस्य द्वे अवगृह्य अवस्य[2] एकेन प्रणौति। एवमेतां सचिर्वचनां शस्त्वा ततः।

५. अर्धर्चशो वा प्रातःसवनमित्यस्य निवृत्त्यर्थं वचनम्।

६. श्रुत्यनुकरणार्थं वचनमस्यस्तीनां चोद्धारः पक्षे।

७. आ नो यज्ञमिति द्वे। आ नो वायो महे तन इत्येका। इत्ययं वायव्यस्तृचः।

---

१ C D om. अवस्य and ins. ततो। २ C D om. अवस्य।

८. आ वां सहस्रं हरय इत्यैन्द्रवायवस्तृचः। तिस्रो ऽपि गायत्र्यः बार्हतास्वस्तु छन्दिन्यायेन।

९. अधगित्या स मर्त्य इत्येते द्वे। प्र मित्राय प्रार्यम्ण इत्येका मैत्रावरुणो ऽयं तृचः।

१०. आश्विनो ऽयं तृचः।

११. तृचो ऽयमैन्द्रः।

१२. देवंदेवं वो ऽवसे देवंदेवमभिष्टय इत्येवमादिको वैश्वदेवस्तृचः। यस्तु प्राथम्यादाशङ्क्यते देवंदेवं वो ऽवस इन्द्रमिन्द्रं गृणीषणी-त्ययं न बार्हतो नापि वैश्वदेवः। तत्र केचिदाहुरन्यो ऽप्येवमादिको बार्हतश्च वैश्वदेवस्य शाखान्तरे ऽस्ति। तन्निवृत्त्यर्थं विशेषणम्।

१३. इयमददाद्रभसमृणच्युतमिति सारस्वतस्तृचः। एतान्युक्तानि प्रउगतृचानि। पुरोरुचस्तु नित्याः।

१४. उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिरिति सामूढिके प्रउगे सारस्वतस्तृचः।

१५. यत्पाञ्चजन्यया विशेति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदिति श्रुतेः

१६. इत्था हि सोम इन्मद इति मदत्पांक्तमिति (२२.१) श्रुतेः सूक्तं। अवितासि सुन्वतो वृक्तबर्हिष इति षट्पदा इति श्रुतेः। मरुत्वाँ इन्द्र वृषभो रणायेति विश्वात्रैष्टुभमिति श्रुतेः। अयं च येन वा इदमिति तिस्रः। एवमेकस्तृचः त्रीणि च पूर्वाणि सूक्तानीति मरुत्वतीयं। सूक्तविहृतावृच्यं निविल्प्रथमे लाशाव इति प्रयोक्तम्।

१७. यज्ञार्यो मशामाध्य इत्यनर्थन्तरं। ता भरणे अमूच्याः। अतो न प्रतीकग्रहणम्।

१८. नवानां महानाम्नीनां शस्त्रविधिरुच्यते। यथा तिस्रो ऽनुष्टुभः शस्यन्ते अर्धर्चश एवमेकैका शस्यते। त्रिभिस्त्रिभिरेकैका भवतीत्यर्थः। ततस्तिस्रस्तिस्र उच्यन्ते। ऋगादौ तिस्र आवर्तन्ते। यथातथेति निर्देशात्। महानाम्नीनां योन्यनुशंसने ऽपि विनियुज्यमानानामयं[1] धर्मः। न[2] निवृत्तिः वैराजन्यूङ्खनिवृत्तिवत्।

१९. अयमुत्तमाशब्दस्तृतीये तृचे वर्तते। तस्या एवंरूपाया उत्तमाया आम्नायप्रसिद्धाया उत्तमा सा पङ्क्तिरिति। पङ्क्तिधर्मेण शस्यत इत्यर्थः।

२०. या सा पङ्क्तिरुत्तमा तस्या उत्तमे पादे पञ्च पदानि पुरीषाख्यानि निविच्छंसं शंसेत्। न प्रणवमन्तरा कुर्यादित्यर्थः। तानि पारण्ये ऽनूच्यानि।

२१. प्रत्यस्मा इत्येवमादिका यथोपदिष्टास्तयस्तृचा अस्मा अस्मा इति दशमी। एवा ह्यसि वीरयुरिति वा दशमी। स एषो ऽनुरूपः। स इत्यतिरेकात्परोचपृष्ठे ऽस्य स्तोत्रियत्वेन विनियुज्यमानस्य महानाम्नीस्तोत्रियवत् प्रथमस्तृचस्त्रिरुच्यते। स इति सादृश्यार्थे शब्दनिर्देशात्।

२२. यदिन्द्र नाहुषीष्वेति साम्नः प्रगाथ इति (२३.२)श्रुतेः।

२३. इन्द्रो मदाय वावृध इति मरुत्वतीयं प्रेदं ब्रह्म वृत्रतूर्येष्वाविथेति षट्पदाः। अभूरेको रयिपते रयीणामिति विशांतत्रैष्टुभं संवत्सधरणं[3] तमिन्द्रं वाजयामसीति °तिस्रः[4]। गायत्रमध्य-

---

[1] C (orig.) D °नामधेयं धर्मः। [2] C (orig.) D om. न।
[3] Om. in A. [4] C D om. तिस्रः।

न्द्रियो घोष ऋष इति श्रुतिवचनादिति (२ १. २) निष्केवल्यं। सूक्तविकृद्वावन्ते निविन्प्रथमे लाहाव इति यथोक्तम्।

२४. तत्सवितुर्वरेण्यमिति वैश्वामित्रो ऽनुचर इति श्रुतेः।

२५. उदु ष्य देवः सविता दमूना इति तेषं साविचं। मही द्यावापृथिवी इह ज्येष्ठे इति द्यावापृथिवीयं चतुर्ऋचम्। ऋभुर्विभ्वा वाज इन्द्रो नो अच्छेत्यार्भवं। को नु वां मित्रावरुणावृतायन्निति वैश्वदेवं प्र शंतमेति वा श्रुत्यन्तरात्। इति वैश्वदेवे विकारो ऽन्यत्प्राकृतम्।

२६. हविष्पान्तमजरं स्वर्विदीति वैश्वानरीयं। अग्निसूक्ते एक एवाग्निर्बहुधा समिद्ध इति खेलिकापि सती नोद्धर्तव्या। प्रश्नव्याकरणयोः साहचर्यात्। वपुर्नु तच्चिकितुषे चिदस्त्विति मारुतम्। अग्निर्होता गृहपतिः स राजेति जातवेदसीयं। अस्मिंस्तृचे अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतरिति चयोदशाक्षरपादः[१]।

अनुदात्तं तु पादादौ नोवर्जं विद्यते पदम्[२]।

इति। होतरित्यनुदात्तं। इत्याग्निमारुते। किंकार इति वाक्यशेषः।

२७. सामूळ्हिके पचे मूर्धानमित्येवमादीनि सूक्तानि वैश्वानरीयमारुतजातवेदसीयानि भवन्ति। तथा च श्रुतावथ समूळ्ह इत्यारभ्य सर्वमाम्नातम्।

---

१ C अध्वरस्येति चयोदशाक्षरा। २ प्राति॰ १६. १७।

७.

१. षष्ठमहर्व्याख्यातव्यं। तस्य तावत्सामान्यमेतत् स्वरूपं। स्तोमषष्ठ्या होत्रकाणां स्तोमातिशंसनार्था। रैवतपृष्ठमिति स्वमतप्रकाशनं। षष्ठमिति संव्यवहारार्थम्।

२. नित्याभिः प्राकृतीभिर्याज्याभिः पारुच्छेपीर्वक्ष्यमाणिकाः संधाय यजन्ति। होत्रादयः। नित्याः पूर्वा याज्याः कृत्वा पारुच्छेपीभिर्यजन्तीति श्रुतेः। पारुच्छेपीभिरिति समानेषु प्रतीकेषु नियमार्थम्।

३. आ त्वा जुवो रारहाणा अभि प्रयः आ वां धियो ववृत्युरध्वराँ उपेत्यैन्द्रवायवस्य पुरोनुवाक्ये भवतः। अत्यन्तरात् नित्याभ्यां सह संधाय। नेदच्युतं यज्ञस्य प्रियं देवानामन्तरयामेति ब्राह्मणवादस्य तुल्यत्वात्।

४. स्तीर्णं बर्हिरुप नो याहि वीतये आ वां रथो नियुत्वान्वक्षदवस इति याज्ये नित्ययोरुत्तरे। तद्यदाभिस्तदहर्न वषट्कुर्वन्तीति (२३. ४) श्रुतेः।

५. सुषुमा यातमद्रिभिरिति नित्याया उपरि मैत्रावरुणग्रहस्य पुरोनुवाक्या कार्या। उत्तरा याज्या। इम आ यातमिन्दव इत्येषा नित्याया उपरि उत्तरा याज्या।

६. युवां स्तोमेभिर्देवयन्तो अश्विनेत्येषा आश्विनस्य ग्रहस्य पुरोनुवाक्या नित्याया उपरि। उत्तरा याज्या अधेति इत्येषैवमादिका।

७. वृषन्निन्द्र वृषपाणास इन्दव इति होतुः प्राकृताया उपरि।

तां वां धेनुं न वासरीमिति मैत्रावरुणस्य नित्यानन्तरा। विषेषु हि त्वा सवनेषु तुञ्जत इति ब्राह्मणाच्छंसिनो नित्यासुक्ता। मो षु वो अस्मदभितानि पौंस्येति पोतुर्नित्या च पूर्वा। आ यस्मिन् पत्नी-र्गमन्यच्छेति नित्याया उपरि द्विपदा। ततस्ता वो रायस्पातिधाषो वसूनीति नेष्टुः। यथासङ्ख्याभावान्नेष्टुर्वचनं। द्विपदा त्रिष्टुप् चेति च[१] समुच्चयार्थः। अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तमित्याग्नीध्रस्य नित्या च पूर्वा। इध्मङ् ह मे अनुषं पूर्वा अङ्गिरा इत्यच्छावाकस्य नित्याया उपरि। प्रातःसवने प्रस्थितानामेता याज्याः।

८. तुभ्यं हिन्वानो वसिष्ठ गा अप इति पञ्चचयोः सूक्तयो-रेकैका होत्रादीनामृतुप्रैषादूर्ध्वं याज्या भवति। नित्यान्पूर्वानृतु-याजान् हुत्वा गार्त्समदेर्यजन्तीति (२ ३. ४) श्रुतेः।

९. होतरेतद्यजेत्यध्वर्युराह गृहपतिर्यजेत्यस्यापवादः। अविद्य-वैश्ययोरपि स्वयंक्रिया स्वयमिति वचनात्।

१०. साग्निचित्ये[२] कर्मणि चित्यस्याग्नेः पश्चादुपविश्याध्वर्यु-र्यजति। अनग्निके उत्तरवेदेः[३] प्राक्षामुखीयस्याग्नेः पश्चादुपविश्य गृहपतिर्यजति।

११. पिबा सोममिन्द्र सुवानमद्रिभिः इन्द्राय हि द्यौरसुरो अनम्नत। त्वया वयं मघवन्पूर्व्ये धने। पाहि न इन्द्र सुष्टुत स्रिधः। नू इत्था ते पूर्वथा च प्रवाच्यं। अवर्मह इन्द्र दादृहि श्रुधी नः। वनोति हि सुन्वन् क्षयं परीणसः। इत्येता माध्यन्दिने सवने होत्रा-दीनां प्रस्थितयाज्याः। यागो यथासङ्ख्येन नित्यानामुपरि।

१ D om. च, C has it in marg. २ C D साग्निके। ३ A ins. पश्चात्।

१२. न पात्नीवतेपीसंधानं। क्रियास्तु विकारः। उत माता दुहिता शृणोतु न इति नित्या अमेव न इति. नित्य[1] प्रस्थित-याज्या भवति।

१३. अनवानन्तो ऽर्धर्चेष्वनवानन्तः। त्रिष्वपि सवनेषु प्रस्थितानां द्विदेवत्यर्तुयाजानां च[2] यजन्ति।

१४. तद्वै खल्वेकाहिकीभिरेव यजेयुरिति (२३.५) श्रुतेः। अस्मिन्नपि पक्षे ऽनवानन्त एव।

८.

१. अयं जायत मनुषो धरीमणीत्याज्यमिति श्रुतेः। पद्-विपर्ययणमेकस्मिन्पादे।

२. वत्स्यसाणकः। श्रुत्यन्तरे विशेषवचनात्।

३. स्तीर्णं बर्हिरुप नो याहि वीतय इति वायव्यस्तृचः।

४. आ वां रथो नियुत्वान्वक्षदवस इत्यैन्द्रवायवस्तृचः।

५. अर्धं मित्राय वरुणाय शंतम इति मैत्रावरुणस्तृचः।

६. युवां स्तोमेभिर्देवयन्तो अश्विनेत्याश्विनस्तृचः।

७. वृषन्निन्द्र वृषपाणास इन्दव इत्येका ऐन्द्रस्य तृचस्य।

८. अवर्मह इन्द्र दादृहि श्रुधी न इत्येते द्वे पूर्वया सहैन्द्र-स्तृचः।

९. ओ षू णो अग्ने शृणुहि त्वमीलित इति वैश्वदेवस्तृचः।

---

[1] A नित्य C नित्यां नित्यं प्र० D नित्यां नित्यं प्र०। [2] C D तु instead of च।

१०. इयमददाद्रभसमृणच्युतमिति सारस्वतस्तृचः। इति प्रउगतृचानि। पुरोरुचस्तु नित्याः।

११. उत नः प्रिया प्रियास्विति समूल्हपक्षे सारस्वतस्तृचो भवति।

१२. स पूर्व्यो महानामिति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदिति श्रुतेः।

१३. यं त्वं रथमिन्द्र मेधसातये। स यो वृषा वृष्ण्येभिः समोकाः। मरुत्वाँ इन्द्र मीढ्व इति तिस्र इति एतन्मरुत्वतीयं। सूक्तविहृद्भावत्वे निविस्प्रथमे लाहाव इति यथोक्तम्।

१४. रेवतीर्नः सधमादे रेवाँ इद्रेवतः स्तोतेति रैवतस्यान्यत्रापि सत एतौ स्तोत्रियानुरूपौ भवतः।

१५. मा चिदन्यद्वि शंसतेति सूक्तः प्रगाथ इति श्रुतेः।

१६. एन्द्र याह्युप नः परावतः। प्र घा न्वस्य महतो महानि। उप नो हरिभिः सुतमित्येतास्तिस्र इति निष्केवल्यं। सूक्तविहृद्भावत्वे निविस्प्रथमे लाहाव इति यथोक्तम्।

१७. अभि त्यं देवं सवितारमोण्योः। कविक्रतुमित्यतिच्छन्दसा वैश्वदेवं प्रतिपद्यत इति (२३.८) श्रुतेः।

१८. तस्या इत्यन्यत्रापि शंसने सति प्रतिपत्त्वे वर्तमानाया एष एव धर्मः। षोडशाक्षरेण प्रतिपत्पदविग्रहणं। ततो ऽष्टादशाक्षरेण प्रणवः। पुनः पञ्चदशाक्षरेणावमानं। पञ्चदशाक्षरेण प्रणवः।

१९. अस्य हि 'स्वयशस्तरमित्येवमादिके प्रतिप्रद' उत्तरे भवतः।

२०. अभिवाननुचर इति श्रुतेः।

२१. उदु ष्य देवः सविता सवायेति सावित्रमिति श्रुतेः।

२२. कतरा पूर्वा कतरापरायोरिति द्यावापृथिवीयमिति (२१. ८) श्रुतेः।

२३. किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आजगन्नित्यार्भवमिति श्रुतेः।

२४. इदमित्था रौद्रं गूर्तवचा इति वैश्वदेवं। तस्य द्वे उत्तमे परिशिष्य ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इत्येतं नाराशंसं समावपतीति श्रुतेः। परिशिष्टे इदमित्थेत्यस्य सूक्तस्य ये सुक्ते तस्मिन्नन्ते शंसतीति वैश्वदेवे विकारो ऽन्यत्प्राकृतम्।

२५. अहश्च कृष्णमहरर्जुनं चेति वैश्वानरीयमिति श्रुतेः।

२६. प्रयज्यवो मरुतो भ्राजदृष्टय इति मारुतमिति श्रुतेः।

२७. इमं स्तोममर्हते जातवेदस इति जातवेदसीयमिति श्रुतेः। इत्याग्निमारुते। विकार इति वाक्यशेषः। विकारवचनादन्यत्प्राकृतम्।

२८. मध्यमस्त्र्यहश्चतुर्थपञ्चमषष्ठान्यहानि। तत्र ये उक्ता निष्केवल्यमरुत्वतीययोरुत्तमास्तृचास्तानुत्सृजति समूल्हपक्षे। व्यूल्हपक्ष एव गायत्रमध्यन्दिनत्वं युज्यते। अन्यत्प्रकृतिवत् त्रैष्टुभं माध्यन्दिनसवनमिति।

२९. व्यूल्हपक्षे[1] यान्युक्तानि वैश्वदेवानि मध्यमे त्र्यहे तानि शस्त्वा तदन्ते समूल्हपक्षे[2] स्वस्ति नो मिमीतामिति च तिस्रः। चकारः समुच्चयार्थः। एतास्तिस्रः प्राक् पञ्चजनीयायास्त्रिष्वप्यहःसु साकल्येन व्यवस्थिताः करोति। यथासङ्ख्यं।

१ C in marg. समू। १ C D om. समूल्हपक्षे।

१०. समूल्ह एव क्रियमाणे ऽयमपरो विशेषः। ततं मे अप-स्तदु तायते पुनरित्येतच्चतुर्थस्याह्न आर्भवं भवति। प्र ऋभुभ्य इत्ये-तन्निवर्तते।

११. चतुर्थ एवाहनि षष्ठ्यब्दात्। चतुर्थे ऽहनि यस्मादुक्तमुक्थं क ईं व्यक्ता इति तस्मात्ते समाप्ताविथर्थः। प्र यन्तु वाजास्तविषीभि-रग्नय इति तिस्रः करोति शंसतीत्यर्थः। प्र यन्तु वाजास्तविषीभि-रग्नय इति तिस्रो ऽधिकाः समूल्हा इति[1] (२१. ९) श्रुतेः।

१२. चतुर्थस्य समूल्ह इति वर्तते। वसुं न चित्रमहसं गृणीष इत्येतच्चतुर्थे ऽहनि समूल्हे जातवेदसीयं भवति। अग्ने वः सुद्यो-त्मानमिति निवर्तते।

१३. वैयूल्हिकात्सप्तहात्सामूल्हिके यो विशेषः स उक्तः। परोक्षपृष्ठादिषु तु छन्दोगवशेन स्तोत्रियानुरूपाभ्यामप्रगाथांश्च कुर्यात्। तत्र हि सामपरोक्षे एतेष्वेव स्तोत्रियेषु अन्यानि सामानि क्रमात् सामपरोक्षे ऽनुरूपेष्वन्यानि तत्रानुरूपे ऽपि वैराजे क्रिय-माणे न्यूङ्खो भवत्येव। वैराजस्येति सामाश्रयत्वात्। यदि पुनर्वि-राट्सु सामान्तरं भवति ततो न न्यूङ्खः। न हि वैराजं तत्थान-मन्यूङ्खनायेति श्रुतेः। शाकरं तु मान्याश्च न शाक्वरीष्वन्यत्सामेति समाख्यानात्। बृहद्रथन्तरमितरे। अथ कस्माद्बृहत् ह्यन्क्रियत इति श्रुतेः। दशमे वाहनि स्वयोनौ रथन्तरं। उपांशुपृष्ठ आपर्या-पृष्ठे तनूपृष्ठे ब्रह्मसामानि छन्दोदृट्स्तोमे व्यूल्हाः स्तोमा इति छन्दोगवार्त्ता।

---

१ A समूल्ह इति।

२४. उक्तानां षळहानां ये विशेषा उक्तास्तद्व्यतिरिक्तमन्यत्सर्वं समूळ्हेन। ततश्च समूळ्ह एषां प्रकृतिः[1]। उक्थमुखीययोस्तु न्यूङ्खो भवत्येव होतुः। यस्माच्छन्दोगवशेन स्तोत्रियानुरूपाभ्यां सामप्रगाथाभ्यां चेति वचनं। अर्थवादश्चानुगृहीतो भवति। अथ कस्माच्चतुर्थे ऽहनि न्यूङ्खयतीत्येवमादिकः।

२५. विश्वजिदपि परोक्षपृष्ठो बृहद्रथन्तरपृष्ठ उपांशुपृष्ठ आपर्यपृष्ठस्तनूपृष्ठश्छन्दोवृत्स्तोम इत्येतैः प्रकारैर्भवति। तस्यापि तथैव भवति यथा षळहस्य छन्दोगवशेन स्तोत्रियानुरूपक्रिया सामप्रगाथक्रिया च। अग्निं नर इत्यग्निष्टोमसाम्नः स्तोत्रियानुरूपावित्येतदसंयुज्य विधीयमानत्वात्सर्वत्र साधारणम्। बृहद्रथन्तरपृष्ठयोर्यदि भवति बृहत्प्रत्यक्षपृष्ठस्तत्रापि[2] त्वं हि चैतवद्यश इत्येतदाज्यं भवति। उभयसामापि बृहत्पृष्ठो भवत्येवाथ कस्मादन्वहं बृहत्क्रियत इति लिङ्गात्। तनूपृष्ठस्य सामप्रगाथांश्कृत्वा योनौ परोक्षपृष्ठे। न[3] कण्वबृहद्रथन्तरयोर्योनी। स्वस्ति नो मिमीतामिति च तिस्रो ऽन्ते वैश्वदेवानां करोतीत्येतत्समानमन्यत्समूळ्हेनेति वचनाद्विश्वजित्यपि सर्वेषु[4] भवति। परोक्षपृष्ठे ऽपि न होतुः प्रतिशिल्पक्रिया होत्रकाणां तत्राधिकारात्।

९.

१. मध्ये दशरात्र इति प्रकृतम्। तस्य पृष्ठ्यषळह उक्तः। त्र्यहश्च छन्दोमा वक्तव्याः। तत्र तावच्छान्दोमिकं प्रथममहर्दश-

[1] C D प्रकृतिं। [2] C बृहत्पत्र॰ D बृहत्प्रत्यक्षपृष्ठ॰। [3] C D om. न्यूङ्ख। [4] C सर्वेषु पक्षेषु।

रात्रस्य सप्तमं तदुच्यते। चतुर्विंशस्तोमं सर्वमहः। होत्रकाणां स्तोमातिशंसनार्थं वचनं। बृहत्पृष्ठमिति स्वश्रुत्यभिप्रायः। बृहद्रथन्तरपृष्ठे ऽपि दशरात्रे युग्मु बृहद्युग्मु रथन्तरमेवं प्राप्ते ऽप्यस्य सप्तमस्याह्नो बृहत्पृष्ठतैव वचनात्।

२. प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वमित्याग्नेयमिति (२१.८) श्रुतेः।

३. वक्ष्यमाणकः।

४. प्र वीरया शुचयो दद्रिरे वामिति वायव्यमिति श्रुतेः तृचम्।

५. ते सत्येन मनसा दीध्याना इत्यैन्द्रवायवस्तृचः।

६. उद्वां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकमिति मैत्रावरुणमिति श्रुतेः।

७. आ गोमता नासत्या रथेनेत्याश्विनम्।

८. आ नो देव शवसा याहि शुष्मिन्नित्यैन्द्रम्।

९. प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन्निति वैश्वदेवम्।

१०. प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषेति सारस्वतम्। इत्येतानि प्रउगतृचानि।

११. ये पार्ष्ठिकस्य प्रथमस्य त्र्यहस्य प्रतिपदनुचराः प्रग्राह्ण-स्त्याद्योकास्ते छन्दोमेषु भवन्ति। स्वरसामानस्य वक्ष्यन्ते तेषु च त एवं भवन्ति। अभिप्लवे च षलहे आहृत्या[1] त एवं भवन्ति। एवमतिदिष्टानां विशेषविनियोग उच्यते।

१२. पार्ष्ठिकात्प्रथमादह्नः प्रथमस्य छान्दोमिकस्याह्नो भवन्ति।

१३. द्वितीयात्पार्ष्ठिकात् द्वितीयस्य छान्दोमिकस्याह्नो भवन्ति।

---

१ C D om. आहृत्या।

१४. तृतीयात्पार्ष्टिकात् प्रतिपदनुचराः सब्राह्मणस्पत्यास्तृतीयस्य छान्दोमिकस्याह्नो भवन्ति।

१५. एवमेवेति पाठक्रमेण त्र्यहस्य पूर्वस्याभिप्लविकस्य पार्ष्टिकाः प्रतिपदनुचराः सब्राह्मणस्पत्याः प्रथमत्र्यहोक्ता भवन्ति।

१६. आभिप्लविकस्येति वर्तते। येन क्रमेण पूर्वस्याभिप्लविकस्य त्र्यहस्य तेनैव क्रमेणोत्तरस्यापि। ये त्र्यहस्य प्रथमस्य प्रतिपदनुचराः सब्राह्मणस्पत्यास्ते छन्दोमेष्वेवमादियन्तयोर्निर्देशं[१] कुर्वन्नेकाहिकानां पक्षे प्राप्तिं दर्शयति।

१७. इत्थं छान्दोमिकेनैव क्रमेण स्वरसाम्नामपि पार्ष्टिकप्रथमत्र्यहोक्ताः प्रतिपदनुचराः सब्राह्मणस्पत्याः। स्वरसामभ्यः शस्त्राणीत्यत्र प्राकृतविकल्पार्थमेतमित्यतिरेकवचनं। व्युत्क्रमाद्युपदेशः छन्दोमानामभिप्लवस्य च वैश्वदेवसाद्दश्यार्थं।

१८. कया शुभा संवयसः सनीळाः। त्वं सु मेषं महया स्वर्विदमिति त्रैष्टुभजागते सूक्ते मरुत्वतीयम् एवमेव श्रुतत्वात्।

१९. तमु ष्टुहि यो अभिभूत्योजा अभि त्यं मेषं पुरुहूतमृग्मियमिति त्रैष्टुभजागते सूक्ते उभे अभिवती। तद्राथन्तरं रूपं द्वे सूक्ते निष्केवल्यमरुत्वतीययोः शस्येते इति (२६.९) श्रुतत्वात्।

२०. यद्यु कण्वरथन्तरं कुर्युर्नास्य योनिमनुशंसेत् इति श्रुते।

२१. ये प्रथमयोः प्रथमद्वितीययोरित्यर्थः। अह्नोः पार्ष्टिकयोरेवंनामत्वात्। प्रथमे ऽहनि छान्दोमिके प्रथमात्पार्ष्टिकात्।

---

१ C D उपनिर्देशं C alt. उ to अ; in marg. स देशं।

द्वितीये द्वितीयात्। तृतीये प्रथमात्। राथन्तरं शस्त्रमिति श्रुतिलिङ्गात्। एवमाभिप्लविके प्रथमे प्रथमात्पार्ष्ठिकात् द्वितीये द्वितीयात् तृतीये प्रथमादित्यादि ज्ञेयम्।

१२. तत्सवितुर्वरेण्यमिति सावित्रं तृचं सूक्तं। प्रेतां यज्ञस्य शंभुवेति द्यावापृथिवीयं तृचं सूक्तं। अयं देवाय जन्मन इत्यार्भवं तृचं सूक्तं। तृचग्रहणात्। ऋजुनीती नो वरुण इति पञ्चर्चं वैश्वदेवं। आ याहि वनसा सहेति तृचं सूक्तं। सूक्तसञ्ज्ञावचनादाम्नानाच्च। छन्दोविचितौ च पितुर्भृतो न तन्तुमिदित्युदाहृतत्वात् चतुष्पदा। सोमासमुर्षणीधृत इति तिस्रः। इत्येष वैश्वदेवे विकारः।

१३. वैश्वानरो न ऊतय इति कल्पजा पुनराधेयपठिता। वैश्वानरो न आ गमदित्येवमादिके गायत्र्यावित्र पठिते। एतत्तृचं वैश्वानरीयं[1] सूक्तं। प्र यद्वस्त्रिष्टुभमिति पञ्चदश नव वेति मारुतं। अर्चन्तस्त्वा हवामह इति जातवेदसीयं। इत्याग्निमारुते विकारः।

१०.

१. द्वादशाक्व्याष्टमसहस्तुश्चत्वारिंशस्तोमे। स्तोमसञ्ज्ञा स्तोत्रकाणामेकया द्वाभ्यां वा स्तोममतिशंसतीत्येवंप्रयोजना। रथन्तरपृष्ठमिति स्वश्रुतिप्रकाशकम्।

२. अग्निं वो देवमग्निभिः सजोषा इत्याज्यमिति श्रुतेः।

---

१ C (orig.) D रते ह वैश्वानरीयं सूक्तं; C (by alt.) त्रतं वैश्वानरं सूक्तं।

३. वक्ष्यमाणकः।

४. कुविदङ्ग नमसा ये वृधास इत्येते प्रथमाहृतीये द्वे वायव्यस्य तृचस्य।

५. आ वायो भूष शुचिपा उप न इत्येका। पूर्वाभ्यां सह समुच्चयार्थश्चकारः।

६. यावत्तरस्तन्वो यावदोज इत्यैन्द्रवायवः।

७. प्रति वां सूर उदिते सूक्तैरिति मैत्रावरुणमिति श्रुतेः।

८. अप स्वसुरुषसो नग्जिहीत इत्याश्विनमिति श्रुतेः।

९. अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्व इत्यैन्द्रमिति श्रुतेः।

१०. प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नचन्तेति वैश्वदेवमिति श्रुतेः।

११. उत स्या नः सरस्वती जुषाणेति सारस्वतमिति श्रुतेः (२६. ११)। इत्येतानि प्रउगतृचानि।

१२. महाँ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा इति त्रैष्टुभानां प्रथमं मरुत्वतीयानामित्येवमारभ्य सर्वमाम्नातं श्रुतौ। क स्य वीरः को अपश्यदिन्द्रमित्यैच 'सूक्ते भद्रमिदं रुशमा अग्ने अक्रन्निति चतस्रः सर्वचोद्धर्तव्याः। श्रुत्यन्तरात्। नरस्तुतेर्देवतासंदेहाच्च।

१३. त्वं महाँ इन्द्र तुभ्यं ह क्षा इति त्रैष्टुभानां प्रथमं निष्केवल्यानामित्येवमनुक्रम्य श्रुतौ सर्वमाम्नातम्।

१४. चतुर्थ्यमेतत्साविचम्।

१५. मही द्यौः पृथिवी च न इति तृचं सूक्तं द्यावापृथिवीयम्। युवाना पितरा पुनरित्यार्भवम्।

१६. देवानामिदवो महदिति नवर्चं वैश्वदेवमिति श्रुतेः।

१७. इमा नु कं भुवना सीषधामेति द्विपदा इति श्रुतेः।

१८. विश्वे देवा ऋतावृध इत्येतास्त्रिसः। सूक्तविहृद्भावश्चे त्रिविदस्मिन्प्रथमे त्वाहावो देवानामिद्वो महदित्यस्मिन्। इति वैश्वदेवे विकारः।

१९. द्वे इह पठिते कल्पजे तृतीया चाप्युपदिष्टाभ्युद्दृष्टाया-मिति वैश्वानरीयम्।

२०. मारुतमेतच्छ्रुतेः।

२१. दूतं वो विश्ववेदसमिति जातवेदसीयम्। इत्याग्निमारुते विकारः।

११

१. दशरात्रस्य नवममहर्वक्ष्यमाणं तदष्टाचत्वारिंशस्तोमं। होत्रकाणां स्तोमातिशंसनार्था स्तोमसङ्ख्या। छन्दःपृष्ठमिति सम्भुत्य-भिप्रायः।

२. अगन्म महा नमसा यविष्ठं सोमस्य मा तवसं वक्ष्यग्न इत्येते उभे तदाज्यमिति श्रुतेः।

३. अगन्म महा नमसा यविष्ठं सोमस्य मा तवसं वक्ष्यग्न इत्ये-तयोर्यत्पूर्वं तदेव केवलमाज्यं भवति। तथा च श्रुतेः।

४. वक्ष्यमाणकः।

५. आ वायो भूष शुचिपा उप न इति पञ्चकस्य सूक्तस्य प्रथमाद्वितीये द्वे ऋचौ उत्तमा चैवं वायव्यस्तृचः।

६. आ वायो भूषेत्यस्यैव सूक्तस्य द्वितीयाचतुर्थ्यावृचौ। अर्वन्तो न श्रवसो भिक्षमाणा इति च तृतीयेत्येवमैन्द्रवायवस्तृचः।

७. दिवि क्षयन्ता रजसः पृथिव्यामिति मैत्रावरुणमिति श्रुतेः।

८. आ विश्वतःपाणिभिः ... आ विश्ववाराश्विना गतं न इत्याश्विनमिति श्रुतेः।

९. इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्त इत्यैन्द्रमिति श्रुतेः (२६.१५)।

१०. ऊर्ध्वो अग्निः सुमतिं वस्वो अश्रेदिति वैश्वदेवमिति श्रुतेः।

११. प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषेति सारस्वतमिति श्रुतेः। इत्येतानि प्रउगतृचानि।

१२. अर्यमा मनुषो देवतातेत्येवमनुक्रम्य पञ्च सूक्तानि मरुत्वतीये शस्यन्ता उत्तमे छन्दोम इति श्रुतेः।

१३. आ सत्यो यातु मघवाँ ऋजीषीति त्रैष्टुभानां प्रथमं निष्केवल्यानामित्येवमाद्यनुक्रम्य[१] षळन्ततो निष्केवल्य इति (२६.१६) वचनात् षट्सूक्तं निष्केवल्यम्।

१४. अभि त्वा देव सवितरिति सावित्रं तृचं सूक्तं। प्र वां महि द्यवी अभीति द्यावापृथिवीयं तृचं सूक्तम्।

१५. इन्द्र इषे ददातु न इत्येका। ते नो रत्नानि धत्तनेति द्वे इत्यार्भवमिति श्रुतेः।

१६. अग्निरुक्थे पुरोहित इत्येवमादीनि पञ्च सूक्तानि। सह तृतीयेन सूक्तेन तेषां तृतीयं वा काश्यप इति सविकल्पेन।

---

१ C D om. चादि।

१७. ये त्रिंशति चयस्पर इत्येतत्सूक्तमुपोत्तमामुद्धृत्य।

१८. सूक्तमित्युच्यर्थमेकावहणम्।

१९. आ शर्म पर्वतानामित्येतास्ततः।

२०. बभ्रुरेको विषुणः सूनरो युवेति चैतत्सूक्तं भवति। वाशब्दः पूर्वेण सह विकल्पार्थः। मनुप्रवर्हवचनादुभयपक्षे ऽपि भारद्वाजस्तृचो भवति। उभयोः पक्षयोस्तुल्यत्वात्। ये त्रिंशतीत्युपोत्तमामुद्धृत्य न हि वो अस्त्यर्भक इत्येका शर्मेति चतस्रो बभ्रुरेक इति वा मनुप्रवर्हो। मनोः प्रवर्ह इति वृह उद्यमन इत्यस्य प्रपूर्वस्याजन्तस्य[1] रूपं। प्रकर्षोद्यतसार इत्यर्थः। यस्मान्नायं सारस्मान्न किंचिदुद्धर्तव्यम्। तेन त्रिवृद्द्विरात्रपक्षे एकैकामितरेषां सूक्तानामित्युद्धारवचनान्मनुप्रवर्हपक्षो न भवति।

२१. विश्वे देवास आ गतेत्येतद्भारद्वाजं तृचं शस्त्रान्त्यं भवति। इति वैश्वदेवे विकारः। अभि त्वा देवेत्यत आरभ्य भारद्वाजतृचावधिकः।

२२. दिवि पृष्ट इत्येवमादिके द्वे कल्पते। तृतीया च सार्वकामिक्यां। इत्येतत्तृचं वैश्वानरीयम्।

२३. मरुतो यस्य हि क्षय इति मारुतमिति श्रुतेः।

२४. अग्निर्होता पुरोहित इति जातवेदसीयमिति श्रुतेः।

२५. विकार इति वाक्यशेषः। व्यूढपक्षे छन्दोमानां यद्वक्तव्यं तदुक्तं। समूढपक्षं इदानीमाह।

---

१ C in marg. घञ् instead of अच्। A दृष्ट, C हृष्ट।

२६. [1]व्यूल्हपचे यानि अहरस्य प्रथमस्य प्रातःसवनतृतीयसवनान्युक्तानि तानि समूल्हपचे छन्दोमानामिति[2]दिश्यन्ते। किंचान्यत्।

२७. यानि च विष्केवल्यमरुत्वतीययोः छन्दोमगतयोर्जागतानि व्यूल्हे ऽभिहितानि तानि समूल्हपच उत्सृजति। चशब्दात्।

२८. स यो वृषा वृष्ण्येभिः समोका इत्येताः पञ्चदश कयाशुभीयादूर्ध्वं भवन्ति।

२९. यो जात एव प्रथमो मनस्वानित्येतत्सूक्तं तमुष्टुहीयादूर्ध्वं भवति।

३०. [3]छद्रयन्तरपृष्ठो दशरात्रः पाचिको ऽस्ति। तस्मिन्क्रियमाणे सर्वे छन्दोममध्यन्दिना होतुर्दिपूक्ता भवन्ति। सर्वे इति वचनात् संघातप्रयुक्ताः नैकैकत्वेन प्रयुज्यमानाः[4]।

१२.

१. दशममहरिदानीं वक्तव्यं। तदेवंसंज्ञकं न विवक्तव्यमित्यविवाक्यं। केचित्तु मन्यन्ते न नामधेयमित्येतत् संव्यवहाराभावात्। अविवाक्यमिति गुणविधानमेतत्। नात्र विचारयितव्यमिदं साधु कृतमिदमसाध्विति। चतुर्विंशस्तोमं। स्तोमसंज्ञा होचकाणां स्तोमातिशंसनार्था। अत्यग्निष्टोमरे ऽविवाक्यं दशममहरिति कात्यायनस्य।

२. चयस्त्रिंशमग्निष्टोमसामाग्निमारुतस्तोत्रं भवति।

३. मानसं स्तोत्रं चित्रं भवति।

[1] C D om. व्यूल्हपचे। C has व्यूल्ह in marg. [2] C चतिदिश्यन्ते।
[3] A ins. माध्यन्दिनसवनानि छन्दरयपृक्तानि भवन्ति। [4] C (orig.) D ॰मानात्।

४. वामदेव्यस्य साम्नो या योनिस्तस्यां रथन्तरं पृष्ठं। रथन्तरपृष्ठे गीतिर्भवतीत्यर्थः। एवं च सति यः प्रत्यक्षतो विशेषः स उपरिष्टादच्यते।

५. यदि चेत्कस्यचिच्छंसतः[1] प्रतिभाषाणिः स्यात्ततो ऽन्यो ऽविनियुक्तस्तदुपदेशार्थं स्वाध्यायवदनुब्रूयात्। नन्दति ह वै यज्ञो विदुषागच्छता[2] यतो ऽसमृद्धं भविष्यत्ययं मे तत्समर्धयिष्यतीति। यदि कश्चित्प्रमत्त उपहन्यायस्तदधीयात् स तं देशं पार्श्वतः स्वाध्यायमधीयीतेति (२७. १) श्रुतेः।

६. उद्धृत्यानुष्टुभं छन्दो यत्प्राकृतमितरेषामनुष्टुप्विवर्जितानां छन्दसामनुष्टुप्संपदं संपाद्य पञ्चदशं सहस्रं कार्यमेकस्मिन्स्तवनीये[3]। यथा सहस्रं च पञ्चदशं चानुष्टुभः स्युस्तथैतदृचः संपादयेदिति वचनात्। तत्र तावद्यदेतस्मिन्नहनि शस्यमनुप्रयोक्तव्यम् तत्तावदुच्यते। आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्व इति निरुक्तायां तिस्रः। उपप्रयन्तो अध्वरमिति नव। स हि यो मानुषा युगेति चतस्रः। अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति तिस्रः। अमस्य यद्दियुता समिन्धूधन्निति पञ्च। अगन्म महेति तिस्रः। एना वो अग्निं नमसेति प्रगाथाः[4]। अयमग्निः सुवीर्यस्येति प्रगाथाः[5]। त्वामग्ने मनीषिण इति द्वचौ मध्यमं विना। ईळिष्वा हि प्रतीव्यमिति द्वचा दश। पुरु त्वा दाश्वाम्वोच इति च तिस्रः। वेदिषदे प्रिय-

१ A C (orig.) D छन्दसः। २ A om. the passage from गच्छता to श्रुतेः। ३ C (sec. h.) adds सति। ४ C (in marg.) त्रयः। ५ C (in marg.) त्रयः।

धामाय सुषुत इति सप्त। जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरिति षट्। अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति दश। कस्त उषः कधप्रिय इति तिस्रः। यावयद्द्वेषसं त्वेति चतस्रः। प्रति ष्या सूनरी जनीति तिस्रः। [१]उपो रुरुचे युवतिर्न योषेति षट्। प्रति स्तोमेभिरुषसं वसिष्ठा इति तिस्रः। प्रत्यु अदर्श्यायतीति षट्। उषो यदद्य भानुनेति द्वे। उषस्तच्चित्रमा भरेति तिस्रः। एता उ त्या इति चतस्रः। मद्दे नो दश। अश्विना यज्वरीरिष इति तिस्रः। आ मे हवं नव। आ शुभ्रा यातमिति तिस्रः। आ भातीति द्वे। उप त्या वह्नी इति द्वे। इमा उ वां दिविष्टय इति षट्। अयं वां मधुमत्तम इति प्रगाथौ। युवोरु षू रथमिति तिस्रस्त्रिश्चिन्नो अद्येति तिस्रः। क्व त्यिदद्य कतमास्वश्विनेति चतस्रः। प्रति प्रियतममिति नव। चिरन्तमश्चा परिधाय एकादश। एष प्रातरनुवाकः।

प्रशास्तुः स्तोकीयाः। जुषस्व सप्रथस्तममिति प्रथमा त्रिः। इमं नो यज्ञमित्येका। अभि प्रवन्तेति द्वे। तुभ्यं श्चोतन्त्यध्रिगो शचीव इति त्रिर्द्वितीया।

अच्छावाकस्य। अच्छा नः शीरशोचिषमिति तिस्रः। यजमान होतरध्वर्यो इत्यादिको निगदः। उन्नीयमानाय प्रति श्रुताय वो धृषदिति तिस्रः। अस्माअस्मा इदन्धस इति चतुर्थी। गणधर्मस्तु प्रकृतिवत्।

आज्यमुच्यते। शों० अग्निर्ज्योतिरित्यारभ्य प्रकृतिवत्। शो

---

१ from उपो up to प्रत्यु om. in D.

अध्वरा करति जातवेदो३ अग्ने तमद्य। अश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रं। हृदिस्पृशमृध्याम त ओहो३ अधा ह्यग्न इत्यादि। शों० शिवा नः सख्या सन्तु भ्रात्रेति। माधुच्छन्दसः प्रउगः। विश्वे देवासो अस्रिध इति परिधानीया।

मैत्रावरुणस्याज्यं। शो० ता नः शक्तमिति स्तोत्रियः। शो० आ नो मित्रावरुणेत्यनुरूपः। शो० आ नो गन्तं रिशादसेत्येका। प्र वो मित्रायेति पञ्च। प्र मित्रयोरित्यष्टौ शस्त्वा शो० ते स्याम देव परिधानीया।

ब्राह्मणाच्छंसिन आज्यम्। शो० युञ्जन्ति ब्रध्नमिति स्तोत्रियः। शो० आ याहि सुषुमा हि त इत्यनुरूपः। उत्त्वा मन्दन्तु स्तोमा इति तु [1]छन्दोगाः स्तोत्रियं कुर्वन्ति। तत्रायमेवानुरूपः। उदयनीये परे। सुरूपकृत्नुमूतय इति समाम्नाते[2]। तत्र याहि सुषुमा हि त इति द्वादश। प्रकृतं ब्रूमः। शोंसावो आ नो याहि सुतावत इति दश। इन्द्र त्वा वृषभं वयमिति द्वे। उद् घेदभि श्रुतामघं। शोंसावो स न इन्द्रः शिवः सखेति परिधानीया। अच्छावाकस्याज्यं। शोंसावो ता हि शश्वन्त ईळत इति स्तोत्रियः। शोंसावो इन्द्राग्नी आ गतं सुतमित्यनुरूपः। शोंसावो तोशा वृत्रहणा हुव इति षट्। इहेन्द्राग्नी उप ह्वय इति पञ्च। इन्द्राग्नी अवसा गतमिति द्वे। शोंसावो गोमद्धिरण्यवदश्विवति परिधानीया। समाप्तं प्रातःसवनम्।

---

१ D छन्दोमाः। C (orig.) छन्दो गाः स्तो०।

२ C D समाम्नाते परे। परे seems to be strack out in C.

मृजानो वारे पवमानो अव्यय इत्येता ग्रावस्तुतः। उत्तिष्ठन्नो-जसा सह आतं इविरिति समानं॥ मरुत्वतीयं। अध्वर्यो शोंसावो त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्म इत्येका। तुविशुष्मेति द्वे। शोंसावो इदं वसो सुतमन्ध इत्यनुचरः। शोंसावो इन्द्र नेदीय एदिहीति प्रगाथः। शोंसावो प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरिति प्रगाथः। शोंसावो अग्निर्नेतेत्येका। शोंसावो त्वं सोम क्रतुभिरित्येका। शोंसावो पिन्वन्त्यप इत्येका। बृहदिन्द्राय गायतेति प्रगाथः। तथा प्र व इन्द्राय बृहत इति। शोंसावो जनिष्ठा उग्रः सहस इत्यादि प्रकृतिवच्छेषं।

निष्केवल्यम्। अध्वर्यो शोंसावो कया नश्चित्र आ भुवदिति स्तोत्रियः। शोंसावो कया त्वं न ऊत्येत्यनुरूपः। शोंसावो यद्वा-वानेति धाय्या। शोंसावो पिबा सुतस्य रसिन इति प्रगाथः। अभि त्वा शूर नोनुमः। अभि त्वा पूर्वपीतये। सखाय आ शिषामहीति नव। आ धूर्ष्वस्मै दधाताश्वान्। वज्रमेको बिभर्ति हस्त आहितं। तिग्ममेको बिभर्ति हस्त आयुधं[1]। शोंसावो इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचमित्यादि प्रकृतिवत्।

मैत्रावरुणस्य पृष्ठं। अध्वर्यो शोंसावो मा चिदन्यद्वि शंसतेति[2] स्तोत्रियः प्रगाथः। मा भेम मा श्रमिष्मेत्यनुरूपः। कस्तमिन्द्रेति सामप्रगाथः। अप प्राच इन्द्रेत्युक्थमुखीया। आ धूर्ष्वस्मै दधाता-श्वानिति द्विपदा। सद्यो ह जात इति सूक्तं। एवा त्वामिन्द्र

१. तिग्ममेको बिभर्ति हस्त आयुधम् is struck out in C.
२ ——marg. मैत्रावरुणस्य।

वज्रिन्निति सूक्तं। आह्वयोत्तमया परिधानीया। स्तोत्रिये स्थित एवाहावः। अनुरूपे शोंसावो इति। तथा सामप्रगाथे तस्य चान्तरं परिधानीयायै चेति। उक्तं मैत्रावरुणस्य पृष्ठम्[१]। ब्राह्मणाच्छंसिन उच्यते। अध्वर्यो शोंसावो तं वो दस्ममिति स्तोत्रियः[२] प्रगाथः। शोंसावो तत्त्वा यामि सुवीर्यमित्यनुरूपः प्रगाथ एव। शोंसावो कं नव्यो अतसीनामिति द्वे। शोंसावो ब्रह्मणा त इति चोक्थमुखीया[३]। छन्दोगवशादेवं। स्वशाखाभिप्रायस्तु। उदु त्ये मधुमत्तमा इति स्तोत्रियः। उदिन्न्वस्य रिच्यत इत्यनुरूपः। यद्वा त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविश्म इति स्तोत्रियः। तव त्यं नर्यं नृतो ऽप इन्द्र। तमिन्द्रं जोहवीमि। विश्वाः पृतना इत्यनुरूपः। ततः कद्वान्। तत उक्थमुखीया। ततो रायस्कामो वज्रहस्तमिति द्विपदा। तत इन्द्रः पूर्भिदातिरद्दिति सूक्तं। तत उदु ब्रह्माणीति यथोक्त आहावः प्रस्तशेषस्य।

अच्छावाकस्य पृष्ठम्। अध्वर्यो शोंसावो तरोभिर्वो विदद्वसुमिति स्तोत्रियः प्रगाथः। शोंसावो तरणिरित्सिषासतीत्यनुरूपः प्रगाथ एव। शोंसावो कदू न्वस्याकृतमिति कद्वान्[४] प्रगाथः। शोंसावो उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानित्येका[५]। अया वाजं देवहितं सनेमेति[६] द्विपदा। भूय इद्वावृधे वीर्यायेति सूक्तं।

---

१ D om. the text from परिधानीया up to चान्तरं। २ C D om. प्रगाथः। ३ A एकां instead of उक्थमुखीया। C एकां over the line. ४ C D om. कद्वान्। ५ C D उक्थमुखीय instead of एका। C एका over the line.
६ The MSS. differ as to the length of the quoted Pratikas. I have not registered these minutiæ.

अभि तष्टेव दीधया मनीषामित्यस्योत्तमया आहावपूर्वया परिदधाति।

वैश्वदेवम्। अध्वर्यो शोंसावो अभि त्यं देवं सवितारमोण्योः कविक्रतुमित्येका। अस्य हि स्वयशस्तरमिति द्वे। इति वैश्वदेवस्य प्रातिपदिकस्तृचः। शोंसावो अभि त्वा देव सवितरित्यनुचरस्तृचः। शोंसावो अभूद्देवः सविता वन्द्यो नु न इति सनिविल्कं सूक्तं। शोंसावो एकया च दशभिश्च स्वभूते। शोंसावो प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृधेति सनिविल्कं सूक्तं। शोंसावो सुरूपकृत्नुमूतये। शोंसावो तदस्य सुवृतं विद्मनापस इति सनिविल्कं सूक्तं। शोंसावो अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः। शोंसावो येभ्यो माता मधुमत्पिन्वते पयः। शोंसावो एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे। शोंसावो प्र शुक्रैतु देवी मनीषेति सूक्तं। आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वत इति सूक्तं सनिविल्कं। शोंसावो अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति परिधानीया। उक्थवीर्यं याज्या च प्रकृतिवत्। द्वितीया ग्रहयाज्या भवा मित्रो न शेव्य इति।

आग्निमारुतं। अध्वर्यो शोंसावो वैश्वानराय पृथुपाजसे विप इति सनिविल्कं सूक्तं। शोंसावो आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु[1]। शोंसावो प्रत्वक्षसः प्रतवस इति सनिविल्कं सूक्तं। शोंसावो अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति स्तोत्रियः। शोंसावो प्र ते अग्नयो ऽग्निभ्यो वरं निरित्यनुरूपः। शोंसावो प्र तव्यसीं नव्यसीं धीति-

---

१ C D ins इत्येका।

मन्मथ इति सनिविल्कं सूक्तं। शोंसावो आपो हि ष्ठा मयोभुव इत्यादि प्रकृतिवच्छेषम्।

अथ समूल्हे ऽतिरिक्तोक्थम्। अध्वर्यो शोंशोंवो आयं गौः पृश्निरक्रमीदिति स्तोत्रियः। शोंसावो मही द्यौः पृथिवी च न इत्यनुरूपः। शोंसावो तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथेति चयोदश। शोंसावो यज्ञो बभूव स आबभूवेति परिधानीया। प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति याज्या॥ इति प्रातरनुवाके शतद्वयं पञ्चदशाधिकमनुष्टुभां संपन्नं। तत्पूर्वलिखितमेवानुष्टुभां प्रातरनुवाकः पञ्चदशे शते इत्यच सूचे। अष्टौ शतान्यन्यान्यनुष्टुभां। तच गायचीणां शतद्वयं पञ्चाशदधिकं षोलशोष्णिहः। अष्टौ विराजः। चिचत्वारिंशद्बृहत्यः। षोलश पङ्क्तयः। शतद्वयमेकषष्टिश्च चिष्टुभः। अशीतिर्जगत्यः। द्विपदाः षड्विंशतिः। द्वे शक्वर्यौ। षलष्ट्य इति।

अथ गायत्र्यस्तिस्रो ऽपोनप्त्रीये। एकचत्वारिंशत्पशुकर्मणि वपान्ते द्वे हविष्यंत्यां। द्विदेवत्येऽष्टौ। चयोदशोन्नीयमानसूक्ते। षट् प्रस्थितयाज्याः[1]। प्रति श्रुतायेति पञ्च। प्रातर्यावभिरित्येका। द्वादशर्तुयाज्याः। चयोविंशतिः प्रउगे सयाज्ये। षड्विंशतिःषड्विंशतिर्होचकाणामाज्येषु। चयस्त्रिंशदभिषवे। एका दधिघर्मे। पञ्च मरुत्वतीये। अष्टौ निष्केवल्ये। षड्वैश्वदेवे। तिस्र आग्निमारुते। द्वे पत्नीसंयाजेष्विति गायत्र्यः।

अथोष्णिहः। तिस्रो ऽभिषवे। चतस्रो मरुत्वतीये। नव निष्केवल्ये इत्युष्णिहः।

---

१ A •याज्याः। C D •याज्यासु।

अथ विराजः। आज्यनिष्केवल्ययोर्याज्ये। अग्निष्टोमसाम्नश्च स्तोत्रियानुरूपयोः षळिति।

अथ छन्दयः। नव बहिःकर्मण्यच्छावाकस्य। चतस्रो मरुत्वतीये। तिस्रो निष्केवल्ये। नवनव शस्त्रेषु होत्रकाणामिति छन्दयः।

अथ पङ्क्तयः। स्तोकीयासु तिस्रः। एकाच्छावाकस्य बहिः-कर्मणि। एकैवाभिषवे। द्वे मरुत्वतीये। तिस्रो निष्केवल्ये। एकैका होत्रकाणां शस्त्रेषु। तिस्र आग्निमारुते इति पङ्क्तयः।

अथ त्रिष्टुभः। अपोनप्त्रीये विंशतिः। पशुकर्मणि वपान्ते त्रयोविंशतिः। सप्ताभिषवे। द्वे दधिघर्मे। चतस्रः पशुपुरोळाशे। द्वे हविष्पंक्त्यां। चतुर्दशोन्नीयमानसूक्ते। सप्त प्रस्थितयाज्याः। द्वे मरुत्वतीयग्रहे। शस्त्रे षोळश सयाज्ये। अष्टादश निष्केवल्ये। विंशतिर्मैत्रावरुणस्य शस्त्रे। एकविंशतिर्ब्राह्मणाच्छंसिनः। एकोन-विंशतिरच्छावाकस्य। द्वे आदित्यग्रहे। सप्तदशकं मनोतासूक्तं। षट् पशुयागे। त्रयोदशोन्नीयमानसूक्ते। इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्येति त्रिष्टुप् प्रस्थितयाज्या। सावित्रग्रहस्य च पुरोनुवाक्या। सूक्तस्य च सावित्रस्याद्योत्तमे। एकया च दशभिश्चेति वायव्या। ऋभुर्भराय सं शिशातु सातिमित्यार्भवस्योत्तमा। अयं वेनश्चोद-यत्पृश्निगर्भाः[१]। एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे[२]। ता नो रासन्राति-षाचो वसूनीति चतस्रः। षष्ठी चानोभद्रीयस्य। भद्रं कर्णेभि-रिति च। विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे। इतं मिमित्रे इतमस्य

---

१ C D ins. स्वर्षा। C sec. h. इति। २ C D ins. इत्येका।

योभिः[1]। त्वं सोम पितृभिः संविदानः[2] भवा मित्रो न शेव्यो घृताहुतिः। ऐभिरग्ने सरथं याह्यर्वाङ्। आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु। अप्रयुच्छन्नप्रयुच्छद्भिरग्ने। उत नो ऽहिर्बुध्न्यः शृणोतु। उत ग्ना व्यन्तु देवपत्नीः। पेश्यस्तिस्रः। स्वादुष्किलीयास्तिस्रः[3]। ययोरोजसा स्कभिता रजांसि। विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचम्। एवा न इन्द्रो मघवा विरप्शीति तिस्रः। तिष्ठा सु कं मघवन्मा परा गाः। अतिप्रैषस्य पुरोनुवाक्या। परा याहि मघवन्ना च याहीति पञ्च पत्नीसंयाजेष्विति त्रिष्टुभः।

अथ जगत्यः। एका अपोनप्त्रीये। षोडशाभिषवे। पिन्वन्त्यप इत्येका। द्वे हविष्पान्तीये। षट् प्रस्थितयाज्याः। सावित्रग्रहस्य च याज्या। चतस्रः सावित्रे सूक्ते। पञ्च द्यावापृथिवीये। चतस्र आर्भवे। येभ्यो मातेत्येका। षडानोभद्रीये। वैश्वानराय पृथुपाजस इति चयोदश। प्रत्नवसः प्रतवसो विरप्शिन इति षट्। प्र नव्यसीं नव्यसीं धीतिमग्नय इति सप्त। देवानां पत्नीरित्येका। राकामहमिति द्वे। तन्नुं तन्वन्नित्येका। अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिरित्येका। युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिनेत्येका। पुनस्त्व देवानां पत्नीरिति।

अथ द्विपदाः। द्वे निष्केवल्ये। एकैका होत्रकाणां शस्त्रेषु। एकविंशतिर्वैश्वदेव इति। अथाष्टयः। त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्म इत्येषा त्रिः। अभि त्यं देवं सवितारमोण्योरित्येषा[4] त्रिरिति।

---

[1] C D ins. इत्येका।
[2] C D ins. इत्येका।
[3] C (orig.) D om. स्वादुष्किलीयास्तिस्रः।
[4] C D. इत्येषाप्ते त्रिः।

अथ शक्वर्यौ। तच्छंयोरा वृणीमह इति शक्वरी द्विः प्रयुज्यते।
एवमेतद्यथोपन्यस्तदृढीकरणाय संपत्त्यर्थैः श्लोकैरनूद्यते।

शतद्वयं सपञ्चाशन्नप इत्येत्यतः परम्।
गायत्र्युष्णिहश्चाच षोलशाष्टौ विराजकाः ॥१॥
बृहत्यो ऽपि भवन्त्यत्र चत्वारिंशत्त्रिभिः सह।
एकषष्ट्यधिकं विद्धि त्रिष्टुभां च शतद्वयम् ॥२॥
पङ्क्त्यः षोलशाशीतिर्जगतीनां सुनिश्चिता।
द्विपदा विंशतिः षट् च द्वे शक्वर्यौ चलष्टयः ॥३॥
उक्ता एवं पृथग्भूताः क्रियन्ते ऽनुष्टुभो यदा।
तदानेन प्रकारेणान्यथा वा यथेच्छया ॥४॥
शक्वर्यो[१] बृहतीरष्टौर्गायत्रीणां गणे क्षिपेत्।
अनुष्टुभस्तथैताः स्युस्त्रिष्टुबेकातिरिच्यते ॥५॥
[२]त्रैष्टुभात्पूर्वसंख्यातादेकषष्टाच्छतद्वयात्।
अष्टानवतिरन्वेति चतुरक्षरवर्जिता ॥६॥
चतुरक्षरहीनानि शतानि त्रीण्यनुष्टुभाम्।
संपन्नान्यूनषष्टानि त्रिष्टुप्स्वपि न संशयः (३५९) ॥७॥
उष्णिहश्च विराजश्च पङ्क्त्यश्चैकधा कृताः।
द्विचत्वारिंशदेताः स्युः अतोऽन्या अनुष्टुभः ॥८॥
जगतीनामशीतिर्या तद्विंशतिशतं भवेत्।
संपद्या षोडश ज्ञेया द्विपदोत्या अनुष्टुभः ॥९॥

---

१ A शक्वर्यौ। २ by alt., A C त्रिष्टुभात्।

अष्टाशीतानि अत्रैव (७८७) पूर्वोक्तानि अनुष्टुभाम्।
द्वादशाशे तमित्वष्टेः[१] संपन्नाः श्रुतिचोदिताः ॥१०॥
[२]गायत्र्यादिगणास्त्रिष्टुप्प्रादश्च द्विपदोत्थितः।
चतुरक्षरमादाय पूरयेत्त्रिष्टुभं ततः ॥११॥
शेषैरनुष्टुभं कुर्यादेवमष्टौ शतानि तु।
षोडशैवातिरिक्तानि[३] अक्षराणीह योजयेत् ॥१२॥
त्रिष्टुभश्च द्विरुक्तेयं[४] द्वादशाक्षरहीनिका।
तुभ्यं श्चोतन्ति तिसृभिरेवं षोलश योजयेत् ॥१३॥
सहस्रमेतच्छ्रुत्युक्तं[५] पूर्णं पञ्चदशाधिकम्।
अत्र प्रातरनुवाकं संपदानुष्टुभामिह ॥१४॥
अग्निस्वामिनोक्ता अत्रैव श्लोका लिख्यन्ते।
अथान्यानुष्टुबुद्धारः स हि सर्वत्र चोदितः।
न यथर्चाप्रियाभावे नोद्धारः[६] स्यादनुष्टुभाम् ॥
प्रजाकामवशायागः सिनीवाल्याः क्रियेत चेत्।
नात्र तत्र तु कर्तव्ये स्वे स्वस्थाने[७] अनुष्टुभौ ॥
उद्धृत्यानुष्टुभं यस्माच्छन्दसां संपदुच्यते।
शतातिरात्र उक्थ्यादेस्तस्मान्नानुष्टुभस्त्यजेत् ॥
उक्थ्यस्त्वेति न त्याज्यां अष्टानां चोदनारम्भात्।
ये ऋचाश इति लेषा त्यक्तव्या तद्विचारितम् ॥

---

१ A ०ष्टे। २ C ०गणात्। ३ A षोलशैवा०। ४ C त्रिरुक्ते० D ०भ त्रिरु०। ५ C एतत्पूर्णं D प्रयुतं। ६ I am not able to make out the meaning of this and several other passages in these verses. I have given the text as it is in the MSS. ७ D स्वस्थ च०।

देवो ऽग्निस्त्वभिहतिरेषा पृथक्त्वादिगम्यताम्।
इति स्यान्नेतरः शुद्धस्तुल्यप्रत्यायको ह्ययम्॥
सर्वा दाशतयीष्वेता उत्तरास्तु सुभेषजः।
अनेन व्यपदेशेन ह्यस्त्वप्यस्या अतुल्यता॥
त्रिकद्रुकेष्वभि त्यं च शंयोर्वाके तथैव च।
द्वावतिच्छन्दसां वर्गावतिवर्गोत्तराश्रयात्॥
अतुल्या इति चेत्तच प्रतिपत्संपदश्रुतेः।
सर्वार्था वेतरच्छन्दो[1] विराजस्तेन न त्यजेत्॥
विराडनुष्टुभोरैक्यादुद्धियेरन्विराजो ऽपि।
संपत्त्याच्छन्दसामत्र सवनीयविशेषणात्॥
अतिरिक्तक्रियायां हि संपन्नैवेति[2] चेद्भवेत्।
एकस्मिन्निति वारम्भादधिकेषु त्वनादरः॥
एकस्मिन्नित्यसत्येतद्वाक्यं स्यादविवक्षितम्।
इति स्यात्तत्र येनोक्तमनारम्भो भवेदस्य॥
आज्यभागौ विकल्पेन शंयोर्वाकस्य यः परः।
अस्मासामपरात् स्वा च सिनीवाली च राका च॥
तथा पशुपुरोळाशः स्विष्टकृतस्य यो भवेत्।
एकाहेन च विद्यन्ते तायमानस्य रूपाणि॥
पूर्वकारिवशात्कर्म स्वशास्त्रे यदि कल्पितम्।
क्रियेताभ्यधिकं किंचिदूनं वापि कदा चन॥

---

१ C चेतरच्छंदो D चेतरच्छन्दो। २ A संपन्नेरिति C संपन्नैवेति; over the line रि D संपन्नैवेति।

स्वशाखाविहितं वा स्यात् पूर्वकारी न चेत् कुर्यात्।
संपत् तथापि संपाद्या तदारम्भः[1] प्रयोजनम्॥
अथार्थ्याग्निप्रयोगेन क्रतुयाज्या विकल्पने।
न चेत्तथापि पूर्येत संपत्तत्रावपेदिह॥
यथाकामी प्रकरणे ज्ञापकं परमेवेति।
ऊर्ध्वं चोक्थमुखीयाया आवापो ऽपि चोदितः॥
अथवोक्तीयमानेषु सूक्तानां परिमाणतः।
श्रुतेः संपत्तु संपाद्या श्रुतिदृष्टा क्रिया यदि॥
अदृष्टं तु यदस्माकं क्रियेताभ्यधिकं स्वचितम्।
संपत्तच न संपाद्या ज्ञापकं पशवो ऽधिकाः॥
वाजिनं च न संख्येयं तद्ध्यस्माकमचोदितम्।
पयस्यांगमिदं चोति स्याद्दियं कस्य विप्रतिः॥
साकमेधेषु तथापि प्रतिषेधार्थं युज्यते।
गण्यते चातिरिक्तोक्थे समाख्या. स्थितयोस्तथा॥
अत्यन्तं चैव भेदात्स्यात्संपदा विषमे स्थिते।
सोमातिरेकशस्त्रं च वै ताभ्यामुक्तकारणम्॥
शस्त्रं कलशभेदे यद्भावभेदे च यद्भवेत्।
संपत्तंचापि संपाद्या तचैतन्नास्ति कारणम्॥
[2]सोमारम्भाच्चिवृत्स्तोमेन संपाद्या भवेत्संपत्।
कार्यस्त्वनुष्टुबुद्धरः सूक्तारम्भात्पुनःपुनः॥
उक्तारम्भो विशेषार्थो च तेषां नास्ति चोदना।

१ C D om.   २ C सोम॰।.

कुर्युरित्युपदेशाद्धि तस्मात्तेषु न संपत्स्यात् ॥
अनुष्टुप्संपदमत उच्यमानां निबोधत ।
द्वे प्रातरनुवाके तु शते पञ्चदशाधिके ॥
जगत्येकाशीतिश्चैये त्रिष्टुभां विंशतिस्तिस्रः ।
गायत्र्यो यस्य पौर्वेति न संख्या निगदा गण्याः ॥
संपदानुष्टुभो ह्येषा एकविंशत्संपादिका ।
यत्परिव्ययणीयादि सवनीयान्तमत्र तु ॥
आज्यभागावसंख्याय संख्यायैकं पशुं[1] तथा ।
आप्रियस्त्रिष्टुभः संख्यं[2] (?) सर्वेषां संपदस्तथा ॥
प्रजाकामवदाप्रीणां नाराशंस्यपि वासिष्ठी ।
गायत्री वा भवेन्मत्वा संपद्गण्या ऋचो ऽत्र तु[3] ॥
सतोबृहत्यस्तिस्रो ऽत्र द्वाविंशतिश्च त्रिष्टुभः ।
तुभ्यं श्चोतन्ति वाथैषा विराड्रूपाष्टकोत्तमा ॥
चत्वारिंशच्च तिस्रश्च गायत्र्यः स्युरनुष्टुभाम् ।
अष्टाविष्टिस्तु[4] संपन्नाः षोडशाक्षरवर्जिताः ॥
द्विदेवत्यादि चाज्यात् प्रागृतुयाज्या ऋचो[5] ऽत्र तु ।
बृहत्यो नव गायत्र्यः चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥
एका सतोबृहत्यत्र संपदानुष्टुभः पञ्च ।
चत्वारिंशच्च ताः सार्धं चतुर्भिः स्युरिहाक्षरैः ॥
संपदानुष्टुभस्त्वाज्ये दश तिस्रश्च लिखिताः ।

---

१ C D पशूष्। २ C D सख्यं। ३ C seems to read केचो ऽत्र तु। ४ D °ष्टिष C ष्टिह°। ५ C D चचो।

शयाज्ये प्रउगे च स्युः संपदा दश सप्त च ॥
होत्राज्येषु शयाज्येषु षष्टिरध्यर्धया विना।
सवने ऽनुष्टुभां संपच्चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥
शतानि पञ्च चत्वार्यक्षराणि च विंशतिः।
ग्रावस्तोत्रे तु गायत्र्यस्त्रयस्त्रिंशत्तथोष्णिहः ॥
तिस्रः सतोबृहत्येका जगत्यः षोडशैव तु।
त्रिष्टुभः सप्त संपन्ना द्विषष्टिः स्यात्त्रिपादिका ॥
दधिघर्मादिशस्त्रात् प्राक् स्याच्चेत्पशुपुरोडाशः।
तत्स्विष्टकृत्प्रयक्षे तु त्रिंशत्रैकाच त्रिष्टुभाम् ॥
गायत्र्येका च संपन्नाश्चत्वारिंशदनुष्टुभः।
अधिका तिसृभिर्ज्ञेया अक्षराणि च द्वादश ॥
एका मरुत्वतीये तु शयाज्ये जगत्यस्तिस्रः।
अष्टयः पञ्च गायत्र्यस्ततस्रः ककुभस्तथा ॥
बृहत्यः सतोबृहत्यस्त्रिष्टुभः षोडशैव तु।
चत्वारिंशच्चतस्रश्च संपन्नाः पादवर्जिताः[1]॥
निष्केवल्ये शयाज्ये तु गायत्र्यो ऽष्टौ विराळेका।
तिस्रः सतोबृहत्यो ऽथ बृहत्यस्तिस्र एव च ॥
त्रिष्टुभो ऽष्टादश ज्ञेया द्विपदे द्वे नवोष्णिहः।
चत्वारिंशत्सहाष्टाभिः संपन्नाः स्युरनुष्टुभाम् ॥
मैत्रावरुणशस्त्रे तु शयाज्ये द्विपदैकिका।
एका सतोबृहत्यश्च त्रिष्टुभो दश सप्त च ॥

---

[1] C पादावर्जिताः।

त्रिष्टुभस्त्रिर्विराट्स्थानान्मुख्यात्याश्च नवको[1] नव ।
बृहत्यः संपदा तु स्याच्चत्वारिंशद्विनोष्णिहः ॥
ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे बार्हते स्तोत्रिये कृते ।
एका सतोबृहत्यश्च सयाज्ये द्विपदा तथा ॥
बृहत्यो नव विज्ञेयाः त्रिष्टुभश्चैकविंशतिः ।
संपदानुष्टुभस्त्वेताश्चत्वारिंशत्सहोष्णिहा ॥
अच्छावाकस्य त्रिष्टुभः शस्त्र एकान्नविंशतिः ।
एका सतोबृहत्येका सयाज्ये द्विपदा तथा[2] ॥
बृहत्यो ऽनुष्टुभां त्रिंशत्साष्टा सचतुरक्षरा ।
सवने ऽनुष्टुभां संपच्छतानि त्रीणि पञ्च च ॥
ज्ञेयानि दशभिः सार्धमक्षराणि च षोडश ।
स्याच्छस्त्राद्वैश्वदेवात्प्राक्पदादित्यग्रहादि तु ॥
जगत्यो ऽत्र नव ज्ञेयाश्चत्वारिंशच्च त्रिष्टुभः ।
अभूद्देव इति त्रिष्टुबेवमन्यस्याश्शुचिव्रता[3] ॥
संपदानुष्टुभो ह्येता अष्टाषष्टिः सहार्धेन ।
वैश्वदेवादि संख्याय परीक्ष्या[4] साग्निमारुतम् ॥
त्रिष्टुभो विंशतिस्तत्र जगत्यश्चैकविंशतिः ।
षट् गायत्र्यो ऽष्टयस्तिस्रो द्विपदाश्चैकविंशतिः ॥
संपन्नानामशीतिः षट्विंशत्यक्षरसंयुता ।
एकविंशज्जगत्यः स्युः सयाज्ये त्वग्निमारुते ॥

---

१ A मुख्यास्या D ॰मुख्या स्यान्मुख्यां स्याश्च॰ । २ C नग ।
३ A ॰चिव्रंता C ॰विव्रता । ४ C D पराक्ष्या ।

यास्ते राके सुमतय एषोपजगती स्मृता।
त्रिष्टुभो ऽष्टादश ज्ञेयास्तिस्रश्चाचरपङ्क्तयः॥
विराजः षट् च गायत्र्यस्तिस्रः स्युः संपदा त्विह।
अनुष्टुभां अशीतिः स्यादधिकाष्टाभिरक्षरैः॥
शंयोर्वाकादि शंस्यन्तं शंयुः स्युः(?) स्यादिशोत्तरः।
सिनीवाली च राका च क्रियेयातां न चेदिह॥
गायत्र्यौ द्वे जगत्येका शक्वर्यौ द्वे तथैव च।
उपत्रिष्टुप् च विज्ञेयायं यत्र हृतीयमृक्॥
त्रिष्टुभो ऽष्टौ तु संपन्नाः स्युः षोडशभिरक्षरैः।
अधिका दशभिः सार्धं सदा ज्ञेया अनुष्टुभः॥
सवने ऽनुष्टुभां संपन्नतान्यर्धतृतीयानि।
द्वे चैवाचापरे ज्ञेये चतुरक्षरवर्जिते॥
यास्ते राके जगती वा ज्ञेया त्रिष्टुबथापि वा।
एवं संपादिता संपद्युक्ता ब्राह्मणकल्पयोः॥

७. उपप्रयन्तो नव च हि यो मानुषा युगेति। चतस्रः कस्त उषः इति तिस्रो यावयद्द्वेषसं त्वेति चतस्रो ऽश्विना यज्वरीरिष इति तिस्र आ मे हवं नवेति।

८. अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति हंचमाग्नेये। प्रति ष्या सूनरी जनीत्युषस्ये। आ शुभ्रा यातमश्विना स्वश्वेत्याश्विने।

९. आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्व इति त्रिः समस्य यद्वियुता समिन्मूधन्निति पञ्चागीन्न मह इति तिस्र उपो अदर्शि षट् प्रति स्तोमेभिरिति हचं। आ भात्यग्निरुषसामनीकमिति द्वे उप त्यां

वक्ष्ये गमतो विश्वं न इति द्वे इति चतुर्विंशतिं त्रिष्टुभो ऽनुब्रूयात्।

१० वेदिषद इति सप्त जनस्य गोपा इति षट् एता उ त्या इति तिस्रः चित्रिश्चो अग्नेति चतस्रः क्व त्यदय कतमास्वश्विनेति चतस्र इत्येताश्चतुर्विंशतिं जगतीरनुब्रूयात्।

११. एना वो अग्निं नमसेति त्रयः प्रगाथाः। अयमग्निः सुवीर्यस्येति त्रयः प्रगाथाः। प्रत्यु अदर्श्यायतीति त्रयः प्रगाथाः। उषो यदद्य भानुनेत्येकः प्रगाथः। इमा उ वां दिविष्टय इति त्रयः प्रगाथाः। अयं वां मधुमत्तम इति द्वौ प्रगाथौ। एतान्यञ्चदश प्रगाथाननुब्रूयात्।

१२. त्वामग्ने मनीषिण इति तिस्रः। अग्ने यजिष्ठो अध्वर इति तिस्रः। ईळिष्वा हि प्रतीव्यमिति दश तृचाः पुरु त्वा दाश्वान्वोच इति तिस्रः। उषस्तच्चित्रमा भरेति तिस्रः। युवोरु षू रथं हुव इति तिस्रः। तथा च श्लोकः।

त्वामग्ने मनीषिण इत्युद्धार्या मध्यमस्तृचः।
तृचोपदेशात् कर्तव्यास्तिस्र उष्णिह आश्विने॥

१३. सर्वाण्येव भवन्ति। संख्यार्थं वचनं। सह त्रिर्वचनेनैकत्रिंशत्पङ्क्तयः।

१४. यः पूर्वमुक्तः प्रातरनुवाको द्वात्रिंशतं गायत्र्य इत्येवमादिः सो ऽनुष्टुभां द्वे शते पञ्चदशाधिके संपद्यते। तत्संपत्त्यर्थाः श्लोकाः।

द्वात्रिंशदेव गायत्र्यः पङ्क्तिराजस्तथैव च।
भवन्त्यनुष्टुभस्त्रिंशत्संपन्नास्ता यथा श्रुतिः॥

चतुर्विंशतिं त्रिष्टुभो जगत्यश्च तथैव याः[१]।
अनुष्टुभो ऽपि संपन्ना ऊनसप्ततिरेव ताः॥
पृथक्कृत्य प्रगाथेभ्यो बृहत्यो दश पञ्च च।
ताः सप्तदश संपन्नाश्चतुरक्षरवर्जिताः॥
य उक्ताः परिसंख्याय बृचाः पञ्चदशौष्णिहः।
त्रिंशच्च च संपन्ना अधिकद्वादशाक्षराः॥
सतोबृहत्यः पञ्चदशैकत्रिंशश्च पङ्क्तयः।
प्रति ष्या सूनरी तिस्रो द्वादशाक्षरमौष्णिहम्॥
अनुष्टुभस्तु संपन्नाः षष्टिरेताः समासतः।
चतुरक्षरमत्येति तत् क्षिपेत् बृहतीगणे॥

इति समाप्ता संपत्। ननु त्रिष्टुभैवैतावत्यनुष्टुप्संपत्। उच्यते। ज्ञापयत्याचार्यो जपानामत्र नोद्धारो न संपत्। तथा च वृद्धश्लोकाः।

या प्रातरनुवाकस्य संपत् त्रिष्टुभेव चोदिता।
जपास्तेन न संख्येयाः संपदुद्धारयोरिह॥
यज्जपेस्रोत्तरेत्तां वै जपमन्त्राणि चोक्तवान्।
आप्यायनादयस्ते न करणे जपधर्मिणः॥
अनुद्रवो ऽपि तद्धर्मा प्रायश्चित्तश्रुतिर्यतः।
वाक्यभेदादनित्यत्वाच्चतुर्थत्वादथापि च॥
ग्रावभेदो ऽर्बुदः शुद्धो यद्वत्तद्वद्भवेदिदम्।
इति स्यात् तस्य सोमार्थं विकल्पतो[२] यतः स्मृतौ॥
यदद्य होतृवर्याय इन्द्रमन्वारभामहे।

C. over the line, च instead of य। २ C D विकल्पते।

इदमाप इत्यस्तिस्रो दधिक्राव्णो अकारिषम् ॥
समुद्रं वो नि वर्तध्वं नेतास्त्याज्या अनुष्टुभः।
अपत्वात्करणत्वाद तथानुद्रवणादपि ॥

१५. स्तोकीयानां हतीयाचतुर्थ्यावनुष्टुभौ। ते उद्धृत्याभि प्रवन्त समनेव योषा इत्येते द्वे प्रयोक्तव्ये।

१६. अच्छा नः शीरशोचिषमित्येतास्तिस्रो ऽच्छा वो अग्नि-मवस इत्येतासां तिसृणां स्थाने।

१७. प्रति श्रुताय वो धृषदित्येतास्तिस्रः। प्रत्यस्मै पिपीषत इत्येतासां तिसृणामनुष्टुभां स्थाने।

अस्माअस्मा इदित्येषा गणोद्धारो ह्यनुष्टुभाम्।
तेनैतासामिति प्राप्तः सूक्तमेतद्विचोदितम् ॥

१२.

१. तदेतत्सृष्टं दशमायाह्ने न संपादयेन्नाद्रियेतान्नैव संपन्न-मिति (२७. २) श्रुतेः।

२. त्रिष्वपि वचनेषु उष्णिगुदेतीति सेनिमहे (२७. १)। गायत्री वेति श्रुतावुक्तं तद्दिशाज्ययाज्यासंबन्धेन पूर्वाचार्योक्तं लि-ख्यते श्लोकैः।

अग्निं नरस्तृचे त्रीण्या शुभ्रेति हृचे तथा।
स्तोत्रिये चानुरूपे च षट्सु चैवाग्निमारुते ॥
एकं चाज्यस्य याज्यायां निष्केवल्यस्य चापरम्।
राया श्रिरण्ययेतासां पादयोरक्षरद्वयम् ॥

सुते अध्वर इत्यस्यां विद्यादक्षरद्वयम्।
अभूद्देव इत्युभये अधिके द्वे तथाक्षरे॥
अक्षरे अधिके अन्ये स्यातामक्षरपङ्क्तिषु।
पादयोरधिके चान्ये अया वाजं रथा इव॥
आ नो यज्ञाय पादे ऽस्मिन्नेकं चाधिकमक्षरम्।
ऋतुयाजेषु चत्वार्यक्षराण्यधिकानि तु॥
उष्णिक्त्वा कल्पितेत्येषोदिता तद् द्व्यधिकाक्षरा[1]।
ऋतुयाजेषु[2] चत्वार्या नो यज्ञाय चापरम्॥
एतानि नातिरिच्यन्ते प्राकल्पानामियं ततः।
तेषामेतेन गायत्री उदिता अक्षराधिका॥
तां प्रातरनुवाके वै वचनात्संपदं विदुः।
अनुष्टुबपि न त्याज्या या पञ्चम्यत्र षट्पदा॥
श्रुतेर्यस्माच्च विहिता सूक्ते ऽनुष्टुप् चतुष्पदा॥

३. सह सारस्वतेनेति कृत्स्नार्थ आरम्भः।

४. पूर्वोक्तस्य विकल्पार्थं वचनं। आरम्भसामर्थ्यात् गायत्र्य इति वचनमस्मिन्पक्षे संपदनुष्टुभामिति ज्ञापनार्थं।

संपदर्थे च कर्तव्ये गण्या नात्र पुरोरुचः।
प्रकृतौ या श्रुता संख्यासंख्या सा चैह चोदिता॥
त्याज्या सारस्वते संख्या गायत्रीणामयं भवेत्।
पुरोरुचो ऽपि नैवात्र गण्याः सूत्रमिदं तथा॥

---

१ A तद्व्यधिकाक्षरा। C सेषो—orig. तदक्षराधि°, in marg. तृ द्व्य D एवं कल्पेत्येषोदिता तदक्षराधिका। २ C तु instead of षु।

५. मृजानो वारे पवमानो अव्यय इत्येवं ग्रावस्तुतः स्तोत्रे यथाकाम्यं। यथाकाममनेनेत्यर्थः[१]।

६. उत्तिष्ठताव पश्यतेत्येतस्याः स्थाने उत्तिष्ठन्नोजसा सहे-त्येतामभिष्टुयात्।

७. त्रिकद्रुकशब्दो यस्यां विद्यते सा त्रिकद्रुकीया। त्रिकद्रु-केषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्म इत्येषा मरुत्वतीयस्य शस्त्रस्य प्रति-पद् भवति।

८. त्रिकद्रुकीयायां चत्वारः षोडशाक्षराः पादाः[२]। तत्रैकेन पादेन षोडशाक्षरावधिना[३] विग्रहणं। द्वितीयेन प्रणवः तृतीयेना-वसानं। चतुर्थेन प्रणव इति शस्त्रम्।

९. तुविशुष्म तुविक्रतो इत्येते त्रिकद्रुकीयाया उत्तरे भवतः।

१०. बृहदिन्द्राय गायत प्र व इन्द्राय बृहत इत्येतौ जनिष्ठा-उग्रीयात् सूक्तात् पूर्वौ प्रगाथौ पिब्वन्त्यपीयया संशंसति। समि-त्येकीभावे। एकीभावश्चात्राहावेनाव्यवच्छेदः। तत एतदुक्तं भवति। पिब्वन्त्यपीयायामाहावं कृत्वा ततः सूक्तं करोति। इति मरुत्व-तीयमिति नियमार्थम्। ततः सत्यामसत्यां वा संपदि सर्वत्रैवं भवति। चित्रद्वशरात्रे ऽपि।

११. निष्केवल्ये ऽयं संशंसनक्रमः। वामदेव्यस्य स्तोत्रियानुरूपौ शस्त्वा कया नश्चित्र आ भुवत्कया त्वं न ऊत्येत्येतौ धाय्यां च तत

---

१ A adds: इन्द्रायेन्दो मरुत्वत इत्यन्तं अभि त्वा देवेत्यादिकं प्राकृतं शस्त्वा मृजान इत्यस्मात्स्थान इच्छाविकल्पेदिति भावः। २ C D om पादाः। ३ C (orig.) D °वधिकविग्रहणं; C alt. क to ना।

ऊर्ध्वं धाय्याया राथन्तरं प्रगाथं पिबा सुतस्य रसिन इत्येतं स्तोत्रियानुरूपौ च राथन्तरौ शंसेत्[1]।

१२. राथन्तरादनुरूपादनन्तरम्।

१३. आ धूर्ष्वस्मै दधाताश्वान् वज्रमेको बिभर्ति हस्त आहितमित्येते द्विपदे शंसेत्। चकारः समुच्चयार्थः।

१४. इन्द्रस्य नु वीर्याणीत्येतत्।

१५. धाय्यानन्तरो यः प्रगाथ उक्तस्तत्स्थाने कृत्वा हैरण्यस्तूपीयादौ करोतीत्यर्थः।

१६. इति यदेतदुक्तं। एवं नियमतो निष्केवल्यं भवति। यदापि स्वयोनौ रथन्तरक्रिया तदापि मखाय आ शिषामहीत्येता नव भवन्त्येव द्विपदे च। त्रिवृद्दृगराचे। तत्र हि संपद्संभवात्[2] अभाव आशङ्क्येत। तत्संपन्नमिति श्रुतेरत्रैव स्यात्।

१७. अभि त्वं देवमित्येवमादिकौ।

१८. अयं चापरो विशेषः। एकपातिनीनामुपर्याहावं[3] कृत्वा पुरस्ताच्चानोभद्रीयात्प्रशुक्रीयं शंसेत्। एतावानेवैन्द्रे विकारः। विकारवचनं संभवे विकल्पनिवृत्त्यर्थम्।

१९. उरु विष्णो वि क्रमस्वेत्येतां घृतयाज्यामुद्धृत्य भवा मित्रो न शेव्यो घृतासुतिरित्येतया यजति।

२०. अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरित्यग्निष्टोममार्गं आग्निमारुते स्तोत्रियानुरूपौ।

१ C D om शंसेत्। २ C D संपदां। ३ C धाय्यानामुपर्याहावं D om. this passage.

यज्ञायज्ञीययोर्निस्तु विकल्पेनाच शस्यते।
संपत्तचान्यथा गण्या बृहत्यः[1] संभवे तथा ॥

२१. अतिरिक्तोक्थमिदानीमुच्यते। आयं गौः पृश्निरक्रमी-दित्ययं स्तोत्रियः। मही द्यौः पृथिवी च न इत्यनुरूपः।

२२. तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथेत्येता चयोदश शस्त्वा।

२३. [2]यज्ञो बभूव स आ बभूवेत्यनया परिधाय तेनैव स्वरेण।

२४. प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इत्येतया यजति।

२५. चतुराह्वावा होत्रका होता चातिरिक्तोक्थेष्विति। तत उक्थैर्व्याख्यातस्तैस्तुल्य इत्यर्थः।

२६. इति यदेतदुक्तमेतत्समूल्हे ऽतिरिक्तोक्थं भवति। अति-रिक्तोक्थवचनाच्चाच संपदः कार्याः। उत्तरमप्यतिरिक्तोक्थमेवा-विशेषात्।

२७. प्राक् पत्नीसंयाजेभ्यः। संस्थिते दशमे ऽहनि पुरा पत्नीसंयाजेभ्य इति श्रुतेः। संस्थाप्य वा पत्नीसंयाजान्। संस्थितेषु वा पत्नीसंयाजेष्विति श्रुतेः। गार्हपत्ये हुत्वा सो ऽनिरुक्ते गार्हपत्ये प्राजापत्ये द्वे आहुती जुहोतीति श्रुतेः। अन्वारब्धेष्विह रतिरिति जुहोतीति कात्यायनस्य। पूर्वया द्वारा सदः प्रपद्य नियमतः स्वस्य धिष्ण्यस्य एकैकः पश्चादुपविशेत्। ब्रह्मा तु स्वदेशे एव धिष्ण्यवचनात्। मानसेन स्तुत इति वचनं स्तोत्रप्रसवे मानसो व्यापार इत्यस्य

---

१ C (in marg.) त्यः instead of त्यः। २ This Sûtra is in the text edition erroneously counted as No. 22. It ought to be No. 23 and the following Sûtras numbered accordingly.

भावार्थम्। आयं गौरित्येतासिस्त्वृचः सार्पराज्ञीरित्येवं संज्ञिता। पराङ् अनावृत्त्या। निर्वचनरहिता उपांशुप्रणवम्। आहेति वाक्यशेषः।

२८. मानसेन स्तुते शोंसावो इत्यनेनैवाध्वर्योरामन्त्रणम्। आज्यावप्रकरणे[1] शस्त्रादावित्यतिरिक्तवचनात् अतश्च सार्पराज्ञीशंसनादनन्तरमध्वर्यो इत्यामन्त्रितो ऽध्वर्युर्होत्रा वा गृहपतिना वा होइ होतरिति प्रतिगृणाति। प्रत्याभाषं सर्वत्र करोति। सर्वत्रग्रहणाद्यथान्यायं[2] होइ गृहपत इति गृहपतेः।

२९. ओ होतरित्येकस्मिन्नवसाने[3] तथा होतरित्यपरस्मिन्नेवं वक्ष्यमाणमर्थमाचचाणे होतरि गृहपतौ वाध्वर्युरनुगृणाति। गृणान्तमर्थविशेषानुच्चरन्तमनुकूलयतीत्यर्थः।

१४.

१. दशहोता नाम यज्ञस्तत्र वादित्यन्तेनैवमामन्त्रयेत्। न केवलमत्र कर्मणि। पृथगप्यतस्मात्कर्मणः। चरकश्रुतेः। यः प्रजाकामः स्यात्सो ऽरण्यं प्रतिपरेत्य ब्रह्माणं दक्षिणत उपवेश्य दशहोतारं निगदेत्। अयजमानस्यापि शौनःशेपाख्यानवचने यद्वत्प्रतिगरश्चयद्दर्शनाद्व समविच्छेदा इत्यन्ते। तान् पूर्वाचार्यैरुक्तानतुक्रमः।

२. एतावानयमेकात्रिंशदक्षरो विच्छेदः।

३. एकान्नविंशतिरक्षराण्ययं विच्छेदः।

४. इतिशब्देनान्तरं निर्दिश्यते। उक्तेति संकीर्तनविनाश आवृत्यर्थं। अथोपांश्वित्ययशब्दादनन्तरमुपांश्वनुद्रवेत्।

---

१. C D आज्याव॰। २ C D om. थ। ३ C D ओमित्येक॰।

५. अक्षरो विच्छेदः। अध्वर्य्वादि वदिष्यन्तमित्युक्तादिषलक्षरं इत्युपांशु तथातीतमन्यत्सर्वमिहोच्यते[१]।

६. चतुरक्षरो विच्छेदः।

७. अक्षरो विच्छेदः।

८. पञ्चाक्षरो विच्छेदः।

९. चतुरक्षरो विच्छेदः।

१०. पञ्चाक्षरो विच्छेदः।

११. षलक्षरो विच्छेदः।

१२. षलक्षरो विच्छेदः।

१३. चतुरक्षरो विच्छेदः।

१४. चतुरक्षरो विच्छेदः।

१५. पञ्चाक्षरो विच्छेदः।

१६. चतुरक्षरो विच्छेदः[२]।

१७. नवाक्षरो विच्छेदः।

१८. चतुर्दशाक्षरो विच्छेदः।

१९. एकाक्षरो विच्छेदः।

२०. पूर्वोक्तमुपांशु तत उच्चैरित्यर्थः।

२१. त्रयोविंशत्यक्षराण्ययं विच्छेदः।

२२. त्रयोदशाक्षरो विच्छेदः।

२३. चतुर्दशाक्षरो विच्छेदः।

---

१ I propose वदिष्यन्तमि॰ C D अनूच्यते। २ C D चतुरक्षरः। विच्छेद इति शब्दो सर्वत्र संबध्यते, they omit from here in this chapter the word विच्छेदः।

२४. षट्त्रिंशत्यक्षराण्ययं विच्छेदः[१]।

२५. पूर्वोक्तमुपसंहृतम्।

१५.

१. चतुर्होतरि वक्ष्यमाणे वदिष्यन् अध्वर्यो३ इत्यामन्त्रयेत।

२. सप्तदशाक्षरः। विकर्षणाष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

३. पञ्चत्रिंशदक्षराण्ययं विच्छेदः[२]।

४. एकविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः[३]।

५. सूत्रमेतदुक्तार्थम्।

६. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

७. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः।

८. त्र्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

९. षडक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१०. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

११. चतुरक्षरो विच्छेदः।

१२. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१३. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१४. नवाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१५. एकादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१६. यत्पूर्वमुक्तम्।

१७. चतुर्विंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

---

१ C D परिच्छेदः। २ C D ०क्षरो विच्छेदः। ३ C D om. from here in this chapter अयं विच्छेदः (with the exception of Sūtra 22.)

१८. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१९. एकादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२०. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२१. पञ्चदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२२. सप्तविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२३. परिसमाप्तं पूर्वमुक्तम्।

१६.

१. अनुगरार्थमामन्त्र्य वक्ष्यमाणमुपन्यस्यति। पञ्चहोतरि वदिष्यन्निति[1]।

२. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः[2]।

३. विंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

४. प्राग्व्याख्यातम्।

५. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः।

६. षळक्षरो ऽयं विच्छेदः।

७. त्र्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

८. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

९. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१०. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः।

११. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१२. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१३. प्राग्व्याख्यातम्।

---

१ D om. the Comm. on this Sūtra. २ C D अयं विच्छेदः om. in this Sūtra.

१४. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१५. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१६. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१७. पञ्चविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१८. परिसमाप्तं पूर्वसूक्तम्।

१७.

१. अध्वर्यो३ इत्यनुगरार्थमामन्त्र्य षड्ढोतरि व्याख्यातव्य इत्यर्थः।

२. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

३. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

४. पूर्ववद्व्याख्यानम्।

५. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

६. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः।

७. षलक्षरो ऽयं विच्छेदः।

८. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

९. त्र्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१०. षलक्षरो ऽयं विच्छेदः।

११. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः

१२. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१३. षोलशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१४. पञ्चदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१५. कृतव्याख्यानमेतत्।

१६. एकादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१७. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१८. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१९. सप्तविंशत्यक्षराण्ययं विच्छेदः।

२०. एतावत्पूर्वोक्तम्।

१८.

१. सप्तहोतरि विषयभूते वदिष्यन्नध्वर्युमामन्त्रयेत।

२. एकोनविंशत्यक्षराण्ययं विच्छेदः[१]।

३. विंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

४. कृतव्याख्यानम्।

५. षडक्षरो ऽयं विच्छेदः।

६. सप्ताक्षरो ऽयं विच्छेदः।

७. सप्ताक्षरो ऽयं विच्छेदः।

८. नवाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

९. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१०. षडक्षरो ऽयं विच्छेदः।

११. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१२. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१३. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१४. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१५. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

---

१ C D ०क्षरा ऽयं।

१६. सप्तदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१७. पूर्वोक्तं उपांशु ब्रूयात्।

१८. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१९. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२०. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२१. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२२. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२३. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२४. त्रयोविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२५. षट्त्रिंशदक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२६. [1]प्रागुक्तं यत्।

१९.

१. वक्ष्यमाणिकास्तन्त्रः। अतो वदति। प्रजापतेः प्रत्यक्षं तन्त्रस्ता होता वदेदिति श्रुतेः। अतो वदतीत्यतःशब्द आनन्तर्ये। ततो नान्तरा यागः। अतो ऽन्ये वापि कामं यजेयुरिति अ... विकल्पो[2] न सूचितः। उपरिष्टादुपदेशात्।

२. अध्वर्यो इत्येको ऽवच्छेदो द्वितीयः शेषेण। एवमुत्तरास्वपि द्रष्टव्यं। उत्तमा तु त्र्यवसाना[3]।

१४. परिसमाप्तास्तन्त्रः।

---

[1] Omitted in D and (orig.) in C.   [2] A ins. ऽत्र।

[3] There is no commentary on Sūtra 3-13.

२०.

१. वक्ष्यति गृहपतिसप्तदशाः सत्रमासीरन्निति। अत्यन्तरे दीक्षाक्रमविधौ तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षित[१] इति। स गृहपतिः सत्रभूते द्वादशाहे तनूवदनादनन्तरं वदति। असत्रभूते लेकएक[२] एव यजमानः। सो ऽपि गृहपतिरित्युच्यते। गृहपतिवदनं वक्ष्यमाणकम्।

२. अध्वर्यो इत्येको विच्छेदः। येषां वै गृहपतिर्गृहपतिं विद्वान् गृहपतिर्भवतीति द्वितीयो विच्छेदः।

३. तृतीयो विच्छेदः।

४. चतुर्थो विच्छेदः।

५. गृहपतिवदनस्य पञ्चमो विच्छेदः।

६. षष्ठो. विच्छेदः।

७. सप्तमो विच्छेदः।

८. अष्टमो विच्छेदः।

९. समाप्तं गृहपतिवदनम्।

२१.

१. प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति मनसा यजति।

२. उच्चैस्तरामित्यस्य प्रतिषेधार्थं मनसा वषट्करोतीति वचनम्।

३. प्रसिद्धम्।

४. यद्दं गृह्णाति प्राजापत्यं वायुं पृथिव्या पात्रेण ग्रहणसादन-स्तोत्रोपाकरणहोमभक्षाहरणभक्षणानि मनसेति कात्यायनस्य[३]।

---

१ A दीक्षते। २ CD लेकभू एव। ३ ११. ४. १९।

५. तार्तीयसवनिक एव भक्षमन्त्रः। प्रकरणात्।

६. औदुम्बरीं यजमाना अन्वारभन्ते। सत्त्रिके द्वादशाहे[1] ऋत्विज इति तस्मिन् अग्रेण धिष्ण्यान्परीत्यासीनाः। सामर्थ्यात्।

७. अपरेण धिष्ण्यान् ये नातिक्रामेयुस्ते ऽप्यासीनाः पलाशशाखाभिः स्पृशेयुः।

८. तेषां स्पृशतामुत्तमौ हस्तौ होता कुर्यात्।

९. अनेन कामेन। इति मनसा संकल्पेदित्यर्थः[2]।

१०. अपिधाय सदसो द्वारावित्यस्मिन्नवधौ पत्न्यो ऽपि शालायामासते। शालायास्वेति वचनात्। कृते वागुपाकरणे वाग्यमनं नेत्रसंमीलनं च।

११. नक्षत्रेषु दृश्यमानेषु सत्सु मार्जालीयदेशे स्थिताः। तच्चक्षुर्देवहितं शुक्रमुच्चरदित्यनयर्चा नक्षत्रेषु विषयभूतेषु यजमानाश्चक्षुर्विसृजन्ते। सूर्ये चक्षुर्विसर्गः शतातिरात्रे नक्षत्रासंभवात्। सौर्यत्वाद्वा[3] मन्त्रस्य।

१२. ते ऽपरया द्वारा हविर्धाने प्रपद्यन्ते। अथाध्वर्युरुत्तरस्य हविर्धानस्य कूबरीमभिपद्याह सत्त्रस्यर्धि गायेति गायति सत्त्रस्यर्धिं तत्सत्त्रस्यर्धिमाप्नुवन्ति सर्वे साम्नो निधनमुपयन्तीति (२६.२) श्रुतेः। उत्तरस्य हविर्धानस्याधोऽक्षं यजमानाः सर्पन्ति।

१३. उत्तरेणागारं यज्ञस्यानुसंचरन्त इति श्रुतेः।

१४. युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधेत्येतामतिच्छन्दसं जपन्तो ऽधोऽक्षं सर्पन्ति। उत्तरेण वा गच्छन्तो ऽक्षवेलायां तद्देश

१ C in marg. यजमाना। २ C D have only अनेन कामेन। ३ A. सूर्ये वा।

इत्यर्थः। ततो ऽग्रेण हविर्धाने समुपविश्य। संशब्दादेकप्रदेश आसीनाः कामान्ध्यायन्ते यत्कामाः सत्त्रिणः।

१५. ये बहुकामाः सत्त्रिणो ऽनेककामाः पृथक्कामा इत्यर्थः। भूर्भुवः स्वरित्येतांस्ते व्याहृतीर्न तु प्रतीकग्रहणात् सुप्रजा इत्येवमादिकं मन्त्रम्[१]।

१६. ते यजन्तो यजमानास्ते वा॰ऋत्विजः अयन्ते। शाखान्तरोपदेशात्। ते प्राञ्च उदञ्च उत्क्रम्य वाचं विह्वयन्ते विसृष्टमुच्चैराह्वयन्त इत्यर्थः। कथम्। वागैतु वागुपैतु वागुप मैतु वागिति।

१७. सुब्रह्मण्याप्रतीकं सुब्रह्मण्योमिति[२] त्रिरुपांशूक्त्वा वाचं विसृजन्ते ये पूर्वं वाग्यताः।

१८. केचिन्मानसमहरन्तरं[३] वदन्ति। केचिदुदयनीयान्ते। अपरे दशमाहरङ्गं। तदभिप्रायं सूत्रमेतत्। तन्निराकरणायेदमारभ्यते ऽनन्तरं सूत्रम्।

१९. कालवाद एषः। यो ऽयं पुरा पत्नीसंयाजेभ्यः संस्थाप्येति (१०.१३.२९)। यथा दिवि देवनादीनामभिषेचनीयमध्ये पठितानामपि नाभिषेचनीयाङ्गत्वं। कालमात्रवादो ऽस्मिन्नवधौ। पष्ठौहीं दीव्यति राजन्यं जिनातीत्येवमादयो ऽभिषेचनीयमध्ये ऽपि क्रियमाणा राजसूयाङ्गं एवं सत्त्रोत्थानं दशमे ऽप्यहनि क्रियमाणं द्वादशाहाङ्गमिति। अतो वाशब्दः पराभिप्रायनिवृत्त्यर्थः।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये दशमो ऽध्यायः समाप्तः।

---

१ C D ॰द्विको मन्त्रः। २ C D सुब्रह्मण्याम्। ३ A मानसमहरन्तरं (रे?) C (orig) मानसमहरन्तरं; alt. by marg. add. of र to मानसमहरंत॰ D मानसमहरन्तरं।

अथ एकादशोऽध्यायः ।

१.

भाष्यकारगिरां यत्र विनष्टं लेखनादिना ।
अक्षरं तद्दासशर्मा[1] मुञ्जसूनुरकल्पयत् ॥

शाङ्खायनसूत्रोक्त[स्य] एकादशाध्यायस्य भाष्यं लिख्यते[2] । व्याख्यातो ऽग्निष्टोमः प्रकृतिर्द्वादशाहस्यैकाहानां चेति सूचितत्वात् पूर्वकारिवशाच्च द्वादशाहः सत्त्रमहीनश्चेत्युभयरूपस्यापि द्वादशाहस्य श्रुत्यन्तरात् धर्मान् विधाय यथाप्राप्ते च हौत्रयाजमाने[3] । अथेदानीं स्वश्रुतिक्रमेण चतुर्विंशादीन्यहानि वक्तव्यानि । तेषां च श्रुतौ हौत्रमेवोक्तं । न होत्रकाः । पुनश्च पृथक्प्रकरणे होत्रकाणां कर्मविधिः । तेनैव न्यायेन द्वादशाहःशेषं परिभाषां चोक्त्वा प्रक्रमते ततो भगवान् सुयज्ञः सूत्रकारः ।

१. सत्त्राहीनानामन्ये ऽपि द्वादशाहाः सन्त्येव तदर्थं व्याख्यात इति विशेषणं । न्यायप्राप्तं चैतत् । बहुनो धर्मजातस्य विधानादयमेव प्रकृतिः सत्त्राहीनानां युज्यते ।

२. स्तोत्रियानुरूपौ तृतीये ऽहनीत्येवमादिकं वचनं । लक्षणं च स्तोत्रिया होत्रकाणां प्रातःसवने समसङ्ख्याकाः । एवमादिको वचनलक्षणो विधिः । सो ऽस्यैव द्वादशाहस्य विशेषः सकलीकरणत्वेन वेदितव्यः । शाखान्तरीयस्य मध्वाशयेत् घृतं वेत्येवमादि ।

---

१ D मुञ्ज॰ । २ A om. from शा॰ to लिख्यते ।
३ C (sec. h.) याज॰ A C D यज॰ ।

३. द्विरात्रप्रभृतयः अहीना इत्युच्यन्ते। एकोत्तराश्च याजन इति प्रतिषेधार्थं पृथगभिधास्यन्ते।

४. न तु प्राक् द्वादशाहात्त्रायः।

५. उभयतोऽतिरात्रं सत्रमुपरिष्टादहीनस्येति तस्मादन्तरम्।

६. अहीनेषु न विद्यन्ते।

२.

१. चतुर्विंशस्तोममित्येवमादिः स्वमतपरिग्रहः। चतुर्विंश-मित्याचक्षत इति संज्ञार्थम्।

२. होताजनिष्ट चेतन इत्यष्टर्चमाज्यमिति (१९. ८) श्रुतेः।

३. सह सारस्वतेन तृचेन।

४. आ त्वा रथं यथोतय इत्येवमाद्यनुक्रम्य श्रुतत्वात्।

५. अनुत्तमा ते मघवन्नकिर्न्वित्येषा परिधानीया कर्तव्या। न स्वक्रमेण किं तर्हि उत्तरा या एकस्य चिन्मे विभ्वस्त्वोज इत्येव-माद्याः षट् पूर्वाः शस्त्वा यत्रास्मिन् धीयते निवित्। अन्यत्रापि यत्रयत्रैतस्मिन्निविद्धानं भवति तत्रतत्रायं धर्मः।

६. तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठमिति बृहद्दिवो निष्केवल्यमिति श्रुतेः।

७. तद्देवस्य ते हि द्यावापृथिवी इति।

८. द्वितीयादेव पार्ष्ठिकात् यज्ञस्य वो वृष्णे शर्धाय।

९. किन्नु श्रेष्ठ इति।

१०. वैश्वानराय धिषणामृतावृध इति।

११. यज्ञेन वर्धत जातवेदसमिति जातवेदसीयं भवति।

१२. चतुर्विंशे ऽन्यच्च वा यो विशेषस्तं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः। अनारम्भवादस्त्वायं। तथापि च्छन्दोगानामस्मिन्नहनि प्रायेण पाठादिहैवोच्यते।

१३. यज्ञा यज्ञा वो अग्नय इत्यत्राहावं कृत्वा ततो ऽस्य स्तोत्रियामन्तरमेभ्यू षु वयमु त्वामधा हीत्येतानुरूपस्तोत्रियाम् शंसस्य तत आहावः।

१४. उक्थ्यग्रहणमनुवर्तते यज्ञायज्ञियग्रहणं च।

१५. अग्ने मरुद्भिरित्येवमादिका कल्पजा। आग्निमारुतोक्थ्यशस्त्रदेवतालिङ्गा। एतां शस्त्वा तन्तुं तन्वन्नित्येतस्या अनन्तरमाहावमेकैकस्यास्त्रैकपातिन्या इति (८.७.८) वचनात्। ततो यथोक्तया परिदधात्यन्यया।

१६. यद्यान्तरुक्थ्यो ऽप्यनारम्भवाद एव। तत्रायं विशेषः। अग्ने मरुद्भिर्ऋक्वभिरित्येतयैव यथोक्तस्थानशस्तया यजेत्। एतामेव याज्यां कुर्यादित्यर्थः। स्तोत्रियानुरूपप्रतिषेधार्थमेतयेत्यतिरिक्तवचनम्।

३.

१. एकत्रिको ऽप्यनारम्भवाद एव। तत्रायं विशेषः। इदमहं शस्त्रं वक्ष्यमाणेन विधिना।

२. यथास्तुतमिति च्छन्दोगापेक्षा। तदपेक्षया स्तोत्रिया-

च्छस्वा। तृचाभ्या सकलां योनिमित्यर्थः। शस्त्वेतिवचनादविशेषेण होतृहोत्रकाणां चायमुपदेशः।

३. यादृक्सङ्ख्याका स्तोत्रियास्तादृक्सङ्ख्याकाननुरूपान् कुर्यात्। अहर्गणे तु तृचानेव। तायमानरूपत्वात्।

४. क्रमार्थं वचनम्।

५. पर्यासा इत्यन्त्यानां सूक्तानामाख्यां वक्ष्यति। तेषामुत्तमांस्तृचान् होत्रकाः शंसन्ति।

६. उत्तमानेव तृचान् होता शंसति। उत्सृज्यन्त एवान्यानि सूक्तानि बहुसूक्तेषु।

७. उक्तादन्यत्सर्वं प्रकृत्या भवति। तद्यथा। प्रतिपदनुचरेन्द्रनिहवब्राह्मणस्यत्यैकपातिनीधाय्यापोहिष्ठीयादेवपत्नीराकाचरपङ्क्तिपैचीयामीखादुष्क्रिलीया इति।

४.

१. वक्ष्यमाणः शलहो ऽभिप्लवाख्यः पृष्ठ्यविकारो भवति। ततस्तृतीये ऽहनि साविच्छैश्वानरीये षष्ठे चार्भवं सिद्धं भवति।

२. यानि पार्ष्टिकस्य प्रथमस्य त्र्यहस्याज्यानि सामूल्हिके पञ्चे तानि पूर्वेषामाभिप्लविकानां त्रयाणां यथासङ्ख्येन भवन्ति।

३. प्रथमे ऽहनि रथन्तरं द्वितीये बृहत्तृतीये रथन्तरमित्यनेन क्रमेण विपर्यासमेते पृष्ठे भवतः।

४. ज्योतिःसंज्ञकमग्निष्टोमसंस्थं प्रथममहर्भवत्युत्तमं च षष्ठम्[1]।

---

[1] A षष्ठाम्।

५. प्रथमोत्तमयोरह्नोर्मध्ये चत्वार्युक्थ्यसंस्थानि वक्ष्यमाणसंज्ञकानि भवन्ति।

६. गां द्वितीयमहरुपयन्ति। गां चतुर्थमहरुपयन्तीति श्रुतेः।

७. आयुस्तृतीयमहरुपयन्ति। आयुः पञ्चममहरुपयन्तीति (२०.४.२१.३) श्रुतेः।

८. इन्द्रो रथाय प्रवतं कृणोतीति मरुत्वतीयमिति श्रुतेः।

९. आ याह्यर्वाङुप वन्धुरेष्ठा इति निष्केवल्यमिति श्रुतेः।

१० कथा देवानां कतमस्य यामनीति वैश्वदेवम्। अथ पञ्चमे चाहनि।

११. मारुतं सूक्तमेकसुत्याहादग्निष्टोमाद्भवति।

१२. एति प्र होता व्रतमस्य माययेति जातवेदसीयं भवति।

१३. यदिह नोक्तं तत्पार्ष्ठिकेन प्रथमेनाह्ना समानम्।

५.

१. इमा उ त्वा पुरुतमस्य कारोरित्येतन्मरुत्वतीयं द्वितीयस्याभिप्लविकस्य भवति।

२. सुत इत्त्वं निमिश्ल इन्द्र सोम इति निष्केवल्यमिति श्रुतेः।

३. अभूद्देवः सविता वन्द्यो नु न इति सावित्रमुद्दिति श्रुतेः।

४. ततं मे अपस्तदु तायते पुनरित्यार्भवमित्युद्दिति (२०.३) श्रुतेः।

५. ततं म इत्येतदेवार्भवं पञ्चमे चाभिप्लविके ऽहनि। चाथवार्थमिद्योक्तम्

६. देवाञ्हुवे बृहच्छ्रवसः स्वस्तय इति वैश्वदेवमुदादिति (२०. ३) श्रुतेः। विषुवति चेति गोतमसंमोहार्थम्।

७. यज्ञेन वर्धत जातवेदसमिति जातवेदसीयमिति (२०. ३) श्रुतेः।

८. यदिह नोक्तं तद्द्वितीयादह्नः पार्ष्ठिकात् ग्रहीतव्यं। तथा च शां द्वितीयमहरुपयन्तीत्यत आरभ्य सर्वमेवाम्नातम्।

६.

१. वक्ष्यमाणकः[१] प्रउग औष्णिहो वैश्वमनस इत्येवंसंज्ञकस्तृतीयस्याभिप्लविकस्याह्नो भवति। तथैव श्रुतत्वात्। स उच्यते।

२. वायो याहि शिवा दिव इति तृचो वायव्यः।

३. आ वां सहस्रं हरय इत्यैन्द्रवायवः।

४. ता वां विश्वस्य गोपेति मैत्रावरुणः।

५. आ वां वाहिष्ठो अश्विनेत्याश्विनः।

६. इत्यैन्द्रस्तृचः।

७. इति वैश्वदेवस्तृचः।

८. उत नः प्रिया प्रियास्विति सारस्वतस्तृचः।

९. वायो याहि शिवेत्येवमादीनि सप्त याज्यान्तानि।

१०. तिष्ठा हरी रथ आयुज्यमानेति मरुत्वतीयमिति श्रुतेः।

११. इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र-वोचमित्येतत्।

---

[१] C D om. क।

१२. घृतेन द्यावापृथिवी अभीवृते इति द्यावापृथिवीयं इदं लिङ्गात् श्रुतेश्च।

१३. घृतेन द्यावापृथिवी इत्येतदेव षष्ठे चाभिप्लविके[1] द्यावापृथिवीयं प्रसङ्गादिहोक्तम्।

१४. एकाहात्प्राकृतादार्भवं तच्चन् रथं सुवृतं विद्मनापस इति। वैश्वदेवं चा नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वत इति।

१५. आ रुद्रास इन्द्रवन्तः सजोषस इति मारुतमिति श्रुतेः।

१६. त्वामग्ने ऋतायवः समीधिर इति जातवेदसीयमिति श्रुतेः।

१७. एवं विशिष्टमाग्निमारुतम्।

७.

१. होताजनिष्ट चेतन इत्येतदाज्यं चतुर्थस्याहः आभिप्लविकस्य भवति।

२. मैधातिथ इत्येवंसंज्ञः प्रउगो भवति। नामधेयविज्ञानमपि फलाय।

३. ये गार्त्समदे प्रउगे वायव्यैन्द्रवायवे ते अत्रापि भवतः। क्रियांस्तु विशेषः। तत्र गार्त्समद्यः पूर्वा मैधातिथ्य उत्तराः। तद्यथा। वायो ये ते सहस्रिण इति द्वे तौग्राः सोमास आ गहीत्येका शुक्रस्याद्येत्येकोभा देवा दिविस्पृशेति द्वे (१०.३.५)।

---

१ A. ॰प्लविके C D ॰प्लवे।

इह तु मैधातिथ्यः पूर्वास्तीव्राः सोमास आ गहीत्येतां शस्त्वा ततो वायो ये ते सहस्रिण इति द्वे। एवमुभा देवा दिविस्पृशेति द्वे शस्त्वा ततः शुक्रस्याद्येत्येकां शंसेत्।

४. मित्रं वयं हवामह इति मैत्रावरुणः।

५. प्रातर्युजा वि बोधयेत्याश्विनम्।

६. आ त्वा वहन्तु हरय इत्यैन्द्रम्।

७. ऐभिरग्ने दुवो गिर इति वैश्वदेवस्तृचः। इति तृचानी-त्यसंदेहार्थम्।

८. अतिदेशो ऽयं सारस्वतानां प्रउगतृचानां। ततः प्र णो देवीति चतुर्थे। उत स्या नः सरस्वती घोरेति पञ्चमे। उत नः प्रियेति षष्ठे[१]।

९. एकाहात् प्राकृतादग्निष्टोमादित्यर्थः। तच्च जनिष्ठा उग्रः सहसे तुरायेति।

१०. उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावानिति निष्केवल्यम्।

११. पार्ष्ठिकस्य द्वितीयस्याह्नो द्वितीयमिति संज्ञा। तस्मा-त्सावित्रद्यावापृथिवीये इह भवतः। तद्देवस्य सवितुर्वार्यं महदिति सावित्रम्। ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुवेति द्यावापृथिवीयम्।

१२. तृतीयसंज्ञकात् पार्ष्ठिकादार्भवं भवति। अनश्वो जातो अनभीशुरुक्थ्य इत्येतत्।

१३. अग्निरिन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमेति वैश्वदेवं भवति।

---

१ C in marg. एवमत्रापि।

१४. वैश्वानराय पृथुपाजसे पृक्षस्य वृष्णो वैश्वानराय धिषणाम् ।

१५. प्र ये शुम्भन्ते जनयो न सप्तय इति मारुतम् । जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरिति जातवेदसीयम् ।

८.

१. अग्न ओजिष्ठमा भरेत्येतदाद्यं पञ्चमस्याभिप्लविकस्य भवति ।

२. यत्रयत्राग्न ओजिष्ठमा भरेति शस्यते तत्रतत्रोत्तमां परिहाप्य शस्यते ।

३. निर्ज्ञातनामधेयः शस्तव्यः । श्रुत्यनुकरणात् ।

४. वायव्य इति वाक्यशेषः । अयं पिबा मधूनां तव वायवृतस्पते स त्वं नो देव मनसा इति ।

५. शतेना नो अभिष्टिभिरित्यैन्द्रवायवस्तृचः[1] ।

६. इति मैत्रावरुणस्तृचः[2] ।

७. आ नो गोमन्तमश्विनेत्याश्विनः ।

८. अतश्चिदिन्द्र ण उपेत्यैन्द्रः ।

९. विश्वे देवा इत्येवमादिर्वैश्वदेवः । इत्येतानि यथोक्तानि प्रउगतृचानि वान्यानि । भिन्नाभिर्ऋग्भिरिति क्रमसमाहरणाशङ्का मा भूत् ।

१०. क स्य वीरः को अपश्यदिन्द्रमिति मरुत्वतीयं भवति ।

११. एतायामोप गव्यन्त इन्द्रमिति निष्केवल्यं भवति ।

---

१ C D om. तृचः । २ C D om. तृचः ।

१२. तृतीयात्पार्ष्ठिकात् सावित्रद्यावापृथिवीये सूक्ते भवतः। उदु ष्य देवः सविता हिरण्ययेति सावित्रम्। घृतवती भुवनानामभिश्रियेति द्यावापृथिवीयम्।

१३. प्र वः स्पळक्रन्सुविताय दावन इति मारुतम्। चित्र इच्छिशोस्तरुणस्य वक्षथ इति जातवेदसीयम्। वैश्वानरीयमच पृक्षस्य वृष्णो अरुषस्य नू सह इति। इत्याग्निमारुतम्।

९.

१. षष्ठस्याभिप्लविकस्य सखायः सं वः संयञ्चमित्याज्यम्।

२. यथयचैतच्छस्येत।

३. श्रुत्यनुकरणं प्रउगनाम।

४. इति वायवम्।

५. इत्यैन्द्रवायवः।

६. अन्यतरस्मैत्रावरुणम्।

७. पुरुप्रिया ण ऊतय इत्याश्विनम्।

८. उप नो हरिभिः सुतमित्यैन्द्रः।

९. विश्वे देवास आ गतेति वैश्वदेवं भारद्वाजं न तु गार्त्समदम्।

१०. एतानि तृचानि प्रउगे शंसेत्। सह सारस्वतेन यानि अहस्योत्तरस्येत्येवमाद्यतिदिष्टेन।

११. महाँ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा इति मरुत्वतीयं भवति।

१२. यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति निष्केवल्यं भवति।

१३. द्वितीयात्पार्ष्ठिकात्माविचं तद्देवस्येत्येतत्।

१४. अबुध्रमु त्य इन्द्रवन्तो अग्नय इति वैश्वदेवं भवति।

१५. वैश्वानराय धिषणामृतावृध इति वैश्वानरीयं। यानि अहस्य पूर्वस्य वैश्वानरीयाणीत्येवमादिवचनात्। धारावरा मरुतो धृष्णवोजस इति मारुतम्। त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिरिति जातवेदसीयम्। इत्याग्निमारुतम्। एतावता विकारेणाग्निमारुतं षष्ठे आभिप्लविके।

१६. इन्द्र इष मघवन् त्वावदिद्भुज इति वैश्वदेवं भवति षष्ठस्याह्न आभिप्लविकस्य द्वितीये ऽभिप्लवप्रयोगे।

१७. उषासानक्ता बृहती सुपेशसेति वैश्वदेवं षष्ठे आभिप्लविके तृतीये[1] ऽभिप्लवाभ्यासे।

१८. अग्निरिन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमेति वैश्वदेवं षष्ठे आभिप्लविके चतुर्थे ऽभिप्लवाभ्यासे।

१९. शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिरित्येतच्च वैश्वदेवं भवति षष्ठे आभिप्लविके चतुर्थे ऽभिप्लवाभ्यासे। ननु क्वायमभिप्लवाभ्यासो यत्रैतानि वैश्वदेवान्यम्नायायन्ते। उच्यते। पृष्ठ्यपञ्चमांश्चतुरो ऽभिप्लवानुपयन्तीति समास इति वक्ष्यति गवामयने (१३.१९.९)। तत्रैतानि वैश्वदेवान्यम्नायायन्त इति।

२०. अग्निरिन्द्र इति चतुर्थे शं न इन्द्राग्नी इति वेत्यनयोर्वा व्यवस्थितो विकल्पः। प्रथममग्निरिन्द्र इत्येतत्पूर्वस्मिन्पठले। प्रास्मिंस्तु-

१ C D omit वैश्वदेवं षष्ठे आभिप्लविके।

वत इत्यर्थः। द्वितीयं त्र्यं न इन्द्राग्नी इत्येतदुत्तरे पटले। ऊर्ध्वं विषुवत इत्यर्थः। •

२१. परावृत्तौ ये द्विधिषक्ता आद्यमिति वैश्वदेवमाभिप्लविकस्य षष्ठस्याह्नः पञ्चमे ऽभिप्लवप्रयोगे। पृष्ठ्यस्याभिप्लवःस्थाने तदभिप्लवायनमित्यत्रावकाशः (१३.१९.२०)।

१०.

१. पृष्ठ्याभिप्लवयोरनन्तरं श्रुतिक्रमेणाभिजितमाह। अभिजिन्नामैकाहः। सर्वस्तोमस्त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशेषु सर्वशब्दो ऽयं। उभयसामा बृहद्रथन्तरसामेत्यर्थः। प्रत्यक्षं पृष्ठं बृहद्रथन्तरं पृष्ठं वास्य भवति संस्थया चाग्निष्टोमः। पूर्वकारिणामायत्तमपि सदेतदुक्तं स्वमतप्रकाशनार्थम्।

२. प्र वो देवायाग्नय इति सूक्तं। यद्वाहिष्ठं तदग्नय इति तृचमित्येतदाज्यं भवति।

३. माधुच्छन्दसत् गार्त्समदस्य द्वौ प्रउगौ संप्रवयेदिति।

४. शंसनक्रमो ऽयं। तथैव श्रुतिः। वायव्यां पुरोरुचं शस्त्वाथो उभे वायव्ये तृचे इत्येवभाषाह।

५. माधुच्छन्दस एव प्रउगे सति गार्त्समदं वैश्वदेवमुपरिष्टान्माधुच्छन्दसस्य वैश्वदेवस्य पर्याहरेदित्युक्त्वाथ माधुच्छन्दसं सारस्वतमिति शस्त्रक्रमः श्रुतेः। ·

६. ऐकाहिकं च यथोक्तं वा। ऐकाहिकं प्रातःसवनं स्यादिति वा स्थितिरिति श्रुतेः। होतुरेव प्रकरणात्।

७. माध्यन्दिने सवने ऽयं विशेषः। ऐकाहिकं जनिष्टाउपीयं शस्त्वा ततस्तस्योर्ध्वमिन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मदायेति शंसेत्।

८. ऐकाहिकादूर्ध्वमित्यनुवर्तते।

९. बृहत्पृष्ठपक्षे ऽभिजिति। इन्द्र पिब तुभ्यमित्यस्योर्ध्वं जनिष्टाउपीयं। या त ऊतिरित्यस्योर्ध्वं हैरण्यस्तूपीयम्।

१०. एकसूक्ते वा निष्केवल्यमरुत्वतीये भवतः। तस्मिन्पक्षे पिबा सोममभि यमुग्र तर्द इति मरुत्वतीयं शुद्धमेव। तथा तमु ष्टुहि यो अभिभूत्योजा इति निष्केवल्यं। पूर्वस्य पिबा सोममभि यमुग्र तर्द इत्येतस्योत्तमामुत्सृजति द्विपदेति ह्युक्ता अया वाजमिति।

११. प्राकृतादग्निष्टोमात्। अथ नित्यमेवैकाहिकं तृतीयसवनं स्यादिति सा स्थितिरिति श्रुतेः।

११.

१. अभिजितो ऽनन्तरं श्रुतिपाठक्रमेण स्वरसामानो ऽवसरप्राप्ता उच्यन्ते। सप्तदशस्तोमा इति स्तोमातिशंसनार्थं। स्वरसामान इति नामधेयं शास्त्रसंव्यवहारार्थं। एवं स्वरसाम्नां (१०.९.११) ते छन्दोमेषु (५) स्वरसामस्वित्येवमादौ।

२. एवमेव श्रुतत्वात्।

३. स्वरसंज्ञानि पृष्ठान्येषामिति स्वरपृष्ठाः कौषीतकेर्भगवतो मतेन। स्वराणि त्वेव पृष्ठानि स्युरिति ह स्माह कौषीतकिरिति (२४.८) श्रुतेः।

४. त्रयाणामपि[1] स्वरसाम्नां यथानिर्दिष्टे बृहद्रथन्तरे पवमानेषु गीयेते। न पृष्ठमाने[2]। तथापि योन्यनुशंसनं यथोपदिष्टं भवति। स्वमतोपदेशार्थं वचनम्।

५. अग्निष्टोमा इति पैङ्ग्यं ब्रह्मवर्चस्विनो[3] भवन्ति ये अग्निष्टोमानुपयन्तीति श्रुतेः।

६. उक्थ्याः स्युरिति ह स्माह कौषीतकिरित्येवमादि श्रियो विराजो ऽन्नाद्यस्योपाप्त्या इति (२४.८) श्रुतत्वात्।

७. आ यस्मिन्देव मर्त्य इति प्रथमस्य स्वरसाम्न आज्यमावद्रायन्तरं बृहद्वयो हि भानव इति द्वितीयस्य बृहद्वार्हतमग्न ओजिष्ठमा भरेति तृतीयस्यावद्रायन्तरमिति (२४.५) श्रुतेः।

८. यथोक्तानामाज्यानामेकैकस्योत्तमां चोत्तमां चेत्युत्तमाः परिहाप्य शंसनं सर्वत्र।

९. माधुच्छन्दसः प्रथमस्य स्वरसाम्नः प्रउगो गार्त्समदो द्वितीयस्यौष्णिह आत्रेयस्तृतीयस्येति (२४.५) श्रुतेः।

१०. क ईं व्यक्ता नरः (?) को अपश्यदिन्द्रमिति प्रथमस्य स्वरसाम्नो मरुत्वतीयं क्वेति कद्वत्कया शुभा सवयसः सनीळा इति द्वितीयस्य कयेति कद्वत् गायत्साम नभन्यं यथा वेरिति तृतीयस्य ता कर्मा- षतरास्मा इति कर्मेति कद्वदिति श्रुतेः (२४.५)।

११. एकस्यैव सामप्रगाथस्यावृत्त्यपेक्षं बहुवचनं। प्राकृतसामप्रगाथशंसनादनन्तरं वक्ष्यमाणकान् कद्वतः प्रगाथसंज्ञकान् प्रगाथान् शंसेत्।

---

१ A त्रयाणामपि C गायत्राणां। २ D पृष्ठमाने। ३ A ०वर्चस्विनो।

१२. कं नव्यो अतसीनामिति कदान्प्रगाथ इति प्रथमे श्रुतत्वात्। तथा कद्रू न्वस्याकृतमिति कद्वान् प्रगाथ इति द्वितीये श्रुतत्वात्। तथा इमा उ त्वा पुरूवसो इति प्रगाथः पावकवर्णाः कवर्णा इति कद्वानिति तृतीये स्वरसाम्नि (१४.७) श्रुतत्वात्। कद्वत्प्रगाथादनन्तरं बृहतस्य योनिं शंसेत्।

१३. यस्ते साधिष्ठो ऽवस इत्येतत्सूक्तमुक्तमाम्नयं परिहाप्या-वाग्रयं विश्ववारं न उग्रेति च प्रथमे स्वरसाम्नि शंसेत्।

१४. गायन्ति त्वा गायत्रिणो ऽपादित उदु नश्चित्रतम इति आनुष्टुभत्रैष्टुभे[1] द्वितीये स्वरसाम्नि।

१५. इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् सं च त्वे जग्मुर्गिर इन्द्र पूर्वी-रित्यानुष्टुभत्रैष्टुभे तृतीये स्वरसाम्नि निष्केवल्यसूक्ते भवतः।

१६. यो ऽयमुक्तो विधिरित्येष बृहद्रथन्तरपृष्ठानां स्वरसाम्नां भवति नोत्तरः।

१७. यज्ञायज्ञा अपूर्व्येत्येष स्तोत्रियः स्वरपृष्ठानां। स्वरपृष्ठाः कौषीतकेरिति य उक्ताः स्वरसामानस्तेषां त्रयाणामप्यविशेषेण।

१८. द्वे अनुष्टुभौ तृतीया बृहती।

१९. वाशब्दो विकल्पार्थः। पूर्वोक्तेन सह द्वितीयस्य स्वरसाम्नो मत्स्यपायि ते मह इति वा स्तोत्रियो भवति। एतामेव प्रथमां बृहतीं तृतीयां करोति। द्वितीयतृतीये अनुष्टुभौ शस्त्वा।

२०. मत्सि न इत्यादिके द्वे अनुष्टुभौ। वयं घ त्वा सुता-वन्त इति बृहती[2] तृतीयानुरूपस्य कार्या।

---

१ CD चानुष्टुभे।   २ A om. बृहती।

२१. प्रत्यस्मा इत्येवमादिके द्वे अनुष्टुभौ अस्मा इत्येतां तृतीयामुत्सृज्य ततो अस्मा अस्मा इदन्धस इति बृहतीं तृतीयां करोति। एष स्तोत्रियस्तृतीयस्य स्वरसाम्नो ऽनुरूपस्य वक्ष्यमाणो यच्चायथा इत्येवमादिना सह विकल्पो ऽर्थात्।

२२. इममिन्द्र सुतं पिबेति द्वे अनुष्टुभौ। क ईं वेद सुते सचेति बृहती तृतीयानुरूपस्य कार्या।

१२.

१. आदिबृहतीको मध्यबृहतीको ऽन्तबृहतीको वा यतोबृहतीकः स्तोत्रियस्ततोबृहतीक एवानुरूपो ऽपि कर्तव्यः।

२. धाय्यामन्तरं त्रिष्वपि[1] स्वरसामसु कद्वतो यथोक्तान् शंसेत्। ततो रथन्तरस्य योनिं प्रथमे बृहतो द्वितीये बृहद्रथन्तरयोस्तृतीये।

३. [1]यच्चयचोभयोपदेशस्तत्र पूर्वां रथन्तरस्य शंसेत् ततो बृहतः।

४. योन्यनुशंसनामन्तरं यमिन्द्र दधिषे त्वमिति तृचः प्रथमे स्वरसाम्नि। स्वरन्ति त्वा सुते नर इति तृचो द्वितीये स्वरसाम्नि। दाना मृगो न वारण इति तृच एव तृतीये स्वरसाम्नि। तथैव श्रुतत्वात्।

५. इन्द्र तुभ्यमित्येवमादीनां नवानामृचां प्रत्यहं तिस्रस्तिस्र ऋचः शंसेत्। पूर्वाणि च सूक्तानि। तद्यथा। यस्ते साधिष्ठ इति

---

१ C D insert धाय्यामन्तरं त्रिष्वपि स्वरसाम (!) कद्वतः।

प्रथमे। गायन्ति त्वा गायत्रिण इति द्वितीये। इन्द्रं विश्वा इति तृतीये।

६. इन्द्र तुभ्यमित्येवमादीनि तृचानि न वा शंसेत्। कथं कुर्यात्। तृचानन्तरमुभयानि सूक्तानि शंसेत्। तद्यथा। यस्ते साधिष्ठ इत्युत्तमां परिशाय्यावोग्रयमिति च प्रथमे। गायन्ति त्वापादित उदु नश्चित्तम इति द्वितीये। इन्द्रं विश्वाः सं च त्वे जग्मुरिति तृतीय इति।

७. अयमेव शंसनक्रमः स्वरयोनिषु बृहद्रथन्तरयोश्छन्दोगैः प्रापितयोः।

८. एकस्मिन्पक्षे प्रागानुष्टुभात् अपरस्मिन्पक्षे प्राक् तृचात् यदुक्तं तत्प्रगाथेन संशंसति। नान्तराश्रयत इत्यर्थः।

९. प्रथमात् अह्नात्पार्ष्टिकाद्यंयाषष्ठं तृतीयसवनानि बृहद्रथन्तरपृष्ठानां स्वरसाम्नां भवन्ति।

१० स्वरपृष्ठानां[१] स्वरसाम्नां पृष्ठ्यस्य षडहस्य समूल्हस्य याः पूर्वस्य अहस्य वैश्वदेवानां प्रतिपदस्ताः प्रतिपदो भवन्ति।

११. स्वरयोनीनां च[२] स्वरसाम्नामेवं प्रतिपदः।

१२. यान्युत्तरस्य अहस्य तृतीयसवनानि तानि तृतीयसवनानि सानुचराणीति (२४.९) श्रुतेः।

१३. तुशब्दो मध्यमात्त्र्यहादित्यस्य विशेषणार्थः। तत्र यानि वैश्वदेवानि शस्त्रान्युक्तानि तेषामुत्तमानि सूक्तान्युद्धृत्य। स्वस्ति नो मिमीतामिति च तिस्रो ऽग्ने वैश्वदेवानां करोतीति

१ C D om. स्वरपृष्ठानां। २ C D om. स्वरयोनीनां च।

(१०.८.१७) यस्तु उक्तस्तं षोडशस्य प्र वः पान्तं रघुमन्यवो ऽन्ध इति प्रथमे स्वरसाम्नि वैश्वदेवं करोति। तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथेति द्वितीये। कदित्था नॄँः पात्रं देवयतामिति तृतीये। तथापि तत्र वैश्वदेवानि भवन्ति (२४.९) इति प्रकृत्य श्रुतौ सर्वमाम्नातम्।

१४. वाशब्दो विकल्पार्थः। अग्निरिन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमेति वा[1] वैश्वदेवं प्रथमे स्वरसाम्नि भवति।

१५. प्रथम एव स्वरसामनि। यस्मिन्कल्पे ऽग्निरिन्द्रो वरुण इति वैश्वदेवं तस्मिन्नेव कल्पे प्र ये शुम्भन्ते जनयो न सप्तय इति मारुतं भवति।

१६. देवान्हुवे बृहच्छ्रवसः स्वस्तय इति द्वितीये स्वरसाम्नि वैश्वदेवं भवति।

१७. उषासानक्ता बृहती सुपेशसेति तृतीये स्वरसामनि वैश्वदेवं भवति। तद्वै खलु प्रत्यचं वैश्वदेवान्येवावधीयेरन्नित्येवमादि (२४.९) प्रकृत्य कल्पान्तरं श्रुतौ सर्वमाम्नातम्।

१३.

१. स्वरसाम्नामनन्तरं श्रुतिपाठक्रमेण विषुवान् वक्तव्यः। तदर्थमेकविंशस्तोममिदमहर्बृहत्पृष्ठं पक्षे[2] मध्यदिवाकीर्त्यं वा। अग्निष्टोमो विषुवानिति शास्त्रसंव्यवहारार्थं संज्ञाकरणम्।

---

१ C D om. वा   २ C D °पृष्ठपक्षे।

२. नियमार्थमेतद्वचनं। पुरादित्यस्य समयादेतद्दः संस्थापयिषेयुरिति (२५. १०) श्रुतेः।

३. अस्मिन्नहनि उदित आदित्ये प्रातरनुवाकः कार्यः। सप्रातरनुवाकमेतदहर्दिवाकीर्त्यं भवति। सप्रातरनुवाकेन सपत्नीसंयाजेनैतेनाह्ना पुरादित्यस्यास्तमयात्समीयेयुरिति (२५. १०) श्रुतेः।

४. महारात्रे प्रातरनुवाको[१] भवति। तदु ह स्माह कौषीतकिः प्रजापतिर्वै प्रातरनुवाको न तमस एव तद्यथायथमेव तमुपाकुर्यादिति (२५. १०) श्रुतेः।

५. यस्मिन्पक्षे उदिते प्रातरनुवाकस्तस्मिन्पक्षे अग्निं मन्ये ऽपि पितरमग्निमापिमित्येका प्रतिपद्भवति।

६. अस्मिन्नहनि प्रातरनुवाकस्य नियमत इमे पक्षाविकल्पाः। शतं दशशतं विंशतिशतं वेति। अनुब्रूयादिति प्रत्येकमभिसंबध्यते। वाशब्दस्य।

७. वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं। अपस्य न इत्येतदाग्नीध्रं भवति।

८. सूर्यदेवत्यः पशुः सवनीयस्य पशोरुपालम्भ्यो न प्रधानः उपशब्दात्।

९. चित्रं देवानामुदगादनीकमिति तिस्रो वपायाः पुरोळाशस्य पशोः पुरोनुवाक्या भवन्ति। तिस्र उत्तरा याज्या अनेनैव क्रमेण। सौर्यस्येति वचनादितरस्य सावनस्य।

१०. सौर्यस्य पशोरुपांशु प्रदानं भवति। तथा च श्रुतिः।

---

१ A महारात्रे CD ०त्र।

ते वा एते चत्वार एव पञ्च वा उपांशु भवन्ति। सौर्यः सावित्रः प्राजापत्यो वाग्देवत्य (२५.१०) इति।

११. समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ उदारदित्याज्यसूक्तं भवति।

१२. वक्ष्यमाणकः।

१३. प्रथमे वायव्यैन्द्रवायवे उत्तमं सारस्वतमिति मध्यमाच्छन्दोमात्। तथा चैव श्रुतिः। कुविदङ्ग नमसा ये वृधास इति वायव्यमत एवोत्तरं तृचमैन्द्रवायवमुत स्या नः सरस्वती जुषाणेति सारस्वतमिति।

१४. प्रथमाच्छन्दोमात्त्रीणि तृचानि भवन्ति। मैत्रावरुणमाश्विनमैन्द्रं। तथा चैव श्रुतं। उद्वां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकमिति मैत्रावरुणम्। आ गोमता नासत्या रथेनेत्याश्विनम्। आ नो देव शवसा याहि शुष्मिन्नित्यैन्द्रमिति।

१५. आश्विने त्वयं विशेषः। क्रमप्राप्तां तृतीयामुत्सृज्य विचेदुच्छन्त्यश्विना उषास इति भानुशब्दवती तृतीया कर्तव्या। तस्योर्ध्वं भानुं सविता देवो अश्रेदिति भानुमती तृतीयेति (२५.२) श्रुतेः।

१६. प्र शुक्रैतु सदनादृतस्येति वैश्वदेवमिति (२५.२) श्रुतेः।

१७. वाशब्दो विकल्पार्थः। अस्मिन्नहन्यैकाहिकं[1] प्रातःसवनं भवति पूर्वोक्तं वा। तदाऽऽज्यं त्रैष्टुभं प्रातःसवनं स्यान्मोहयति कृत्स्नच्छन्दसो यज्ञमुखमैकाहिकमेव स्यादिति (२५.३) श्रुतेः।

१८. तस्य[2] प्र वो देवायाग्नये त्वं हि चेतवद्यश इत्येते उभे तदाज्यमिति (२५.३) श्रुतेः। तच्छब्दार्दयमिष्टतरः पक्षः।

---

१ C adds वा। २ A om तस्य।

१९. तस्मिन्कल्पे माधुच्छन्दसस्य प्रउगं भवति। माधुच्छन्दसे[1] वेति सारस्वतस्य विकल्पः। एवमेतत्पञ्चप्रयुक्तं प्रातःसवनमुक्तम्।

२०. कया शुभा सवयसः सनीळा इति मरुत्वतीयम्। त्यं सु मेषं महया स्वर्विदमिति जागतमिति श्रुतेः। जनिष्ठा उग्रः सहसे तुरायेत्येतस्मिंस्त्रिष्टुभे निविदं दधातीति श्रुतेः। ता वा उभय्यस्त्रिष्टुब्जगत्यः शस्यन्त इति (२५.३) च श्रुतत्वात्।

२१. आयन्त इव सूर्यमित्येष स्तोत्रियो भवति। वक्ष्यति। एकशतं निष्केवल्यमिति। तच्च तावद्यमस्त्वयोनौ बृहति गीयमाने आयन्तीयः स्तोत्रियो भवति। न चेत्स्वयोनौ आयन्त इव सूर्यमिति सूर्यवान् स्तोत्रिय इति (२५.६) श्रुतेः।

२२. यद् द्याव इन्द्र ते शतमित्यनुरूप इति श्रुतेः।

२३. अस्वयोनौ बृहति[2] महादिवाकीर्त्यं वा वक्ष्यमाणकं पृष्ठं भवति[3]।

२४. चित्रं देवानामुदगादनीकमिति स्तोत्रियो महादिवाकीर्त्यस्य पृष्ठस्य।

२५. चित्रं देवानामित्यस्य तृचस्य ये उत्तरे ऋचौ[4] तत्सूर्यस्येत्येवमादिके ते चानुरूपार्थत्वेन शस्येते।

२६. उत्सूर्यो बृहदर्चींष्यश्रेदित्येषा तृतीयानुरूपस्य कर्तव्या।

२७. बण्महाँ असि सूर्येति स्तोत्रियः। उदु त्यद्दर्शतं वपुरित्यनुरूप इत्येतौ महादिवाकीर्त्यस्य स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ वा भवतः।

---

[1] C sec h. ॰सो। [2] C D बृहत्; sec h. वा इ॰।
[3] C D om. पृष्ठं भवति। [4] C D om. ऋचौ।

२८. विभ्राड् बृहत्पिबतु सोम्यं मध्विति स्तोत्रियस्तृचः। वि सूर्यो मध्ये अमुचद्रथं दिव इत्यनुरूपः। एतौ वा स्तोत्रियानुरूपौ महादिवाकीर्त्यस्य पक्षे भवतः।

२९. विश्वाहा त्वा सुमनसः सुचक्षस इत्यनुरूपो वि सूर्यो मध्य इत्यनेन सह विकल्पते।

३०. अस्त्वयोनौ बृहति महादिवाकीर्त्यपक्षे वयमहाँ असि सूर्येति सामप्रगाथो भवति।

३१. सामप्रगाथः पूर्वेण सह विकल्पते।

३२. स्वयोनिपक्षे बृहतः स्तोत्रियानुरूपौ शस्त्वा सामप्रगाथं च बार्हतं ततो रथन्तरस्य योनिं शंसेत्। बृहत आतानं शस्त्वा रथन्तरस्य योनिं शंसतीति (२५.५) श्रुतेः।

३३. अस्त्वयोनिबृहत्पृष्ठपक्षे[1] सामप्रगाथादनन्तरमुभयोर्बृहद्रथन्तरयोर्योनी शंसेत्[2]। अथ बृहद्रथन्तरयोर्योनी शंसतीति श्रुतेः।

३४. महादिवाकीर्त्यं पृष्ठं चेत् सामप्रगाथानन्तरं बृहद्रथन्तरयोर्द्वयोरपि साम्नोर्योनिं स्वीयांस्वीयां होता शंसेत् महादिवाकीर्त्यपृष्ठपक्षं प्रस्तुत्यापि। अथ बृहद्रथन्तरयोर्योनिं शंसतीति श्रुतेः। तस्य च महादिवाकीर्त्यस्य[3] त्रयः पक्षाः। तद्धैके त्रिष्टुप्सु कुर्वन्ति तथा बृहतीषु स्यादिति हैक आहुः तथा जगतीषु स्यादिति त्वेव स्थितमिति पक्षत्रयं (२५.४) श्रुतेः।

---

१ C D om. बृहत्पृष्ठ। २ C D om. the text from अथ to Sūtra 34 शंसतीति श्रुतेः C in marg. महादिवाकीर्त्ये च। त्रिष्वप्यस्त्वयोनौ बृहद्रथन्तरयोर्योनी .. मतः। ३ महादिवाकीर्त्यस्य om. C D.

१४.

१. यद्येते बृहद्रथन्तरे माध्यन्दिने पवमाने सामगाः कुर्युः ततो योन्यनुशंसनम् ।

२. अयमप्युद्धृतबृहद्रथन्तरपक्षः । एवमेते षट् पक्षाः । अस्वयोनिपक्ष एकः । महादिवाकीर्त्यपक्षास्त्रयः । स्वयोनिपक्ष एकः । उद्धृतबृहद्रथन्तरपक्ष एकः । एते सूत्रकारेण सूचिताः । छन्दोगवशात्तु बहवो ऽन्ये ऽपि संभाव्यन्ते । तदप्युक्तमेव[1] स्तोत्रिये छन्दोगमित्यादि ।

३. इन्द्रः किल श्रुत्या अस्य वेदेत्युक्थमुखीया । त्रिषु कल्पेषु स्वयोनौ अस्वयोनौ उद्धृतबृहद्रथन्तरे च ।

४. शं नो भव चक्षसा शं नो अह्नेति महादिवाकीर्त्यपक्षे द्वयमुक्थमुखीया ।

५. द्यौर्न य इन्द्राभि भूम्यार्य इति त्रयोदशकं सूक्तं त्रैष्टुभं स्वयोनौ बृहति सति ।

६. य एक इद्धव्यश्चर्षणीनामित्यस्वयोनिपक्षे एकादशर्चं त्रैष्टुभं सूक्तम् ।

७. य एक इद्धव्य इत्येतदेव सूक्तं भवति ।

८. तमु ष्टुहि यो अभिभूत्योजा इत्येतत्सूक्तं त्रैष्टुभं पञ्चदशकमुद्धृतबृहद्रथन्तरपक्षे शंसेत् ।

९. त्रैष्टुभादनन्तरमभि त्यं मेषं पुरुहूतमृग्मियमित्येतज्जागतं सूक्तं पञ्चदशर्चं शंसेत् ।

---

१ C ०वाक्यो०।

१०. ऋतुर्जनित्री तस्या अपस्परीत्येतस्य त्रयोदशर्चस्य नव शस्त्वा सर्वैर्हरेर्वा प्र ते अश्रे विदथे शंसिषं हरी इत्येतस्य त्रयोदशर्चस्यैव पूर्वेण सह विकल्पितस्य नवैव शस्त्वा ततो निविदं शंसेत्।

११. आ सत्यो यातु मघवाँ ऋजीषीत्येकविंशतिमृचो निविद्धामानन्तरं शंसेत्।

१२. विश्वजिते धनजिते स्वर्जित इत्येतस्य षड्टस्य सूक्तस्योत्तमां परिहाप्य पञ्च शस्त्वा ततः।

१३. विश्वजित इत्यस्य पञ्चर्चस्यानन्तरमाहूय दूरोहणं रोहति। शंसनप्रकारमेवंसंज्ञकं करोति। तस्य स्वरूपमाह।

१४. हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसदित्येतामृचं सप्त वाराञ्छंसेत्, पच्छो ऽर्धर्चशस्त्रिपच्छो ऽनवानं त्रिपच्छो ऽर्धर्चशः पच्छ इति। अस्या दूरोहणसंज्ञा शास्त्रसंव्यवहारार्था।

१५. विश्वजित इत्यस्य या उत्तमा शिष्टा[1] तां दूरोहणानन्तरं शंसेत्।

१६. एवं प्र पूर्वैरव तस्य चम्रिष इति आगतं यस्य च-मिति (२५.७) श्रुतत्वात्।

१७. पतङ्गमक्तमसुरस्य माययेति तिस्र इति श्रुतेः।

१८. उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति त्रिःशस्तया परि-धानीययेत्यादि (२५.८) श्रुतेः।

१९. इति यदेतदुक्तं पूर्वोक्तया रचनया निष्केवल्यमेतत्पैङ्ग्यं मतमिति पैङ्गी संपदिति (२५.७) श्रुतेः। संपदुपेतं च श्रुत्युक्तम्।

---

[1] CD शिष्यं।

२०. अथशब्दो विशेषार्थः। अविशेषोऽपि विधीयते।

२१. स्तोत्रियप्रभृति सर्वेषु पक्षेषु पूर्वक्रमेण तृचमोक्ष-मुखीयाद्याः।

२२. य उद्धृतस्तृचस्त्र्यन्तरपक्षस्तस्मिन् चतुर्जगिचौयं चयोदशर्चं शंसेत्।

२३. चतुर्जगिचौयस्यैव एकादश शंसेत्। अयोनौ इत्यस्य च।

२४. चतुर्जगिचौयस्य नव शंसेत्। अन्यच पूर्वाभ्याम्।

२५. सद्येन दृष्टं साम्यं। अभि त्यं मेषमित्येतदुद्धृत्येन्द्र याहि हरिभिरिति पञ्चदश शंसेत्।

२६. प्र ते महे विदथे ऋषिर्नाम्ना सूक्तं। ऋषिर्वरः। तस्यै-कादश[1] शस्त्वा निविदं दध्यात्।

२७. अभूरेको रयिपते रयीणामिति त्रैष्टुभं पञ्चर्चमेव प्र पूर्वीरित्येतस्य साम्यस्य स्थाने।

२८. त्यमू षु वाजिनं देवजूतमिति तार्क्ष्यः। पतङ्गमक्तमसुरस्य मायेत्येतस्मात्पूर्वः शस्यः।

२९. एकाधिकं शतं निष्केवल्यं पैङ्ग्यमतेन कौषीतकिमतेन च श्रुतिरेव सूचीकृता।

३०. प्रथमादङ्गः पार्ष्टिकात्साविचं। युञ्जते मन उतेत्येतत्।

३१. द्वितीयात्पार्ष्टिकाद्द्यावापृथिवीयं भवति। ते हि द्यावा-पृथिवी इत्येतत्।

---

१ A नव इत्येतस्य स्थाने०।

३२. षष्ठात्पार्ष्ठिकादार्भवमारुते भवतः। किमु श्रेष्ठ इत्यार्भवं प्रयज्यव इति मारुतम्।

३३. देवान् हुवे बृहच्छ्रवसः स्वस्तय इति वैश्वदेवं भवति।

३४. तृतीयात्पार्ष्ठिकाद्वैश्वानरीयं ग्राह्यं। वैश्वानराय धिषणामृतावृध इत्येतत्।

३५. मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इत्यग्निष्टोमसाम्नः स्तोत्रियः। मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इत्यनुरूपः।

३६. वेदिषदे प्रियधामाय सुद्युत इति जातवेदसीयं भवति।

३७. गवामयनप्रयोगे विषुवतोऽनन्तरमावृत्ताः स्वरसामानः कार्याः। यस्तृतीयः स प्रथमो यो द्वितीयः स मध्यमो यः प्रथमः स तृतीय इत्येवमावृत्ताः। अथ त्रीन् स्वरसाम्न आवृत्तानुपयन्तीति (२५.१०) श्रुतेः।

१५.

१. विश्वजिन्नामक एकाहः। सर्वस्तोमस्त्रिवृदादिभिस्त्रयस्त्रिंशान्तैः स्तोमैर्युक्तः। सर्वपृष्ठो रथन्तरादिभिः पृष्ठैः रैवतान्तैर्युक्तः। बृहत्पृष्ठो वा विकल्पेन। अग्निष्टोमः। त्रयोदशं वा एतं मासमाप्नुवन्ति यद्विश्वजितमुपयन्तीति प्रक्रम्य (२५.११) श्रुतौ सर्वमाम्नातम्।

२. तस्याग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति वैराजमाज्यमिति श्रुतेः।

३. त्वं हि चैतवद्यश इत्येतदाज्यं भवति। बृहत्पृष्ठस्य विश्व-

जितः। अग्निं नर इत्येतत्स्वसंयोगविहितं[1] परोक्षपृष्ठादिषु भवति। बृहद्रथन्तरपृष्ठस्य यदि बृहत्प्रत्यक्षं ततस्त्वं हि चैत्रवदित्येतदाज्यम्।

४. सह सारस्वतेन भवति। सूत्रारम्भात्।

५. चतुर्विंशादह्नो मध्यन्दिनो भवति। मध्यन्दिनशब्देन निष्केवल्यमरुत्वतीये उच्येते।

६. वैराजस्य साम्नो यौ स्तोत्रियानुरूपौ सन्यूङ्खावुक्तौ तौ तथैव शस्त्वा सर्वपृष्ठे विश्वजिति नेतरस्मिन् तनूपृष्ठे ब्राह्मणाच्छंसिनो ऽपि स्तोत्रियत्वविशेषात्[2]। सन्यूङ्खवैराजयोर्निगतस्य वैराजस्य[3] न्यूङ्खो भवति। स्तोत्रिय एव न्यूङ्खस्योपदेशात्। तत्तत्स्थाने तु भवत्येव। न हि वैराजं तत्स्थानमन्यूङ्खमायेति (१५. ११) श्रुतेः। प्रगाथं चाग्निष्टोमपक्षे ऽपि नियमतः शंसेत्।• तनूपृष्ठे ऽपि तथा रथन्तरस्य योनिं बृहतस्य।

७. अनुचरादारभ्य षष्ठात्पार्ष्टिकाद्दैयूल्हिकाद्वामूल्हिकाद्वा तृतीयसवनं भवति।

८. कया देवानां कतमस्य यामनीति वैश्वदेवं भवति। साप्तिकस्य विश्वजितो बृहत्पृष्ठस्य। उभयपृष्ठे ऽपि बृहति प्रत्यक्षे। दृचस्तु न निवर्तते षष्ठाह्निकः[4]।

९. आ नो भद्रीयं वैश्वदेवमेकाहस्य विश्वजितः।

१०. सर्वपृष्ठे विश्वजिति यो विशेषः स उच्यते। पुरस्तान्मारुतस्य सूक्तस्य होता प्र वो महे मतय इत्येवमादिकमैवयामरुतं

---

[1] A इत्येतत् स० C is not quite legible; but it seems to agree by alt. (स्वसं) with A. [2] A त्वाविशेषात्। [3] A om. वैराजस्य। [4] C (orig) D षष्ठाह्नः।

शंसति। तत्तत्पृष्ठे ऽयं धर्मो[1] विश्वजिति सर्वपृष्ठस्याविशेषत्वात्[2]। तनूपृष्ठपरौक्षपृष्ठे शुक्रावेकस्य शिल्पत्वात्। विश्वजितीत्यतिरेको न[3] ऐकाहिकवाचिकाहीनिकार्थत्वाद्विश्वजिद्ग्रहणस्य[4]। मारुतस्य सूक्तस्येति सूक्तग्रहणात् अग्नावोत्तरकालमेवयामरुतं। तथाग्निमारुते रौद्रीं शस्त्वा शोंसेवयामरुतं पङ्क्तिशंसं शंसतीति (२५. १३) श्रुतेः।

११. जगतीशंसं पच्छः शस्यमित्यर्थः। अतिजागतत्वाच्च स्यात्। अन्यूङ्खमिति न्यूङ्खस्य प्रतिषेधान्नित्यो ऽस्य न न्यूङ्ख इत्येतत् ज्ञापयति।

१२. पङ्क्तिशंसं वा शंसेत्। सह न्यूङ्खेन।

१३. पङ्क्तिशंसमेव।

१४. त्वमग्ने यज्ञानां होतेति क्रमेण द्वौ तृचावग्निष्टोमसामस्तोत्रियानुरूपौ भवतः। द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारत्सदाचरणं चायुष्यमिति।

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये एकादशो ऽध्यायः समाप्तः।

शाङ्खायनसूत्रस्य सम्यं शिष्यहितेच्छया।
वरदत्तसुतो भाष्यमानर्तीयो ऽकरोन्नवम्॥

---

१ C D om. धर्मो।
२ C D °रेकाणां।
३ C D om. न।
४ D om. स्य।

अथ द्वादशो ऽध्यायः ।

१.

१. श्रुतिक्रमेण येषामह्नां होत्रमुक्तं तेषामेव होत्रकाणां यद्वक्तव्यं तदुच्यते । तत्र होत्रकाणामित्ययमधिकारो यदित ऊर्ध्व-मनुक्रमिष्याम आ द्वादशाध्यायपरिसमाप्तेः तत्सामान्यमुच्यमानं होत्रकाणामेव भवतीति ।

२. अयमप्यधिकारः । आ माध्यन्दिनेषु विकार इत्यतः (१२. ६. १) । अतश्च स्तोमातिशंसः प्रातःसवन एव । तथा च श्रुतिः । स्तोमातिशंसं प्रातःसवनेषु शस्त्वेति कर्मवचनादेतावत्कर्म यद्विहो-च्यते । तेन शोक्यमुखानि न भवन्ति ।

३. आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे । मित्रं हुवे पूतदक्षं । अयं वां मित्रावरुणा । पुरुरुणा चिद्ध्यस्ति । प्रति वां सूर उदिते । प्र वो मित्राय गायत । यद्द्य सूर उदिते प्र मित्रयोर्वरुणयोः । ता नः शक्तं पार्थिवस्येति स्तोत्रिया मैत्रावरुणस्य भवन्ति । ननु क्लृप्ते भवन्तीति । उच्यते । द्विरात्रे । कुत एतत् । आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयमिति प्राकृतयोरुपदेशात् । तथा हि दशानामह्नां दशैव स्तोत्रिया यथासङ्ख्येन भवन्ति[१] । तृचा चोक्तं । वचनलक्षणो विकार इति । तेन प्रायणीयोदयनीययोः प्राकृतक्रिया ।

---

१ A ins. इति ।

४. आ याहि सुषुमा हि ते। इन्द्रमिद्गाथिनो बृहत्। इन्द्रेण सं हि दृक्षसे। इन्द्रो दधीचो अस्थभिः। उत्तिष्ठन्नोजसा सह। भिन्धि विश्वा अप द्विषः। प्र सम्राजं चर्षणीनां। तमिन्द्रं वाजयामसि। महाँ इंद्रो य ओजसा। युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषमिति ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोत्रिया दशरात्रे यथासंख्येन।

५. प्रातःसवने स्तोत्रिया अच्छावाकस्य दशानामह्नां। तमीळिष्व यो अर्चिषा ता हि शश्वन्त ईळत इत्येतयोर्विकल्पो दशमे ऽहनि॥

२.

१. द्विरात्रप्रभृतिषु द्वादशाहविकारेषु अद्वादशाहविकारेषु च। पृष्ठ्यस्य पञ्चमं चतुर्थमहः इत्येवमादिषु अहःसंघातेषु सत्राहीनादिषु अनुरूपाः श्वोभाविसुत्ये ऽहनि ये स्तोत्रियास्ते भवन्ति। यदि पुनः समानस्तोत्रियं श्वस्तनमहस्ततः[1] परस्मिन्नहनि ये स्तोत्रियास्ते ऽनुरूपाः कर्तव्याः। अपिशब्दात्परतरे ऽप्यहनि।

२. परे ऽहन्यसमानस्तोत्रिये।

३. नित्यानवश्यंभाविनो ये ऽल्पेष्वपि स्तोमेषु न ह्रसन्ति[2] तानन्याच्छस्त्राणां पर्यासा इत्येवमाचक्षते याज्ञिकाः। संज्ञाकरणं शास्त्रसंव्यवहारार्थं[3]। स्तोत्रियानुरूपौ च नित्यौ। छन्दोगानुविधानात्। ततः[4] स्तोत्रियानुरूपपर्यासानां नास्ति ह्रासः।

---

१ C चःवमादिषु ततः प०; over the line यदे (?) D वयादिषु म ततः।
२ M ते भवन्ति। ३ M om. शास्त्र। ४ C D M om. ततः।

४. प्रति वां सूर उदिते मित्रं गृणीष इत्येवमादिकस्तृचः पर्यासो मैत्रावरुणस्य भवति।

५. यदा प्रति वां सूर उदिते इत्ययं तृचः स्तोत्रियत्वे वा विनियुक्तो ऽनुरूपत्वे वा तदा काव्येभिरदाभ्येत्ययं तृचः पर्यासो भवति।

६. विद्यमाने स्वस्तनस्तोत्रिये काव्येभिरदाभ्येति वा पर्यासो भवति।

७. उच्छेदभि श्रुतामघमित्ययं तृचः पर्यासो भवति ब्राह्मणाच्छंसिनः। यद्यपि विषुवति छन्दोगाः स्तोत्रियमेतं कुर्वन्ति तथाप्ययमेव पर्यासो भवति।

८. इन्द्राग्नी अवसा गतमित्येष तृचो ऽच्छावाकस्य पर्यासः।

९. अन्तरेणानुरूपं पर्यासं च वक्ष्यमाणं आवापस्थानं भवति। आवाप इति वक्तव्ये स्थानग्रहणं सर्वेण शस्त्रेण स्तोममतिशंसेत्।

१० एकयर्चा द्वाभ्यां वा यथासंख्याविशिष्टं स्तोमं त्रिवृदादिकमतिशंसन्ति होत्रकाः। न स स्तोमो देवान् गच्छति यो नातिशस्यत इति श्रुतेः। [१]अदृष्टत्वान्मैत्रावरुणस्तोमातिरेकः वाचस्तोमे ऽप्येवमेव[२]।

११. भूयसा शस्त्रेण त्रिवृति स्तोमातिशंसनं। ननु स्तोत्रियानुरूपपर्यासानां नित्यत्वादर्थसिद्धमेतत्। सत्यम्। त्रिवृतो ऽल्पतराः स्तोमास्त्रिवृद्विकाराः। कुतो ह्यन्यं स्तोममाहरिष्यन्निति श्रुतिवचनात्। त्रिवृत्येवायं धर्मो नान्येषु त्रिवृद्विकारेषु सूत्रारम्भात्।

---

१ A°चच इ°। २ C (orig.) D °चदृष्टत्वात् C (sec. h.) adds इव M°चदृष्टत्वादिवचस्तोम°।

१२. वक्ष्यति विश्वजिति सर्वपृष्ठे महानाम्नीनां मैत्रावरुण इत्येवमादि। तस्मिन्विश्वजिति सर्वपृष्ठे भूयसा स्तोममतिशंसन्ति। तत्र शस्त्रस्य विहितत्वात्सूत्रारम्भो नियमार्थः।

१३. एकया[1] स्तोमातिशंसनं होत्रकाणां दशमे ऽहनि। अन्यत्र निवृद्धग्रहणादयं नियमः।

१४. युवं दक्षं धृतव्रता। आ नो बर्हिं रिशादसः। यं रक्षन्ति प्रचेतसः। कथा राधाम सखायः। ऋजुनीती नो वरुणः। मा कस्याद्भुतक्रतू मित्रो नो अत्यंहतिं। महि वो महतामवः[2]। सोमस्य मित्रावरुणा। ते नः सन्तु युजः सदा। प्र यो वां मित्रावरुणा। महि त्रीणामवो ऽस्तु। एता एकपातिन्यः। सूक्तादिप्रदिष्टत्वात् सूक्तनिवृत्त्यर्थमेकपातिनीग्रहणम्।

१५. काव्येभिरदाभ्येत्ययं तृचः। आ नो गन्तं रिशादसेत्ययं तृचः। एवमेतौ तृचौ।

१६. यथा नो मित्रावरुणा यज्ञा नो मित्रावरुणेत्येते वर्जयित्वा। सप्तचत्वारिंशन्मित्रावरुणदेवत्यो गायत्र्यो दाशतयीषु सर्वास्वेव बह्वृचशाखासु। दाशतयीग्रहणं काव्ययोराजानेष्वेवमादिनिवृत्त्यर्थं। सङ्ख्याग्रहणं सूत्रपाठक्रमार्थं। तेन स्तोमातिशंसने स्तोत्रियानुरूपान्यथाक्रमं प्रक्षिप्यैकपातिनीस्ततस्तृचौ। तासां मैत्रावरुण इति तासां मध्ये याश्छन्दोरूपयुक्ता अक्षो रूपसंपन्ना ‘मैत्रावरुणस्ता आवपेत् मैत्रावरुणः स्वेषु शस्त्रेषु।

---

१ C (orig.) D एकयर्चा।   २ M ॰वो प्रथमः।

१७. दाशतयीष्विति वर्तते[१]। स्तोमातिशंसनाधिकार एव। सर्वास्वपि दाशतयीषु निपुणमन्विष्यमाणानि चतुश्चत्वारिंशदैन्द्राणि गायत्राणि। तेषां यथोपयोगं यथाछन्दो ऽनुरूपं स्तोमातिशंसनार्थमावापस्थाने शंसेत्। अत्र चाग्निस्वामिना तत्प्रख्यापनाय श्लोकाः कृतास्त उच्यन्ते।

संख्यामेषां प्रवक्ष्यामि वेदाम्नायक्रमेण तु[२]।
इन्द्रा याहीति तिस्रः स्युः सूक्ते च द्वे सुरूपेति ॥१॥
युञ्जन्तीति तृचो ज्ञेयः सूक्तानि त्रीण्यथेन्द्रमित्।
सूक्तमा त्वा वहन्तु स्यादा व इन्द्रं त्रिपञ्चकम् ॥२॥
तृच इन्द्रो दधीचः स्यादिन्द्रो अङ्ग महत्तृचः।
वार्त्रहत्याय दशकमिन्द्र त्वा त्रीणि सूक्तानि ॥३॥
इदं ह्यन्वोजसा तिस्रो धानावन्तस्तृतस्तृचः।
त्रीणि स्युर्नकिरिन्द्रेति तेभ्यः पञ्चमुद्धरेत् ॥४॥
वामं वाममथैतद्ध्वैत्कनीनकेव बभ्रुचम्।
अपोषा इति चोषस्ये द्वे निरुक्ते यतः प्रोक्ते ॥५॥
य आनयत्परा चिंशत्[३] व इन्द्राय मादनम्।
इदं वसो सुतं सूक्तं द्वे अन्ये अत उद्धरेत् ॥६॥
एका च स्वादवः सोमा मर्हा इन्द्र इति सूक्तम्।
तृचं विनान्यं यदिन्द्राहं प्र सम्राजं ततः सूक्ते ॥७॥

१ M om. दाशतयीष्विति वर्तते।

२ I am not able to account for all the readings in these partly obscure verses.   ३ C D य आनयत्परा।

आ याहि सुषुमान्ताभ्यां[1] प्र कृतान्यथ सूक्ते द्वे।
चेतस्तस्माच्चतः पुरू उत्वा मन्दन्तु सूक्ते द्वे ॥८॥
अभि प्र गोपतिं द्वच उत्तिष्ठन्नोजसा तिस्रः।
अतः पञ्च नवर्चानि।
अश्वानः पुरोलाशं स्याच्चान्यं बला तु नः ॥९॥
आ प्र द्रवेत्यन्तिमैषां पुरुहूतं पुरुष्टुतम्।
द्वाचिंशत्सूक्तमुद्दिष्टया जनं त्वेष पञ्चकम् ॥१०॥
ईङ्खयन्तीर्भवेत्सूक्तं स्यात्त्वं त्यमिटतस्तथा।
आ यदिन्द्रस्य दद्महे न हि षस्तव नो मम ॥११॥
सञ्ज्ञानामिङ्गभेदाश्च द्वचौ त्याज्यौ मतौ मम।
इयमु ते चतुर्ऋचं सूक्तत्वे गण्यतामिदम् ॥१२॥
यस्य ते स्वादु च द्वचमिति स्यात्कस्य चिन्मतिः।
ताराघे अनु हि द्वे द्वे यत्प्रगाथोत्तरे ततः ॥१३॥
पाङ्क्तमित्युत्तरे तस्य गण्ये गायत्री चान्त्ये द्वे।
गायत्रीवचने कार्यं प्रतिषिद्धो यतो ऽभ्यासः ॥१४॥
तिस्रो मरुत्वतीयास्तु मरुत्वन्तं हवामहे।
न गण्या मिश्रदेवत्या न वा चेमं नु मायिनं ॥१५॥
षड्वादहेति मारुत्य ऐन्द्रमध्यात्तदुद्धृता।
क्रियन्ते रात्रिपर्याया इति स्याद्वचनं तु तत् ॥१६॥
[2]अन्तध्वनिं त्यजेत्तस्मादितो वा सातिमित्येका।

---

१ C D सुषुमेताभ्यां D प्राकृतान्याथसूक्ते द्वे M सुष्टुवेमाभ्यां प्राकृतान्याधाये।
२ D चन॰।

इन्द्र सोमं पिबाथ स्या पिबाक्ष ब्राह्मणानि तु ॥१७॥
इन्द्र[1] विश्वानि गव्येषु विश्वामित्रो अथ प्रियं।
दश श्यावाश्वमिंद्रं वं मघ्वंती[2] याथ चैव च ॥१८॥
वच्च ऊरुभ्य उदगिति चैका चैकपातिन्यः।
तद्वधान्य[3] इति चैषा[4] मरुत्वत्येकपातिनी ॥१९॥
तं त्वा मरुत्वती परीतीयमपि स्यात्पतिर्नु[5] तत्।
वात्याविशेषणमिदं तदानींद्रोवन्योच्यते ॥२०॥
यो यजातीति चोत्तमं तु तुविग्रीव न यस्य ते।
स्यादियमु ते तथा चाभिष्टये सदा ॥२१॥
देवा[6] एते च संख्याख्याः सूक्तानां चोदना यतः।
जागतेषु हि सूक्तेषु क्रियन्ते ऽनुष्टुभो यतः ॥२२॥
गायत्रमध्ये यानुष्टुप्तस्मात्तामपि न त्यजेत्।
अर्थवादे यतस्त्वाह गायत्रीत्वमनुष्टुभः ॥२३॥
[7]इत्यामन्त्रणायुष्यार्थप्रायाद्धोत्रकतुल्यनात्।
पर्यायेषु प्रयत्नात्तु या गवेषु तथा भवेत् ॥२४॥
अर्थवादाच्च तत् कुर्यात् गायत्र्या अपि संपदम्।
दशमे ऽहनि मुख्यार्थं तव चेत्यादिनापि सः ॥२५॥
[8]मध्याद्वोद्ध्रियमाणायामेकमेव भवेत्सूक्तम्।
ज्ञापकं त्यं सु मेषं जागतं नवमं[9] विना ॥२६॥

---

१ C D इन्द्रं। २ A इन्द्र वं न घ्वंति या°, C इन्द्रं वम् घ्वंतीया°, D इन्द्र वं मघ्वंतीपाथ। ३ C D तद्बध्यान्य°। ४ C चैषां, C D °त्यैकपा°। ५ A पतिर्ते। ६ C D देव। ७ C D इत्यामंत्यामुष्यार्थप्रायोद्धोत्रक°। ८ C मध्याद्वोद्भि°, D मध्याधोभिय°। ९ C (in marg.) °मौं।

उद्धृत्यान्या ऋचः सर्वगायत्र्यो चैव मध्यमा[1]।
यैयान्तरेषु शस्त्राणामिति चेत्तच युज्यते ॥२७॥
वर्णो हि विविधच्छन्दा[2] यत आरण्यके श्रुताः।
वाज्येन्द्र ऋव इत्येषा पर्याये यत उद्धृता ॥२८॥
आर्भवे शस्यते चापि वचनं कार्यवद्भवेत्।
सूक्तैकदेशाः कर्तव्याः संख्याने तत्प्रयोजनम् ॥२९॥
रैवतस्य तु तृचाः स्याद्ये अपेतो अन्य इत्यपि।
इन्द्रस्य नः शुनासीरीये तास्र दाशतयो[3] हि ॥३०॥
वाचःस्तोमे प्रयोक्तव्याः सर्वशब्दो यतस्तच।
द्वयोर्हौत्रकयोर्यच प्रोक्तं दाशतयीष्विति ॥३१॥
छन्दोरूपान्विता आर्धा कर्तव्याः श्रुत्यनुग्रहात्।
विशुक्तान् तृचविंशत्या प्रयोज्यानां शतानि षट् ॥३२॥

१८. इन्द्राग्नी तोग्रेत्येवमादिके पञ्चके स्तोमातिशंसनाया-च्छावाकस्यावापे भवतः।

१९. यज्ञीम आ सुते नर इत्येते द्वे भवतः।

२०. उप सक्तेषु बभ्रुत इत्येका भवति। एकेति नियमार्थं। ततो यद्यपि च्छन्दोगा इन्द्राग्नी आ सुते सिञ्चत श्रियमिति स्तोत्रियं कुर्वन्ति तथाप्येकैवावापे प्रयोक्तव्या।

२१. जुषेथां यज्ञमिष्टय इति सप्तावापिक्यः।

२२. षट्चत्वारिंशत्सर्वास्वपि दाशतयीष्वैन्द्राग्न्यो गायत्र्यस्तासां यथास्तोमातिशंसं छन्दोरूपसंपन्ना आवपेदच्छावाकः। इन्द्रे अग्नेयं

१ C चैवमध्यमौ। २ CD विविध०। ३ A दाशतया।

वामस्य वामस्य ता उ वे ता हि शश्वन्त इत्येताः सहस्तहस्स्याः. सङ्क्षोपदेशात्।

२३. [1]तस्य ता नः शक्तं पार्थिवस्य युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं ता हि शश्वन्त ईळते तमीळिष्व यो अर्चिषेति वा स्तोत्रिया इति (२५.१५) श्रुतेः। तनूपृष्ठे परोक्षपृष्ठे चैत एव।

२४. षष्ठस्याह्नः पार्ष्ठिकस्य स्तोत्रियास्तानतुरूपान् कृत्वा तत इतरेषां पञ्चानां प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमानां[2] ये स्तोत्रियास्तानावापे शंसन्ति। इतरे पञ्च तदुक्तमिति (२५.१५) श्रुतेः।

२५. आवृत्तासु चेत्यावृत्तस्तोमेषु विश्वजित्येवावृत्तेषु स्तोत्रियेष्वित्यर्थः। तस्मात्स चतुरावृत्त्युदयो भवतीति श्रुतेः।

२६. एकाहभूतस्य[3] विश्वजित आवृत्तस्तोमेष्वपि ऊर्ध्वानेव शंसेत्।

२७. त्रिकैः पर्यासैः परिदधति। एवमेव श्रुतेः।

३.

१. माध्यन्दिन इति माध्यन्दिनानि सवनानि. चतुर्विंशतेरेवाह्नां वक्ष्यमाणानि तेषु विकारोऽत उच्यते। विकारवचनादनुक्तं प्राकृतम्।

२. शस्त्राणां यान्यन्यानि सूक्तानि तानि पर्याससंज्ञानि भवन्ति। उत्तरयोरित्यप्राकृतस्यापि तृतीयसवनस्य ग्रहणं यथा स्यादिति।

---

१ A स्तोत्रियानित्यनुवर्तते तत्र। २ C D पञ्चानां। ३ D M om. C in marg.

३. द्वे द्वे सूक्ते होत्रकाणां माध्यन्दिने सवने भवत इत्यर्थः। प्राकृतानां निवृत्त्यर्थं वचनम्।

४. उक्थानि तृतीयसवनेषु होत्रकाणां शस्त्राणि। तानि चतुःसूक्तानि भवन्ति। प्राकृतानि च निवर्तन्ते सूक्तानि। चतुःसूक्तान्येवेत्यारम्भसामर्थ्यात्।

५. अप प्राच इन्द्र विश्वाँ अमित्रानिति सौकीर्तीं मैत्रावरुण इति (२९. ४) श्रुतेः।

६. शंसा महामिन्द्रं यस्मिन् विश्वा इति सूक्तं। यत्र इन्द्रो जुजुषे यच्च वष्टीति सूक्तं। विश्वामित्रस्य च वामदेवस्य च मैत्रावरुणः शंसतीति श्रुतेः।

७. युध्मस्य ते वृषभस्य स्वराज इति सूक्तं। कथा महामवृधत् कस्य होतुरिति सूक्तं। विश्वामित्रवामदेवौ पूर्ववत्।

८. प्र वो महे महिवृधे भरध्वं यजामह इन्द्रमिति तृचौ। वक्ष्यति। मध्यमे अहे तृचाच्छिल्पानीत्याचक्षत इति १४। तत्र इमौ शिल्पतृचौ। विराजस्य वै मध्यस्य चतुर्थे ऽहन्निति श्रुतेः। सद्यो ह जातो वृषभः कनीन इति सूक्तम्। आ न इन्द्रो दूरादा न आसादिति च सूक्तम्। एतच्चतुर्थे ऽहनि सूक्तद्वयम्।

९. प्रो अस्मा उपस्तुतिम्। उभे यदिन्द्र रोदसी। इत्येतौ शिल्पतृचौ। पङ्क्त्यस्य महापङ्क्त्यस्य पञ्चमे ऽहन्निति श्रुतेः।

१०. गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदमिति सूक्तं। का सुष्टुतिः शवसः सूनुमिन्द्रमिति सूक्तम्। एते पञ्चमे ऽहनि भवतः।

११. इन्द्राय हि द्यौरसुरो अनम्नतेति शिल्पतृचमतिच्छन्दसः षष्ठे ऽहनीति (२९.५) श्रुतेः।

१२. आ नः स्तुत इत्येवमादिकं सूक्तम्। आ सत्यो यातु मघवाँ ऋजीषीति सूक्तं षष्ठे ऽहनि।

१३. तदिति सर्वनाम्ना अनन्तरस्य नियमः। तेन आ सत्यो यात्वित्यहीनसूक्तं भवति। अहीनसूक्तमिति च शास्त्रसंव्यवहारार्थं संज्ञाकरणम्।

१४. दशरात्रस्य मध्यमे त्र्यहे चतुर्थपंचमषष्ठेष्वहस्सु होत्रकाणां यानि तृचानि तानि शिल्पानीत्याचक्षते याज्ञिकाः। आख्यातवचनं संज्ञार्थम्। अथैतानि शिल्पानि मध्यमे त्र्यहे शस्यन्ते। तथा तानि वै तृचानि भवन्तीति (२९.५) श्रुतेः।

१५. प्रदेशो ऽतिदेशः। [1]अन्यत्रोपदिष्टस्यान्यत्र वचनं। तस्मिन्प्रदेशे सति यदन्यत्स्तोत्रियानुरूपाभ्यां तृचेभ्यश्च तद्भवतीति विद्यात्। शास्त्रप्रदेशो ऽनन्तरमेवोदाहरणमस्य।

१६. प्रथमद्वितीययोरह्नोर्यच्छस्त्रं होत्रकाणां तदेकीकृतं प्रथमे छन्दोमे भवति। यदन्यत् स्तोत्रियानुरूपाभ्यां तृचेभ्यश्चेति पञ्चपञ्च सूक्तानि मैत्रावरुणः शंसति सर्वेषु छन्दोमेष्विति श्रुतेः।

१७. सर्वेषामिति वर्तते। तृतीयपञ्चमयोरह्नोः[2] सर्वेषां होत्रकाणामात्मीयमात्मीयं शस्त्रं स्तोत्रियानुरूपतृचवर्जितं तन्मध्यमे यथास्थं भवति।

---

१ C D. अन्यत्रोपदेशस्या॰। २ From सर्वेषाम् to अह्नोः om. in A.

१८. सर्वेषां होत्रकाणां[1] यच्चतुर्थषष्ठयोरह्नोः शस्त्रं तदुत्तमे छन्दोमे यथाशस्त्रं[2] भवति।

१९. त्वं महाँ इन्द्र तुभ्यं ह क्षा इत्येतत्सूक्तं मैत्रावरुणस्याहीनसूक्तस्थाने भवति। यत्र यस्मिन्नहनि होताहीनसूक्तं शंसेत्। तद्यथा। नवमे ऽहनि विषुवन्महाव्रतयोश्च। यद्यपि च चतुर्विंशे ऽभिजिति विषुवति विश्वजिति महाव्रतीये ऽहन्निति श्रुतेस्तथाप्यविरोधः अहीनसूक्तानि शस्त्रैकाहिकानि शंसन्तीति श्रुतेः।

२०. त्वेह यत्पितरश्चिन्न इन्द्रेत्येता एकविंशतिर्ऋचश्छन्दोमेषु त्रिष्वपि पुरस्तात्पर्यासस्य मैत्रावरुणः शंसेत्।

२१. मा चिदन्यद्वि शंसतेति स्तोत्रियः प्रगाथः। मा भेम मा श्रमिष्मेत्यनुरूपः प्रगाथः। एतौ दशमे ऽहन्यस्य मैत्रावरुणस्य भवतः। अत्रेति वचनात् स्वयोनौ रथन्तरक्रियायां वामदेव्यमेवास्य भवति।

२२. आ धूर्ष्वस्मै दधाताश्वानिति चास्य मैत्रावरुणस्य द्विपदा भवति।

४.

१. उक्तं दशानामह्नां मैत्रावरुणस्य माध्यन्दिनमनन्तरं ब्राह्मणाच्छंसिन उच्यते। कं नव्यो अतसीनामित्ययं प्रगाथो ब्राह्मणाच्छंसिनो माध्यन्दिनेष्वनुरूपादनन्तरो नान्यस्थानेन न द्विश्छन्दो-

---

१ M om. सर्वेषां होत्रकाणां। २ A C D om. छन्दोमे, M om. यथाशस्त्रं।

मेषु। कद्वानिति तस्य संज्ञा। ऐकाहिकस्य स्थान इत्यैकाहिक-निवृत्त्यर्थं वचनम्।

२. ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मीत्युक्थमुखीया भवति। चशब्दा-दनन्तरमेव। तत इयमपि तद्विशिष्यते। छन्दोमेषु यदार्षेये सूक्ते तदार्षेये उक्थमुखीये इतरयोरिति (२९.४) श्रुतेः। तृतीयमेव युक्ता वचनाच्च।

३. उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्येत्यहरहः पर्यास एव भवति। छन्दो-मेषु तद्विशिष्यते। सदैवास्य पर्यासत्वे[१] विनियोगत्वात्।

४. वयं घ त्वा सुतावन्तः क ईं वेद सुते सचेति स्तोत्रियानु-रूपौ तृतीये ऽहनि भवतः।

५. पूर्वोक्तावेव स्तोत्रियानुरूपौ प्रथमद्वितीययोश्छन्दोमयोः।

६. तुशब्दो विशेषार्थः। सो ऽयं विशेषः। मध्यमे छन्दोमे पूर्वोक्तावेव स्तोत्रियानुरूपौ विपर्यस्तौ भवतः।

७. यदिन्द्र प्रागपागुदगिति वा स्तोत्रियः प्रगाथः; औपरिष्टो[२] ऽनुरूपः। एतौ वा स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ मध्यमे छन्दोमे भवतः[३]। स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथाविति स्तोत्रियानुरूपग्रहणमविपर्यासार्थम्[४]।

८. अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममित्येता एकादश शंसेत् तृतीये पार्ष्ठिके ऽहनि[५]। तृतीयवचनादयं[६] विधिर्मध्यमे छन्दोमे न भवति। पूर्व एव तु भवति।

---

१ C (orig.) D पर्यासे, A ॰योगात्। २ A ञपरि॰ M चपरिष्टा॰ D om. ३ C om. मध्यमे छन्दोमे भवतः D om. the whole passage. ४ C विपर्ययार्थं, M विपर्ययार्थम्। ५ C D om. पार्ष्ठिके ऽहनि। ६ C D तृतीयवचनात्.

९. विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरमिति चतुर्थे ऽहनि स्तोत्रियः कार्यः।

१०. तमिन्द्रं जोहवीमि मघवानमुग्रं मत्स्यपायि ते महः अस्माअस्मा इदन्धस इति संहार्यौ ऽनुरूपः।

११. कदा वसो स्तोत्रं हर्यत आ यो वाचा विवाचो मृध्रवाचः। एतौ शिल्पतृचौ भवतः।

१२. य एक इद्धव्यश्चर्षणीनामित्येतत्सूक्तं चतुर्थे ऽहनि।

१३. इन्द्रो मदाय वावृधे मदेमदे हि नो ददिरित्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ पञ्चमे ऽहनि भवतः।

१४. आ याहि सुषुमा हि ते। यो न इन्द्राभितो जन इत्येतौ शिल्पतृचौ पञ्चमे ऽहनि भवतः।

१५. यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम इत्येतत् स्तोत्रियादारभ्य पञ्चमे ऽहनि भवति।

१६. सुरूपकृत्नुमूतय इत्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ षष्ठे ऽहनि भवतः।

१७. त्वया वयं मघवन्पूर्व्ये धन इत्येतत् शिल्पतृचं षष्ठे ऽहनि भवति।

१८. अस्मा इदु प्र तवसे तुरायेति सूक्तमित्येतत् सुरूपकृत्नुमूतय इत्यत आरभ्य षष्ठे ऽहनि भवति।

१९. तदेतदस्मा इदु प्र तवस इत्युक्तम्।

२०. आयन्त इव सूर्यं शग्धू ष्वित्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथा उत्तमे छन्दोमे। यत्प्रथमयोरह्नोः शस्त्रं[1] तच्च समानम्।

---

१ A सक्तमित्यादि।

२१. त्वं महाँ इन्द्र यो ह शुष्मैरित्येतत्सूक्तमहीनसूक्तस्य[1] स्थाने शस्यते।

२२. इन्द्रं स्तवा नृतमं यस्य मह्नेत्येतत् सूक्तं त्रिष्वपि छन्दोमेषु पुरस्तात्पर्यासस्य भवति।

२३. उदु त्ये मधुमत्तमाः उदिन्न्वस्य रिच्यत इत्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ दशमे ऽहनि क्रियेते।

२४. त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्म इत्ययं वा स्तोत्रियो दशमे ऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिनो भवति।

२५. उत्तमा च त्रिकद्रुकीयस्य। तमिन्द्रं जोहवीमि मघवानमुग्रं। विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरमित्येष संहार्यो ऽनुरूपः।

२६. रायस्कामो वज्रहस्तं सुदक्षिणमित्येषा। द्विपदायशुणायोन्यनुशंसनयोग्यत्वे ऽपि नापरा प्रक्षेप्तव्या।

५.

१. कद्रू न्वस्याकृतमित्ययं कद्वान्प्रगाथो ऽच्छावाकस्यानुरूपादनन्तरो भवति। अच्छावाकाधिकारो ऽन्तरेण प्रायणीयोदयनीयाविति यावत्।

२. उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानित्युक्थमुखीया भवति।

३. अभि तष्टेव दीधया मनीषामित्यहरहः पर्यासः।

४. त्वामिद्धि ह्वामहे नरो वयमेनमिदा ह्य इत्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ भवतः।

---

१ M. ०रित्येतत्स्थाने। श०।

५. अपूर्व्या पुरुतमान्यस्मा इति सूक्तं द्वितीये ऽहन्येतच्छस्त्रम्।

६. तरणिरित्सिषासतीति स्तोत्रियः। तरोभिर्वो विदद्वसुमित्यनुरूपः।

७. य ओजिष्ठ इन्द्र तं सु नो दा इत्येतत्सूक्तं यथोक्तेन शस्त्रेण सह तृतीये ऽहनि भवति।

८. यो राजा चर्षणीनामिति स्तोत्रियः। नकिष्टं कर्मणा नशदित्यनुरूपः।

९. सखायोरिन्द्रसर्वेष इति तृचः। इन्द्र सोममिमं पिबेति तृचः। एतौ शिल्पतृचौ।

१०. सं च त्वे जग्मुर्गिर इन्द्र पूर्वीरित्येतत्सूक्तं चतुर्थे ऽहनि पूर्वोक्तेन स्तोत्रियादिना सह भवति।

११. स्वादोरित्था विषूवत इति स्तोत्रियः। इत्था हि सोम इन्मद इत्यनुरूपः।

१२. यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति तृचः। अव यत्त्वं शतक्रतविति तृचः। एतौ शिल्पतृचौ।

१३. कदा भुवन्रथक्षयाणि ब्रह्मेति पञ्चमे ऽहनि भवति।

१४. उभे यदिन्द्र रोदसी इत्येतौ आम्नायक्रमेण स्तोत्रियानुरूपौ भवतः। उभे यदिन्द्रेति स्तोत्रिय उत्तरो ऽनुरूप इत्येवं बोद्धम्। कथं नाम छन्दोगानां स्तोत्रियक्रमात्त्वे तथैव शस्त्रा शेषो ऽनुरूपः स्यादिति।

१५. विदुष्टे अस्य वीर्यस्य पूरव इत्येतास्तिस्रः शिल्पम्।

१६. ग्रावद्भिर्दुहितुर्नप्त्यं गादित्येतत्सूक्तं च शिल्पं षष्ठे ऽहनि भवति[१]।

१७. ग्रावद्भिरित्येतत्।

१८. नकिष्टं कर्मणा नशदिति स्तोत्रियः॥ न त्वा बृहन्तो अद्रय इत्यनुरूपः। एतौ प्रथमे छन्दोमे भवतः।

१९. उभयं शृणवच्च न इति स्तोत्रियानुरूपौ मध्यमे छन्दोमे भवतः।

२०. यत इन्द्र भयामहे इति स्तोत्रियानुरूपौ उत्तमे छन्दोमे भवतः।

२१. त्रिष्वपि छन्दोमेषु यथोक्ताः।

२२. इन्द्रमिन्द्र त्वा सोम्यासः सखाय इत्येतत्सूक्तं त्रिष्वपि छन्दोमेषु पुरस्तात्पर्यासस्य भवति।

२३. अया वाजं देवहितं सनेमेत्येषा द्विपदा दशमे ऽहनि भवति।

२४. ऐकाहिकमाग्निष्टोमिकं भूय इद्वावृध इत्येतत् पूर्वं द्वयो-रैकाहिकयोः। चशब्दाद्द्विपदाया अनन्तरं प्राक् पर्यासात्।

६.

१. कुर्यादिति वाक्यशेषः। सर्वे चकाराः साकल्यसमुच्चयार्थाः।

२. अन्तरेणोक्थमुखीये[२] प्रतिपदोक्तं सूक्ते च प्रक्षेपः पर्यास्यावापस्य स्थानम्।

---

१ A सूक्तं शिल्पं च। २ C D M om.

३. होत्रकाधिकारो[१] ऽनुवर्तते। पृष्ठ्याद्धोत्रकविहितात् सूक्तानि माध्यन्दिने सवने ऽभिप्लवे ऽतिदिश्यन्ते। अभिप्लवः षलहः पृष्ठ्यविकार इत्येतन्नु होतुरुक्तं। तेनेह न सिध्यति। यदन्यत् स्तोत्रियानुरूपाभ्यां ह्येभ्यस्तु तत्प्रदेशे प्रतीयेतेति परिभाषणमिहापि समानं। सूक्तग्रहणात् प्रातःसवने पाङ्क्तिकानां स्तोत्रियानुरूपाणां सिद्धिश्छान्दोग्ये ऽप्येवमेव।

४. यान्यहीनसूक्तानि संज्ञाविशिष्टानि षष्ठे ऽभिहितानि तेषां स्थाने द्वितीयादह्नः सूक्तानि भवन्ति।

५. शंसा महा यस्य इन्द्र इति द्वयोर्यदुत्तरं तन्मैत्रावरुणस्याहीनसूक्तस्थाने भवति।

६. प्रथमात्त्र्यहात्पाङ्क्तिकात् स्वरसामसु होत्रकाणां शस्त्रं भवति।

७. चतुर्विंशादिषु षष्ठात्[२] शस्त्रं भवति पूर्वसूत्रयोरपादानं प्रथममधिकरणमुत्तरम्। इह तु तद्विपरीतं क्रियते कार्यार्थं तच्चैतत्कार्यं। प्रातःसवने न षष्ठात् स्तोत्रियाः।

८. इत उत्तरं यदुच्यते तद्विश्वजिति सर्वपृष्ठे भवति। परोक्षपृष्ठे ऽपि वक्ष्यमाणं भवत्येवोद्धृत्य वालखिल्या इति सिद्धवदुपदेशात्। उपाङ्गपृष्ठानि प्रयुज्यन्ते। तत्राप्येतद्भवति।

९. शंसतीति वाक्यशेषः।

१०. ब्राह्मणाच्छंसी वैरूपस्य स्तोत्रियानुरूपौ कद्वन्तं च प्रगाथं शंसति।

---

१ C D होत्रधिकारो।

२ C D षष्ठं instead of षष्ठात् श॰, M षष्ठाच्छस्त्रं।

११. रेवतीसंज्ञिकानां यौ स्तोत्रियानुरूपौ तावच्छावाकः ककुभं च शंसति।

१२. वालखिल्या अभि प्र वः सुराधसमित्यारभ्य षट् सूक्तानि इन्द्र नेदीय एदिहीतीन्द्रनिहवं प्रगाथं[1] परिहाप्या नो विश्वे सजोषस इति च प्रगाथं परिहाप्य शेषा अविहृता मैत्रावरुणः शंसति। इह विहारप्रतिषेधादन्यत्र विहृतानामेव शंसनम्।

१३. वृषाकपिं वि हि सोतोरसृक्षतेत्येतदृते कुन्तापेनेत्यर्थः[2]। ऋते कुन्तापमिति च ब्रुवन् वृषाकपेः सर्वत्र कुन्तापसाहचर्यं दर्शयति ततो यत्र वृषाकपेरुद्धारस्तत्र कुन्तापस्यापि भवति। अन्यूङ्ख-मिति च ब्रुवन् वृषाकपेर्नित्यं न्यूङ्खं दर्शयति। एवंलक्षणं ब्राह्मणाच्छंसी शंसति।

१४. द्यौर्न य इन्द्राभि भूमार्यः इति विष्णुन्यङ्गाख्यमच्छावाक एवयामरुतः स्थाने शंसति।

१५. अभूरेको रयिपते रयीणामिति सामसूक्ताख्यं मैत्रा-वरुणस्य भवति।

१६. यो जात एव प्रथमो मनस्वानित्येतत्सूक्तं ब्राह्मणाच्छंसिनः सामसूक्ताख्यं शस्यं भवति।

१७. प्र घा न्वस्य महतो महानीति सामसूक्ताख्यमच्छावाकस्य शस्यं भवति।

---

१ C D M om. प्रगाथं।

२ A ०त्येतत् ऋते कुन्ताप विना इदं जपं इत्यनेनेत्यर्थः। ऋते०

१८. [1]सामसूक्तादनन्तरमहीनसूक्तानां शंसनं कृत्वा ततो होत्रका ऐकाहिकीभिर्धाय्याभिः परिदधति। या एकाहे परिधानीयास्ताभिः परिधानं कुर्वन्तीत्यर्थः।

१९. एकाहभूतस्य विश्वजितः सर्वपृष्ठस्यैकाहिकान्यर्याणाम् सक्तानामेवोर्ध्वमहीनसूक्तेभ्यः शंसेयुः।

७.

१. विश्वजिदधिकारो ऽनुवर्तते। विश्वजित्युक्थेषु क्रियमाणेषु माध्यन्दिने सवने वालखिल्या वृषाकपिं विष्णुन्यङ्गमित्येतदुद्धृत्य यथोक्तान्यरिशेषान्माध्यन्दिने सवने होत्रकाः शंसन्ति।

२. विश्वजिति[2] षष्ठादह्न उक्थानि भवन्ति।

३. प्रदेशान्तरार्था अपि परिभाषेयं। तदर्थो ऽथशब्दो विशेषाधिकारार्थः। यादिशब्दो ऽपि तृतीयसवनातिदेश एवेत्येतत् ज्ञापयितुं नाह्नः पृष्ठ्याहान्यनुपूर्वमित्यादौ (१४. ६८.२)। षष्ठाह्निकं तृतीयसवनं असर्वपृष्ठे ऽहनि अन्यस्मिन्नहनि प्रदिष्टं। तद्यथा वाजपेये पुरुषमेधे गर्गत्रिरात्रे पञ्चरात्रादिषु द्वितीयादह्न उक्थानि भवन्ति।

४. परोक्षपृष्ठे विश्वजिति प्रतिशिल्पानि वक्ष्यमाणानि क्रियन्ते।

५. शंसतीति मैत्रावरुणस्य प्रतिशिल्पक्रियोच्यते[3]। उद्धृत्य वालखिल्याः पिबा सुतस्य रसिन इत्यैन्द्रान् प्रगाथाञ्छंसति। यावत्य

---

१ M ब्रह्मसंसनाद॰। २ C D विश्वजिद्विति। ३ C D ॰शिल्पं।

ऽस्त्वित्यन्ते प्रगाथर्चो ऽपि तावत्यः प्रतिशिल्पवचनात्। ततो माध्यन्दिने सवने षड्विंशतिं प्रगाथाञ्छंसति। तृतीयसवने चतुस्त्रिंशदृचान्[1] तत्परिमाणत्वात्। पिबा सुतस्य रसिन इति पञ्च। यदिन्द्र प्रागपागुदगिति सप्त। वास्तोष्पते ध्रुवा स्थूणेत्येकः। उभयं शृणवच्च न इति नव। तरोभिर्वः सप्त। यो राजा चर्षणीनामिति चत्वारः[2]। विश्वेत्ता विष्णुरित्येकः। बार्हताः प्रगाथाः प्रतिशिल्पत्वात्।

६. वृषाकपिं सकुन्तापमुद्धृत्य वृषाकपिसंमिता एव न्यूङ्खवर्जिता इन्द्रो मदायेत्येवमाद्याः पङ्क्तीरैन्द्रीः शंसति[3]। इन्द्रो मदायेति चतुर्दश स्वादोरित्थेति तिस्रः अस्माकमिन्द्रेहि न इत्येका अस्मा इत्काव्यं वच इत्येका प्रो अस्मा उपस्तुतिमिति षट् उज्जातमिन्द्र ते शव इति तिस्रः आ तू सुशिप्र दंपते कन्या वारवायतीति द्वे नकिर्देवा मिनीमसीति ॰त नूनं तं नव्यमिति च। उपमा या पङ्क्तिरिति व्यपदेशात्।

७. अच्छावाकस्तु प्रतिशिल्पक्रियायां विष्णुन्यङ्गमेव शंसति।

८. इति यदुक्तमेतत्परोक्षप्रष्ठे भवति।

८.

१. अथातोऽन्तरं विश्वजित्कल्पे यो विधिः स उच्यते।

२. ऐकाहिकाः प्रगाथाञ्छस्त्वा ततो ऽनन्तरं मैत्रावरुणो वालखिल्याः शंसति। ब्राह्मणाच्छंसी वृषाकपिं। अच्छावाको

---

१ C ऋचान॰। २ C (orig.) D तिस्रः।

३ C (orig.) D. om. the text from वृषाकपिं to शंसति।

विष्णुन्यङ्गमिति। होता नाभानेदिष्ठं। ऐकाहिकवचनमग्निष्टोमस्यैव विश्वजितो ऽधिकारार्थं। यद्यपि श्रुतौ स्तोत्रियानुरूपौ शस्त्वा वालखिल्याः शंसतीत्युक्तं तथापि पूर्वकालमात्रं तद्विश्वजित्प्रकारादूर्ध्वं प्रगाथेभ्यः शिल्पविधानं। अहर्गणे चोर्ध्वमुक्थमुखीयायाः परिभाषितत्वात्। तृचाभ्या वालखिल्यादीन् शंसेत्।

३. तृचपक्षे वालखिल्यानां चतुर्ऋचं भवति।

४. प्रत्येकं सामसूक्तादीनां त्रयस्त्रयस्तृचास्तदर्था वीप्सा। होत्रका विश्वजिति सामसूक्तादीनां[१] त्रींस्त्रींस्तृचान् शंसन्ति। होत्रकाधिकारे पुनर्होत्रकग्रहणं होतुर्नाभानेदिष्ठार्थम्[२]।

५. य एव विश्वजिति त्रींस्त्रींस्तृचान् होत्रकाः शंसन्ति सामसूक्तानां यथायथं तृचशंसनेन त्रयस्तृचा एवमहीनसूक्तानां पर्यासानामित्येष विकारो नियमतः। उत्तरस्तु विकल्पेन। विश्वजिच्छिल्पग्रहणं होतुरपि यथा स्यात्।

६. येषु निविद्धीयते तान्निविद्धानीयांस्तृचान् होता शंसेत्। आ यद्दुवस्याद् दुवसे न कारुरिति[३] अनुत्तमा ते मघवन् नकिर्नित्येका कयाशुभीया एवं तृचः क्रियते। अनुत्तमा त इति परिधानीयोत्तराः पूर्वाः शस्त्वा यचास्मिन् धीयते निविदित्यविशेषेणोक्तत्वात्।

७. युवोर्यदि सख्यायास्मे इति नाभानेदिष्ठस्य यस्तृचश्चोदितः सो ऽयमेव कर्तव्यो निविद्धानीय इति।

---

१ A शाम॰ C षम॰। २ A ॰दिष्ठपार्थम्। ३ C D ins. हे।

८. ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इत्येतत्सूक्तं नियमतो न कृत्स्नः। युवोर्यदीत्येकां[1] शस्त्वा तत एतत्सूक्तं ततः परिशिष्टे शंसति।

९. स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इत्येतत्तृचं[2] सामूळ्हिके वैयूळ्हिके वा तृतीयसवने निविद्धानीयं कर्तव्यम्। तृचवचनं विकल्पबाधनार्थं क्रियते।

१०. प्र वो मह इत्येवयामरुतस्तृचं शंसेत्। चकारो मारुतान्तरेण सह[3] समुच्चयार्थः।

११. प्रातःसवने यदुक्तं विश्वजित इतरेषां पञ्चानां स्तोत्रियाच्छंसन्ति तस्यापवादः। यथास्तोमं छन्दोगवशेन होतुर्होत्रकाणां च प्रातःसवनं भवति। पञ्चात्प्रातःसवनस्य वचनं विकल्पनिवृत्त्यर्थम्।

९.

१. होत्रकाधिकारोऽनुवर्तते। तत्र आग्न्याधेयिकं तृचसूक्तमिह न भवति। त्रिवृद्द्विरात्रस्य विधिं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः। तृचसूक्तं शस्त्रं भवति वक्ष्यमाणेन विधिना।

२. निविद्धानवचनसामर्थ्यादौ परिशिष्टसूत्रे[4] होता होत्रकाश्चाज्यानामाद्यांस्तृचान् शंसेयुः।

३. निविद्धानानां सूक्तानामुत्तमांस्तृचान् होता शंसेत्।

४. यानीतराणि निविद्धानव्यतिरेकेण सूक्तानि तेषामेकैकां शंसेयुः शिल्पतृचानां च।

---

[1] M युवोर्यदीति त्रचस्यैकां; om. तत एतत्सूक्तं। [2] M inserts नियमतः। [3] C D om. सह। [4] A C D परिशि॰।

५. षष्ठस्याह्नः समानं विश्वजिच्छिल्पेन शस्त्रं शिल्पानाम्। षष्ठग्रहणादन्यत्रापि षष्ठेऽहन्यग्निष्टोमसंस्थे शिल्पानामेव भावार्थ[1] आरम्भः। सर्पसत्रे दशरात्रे चाहीने अदशरात्रेऽपि षडहे तुल्यत्वात्पृष्ठशिल्पावियोगो न्याय्यः[2]।

६. समानमेव विश्वजिच्छिल्पेन हौत्रत्वादारम्भः[3]।

७. समानं विश्वजिच्छिल्पेन।

८. यदि पूर्वकारिणो गवामयने ब्राह्मणाच्छंसिने तदीयाय शस्त्राय प्राग्विषुवत ऐन्द्रेषु प्रगाथेषु अभीवर्ताख्यमन्वायातयेयुस्ततो ब्राह्मणाच्छंसिनो यो विशेषः स उच्यते। यस्मिन् स्तुवते छन्दोगाः स एव स्तोत्रियः कार्यः श्वःस्तोत्रियोऽनुरूपः कार्यः[4]। न पृष्ठे[5] ऽन्वायातनं तत्र स्तोत्रियानुरूपाणां प्रत्यक्षशिष्टत्वात्। एकाह्नविंश-तेरेवाह्नामन्वायातनम् तत्र चतुरुत्तरं शतं प्रगाथानामैन्द्रा[6] बार्हताः प्रगाथा दाशतयीष्विति छन्दोगानां।

त्वमङ्गैकस्ततः[7] सप्त युक्ष्वामिद्धि हवामहे।
त्रयोदश च, मो षु त्वा तृतीयां त्वत उद्धरेत॥
उदु त्यदृशतं त्वेको द्वौ तु मा चिदिति स्मृतौ।
पिबा सुतस्येति, दश यदिन्द्र प्रागपाक्शतं॥
वास्तोष्पते ध्रुवेत्येको न हि ते शूर चापरः।
स भागे[8] द्वितीये तु तरोभिर्वो विदद्वसुं॥

१ A एवंभावार्थ। २ C D न्यायः। ३ A हौत्रत्वाद् C D होत्रहाद् M होत्र॰। ४ C D कार्येषः। ५ A पृष्ठे] C D पृष्ठे। ६ M प्रगाथानामैन्द्राणां विद्यते। चतुः-शतमैन्द्रा॰। ७ C D त्वमङ्ग प्र शंसिष इत्येकः। ८ C D भाग।

यो राजेति त्रयो ज्ञेया विश्वेत्ता विष्णुरित्येकः।
तं वो दस्मं तु पञ्च स्युरा नो विश्वास्विति त्र्यृचः॥
त्वामिदा ह्यो ऽथ चत्वारः स्यादेको बण्महाँमिति।
सं मा तपन्ति[1] कवयो[2] विज्ञेयाः सप्तविंशतिः॥
वालखिल्ये प्रगाथा ये षड्विंशेन विवर्जिताः।
नकिः सुदास इत्येको द्वौ चापि इत्थादिन्द्राय।
एवं[3] मरुत्वतीयेषु न हि ते विपरीतताः[4]॥
सूर्यदेवौ च विज्ञेयावुदु त्यं बण्महाँ असि।
सर्व एते ऽपि कर्तव्या नान्यथास्ति चतुःशतम्॥
अन्यशाखाश्रयाभावा छान्दोग्ये गणना भवेत्।
अथर्ववेदे त्वपरे ज्ञेयाः पञ्चदशाधिकाः॥

९. एतदपि परमतमेव। यद्विवाशब्दात् कदाचिच्छन्दोगा गवामयने तत्प्रकृतिषु च संवत्सरसत्रेषु प्राक्सिद्धुवतः षट्प्रगाथैर्नयुः। द्वादशभिरेतव्यमिति[5] छन्दोगानां वचनम्। तस्मिन्पक्षे वक्ष्यमाणाः षट्प्रगाथा अन्ये संप्रयोक्तव्याः[6]।

१०. यदि गवामयन इत्यस्मिन्नपि कल्पे तृतीये ऽहनि इहत्यो भवन्ति। विकल्पार्थं सूत्रम्। न चात्र श्वःस्तोत्रियक्रिया। इहत्य एवानुरूपः। एवं सति पृष्ठस्यापि विकल्पेनाम्नायातत्वम्। नित्यमभिप्लवे[7] ऽम्नायातत्वम्। तृतीये ऽहनि इहतीविकल्पः।

---

१ C मरुत्यंति कवयो विज्ञेया; in marg. मा as insertion between स and त D मतर्यंति कवयो वि०। २ A कवये। ३ C D एव। ४ C D परिततांः। ५ C D एतव्यमिति। ६ M चात्वारो प्रयोक्तव्याः। ७ C D चाभिप्लवेन।

चतुर्विंशे ऽभिजिति स्वरसामसु नित्यमन्वायातनम्। न प्रायणीये। प्रायणीयमतिरात्रमुपेत्येति सूत्रातिरेकात् (११. १९. ७) न च्छन्दोमेषु प्रदिष्टे तु नित्यमेव च।

११. तं वो दस्ममृतीषहमिति स्तोत्रियः प्रगाथः। तत्त्वा यामि सुवीर्यमित्यनुरूपः[१]। अभि प्र वः सुराधसमिति स्तोत्रियः प्रगाथः। प्र सु श्रुतं सुराधसमित्यनुरूपः। आ त्वा सहस्रमा शतमिति स्तोत्रियः प्रगाथः। आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिरित्यनुरूपः। यो राजा चर्षणीनामिति स्तोत्रियः प्रगाथः। नकिष्टं कर्मणा नशदित्यनुरूपः। न त्वा बृहन्तो अद्रय इति स्तोत्रियः प्रगाथः। त्वमिन्द्र यशा असीत्यनुरूपः। त्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्विति स्तोत्रियः प्रगाथः। पिबा सुतस्य रसिन इत्यनुरूपः। षडेते प्रगाथाः।

१२. विषुवति यदि च्छन्दोगा आदित्यव्रताख्यं साम कुर्युः तत उत्तमे स्वरसाम्नि विषुवतः स्तोत्रियानुरूपः कर्तव्यः।

१३. चित्रं देवानामुदगादनीकमिति स्तोत्रियः। उत्तरे चोत्सूर्यो बृहदर्चींषीति तृतीयानुरूपस्येति (११. १३. २५. २६) तत् पूर्ववत् द्रष्टव्यमविशेषात्।

१४. विषुवति। ब्राह्मणाच्छंसिनो गवामयने यदि विकर्णमन्वायातयेयुः, चित्रं देवानामित्यनयोरेवान्वायातयेयुः। प्रकृतत्वात्। तच्च[१] प्रस्तुतमेव ग्राह्यम्।

१५. बण्महाँ असि सूर्येति स्तोत्रियः प्रगाथः। उदु त्यद्दर्शतमित्यनुरूपः। विकर्णस्येत्यनूच्यमाने[२] पूर्वसूत्रस्यायमर्थ इति विज्ञायते।

---

१ C D om. तच्च। २ A चानुच्य० C विकर्णस्य ब्रूयमाने।

१६. प्रगाथग्रहणमनुवर्तते । इन्द्र क्रतुं न आ भरेत्ययं स्तोत्रियो विकर्णस्थान्यस्य दोर्ध्वं विषुवतः । भेदेनोपदेशात् । इन्द्र ज्येष्ठं न आ भरेत्यनुरूपः ।

१७. पौरुमीढ्यादीनि सामानि नामविशिष्टानि यदूर्ध्वं विषुवतो ऽभीवर्तस्थाने ऽभ्यायातयेयुश्छन्दोगा इन्द्र क्रतुं न आ भरेत्यत्रैव कुर्युः तत्रायमेव स्तोत्रियो भवति ऊर्ध्वं विषुवतः ।

१०.

१. होत्रकाणामिति वर्तते । उक्तो माध्यन्दिनेषु सवनेषु विकारो होत्रकाणाम् । अथेदानीमवसरप्राप्त उक्थेषु यः प्राकृताद्विकारः स उच्यते । तार्तीयसवनिकान्युक्थ्यसंबद्धानि होत्रकशस्त्राण्युक्थान्युच्यन्ते । साकमश्वं मैत्रावरुणस्येत्येवमादिना सूत्रजातेन । तद्विषयो विकारः । विकारवचनादनुक्तं प्राकृतं । चतुर्थे ऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोत्रियानुरूपौ प्रयोजनम्[१] ।

२. अन्येषां जागतानां पक्षे विधानार्थं सूत्रम् । द्वितीयं नित्यवचनं नित्यपरिमाणान्येवेत्यवधारणार्थम् । तत्र प्राकृतेभ्यो ऽन्यानि वृद्धसंप्रदायानुगमादैन्द्राणि जागतानि लिख्यन्ते । एवा पतिं द्रोणसाचं सचेतसमिति मैत्रावरुणस्य द्वितीये ऽहनि वृषायस इति वृषण्वत् । तृतीये अश्वावति प्रथमो गोषु गच्छतीत्यश्वावत् । चतुर्थे अद्यामे एव यबाधत स्पृध इति जातवत् । पञ्चमे प्रनानुदो वृषभो दोधतो वध इति वृषभवत् । अष्टमे तुभ्येदमिन्द्र परि षिच्यते

---

१ cf. १२. ११. C Comm.

मध्यिति खर्जितं महीति महद्वत्। नवमे एवेवापागपरे सन्तु दूढ्य इति द्यौः क्रन्ददिति दिव इति तदमुष्य लोकस्य रूपम्। चतुर्विंशे आदङ्गिराः प्रथमं दधिरे वय इति समविन्दन्त भोजनमिति संवत्। प्रथमे स्वरसाम्नि यो न इन्द्राभितो जन इति वृकायुरिति कद्वत्। द्वितीये स्वरसाम्नि उभे यदिन्द्र रोदसी इति तमीं क्षधीति कद्वत्। तृतीये स्वरसाम्नि अव यत्त्वं शतक्रतो इति कद्वत्। अथ ब्राह्मणाच्छंसिनः। ऐन्द्राणि जागतानि। प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिमिति तृचं द्वितीये ऽहनि हस्ते वज्रं भरतीति वज्रवत्। तृतीये ऽहनि चिविष्टिधातु प्रतिमानमोजस इति चिवत्। चतुर्थे यो नो दास आर्यो वा पुरुष्टुतेति परि कुत्सादिहा गहीति परिवत्। पञ्चमे विश्वे ह्यस्मै यजताय धृष्णव इति वृषभायेति वृषभवत्। अष्टमे नाना हि त्वा हवमाना जना इम इति धिषणा तिविषे महीति महद्वत्। नवमे अस्य श्रवो नद्यः सप्त बिभ्रतीत्यस्माकमस्मकुत्वा भरेभर इति निवृत्तिः। चतुर्विंशे प्र ते नावं न समने वचस्युवमिति संबाधादिति संवत्। प्रथमे स्वरसाम्नि येषाम उप पृतना इति एकराळिति कद्वत्। अथाच्छावाकस्यैन्द्राणि जागतानि। द्वितीये ऽहनि अभि त्यं मेषं पुरुहूतमृग्मियमिति षळ्चं तृचं यदिन्द्र शवसावधीरहिमिति वृषवत्। तृतीये त्यं सु मेषं महया स्वर्विदमित्यष्टौ द्यौश्चिदस्यामवाँ अहेः स्वनादिति च पञ्च हुवनस्यदं रथमिति रथवत्। चतुर्थे चर्षं भुवं वसुनः पूर्व्यस्पतिरित्येकादश। एता विश्वा सवना तूतुमा कृष इति द्वे। चिताय गा अजनयमिति जातवत्। पञ्चमे ऽहं दां गृणते पूर्व्यं वस्वित्येकादश।

प्र वो महे मन्दमानायान्धस इति च द्वे स्याहं गवामूधःस्विति पञ्चमत्। सप्तमे तदस्मै नव्यमङ्गिरस्वदर्चतेत्यष्टौ। अजातशत्रुमजरा स्वर्वतीति पञ्च महिमानमातिरदित्यावत्। अष्टमे प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी इति त्रयोदश मह इति महदवत्। नवमे अर्चा दिवे बृहते शूष्यं वच इति नव दिवश्चिदस्य वरिमा वि पप्रथ इति चतस्रो दिव इति तदमुष्य लोकस्य रूपमिति। चतुर्विंशे न्यू षु वाचं प्र महे भरामह इत्येकादश। मा नो ऽस्मिन् मघवन् पृत्स्वंहसीति द्वे। समिन्द्र रायेति संवत्। प्रथमे स्वरसाम्नि अच्छा म इन्द्रं मतयः स्वर्विद इति नव। अन्ते दधामीति चतस्रः। ले इत्कामममिति कद्वत्। द्वितीये स्वरसाम्नि स इन्मखानि समिथानीति चतस्रः। एष प्र पूर्वीरिति षट्। युनज्मि ते ब्रह्मणेत्येका इमां ते धियमित्येका। महः सं वो ऽरमिति चैका क्षणोति युध्म इति कद्वत्। तृतीये स्वरसाम्नि तमस्य द्यावापृथिवी सचेतसेति द्वे। जज्ञान एवेति पञ्च। तव त्य इन्द्र सख्येषु वह्नय इति षट्। कृण्वान इति कद्वत्। सप्तमे ऽहनि मैत्रावरुणस्य आह्मणाच्छंसिन-श्चैकाहिके। तत्रैव च यत्नात्। पृष्ठ्ये यानि तान्येवाभिप्लवे। अभिजिद्विषुवद्विश्वजिन्महाव्रतेषु चातुर्विंशिकान्येव तद्धितोपदेशात्। पृष्ठ्याभिप्लवप्रथमयोर्दशमे चाहन्यैकाहिकानि। उत्तमे चाभिप्लविके द्वितीयात् तार्तीयकानि। यत्तदित्यारम्भात्। विश्वजिति सर्वपृष्ठे परोक्षपृष्ठे च नैवं[1] विद्यते। पृष्ठे ऽहन्यभावात्। बृहत्पृष्ठपरोक्षपृष्ठेभ्य-

१ A नैव।

अन्यप्रकारे[1] विश्वजिति द्वितीयादेव। उक्थविकार[2] उक्थवचनात्। अन्यस्मिन्नहनि संघातमापद्यमाने जागतविशेषः। स्तोमातिशंसने प्राकृते एतेषां[3] त्र्यङ्गामेकाहीभवतामपि[3] अहःसवनोपदेशे (१४. १. २) च सर्वेषां। तदित्यारम्भात्। शस्त्रातिदेशो[4] ऽपि यदा सर्वेषाञ्च प्राप्तिः।

३. उक्थेष्विति वर्तते। प्र वो वाजा अभिद्यव इति स्तोत्रियः। प्र वः सखायो अग्नय इत्यनुरूपः। गायत्रीषु मैत्रावरुणाय प्रणयन्तीति श्रुतेः। अनुरूपादनन्तरमेवा पतिं द्रोणसाचं सचेतसमिति तृचः।

४. प्र सम्राजे बृहदर्चा गभीरमिति सूक्तं। इन्द्रा को वां वरुणा सुम्नमापेति च। मैत्रावरुणग्रहणमितरयोर्निवृत्त्यर्थं। अहनि द्वितीय इति नियमार्थम्।

५. आ वां राजानावध्वरे ववृत्यामित्ययं पर्यासस्तृतीयपञ्चमयोरग्निष्टोमेऽप्यस्मे च छन्दोमे। न तु द्वितीये ऽहनि सूक्तं क्रमभेदात्।

६. मैत्रावरुणस्येत्यनुवर्तते[5]। पुनीषे वामरक्षसं मनीषामिति पर्यास इतरेष्वहःसु द्वितीयचतुर्थषष्ठसप्तमनवमेषु।

७. ककुप्सु मैत्रावरुणाय प्रणयन्ति तृतीये ऽहनीति श्रुतेः। अनुरूपादनन्तरो अग्नावग्नि प्रथमो गोषु गच्छतीति तृचः।

८. धीरा त्वस्य महिना जनूंषीति सूक्तम्। इन्द्रावरुणा युवमध्वराय न इति च [6]तृतीये ऽहनि।

---

[1] M ॰न्यत्प्र॰ CD ॰तन्यप्रकारति। [2] M उक्थाधिकारे उक्थ। [3] A रेकाहिकीर्भे भवति तामपि CD रेकाहिकीर्भे भवतामपि चाहः। सवनो (D चाहः सव॰)। [4] A शस्त्रातिरेशो C शस्त्रातिदेशो D शस्त्रापि देशो। [5] om. in CDM. [6] A ins. ततः पर्यास इति।

९. गायत्रीषु मैत्रावरुणाय प्रणयन्ति चतुर्थे ऽहनीति श्रुतेः। अनुरूपादनन्तरो अग्नान एव यवाधत सूध इति तृचः।

१०. इदन्त्यधो वरुणः सूर्यायेति सूक्तम्। धृष्टी वां यज्ञ उद्यतः सजोषा इति च। ततः पर्याम इति चतुर्थे ऽहनि।

११. आ ते अग्न इधीमहीत्येका। यो अग्निर्यो वसुरित्येका। अग्निं तं मन्ये यो वसुरित्येका[१]। अयं क्रमः स्तोत्रियः।

१२. आ ते अग्न ऋचा हविरित्यनुरूपः। पङ्क्तिषु मैत्रावरुणाय प्रणयन्ति पञ्चमे ऽहनीति (३०. ३) श्रुतेः। अनुरूपादनन्तरो अनानुदो वृषभो दोधतो वध इति तृचः।

१३. प्र प्रुन्ध्युवं वरुणाय प्रेष्ठां इन्द्रावरुणा युवमध्वराय नः। ततः पर्याम इति पञ्चमे ऽहनि।

—

११.

१. द्विपदाः षष्ठे स्तोत्रियानुरूपतया सर्वेषां होत्रकाणां न केवलं मैत्रावरुणस्य।

२. अग्ने त्वं नो अन्तम इति स्तोत्रियो द्वैपदस्तृचो भवति मैत्रावरुणस्य।

३. आम्नायक्रमेण या चतुर्थी तां तृतीयां करोति।

४. अग्ने भव सुषमिधा समिद्ध इत्ययमनुरूपो भवति।

५. वालखिल्या ऋचो ऽभि प्र वः सुराधसमित्यष्टौ सूक्तानि।

१ M inserts इति।

तच्छंसनं विहारश्चेति विधीयते। स्तोत्रियानुरूपौ शस्त्वा वालखिल्याः शंसतीति श्रुतेः।

६. विहारो नाम अन्यदीयस्य सूक्तस्य अन्यदीयेन पादादिना संधायाम्नानम्[१]। तस्यानियमे प्राप्ते नियम उच्यते। पच्छः प्रथमे इत्यनेन प्रथमद्वितीये उच्यते। प्रथमद्वितीये सूक्ते पादंपादं विहरन् शंसति।

७. अर्धर्चमर्धर्चं विहरन् तृतीयचतुर्थे सूक्ते शंसति।

८. ऋचमृचं विहरन् तृतीये सूक्ते शंसति। द्वित्वापेक्षं तृतीयत्वं। पञ्चमषष्ठे इत्यर्थः।

९. उत्तमसूक्ते उत्तमोपोत्तमे सप्ताष्टमे विपर्यस्येत्[२]। अष्टमं शस्त्वा सप्तमं शंसेत्।

१०. विहृतास्वन्यत्राप्येवमेव प्रतिगृणन् प्रतीक्षितव्य इति सूत्रारम्भः।

११. वाक्यद्वयं प्रतिगरः। तत्रायं विभागविनियोगः। ओथा मोदैव मदे इत्यवसाने मोदा मोदैवो थो३ इति प्लुतान्तं प्रणवे।

१२. त्यमू षु वाजिनमिति तार्क्ष्यं तस्यानुवादेन शंसनं विधायोत्तमां परिशिंष्येत्येवमादि विधीयते। उत्तमां मुक्ताह्वावं करोति। ततो दूरोहणं हंसः शुचिषदिति। यथा विषुवति शंसनमस्यास्त्याचापि शंसति। यथा विषुवतीत्युक्तमाह्वावस्य नित्यार्थम्।

१३. तार्क्ष्यः प्रकृतस्तस्योत्तमामृचमुपसंगृह्य तत एकाहिकौ

---

१ C संधाय मानं। २ C in marg. सप्ताष्टिपर्यस्ता अभा आयन्त इति श्रुतेरन्यः।

हवौ शंसति। ऐकाहिकौ प्राकृतावित्यर्थः। तौ चर्षणीधृतमसम्भाद् यामिति।

१४. ऐकाहिकाभ्यां हवाभ्यामनन्तरास्तिस्र ऋचो ऽस्माकमत्र पितर आसन्निति।

१५. इन्द्रावरुणा युवमध्वराय न इति सूक्तं शंसेत्। ततः पर्यासमिति षष्ठ इत्युपसंहरन्नेतद्दर्शयति। नात्र चतुःसूक्तान्युक्थानीति नियमः।

१६. आ ते वत्सो मनो यमदिति स्तोत्रियः। आग्निरगामि भारत इत्यनुरूपः। एतौ प्रथमे छन्दोमे भवतः।

१७. पर्यासं त्रीणि च पूर्वाण्यैकाहिकान्यन्तरेणेमानि वां भागधेयानि सिस्रत इति पञ्च शंसेत्। युवां नरा पश्यमानास आप्यमिति पञ्चैव[1]। षट्त्रिंशतं मैत्रावरुणश्चतुर्विंशे शंसतीति (३०. १०) श्रुतेः। चतुर्विंशे शस्तं प्रथमाच्छन्दोमादित्यतिदेशः।

१८. प्रेष्ठं वो अतिथिमिति स्तोत्रियः। प्रियो नो अस्तु विश्पतिरित्यनुरूपः। मध्यमे छन्दोमे छन्दोमाधिकारात्। ततो ऽनुरूपादनन्तरं जागतं तुभ्येदमिन्द्र परि षिच्यते मध्विति।

१९. भद्रो नो अग्निराहुत इति स्तोत्रियः। यदी घृतेभिराहुत इत्यनुरूपः। प्रगाथौ काकुभौ। उत्तमे छन्दोमे छन्दोमाधिकारात्।

२०. पूर्वाभ्यां सह विकल्पः। ततो जागतमेवैवापागपरे सन्तु दूढ्य इति।

---

१ A has वा instead of आप्यमिति and inserts [after पश्यमानास] चर्षणीधृतमित्यादीनि त्रीणि शस्त्वेमानि वामिति पञ्च पूर्वा मरुति वा पञ्च शस्त्वा पथामहतं शंसेदित्यर्थः।

२१. न हि ते क्षत्रं न सहो न मन्युमित्युभयोश्छन्दोमयो-र्मध्यमोत्तमयोः सूक्तशेषो द्व्यृचः।

२२. इत्था को वां वरुणा सुम्नमापेति मध्यमे छन्दोमे।

२३. श्रुष्टी वां यज्ञ उद्यतः सजोषा इत्येतत्सूक्तमुत्तमे छन्दोमे।

२४. इमा उ वां भूमयो मन्यमाना इति तिस्र उभयो-श्छन्दोमयोः। उक्तान्युक्थानि मैत्रावरुणस्य। ब्राह्मणाच्छंसिन इदानीं वक्तव्यानि। तदर्थमाह।

१२.

१. एवा त्वामिन्द्र वज्रिन्नत्रेति स्तोत्रियः। एवा ह्यस्य सूनृते-त्यनुरूपः। गायत्रीषु ब्राह्मणाच्छंसिने प्रणयन्ति द्वितीये ऽहनीति श्रुतेः। अनुरूपादनन्तरं जागतं प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुति-मिति। एवंगपागपरे यन्तु दूत्या इति केचित्[1]। तद्विचार्यम्।

२. ऽयमस्य यशसा वि अज्मो अस्मानिति षड् द्वितीये ऽहनि। ब्राह्मणाच्छंसिन इत्यधिकार आ अच्छावाकशब्दात्।

३. यस्तस्तम्भेति पञ्चानुत्तरयोरपि छन्दोमयोः सूक्तानां मध्ये भवन्ति।

४. यो अद्रिभित्प्रथमजा ऋतावेति सर्वत्र पूर्वं पर्यासाच्छंसेत्। द्व्यचपदसं षष्ठे चोर्ध्वं द्वयेभ्य इत्यत्रोपपद्यते।

५. अच्छेव स्म प्रतरं तारयमथ्यमिति अर्धर्चस्तृतीयपञ्चमयोरह्नो-र्मध्यमे च छन्दोमे भवति।

---

[1] केचित् C in marg. D om.

६. अच्छा म इन्द्रं मतयः स्वर्विद इति पर्याय इतरेष्वहःसु द्वितीयचतुर्थषष्ठसप्तमनवमेषु।

७. तं ते मदं गृणीमसीति स्तोत्रियः। तम्वभि प्र गायतेत्यनुरूपः। उष्णिह एताः। ककुप्सु मैत्रावरुणाय प्रणयन्ति तृतीये ऽहंस्तेनो स ब्राह्मणाच्छंसिनो वयमेतीति (३०.९) तुल्यच्छन्दसः शंसनं वयगमनम्। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं। त्रिविष्टिधातु प्रतिमानमोजस इति केचित्। तदपि विचार्यम्।

८. अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वमिति सूक्तं तृतीये ऽहनि भवति।

९. उदप्रुतो न वयो रक्षमाणा इति सूक्तं चतुर्थे ऽहनि भवति। स्तोत्रियानुरूपावत्र गोष्ठौ उक्थेषु विकारवचनात्[1] (१२.१०.१)। प्राकृतौ वयमु त्वामपूर्व्य यो न इदमिदमिति (९.३.१)। उष्णिक्षु ब्राह्मणाच्छंसिने प्रणयन्तीति चतुर्थे ऽहनीति श्रुतेः। उष्णिक्ककुभस्त्वस्याचरत्वात्। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं। गो नो दास आर्यो वा पुरुष्टुतेति। परि कुत्सादिहा गहीति परिवत्। अपरे जगतीम् एव यथाधत स्पृध इति वदन्ति।

१०. उदप्रुत इत्येव।

११. प्र मंहिष्ठाय यो अद्रिभिदव इत्येतेभ्यः।

१२. इन्द्रीय साम गायतेति स्तोत्रियः। तम्वभि प्र गायतेत्यनुरूपः। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं विश्वे ह्यस्मै यजताय धृष्णव इति।

१३. यद्य दिवो नृषद्मने पृथिव्या इति सूक्तं पञ्चमे ऽहनि मध्यमे च छन्दोमे यच्छ दिव इति।

---

[1] M ०च विकार इति विकारवचन०।

१४. इमा नु कं भुवना सीषधामेति द्वैपदः स्तोत्रियः कार्यः।

१५. तृतीयमनुरूपकॢप्तिः। इमा नु कमिति द्वैपदस्य तृच-स्योत्तरे द्वे श्रेया वाजं देवहितं सनेमेति तृतीयानुरूपस्य कार्या।

१३.

१. अप प्राच इन्द्र विश्वाँ अमित्रानिति सूक्तं सुकीर्तिसंज्ञितं शस्त्वा पङ्क्तिशंसं वृषाकपिं शंसेत्। वृषाकपिर्नाम वि हि सोतोर-सृक्षतेति सूक्तमृषिनाम्ना निर्दिश्यते। तं पङ्क्तिशंसं न्यूङ्खयति। कथमित्याह। मध्यमस्य पादस्य द्वितीयोत्तमयोरक्षरयोर्न्यूङ्खं विशेषयन्नाह।

२. वैराजः पूर्वस्मिन्निति। वैराज उक्तस्वरूपश्चतुर्थे ऽहनि। स पूर्वस्मिन् न्यूङ्खस्थाने द्वितीये ऽक्षर इत्यर्थः[1]। द्वितीयस्थाने[2] स्वरूपं उदाहरत्यन्यत्रापि व्यञ्जनान्ते सन्धिविशेषज्ञापनार्थं। मदद्वृषाकपो३ ओ३[3] अर्यः पुष्टेषु मत्सखेत्युत्तरस्मिन्निति पूर्वाभिप्रायम्।

३. प्रतिगृणाति यावत्तावत्प्रतीक्षते शंसिता। तदुभयमुदा-हरति।

४. वैराजं द्वादशौकारं न्यूङ्खयुक्त्वा ततो मदेथ मदैवो ओ ओथा मोदैव एवं प्रतिगृणाति।

५. तदिति वाक्योपादाने। यत्र शाखान्तरीयमहः [4]सर्वाह-न्यूङ्खपक्षे उपद्रुतसन्धियुक्तमक्षरं तस्मात् यथा चतुर्थमहस्तैत्तिरीयाणां

१ M om. द्वितीये ऽक्षर इत्यर्थः द्वितीये स्थाने। २ A द्वितीये। ३ C D कपो क्षे ओ; sec. h. कपो ३ ओ ओ ३। ४ C M D सर्वाह्न्यू A सर्वाहन्यूं।

सर्वन्यूङ्खम्। उपद्रुतो नाम सन्धिर्बाष्कलानां प्रसिद्धस्तस्योदाहरणं। न ऋते श्रान्तस्य· सख्याय देवा इति। अभिनिहित उक्तः सन्धिः प्रातिशाख्ये। अथाभिनिहितः सन्धिरित्येवमादिना ग्रन्थेन (२. १३)। तस्योदाहरणं। परे ऽवर उभया अमित्रा इति संसवे प्रयोगः। प्रश्लिष्ट उक्तः। समानाक्षरे सस्थान (२. ६) इत्येवमादिना ग्रन्थेन प्रातिशाख्ये प्रतिपादितः। तस्योदाहरणं। माशेषसो ऽवीरता परि त्वेति। अथ क्षिप्रसन्धिः। समानाक्षरमन्तःस्थां (८) स्वामित्येवमादिना[1]। तस्योदाहरणं। स्वश्वासः सुचेतुनेति प्रगाथे[2]। सन्धिवचनं कृत्रिम-स्वाभाविकयोरुभयोर्ग्रहणार्थं। न्यूङ्खनीयस्य पादस्यादाविति[3] न मध्ये। उपातीत्यातिक्रम्य तदुपद्रुतादिसन्धियुक्तं। द्वितीये प्रदर्शनार्थं द्वितीयवचनं। सूर्यस्याद्रिरित्युदाहरणं[4] ज्ञापकं। स्वा स्यो३ इति क्षिप्रस्योदाहरणम्। क स्यो इति स्वाभाविकस्य प्रदर्शनार्थम्[5]। कृत्रिमस्योदाहरणस्य द्वित्वं तु विशेषणार्थम्। ततस्तृतीये ऽप्यक्षरे सन्ध्ये एव[6] (?)। यस्येदमप्यमिति। यथा त्वं देव मघवन्नः सप्त इति बाष्कलिकायां[7] लक्षणमुक्तं[8] तस्य परिहरणार्थम् संनिपातसन्धियो-गयोः सन्धिं[9] व्यूहेदिति ततो ऽत्र दकारे न्यूङ्खः स्यात्। शौनकेन

---

१ A ins. उक्तः। २ A प्रगाथः। ३ C (orig.) D पादस्येत्यादाविति। ४ C D ०हरण०। ५ A ०दर्शनार्थं। द्वित्वं तु मध्यमस्य पादस्य द्वितीयोत्तमयोरिति (१०. ५. १०) सिद्धे द्वितीये ऽक्षरे इति पुनर्द्वित्वं तु कृत्रिमस्य विशेषणार्थं। तेन बाष्कलस्य यस्येदमित्यादौ तृतीयस्यापि सन्धिं कृत्वा द्वितीयत्वं संपाद्य तत्र च ?) न्यूङ्खयेत् त्वं देवेत्यत्र तु संज्ञाभावात् तुवं देव इति व्यूहाभाव इति दकार एव द्वितीयं इति फलितो ऽर्थः विशेषणार्थम्। ततस्तृतीये ऽप्यक्षरे सन्ध्य एव न्यूङ्खयेत्। यस्येद०। ६ C D सन्ध्येव। ७ A C D बाष्कलिकायां M बाष्कलिकायस्C in marg. ०ष्कलि। ८ C D लक्षण-युक्तस्य। ९ C D संधिं व्यूहेदिति।

स्वविशेषेण व्यूहस्य उक्तत्वात् वकारे प्राप्नोति[१] तच्च न युक्तं क स्यो इत्युदाहृतत्वात् ।

६. अथ यत्र स्यादिति ध्रुवम् कश्चिच्छाखान्तरे पञ्चालपदवृत्त्याख्या विवृत्तिर्नास्तीति ज्ञापयति। तथा च नो इत्युदाहरणपाठः। शाकलाभिप्रायेण विवृत्तिप्रत्यये विवृत्तेः प्रत्युदाहरणं[२] ये अस्या आचरणेषु दध्रिरे इत्यकारे न्यूङ्खः। ननु अकार एवात्र द्वितीयः तत्रैव न्यूङ्खेन भवितव्यं। किमर्थं सूत्रमेतत्। उच्यते। सूत्रारम्भादेवं[३] ज्ञायते। सन्ध्यक्षराणामपि न्यूङ्खने[४] पादे विकर्षो भवति। तेन एकार एव द्विधाकृते तृतीये भागे न्यूङ्खः प्राप्नोति। स मा भूदिति विवृत्तिप्रत्यये न्यूङ्खयेदित्युक्तं। यस्येदमप्यं हविः यदायुक्त त्मनेत्युभयोः पदयोः सन्धिं कृत्वा न्यूङ्खः स्या स्यो इत्युदाहरणातुल्यत्वात्। मुष्को अो इदस्या एजत इत्यकृत्वा[५] सन्धिं उपश्रुतादिपरिसंख्यानात्। विश्वस्माविति सानुनासिकेन[६] प्रत्यादानं पदान्तात्[७]। प्र ग्रो ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ धांयेति रेफस्वरभक्तिदकारेण पराङ्गपक्षे तु लोपः। विष्णो ओ ओ ओ३ इत्येवमादिषु तु लोप[८] एव पराङ्गत्वात्[९]।

७. तं वृषाकपिं प्रस्त्वा कुन्तापं शंसति। तमिति साहचर्यार्थम्।

---

[१] C D ऽभिप्राप्नोति। [२] A °प्रत्यये हते यर्युद° M °रे उदा°। [३] A °भादेव- मतस्थमारीतित्। [४] A न्यूने। [५] C D त्वा न सन्धिं। [६] A सानुनासिकेन। [७] C D M पदान्तमात्। [८] C D त्यलोप M फलो°। [९] C D M पदान्तत्वात् C (in marg.) प्रत्यादानं पदान्तस्था देव प्र ग्रो वो वोइ धंायेति कारः समवः पूर्वाचरस्य ·· तयो लोपः।

१४. १५.

Without commentary.

१६.

१. उक्तानां च तिस्रो नाराशंस्यः। ततस्तिस्रो रैभ्यः ततः कारव्यास्तिस्र एव। ततस्तिस्र इन्द्रगाथास्तिसृणामन्तरा भूतेच्छदः।

२.[1] शस्त्वा ततोऽनन्तरं वक्ष्यमाणास्तिस्रः पारिक्षित्यस्तासां तृतीये पादे प्रथमचतुर्थयोरक्षरयोर्वैस्वर्यं कुर्यात्। उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचितानां स्वरान्तरैः।

१७.

१. एतास्तिस्रः पारिक्षित्यः।

२. वैस्वर्यानन्तरमेव प्रतिगृणन्तीत्यर्थः[2]।

३. पारिक्षितीः शस्त्वा तत एतशप्रलापो वक्ष्यमाणो विंशतिपदः। तमेतशप्रलापं निविच्छंसं शंसति।

१८.

१. इत्येतशप्रलापः।

१९.

१. षट्पदेयं तस्यां द्वाभ्यांद्वाभ्यामवसाय द्वाभ्यां प्रणौति।

२. त्रिष्टुबेषा।

---

१ M inserts भूतेच्छदः।

२ M. अक्षरे ऽवसाय इत्यर्थः।

३. पङ्क्तिरियं द्वाभ्यामवसायद्वाभ्यामवसायैकेन प्रणौति।

४. इयं गायत्री।

५. इत्येतास्ततस्त्र आदित्या अङ्गिरस्यः।

६. एवाह 'जरितरोथा मोदैवेत्यवसाने तथा ह जरितरोथा मोदैवेति प्रणवे प्लुतान्ततान्येषां पाठात्[१]। अन्ये तु प्रकृतिदृष्टत्वात्[२] प्लुतं न पठन्ति।

२०.

१. दिशां क्लृप्तीः शंसतीति श्रुतेः।

२. एताः पञ्च दिशां क्लृप्तयः संज्ञया।

२१.

१. जनकल्पाः शंसतीति श्रुतेः। षळिति संदेहव्युदासार्थम्। अत इति क्रमार्थम्।

२. एता जनकल्पाख्याः।

३. षतस्त्रः प्रवल्हिकासंज्ञा अतस्त्रयस्त्र प्रतीराधा अनन्तरं[३] तन्निविष्कंसं शंसेत्।

---

१ M प्लुतान्तत्वयाम्बे०। २ C प्रकृतिश्चष्ठे D प्रकृतिष्ठप्लुतं (?)।
३ C D षनन्तरमनन्तरं।

२२.

No commentary.[१]

२३[१].

१. इति चतस्रः प्रवल्हिकाः।

२. एतास्त्रयः प्रतीराधाः।

३. अलाबूनि जरितरित्येवमादीनामेकैकमुक्त्वा नित्यं प्रतिगरं ओथा मोदैव इति ब्रूयात्। अध्वर्युः प्रतीचितव्यः।

४. इयमतीवादा। प्रवल्हिकाः प्रतीराधानतीवादामाहनस्या इति श्रुतौ संज्ञाकरणात्।

५. पत्नी यियप्स्यमाना[२] जरितरोथामोदैवेत्यवमाने। होता विद्धो मे जरितरोथा मोदैवेति प्रणवै एवमस्यामतीवादायां प्रतिगृणन्तं प्रतीचेत।

२४.

१. अतीवादाया अनन्तरं वक्ष्यमाणा दश आहनस्यासंज्ञाः शंसति।

२. अष्टौ एताः। ता वा अष्टौ भवन्तीति श्रुतेः।

३. कपृन्नरः कपृथमुद्दधातन। यद्ध प्राचीरजगन्तेति द्वे इति श्रुतेः। एवमेताः पूर्वाभिरष्टभिः सह दश।

४. तासामाहनस्यानां तृतीये पादे न्यूङ्खः कर्तव्यो यथा वृषाकपावुक्तः।

---

१ vers 7 is left out in all MSS. २ C (in marg.) क्वचिदयमेवाद्यो कुर्यायभिमेचकमध्वर्युप्रत्यगावदा तदवमित्र पाठः। ८.C यपस्या०।

५. कण्ठस्वरः कण्ठयमुद्धातनेत्येतस्या द्वितीयदशमयोरक्षरयोर्यथा वृषाकपौ तथा न्यूङ्खः कर्तव्यः।

६. इतरासामाह्नस्थानां द्वितीये ऽक्षरे वैराजन्यूङ्खमुक्त्वा तृतीयस्य पादस्यान्ते आनुष्टुभेन न्यूङ्खेनावसाय तत उपरितनं पादं शंसेत्। चतुर्थः पादः संतानायोत्तरस्या ऋचः कर्तव्यः[१]।

७. अत्र प्रतिगरे विप्रश्नतयः[२] त्रय इकारा ह्रस्वाश्चतुर्थः प्लुतः। एवमपरौ द्वौ चतुष्कौ। ततः किमयमिदमाहो ओ ओथा मोदैवेति प्रतिगृणाति।

२५.

१. आह्नस्यानन्तरं दधिक्राव्णो अकारिषमित्येकां शंसेत्। दाधिक्रीं शंसतीति (२०. ८) श्रुतेः। एकाग्रहणं तृचाशङ्कानिरासार्थम्।

२. सुतासो मधुमत्तमा इति तृचं। प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहद्रय इति तृचं। यो अद्रिभित् प्रथमजा ऋतावेति तृचं। अव द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठदिति तृचं। एतानि[३] पूर्वं च यदुक्तमिमा नु कमित्यारभ्य एतत्षष्ठे भवति।

३. त्वं न इन्द्रा भरेति स्तोत्रियः। तदिन्द्राव आ भरेत्यनुरूपः।

४. स्तोत्रियानुरूपादनन्तरं प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहद्रय इत्येतदेव पच्छचं सूक्तमैन्द्रं जागतं भवति। न विकल्पो ऽन्येन सह। प्र

१ C D अपोद्धतव्यः M अनपधतव्यः। २ C D om. अत्र प्रतिगरे विप्रश्नतयः। ३ M ins. तृचानि।

संहिताय स्वते स्वद्रय इति वचनं त्रिस्तावदावन्मैत्रावरुणस्येति (१०.९) श्रुतिवचनमेवंविषयमेव।

५. यो अद्रिभित्प्रथमजा ऋतावेत्येका शस्यते। सा वचनात् सूक्तस्थाने गण्यते। चत्वारि सूक्तानि ब्राह्मणाच्छंसी शंसति प्रथमे छन्दोम इति श्रुतेः।

६. एन्द्र नो गधि प्रिय इति स्तोत्रियः। एदु मध्वो मदिन्तरमित्यनुरूपः। मध्यमे छन्दोमे छन्दोमाधिकारात्। अनुरूपादनन्तरं आगतं ऐन्द्रं। नाना हि त्वा हवमाना जना इम इति। अमाचं त्वा धिषणा तित्विषे मह्यीति सद्वत्। शेषं पुरस्तादुक्तं यस्तस्तम्भेत्यादि।

७. उष्णिक्षु ब्राह्मणाच्छंसिन इति श्रुतेः। प्राथम्याद्वैश्वमननमः[1]। एतो न्विन्द्रं स्तवाम सखाय इति स्तोत्रियः। सखाय आ शिषामहीत्यनुरूपः। उत्तमे छन्दोमे छन्दोमाधिकारात्। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं आगतं। अस्य अवो नद्यः सप्त बिभ्रतीत्यस्माकमंशमुद्वा भरेभर इति निवृत्तिः। शेषमुक्तम्।

२६.

१. इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्निति स्तोत्रियः। इन्द्रमीशानमोजसेत्यनुरूपस्य प्रथमा। ये पूर्वे अस्यास्तवाहं शूरेत्येते[2] ते उत्तरे भवतो द्वितीये ऽहनि[3]। एनमयं तृचः। अग्निं दूतमित्याग्नेयत्वाद-

---

१ M ०म्बीच वै, C D om प्राथम्याद्वैश्वममनमः। २ C D M om. नवाचं शूरेत्यते। ३ C D M om. द्वितीये ऽहनि C (orig.) M भवन्त्य न।

नन्तरस्य। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं आगतं। अभि त्यं मेषं पुरुहूतमृग्मियमिति त्रयोदश। वृत्रं यदिन्द्र शवसा वधीरहिमिति वृत्रहवत्।

२. नू मर्तो दयते सनिष्यन्नित्येतत्सूक्तमच्छावाकस्यैन्द्रादनन्तरं द्वितीयचतुर्थयोरह्नोः प्रथमोत्तमयोश्च च्छन्दोमयोः शस्यम्।

३. विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचमित्येतत्सूक्तमच्छावाकस्यैन्द्रादनन्तरं तृतीयपञ्चमाष्टमेषु[1]।

४. उरुं यज्ञाय चक्रथुरु लोकमित्येतत्तृचं पर्यासात्पूर्वं भवति सर्वेष्वहःसु। सर्वग्रहणमितरेषु इत्यस्यानुवृत्तिर्मा भूत्[2]।

५. सं वां कर्मणा समिषा हिनोमीत्येष सर्वदाच्छावाकस्य पर्यासो भवति। अत्र सर्वदाग्रहणादुरुं [3]यज्ञायेत्यस्य क्वचिद्शंसनमपि। तथा च षष्ठे ऽहनि परां मात्रयेत्यत्र विनियुक्तस्य न पुनःशंसनम्।

६. श्रुधी हवं तिरश्च्या इति स्तोत्रियः। आश्रुत्कर्ण श्रुधी हवमित्यनुरूपस्तृतीये ऽहनि। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं आगतं त्यं सु मेषं महया स्वर्विदमित्यष्टौ। घौश्चिदस्यामवाँ अहेः स्वनादिति पञ्च। हवनश्रुदं रथमिति रथवत्।

७. इममिन्द्र सुतं पिबेति स्तोत्रियः। पिबा सोमं मदाय कमित्यनुरूपः चतुर्थे ऽहनि। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं आगतं। अयं भुवं वसुमः पूर्व्यस्पतिरेकादश। एता विश्वा सवना तूतुमा कृषे इति द्वे। चिताय गा अजनयमिति जातवत्।

---

[1] C D ०ष्टकेषु। [2] C D M om. इत्यस्यानुवृत्तिः। [3] A M मदा०।

८. असावि सोम इन्द्र त इति स्तोत्रियः। इममिन्द्र सुतं पिबेत्यनुरूपः पञ्चमे ऽहनि। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं आगतं। अहं हवं शृणुते पूर्व्यं वस्त्येकादश। प्र वो महे मन्दमानायान्धस इति द्वे स्याहं गवामूध:स्विति पञ्चमत्।

९. प्र व इन्द्राय वृत्रहन्तमायेत्यारण्यकपठितः स्तोत्रियः। अनुरूपो विश्वतोदावन्विश्वतो न आ भरेति षष्ठे ऽहनि। षष्ठग्रहणमुपरिष्टादिह चोद्यमानमतिरिच्यते। तस्य प्रयोजनं[1] इन्द्रमीशानमोजसेति द्वितीय एवाहनि (२६. १)। अना-रभ्यवादाशङ्का च न[2] कार्या। सर्वेष्वहःसु स्तोत्रियानुरूपवि-धानात्।

१०. एवयामरुतं[3] प्र वो मह इति यथा वृषाकपिमेव शस्त्वा ततो ऽनन्तरं। यथा वृषाकपिमिति मध्यमस्य पादस्येत्येवमाद्यति-दिश्यते (१३. १)।

११. इह मदो ओ ओ ओ३[4] ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ मदे मधोर्मदस्य मदिरस्य मदेवो३ ओ ओ३ मोदैव एवं प्रतिगृणात्यध्वर्युः प्रतीक्षितव्यः।

१२. ऋतुर्जनित्री तस्या अपस्परीति सूक्तमेवयामरुतो ऽन-न्तरं शंसेत्।

१३. तमस्य द्यावापृथिवी सचेतसेति सूक्तमृतुर्जनित्रीयानन्तरं शंसेत्।

---

1 A ins. इन्द्रं विश्वा।
2 M तु।
3 A om. एवयामरुतं।
4 C adds one ओ more.

१४. विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचमिति सूक्तं तमस्य द्यावापृथिवी इति शस्त्वा।

१५. प्र वः पान्तमन्धसो धिया यत इति सूक्तं विष्णोर्नुकीयादनन्तरं शंसेत्।

१६. प्र वः पान्तमन्धस इत्येतत्सूक्तं छन्दोमेषु च शस्यते न केवलमत्र।

१७. प्र वः पान्तमन्धस इत्येतस्य तिस्रः शंसेत् प्रथमे छन्दोमे। तुशब्दो नियमार्थः। ततो न सूक्तं विकल्प्यते।

१८. उरुं यज्ञायेत्यस्मात्तृचात्पूर्वं भवामित्रीयमुत्तरयोश्छन्दोमयोर्भवति। तत्रैव नोच्यते। षष्ठे ऽप्यहनि भवामित्रीयं कथं नाम स्यादिति। तच्च शाखान्तरादिकल्पेन प्रकरणपाठस्य[१] कारणाच्चेहापि सूचितमेव।

१९. नू मर्तो दयते सनिष्यन्निति सूक्तं। परो मात्रया तन्वा वृधानेति सूक्तं उक्तमात्मचमुद्धृत्य शस्यते। उरुं यज्ञायेत्यस्य सूक्तस्य[२] शंसनं कृत्वा न पुनरिति (26.5 Comm.)। षष्ठ इत्युपसंहारात् विष्णोर्नु कमितीतरेष्वित्यस्य[३] विशेषेणाप्युक्तं[४] भवति। ननु[५] भवत्येव नू मर्तः परो मात्रयेति। [६]सत्यम्। चोदनाक्रमेणानुरूपादनन्तरं पुनर्मा[७] भूत्।

[१] C D ॰पाठाकरणाच्चे॰; C in marg. स्य। M पाठाच। [२] A सूक्तस्य परो मात्रयेत्यस्य सूक्तस्य। [३] A ॰रेष्वेत्यवि॰, C रेष्वित्यस्य वि॰। [४] A ॰प्युक्तं जातमं च। [५] A न ननु। [६] A मात्रयेति नू मर्तस्त्विम् सति कृते विष्णोर्नु कमिति चेत्। सत्यम्। [७] A पुनर्विष्णोर्नु कमिति मा भूत्। पर्यायस्तु भवति सदासवत्वात् सम्मुतपर्यायो धोवाकरति मुतेष।

२०. यदिन्द्र चित्र मेहनेति स्तोत्रियः। यदिन्द्र ते चतस्र इति अनुरूपः। प्रथमे छन्दोमे। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं आगतं। तदस्मै नव्यमङ्गिरस्वदर्चतेत्यष्टौ। अजातशत्रुमजरा स्वर्वतीति पञ्च। भोजो मिमानो महिमानमतिरदित्यावत्।

२१. पुरां भिन्दुर्युवा कविरिति स्तोत्रियः। अस्यैव यः पूर्वस्तृचः सो ऽनुरूपः। तृतीया तु प्रथमा। उत्तरयोराम्नायक्रमः। मध्यम इति मध्यमे छन्दोमे छन्दोमाधिकारात्। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं आगतं। प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी इति चयोदश। मह इति महद्वत्।

२२. गायन्ति त्वा गायत्रिण इति स्तोत्रियः। अनन्तर एवानुरूपः। उत्तमे छन्दोमे छन्दोमाधिकारात्। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं आगतं। अर्चा दिवे बृहते शूष्यं वच इति नव। दिवश्चिदस्य वरिमा वि पप्रथ इति चतस्रः। दिव इति तदमुष्य लोकस्य रूपम्।

२७.

१. उक्थ्येषु विकार इत्यनुवर्तते। द्वितीयप्रभृतीनां पञ्चानां पार्ष्ठिकानां छन्दोमानां चोपदिष्टान्युक्थ्यानि। तान्येवेतरेषामुपदिश्यन्ते। चतुर्विंशे ऽहनि प्रथमात् छन्दोमाच्चत्तं सर्वेषां होत्रकाणां भवति। षट्त्रिंशतं मैत्रावरुणश्चतुर्विंशे शंसति चत्वारिंशतं ब्राह्म-

णाच्छंसी चतुश्चत्वारिंशतमच्छावाक इति (१०.१०) लिङ्गात्। शस्त्रग्रहणात्सकलानि स्तोत्रियानुरूपौ चानुवृत्तेः[१]। सर्वग्रहणमच्छावाकाधिकारनिवृत्त्यर्थम्।

२. यच्चतुर्णां द्वितीयप्रभृतीनां पार्ष्ठिकानां शस्त्रं तद्वशिष्टं चतुर्णामाभिप्लविकानां द्वितीयप्रभृतीनाम्।

३. तृतीयप्रभृतिभ्यः पार्ष्ठिकेभ्यः स्वरसामसु यथासङ्ख्येन शस्त्रम्।

४. अभिजिदादीनि यदि परमतेनोक्थ्यसंस्थान्यहानि कुर्युस्ततश्चातुर्विंशिकानि महैन्द्रेभ्यः आगतेभ्यः सकलान्येवोक्थ्यानि कार्याणि। अन्यसंस्थेषूक्थ्यवत्सु न्यायकल्पितानि। नैकाहिकान्युत्तरनैकाहिकवचनात्। न्यायकल्पे वृद्धसंप्रदायो लिख्यते। आगतविशेषपर्यासवैष्णवविपर्यासः[१]। वैष्णवे विपर्यासो[२] योऽग्निर्भीयोर्ध्वयज्ञायज्ञियानि[४] चतुःसूक्तान्येव। आगतपर्यासयोर्मध्ये मैत्रावरुणस्य मध्यमे द्वे आगते। ब्राह्मणाच्छंसिन उदगुतीयं योऽग्निर्भीयात् पूर्वं। अच्छावाकस्य न्यायकॢप्तमेव महाव्रतीयमहरिति वा। अपूर्ववचनस्य कृत्स्नार्थस्य पुरुषमेधीयमध्यमे प्रतिषेधार्थ आरम्भः। स हि षोडशिसंस्थो दिवसः संज्ञापकज्ञापितत्वात्। अन्यसंस्थस्य न्यायकल्पनात्।

५. अथ यदीति वचनात् अत्रापि परमतमेव। ऐकाहिकान्येव न न्यायकॢप्तानि। प्राप्तेषु पुनर्वचनात्।

---

१ C D °रूपावनुवृत्तेः। २ A वैष्णवपर्यासः। ३ C विपर्यासो M विपर्यैवो। ४ C (orig) °रध्वःज्ञाया D °र्ध्वयज्ञाय।

६ ततो ऽथ यदीत्यनुवर्तत एव। अथ यद्युत्तममाभिप्लविकमुक्थ्यं कुर्युः ततो द्वितीयस्याह्नः पार्ष्ठिकस्य यत् तृतीयसवनं होत्रकाणां होतुश्चोक्तं तदुत्तमस्याभिप्लविकस्य भवति। द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये द्वादशो ऽध्यायः समाप्तः।

अथ त्रयोदशो ऽध्यायः।

१.

१. अभिजिदादयो ऽग्निष्टोमाः स्वश्रुतावुक्थास्तेषां स्वश्रुतिं परित्यज्य किमर्थमुक्थान्युपदिष्टानीति। अत इदमाह। पूर्वकारिणश्छन्दोगा अध्वर्यवः। उत्तरकारिणो बह्वृचा इत्यर्थाद्गम्यते। न हि ग्रहग्रहणं[1] स्तोत्रस्तवनं च शस्त्रमन्तरेण परिसमाप्यते श्रुतेर्न्यायाच्च।

२. एवं तावदुपदिष्टं युज्यते कर्तुं। यदि पुनस्ते छन्दोगाध्वर्यवो ऽस्वश्रुतिकत्वानुपदिष्टं कुर्युस्ततः कथमिति। उक्त एव न्यायो यथास्तुतमनुशस्तं [2]कल्पशस्त्रैरप्युत्तरकारिभिर्भवितव्यं[3]। शाखान्तरविहिते तदा कल्प्यं[4] वा स्यात्। सूत्रारम्भयत्नात्। अत्रोदाहरणं। यदि त्रिकद्रुकीयास्वष्टाचत्वारिंशेन स्तुवता तदा रात्रिपरिशेषं च शंसति असंलोपाय ऐन्द्री त्रिष्टुब्भवति। याज्या पिबा सोमं मदत इन्द्रियायेत्युत्तरा वा महती भवति। यानि चोत्तमस्य छान्दोमिकस्य[5] निष्केवल्यसूक्तानि तानि वा शंसेत् अष्टाचत्वारिंशस्तोमसामान्यात्। पूर्वैव तु याज्या। यद्योक्थ्यमतिरिक्तं तदा कुर्युरिति भारद्वाजकानां। तत्राश्विनीभिः स्तोममतिशंसेदाश्विनीयाज्या जगत्यस्तु कर्तव्याः। सवनच्छन्दोगवशात्। तत्र त्रिषु षड्विंशतेषु या न प्रयुक्तास्ताः कार्याः। संभवे सक्तक्रियान्याय्या। आ वां रथं

१ C D om. ग्रह। २ A कल्पशास्त्रैर०। ३ D भवि०। ४ A ०विहिते तदा कल्प्यं च स्यात्। ५ C D om. स्य।

पुरुमाय्यं मनोजुवमिति दश। अबोध्यग्निर्ज्म उदेति सूर्य इति चतस्रः। अभूदिदं वयुनमो षु भूषतेति पञ्च। कः खिद्वृक्षो निष्ठितो मध्ये अर्णस इत्येका। अर्वाञ्चमद्य यय्यं नृवाहणमित्येका। एष स्य भानुरुदियर्ति युज्यत इति षट्। यदिन्द्रेण सरथं याथो अश्विनेत्येका। उभा हि दस्रा भिषजा मयोभुवेति पञ्च। यो वां परिज्मा सुवृदश्विना रथ इति पञ्च। भुज्युमंहसः पिपृथो निरश्विनेत्येका। एता वा याज्याः। अर्वाञ्चमद्य यय्यं नृवाहणमिति याज्या। उत स्या वां मधुमन्मक्षिकारपदिति वा महती।

३. इष्टीनां अभ्यंतादिनि[१] क्रियमाणे हविषां यागकर्मण दैवते शब्दे सगुणनिर्गुणे उच्चैरुपांशुतायां च मन्त्रादेः शब्दस्य। एतेष्वध्वर्युमनुविदधीत। तदुक्तं कुर्यादात्मीयमुपदिष्टमप्युपेक्षेत। यजमानो ऽन्यो वाध्वर्युबलादस्य।

४. स्तोत्रियादिषु च्छन्दोगमनुविदधीत। उपदिष्टमप्यात्मीयं नाद्रियेत तत्प्राधान्यात्।

५. छन्दोगानुविधानस्यायमपवादः। अत्रोदाहरणं। सुरूपकृत्नुमूतये सुदुघामिव गोदुहे जुहुमसाऽ इविड्वाऽ इविड्वाऽ इविड्वाऽ[२]।

६. पूर्वपक्षमादरे[३] प्राप्ते विशेषे ऽनुविधानं। कर्मणां विपर्यासमनुविदध्यादेव।

७. येन स्तुवानि इत्यंश इमौत्येवमादिको न्यूङ्खनीयः पादो

[१] °D शान्तानि क्रि॰ C in marg. एतावच्च। तेषां परि।
[२] A om. इवि डुवाऽ।   [३] A °मादरे।

विकर्षेण पूर्येत। ततस्तस्य विकर्षस्य द्वितीयं भागं गणयित्वा न्यूङ्खनीयं संपादयेत्। तथा निष्ठिग्यः पुत्रमा च्यावयोतय इति। संख्यानमात्रमेव विकर्षस्यात्र विधीयते। न तु विक्लृष्टप्रयोगः। ननु न्यूङ्खाधिकार एवास्य विधानं युक्तं। उच्यते। इह विधानस्यैतत्प्रयोजनं न्यूङ्खनीयपादव्यतिरेकेणान्यत्र न्यूङ्खने पादे छन्दोगैर्विकृष्टे तदनुविधानाधिकारात् विकर्षप्रयोगेणापि पादपूरणं यथा स्यादिति। अत्रोदाहरणं। मा नो अज्ञाता वृजना दुराध्य इति।

८. अयं च न्यूङ्खसंबन्धो विशेषः प्रसङ्गादिहोच्यते[1]। न्यूङ्खनीयात्स्वरादूर्ध्वं यानि समानि छन्दोमानानि तेनैव स्वरेण तुल्यं छन्दोमानं कुर्वन्ति। तदङ्गानीत्यर्थः। तानि लुप्येरन् अदर्शनं[2] तेषां कार्यमित्युक्तं भवति। व्यञ्जनग्रहणादनुस्वारस्य लोपो भवति। अस्योदाहरणं। चतुर्थे ऽहनि न्यूङ्खे प्रातरनुवाके तपूंष्यग्ने जुह्वा पतङ्गानिति।

२.

१. अथ यदि पशुरानीतो ऽनुपाकृतो म्रियेतलिंग्भ्यस्तं कारयेदिति श्रुतेः। पशुत्विग्भ्य एव तत्प्रकृतत्वात्।

२. यद्युपाकृतः पशुः कम्पते तत आज्याहुतिं होता जुहुयात् यस्मात्कोषादेपिष्ठा इत्येवमादिना मन्त्रेण।

३. उपाकृते वाश्यमाने यस्मात्कोषादाश्रिष्ठास्ततो न इत्येवमादिना मन्त्रेणाज्याहुतिं जुहुयात्।

---

१. A विशेषप्र॰। ; २ C in marg. यथोन्यथाभावः।

४. पलायितुं प्रवृत्ते ।

५. उपाकृते पशावुपविष्टे ।

६. यस्माद्भीषा संशमा ततो न इत्येवमादिना मन्त्रेणाज्याहुतिं जुहुयात् । उपाकृते स्वयंमृते पशौ ।

७. यद्रूपः यद्देवत्यो पशुः पूर्वः । पशुशब्दे ऽनुवर्तमाने पुनःपशुशब्दात् प्राज्ञापशुस्त्वयेतन्नैमित्तिकं न वेपमानाद्याज्याहुतयः ।

८. उपाकृतस्य मृतस्यायं विनियोगो वचनात् ।

३.

१. प्रवृत्तेषु प्रयाजेषु मृते पशौ तेनैव संस्थाप्यं कर्म । यदि त्वपेक्षयैवाप्रिया प्रीतः स्यात्तेनैव प्रचरेयुरिति या स्थितिरिति श्रुतेः (१८. १२) ।

२. अवदाने जिह्वादौ नष्टे अनुपलभ्यमाने । दुष्टे अग्निभक्षणायोग्ये । विमथिते । उपलभ्यमाने[1] एवाप्राप्ये भ्रंशिते वाज्यं प्रतिनिदध्यात् । इति प्रतिनिधेयनियमः ।

३. पूर्वसूत्रस्यैकदेशस्यायमपवादः । हृदयस्य नाशे ऽन्यमालभेत । न तु दुष्टविमथितयोः । तत्र हि आज्यं प्रतिनिधानमेव । अन्यवचनात्[2] पूर्वस्योपलक्षणं वक्तुं छागमिति । आलभेत प्रतिनिदध्यादित्यर्थः । प्रतिनिध्यधिकारादालभतिः[3] प्रतिनिध्यर्थः । अतो नाग्निप्रणयनादीनामावृत्तिः । वपापशुपुरोडाशयोर्न पुनःक्रिया

---

१ C ०लभ्यमाना ।　　२ A वाक्यवचनात् ।
३ A आलभति, C D ०भर्ति ।

क्षतत्वात्[१]। सर्वेषामवदानानां परित्यागो भारद्वाजवचनात्। अभिगोरावृत्तिः संग्रामगत्वात् उपप्रैषस्य च तादर्थ्यात्। मनोतापर्यग्निकरणानामावृत्तिः। संनिपातात्।

४. यदीक्षेत यजमानो ये मे पशुप्रध्वंसितारस्त त आर्तिं प्राप्नुयुरिति ततः कुविदङ्ग[२] यवमन्तो यवं चिदित्यनेन मन्त्रेणाग्नीध्रीये आज्याहुतिं जुहुयात्। होता च कुर्यादनादिष्टमिति परिभाषितत्वात्।

५. अष्टापद्यां गर्भिण्यामित्यर्थः। वशायामनूबन्ध्यायामिति विशिष्टचोदना। चोदितायामष्टापद्यां सत्यामेतद्गर्भस्य[३] लघो वपारूपं फलीकरणानां फालीकरणान्। फलीकरणा मध्यमास्तच्चुलास्ते हि स्वविष्टाग्फलीकुर्वन्ति तेषां ये फालीकरणा अवकणा[४] इति प्रसिद्धास्तान्गर्भं च। इतिशब्दस्य स्वार्थे। शामित्रेऽग्नौ अपचितेतरस्य वपाप्रधानस्विष्टकृदादेराहुतिजातस्य वषट्कारेषु वपास्‍वुपजुहुयात्।

४.

१. अनपवृक्ते यूपकर्मणि स्वरुहोमे यदि यूपविरोहणं स्यात्तत्‍त्वाष्ट्रं बहुरूपमनेकवर्णं पशुमालभेत। पशुबन्धं कुर्यादित्यर्थः। अपवर्गणेऽन्यस्मिन्नहनि स्वरुहोमस्योर्ध्वं स्वरुहोमकालादिरोहणे उत्तरे पशावन्वायातनम्।

---

१ A तत्क्ष०। २ A ins होता।
३ A एतदगर्भस्य, C च तदगर्भस्य, D च तद्गर्भस्य। ४ D अवकषा M om.

२. वपायाः पुरोडाशस्य पशोः पुरोनुवाक्या यथासङ्ख्येन।

३. प्र सू महे सुशरणाय मेधामिति वपाया याज्या। प्रथमभाजं यशसं वयोधामिति पुरोडाशस्य याज्या देव त्वष्टरिति पशोर्याज्या।

५.

१. क्रियमाणकर्मश्रवणगोचरे देवयजनान्तर्ये विद्विषाणयोर्यजमानयोः सुत्ययोरङ्गयोः संनिपातः। एककालोपनिपातः पदार्थानां। तं संसव इत्याचक्षते याज्ञिकाः।

२. इतरापेक्षं[1] पूर्वत्वम्।

३. याः काश्चिदाहुतीः।

४. प्रातःसवनादावाज्याहुतीर्जुहोति संवेशायेत्येवमादिना मन्त्रेण।

५. माध्यन्दिने सवने एतावान्मन्त्रविकारः।

६. त्रिष्टुभे जगत्या इति नोक्तमदित्यर्थं ककारस्य।

७. इतरयज्ञकारिणमध्वर्युमितरो ऽध्वर्युर्मन्तमिच्छन्प्राजापत्याभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः प्रातःसवने आज्याहुतीर्जुहुयात्। अस्मामिसो ऽपि वचःफलवचनात्[2]।

८. होतारं मन्तमिच्छन् होता माध्यन्दिने सवने प्राजापत्याभिस्तिसृभिराज्याहुतीर्जुहुयात्।

---

१ C, D °पेक्षम्।　　२ A वचः फलं च वचनात्।

९. उद्गातारं मृतमिच्छन् तृतीयसवने उद्गाता प्राजापत्याभिस्तिसृभिराज्याहुतीर्जुहुयात् ।

१०. ब्रह्माणं मृतमिच्छन् प्राजापत्याभिस्तिसृभिस्तिस्र आज्याहुतीरनुसवनं ब्रह्मा जुहुयात् ।

११. यजमानं मृतमिच्छन् प्राजापत्याभिस्तिसृभिस्तिस्र आज्याहुतीरनुसवनं यजमानो जुहुयात् ।

१२. सर्वानितरानृत्विज इतरयज्ञस्थान् मृतानिच्छन्तः सयजमानकान् सर्वे सयजमानकाः[1] । प्राजापत्याभिस्तिसृभिस्तिस्र आज्याहुतीरनुसवनं जुहुयुः ।

१३. संसवे उभे बृहद्रथन्तरे कुर्यादिति वचनात् । संसवापन्नाः कुर्युः ।

१४. आभीकादीनां साम्नामुपदेशः । एतेषु सत्सु कयाशुभीयादीनि कथं नाम स्युरिति ।

१५. कया शुभा सवयसः सनीळा इति मरुत्वतीयं भवति । प्रक्रान्तनिवृत्त्यर्थं मरुत्वतीयादीनां ग्रहणम् ।

१६. यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति ।

१७. समाप्ने वर्ष इति ।

१८. यदि प्रथमाः संस्थापयेयुरितरे तत उत्तरां संस्थां कुर्यात् । अग्निष्टोमे प्रक्रान्ते उक्थ्यादिकम् ।

---

१ A inserts between स and यजमानकाः the following passage: पूर्वे प्रातरनुवाकमिति संसवदोषनिवृत्त्यर्थं । प्रथमारम्भकाः परेषां वदनात् पूर्वप्रातरनुवाकारम्भकास्तःप्रवृत्तौ विदितवत्स्विन् होतारः प्रातरनुवाकारम्भं करिष्यतीति मत्वा ततः पूर्वमेवमत्वानिति प्रातरनुवाकारम्भं कृत्वा समापनकालात् पूर्वमेव समापयेयुः ।

१९. तस्यैवाग्नौ ऽभ्यासेन विराजकरणम्[1]। विशेषणानुपदे-शादन्यः सोमः क्रेतव्यो ऽपरक्रतुत्वात्। तत्रानुक्रयणाप्यायनप्रणयनानि सांनिपातिकानि कर्तव्यानि सर्वौपाख्यकृतत्वात्। सोमस्यैव केवलस्य प्रणयनं। तत्राग्नेयीरुप प्रियमिति चोद्धरेत्[2]। यथासवनविधि पश्चावाग्नीध्रप्रणयने[3] सोमो जिगाति गातुविदित्येवमादिनां प्राक्प-रिधानीयायाः उद्धारः। तत्र चाग्नीध्रसमीप एव परिधानं प्राङ्मुख-स्यार्थस्य परिसमाप्तत्वात्। एवमिहापि यावदर्थं कर्म। नैवाचाव-गेयधर्मो भवति निमित्ते कर्मान्तरत्वात्। आग्निर्या निर्वचनमेव समाप्युपेक्षितत्वात्। समिष्टयजुरन्तं च पूर्वपूर्वमपरक्रतुत्वात्[4]।

२०. संस्रवधर्मरहितं प्रक्रान्तशब्दाभिधायकमपरभ्यासेनापर-क्रतुं मुख्यद्रव्याभावे प्रतिनिध्यनुष्ठेये संस्रवाहनि तस्याभ्यासः तादृश-स्यैवाभ्यासो न युज्यते। प्रतिनिधौ तत्कालादिति न्यायात्। तेन पूतीकैरनुष्ठीयमाने संस्रवाहनि तस्याभ्यासः सोमेनैव न पूतिकैः।

२१. वाशब्दः पक्षान्तरे। तस्यामग्निष्टोमादिकायां संकल्पितायां संस्थायां भूयसीः संकल्पितयज्ञचोदिताभ्यो बहुतरा दक्षिणा दद्यात्।

२२. स्रवन्त्यो वा विहरन्ति। स्रवन्त्य आपो नदीतडागादिस्थाः संस्रवन्त्यो विहरन्ति। विच्छिन्दन्तीत्यर्थः। वायुर्वान्तरावती विहर-त्याकाशस्येति वा संस्थानं भावयेत्। चकारः सर्वत्र विद्विषाणानां-मित्यस्य प्रापणार्थः।

———

१ A G D M •राजं क•। २ C M रे•। ३ A यथासवनविधि• M यथा स.स विधिवप•, C D यथासवि•। ४ C पूर्वं, D om· once पूर्वं।

६.

१. क्रीत इति विशेषणादक्रीतापहारे चोदितकालस्यातिनयनमपि[1]। सोममात्रे सर्वास्ववस्थासु करिष्यमाणप्रयोजने। अपहृत इत्यपशब्दाददृश्यमाने विनाप्यपहरणेन। अमेध्यसंसृष्टे[2] तु शक्ये अमेध्यापनयने शुद्धिः कार्या।

यावन्नापैत्यमेध्याक्ताद्गन्धो लेपश्च तत्कृतः।
तावन्मृद्वारि वादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु॥ इति

सर्ववचनात्। अभिषुतेषु दुष्टे परित्यागो ऽपहृतवच्च कर्म। अन्यमाहृत्येत्यन्यस्याहरणमात्रम्। न क्रयः। अभिषुणुयादिति प्रागभिषवात्क्रीतापहृतस्य लब्धस्यापि तेन सह समुच्चयः। उभयोः संस्कृतत्वात्।

२. सोमाहरणशालिने मूल्यंनिरपेक्षयापि सोमविक्रयिणे वा मूल्यार्थिने किंचिद्दद्यात्। न तु शास्त्रीयम्।

३. यजेतेति वाक्यशेषः। अभिषुणुयादिति यागचोदनानुवर्तत एव। अनुपलभ्यमाने सोमे पूतीकादीनभिषुत्य यजेत्[3]। पूतीका रोहिततृणायाणि[4]। अर्जुनो ऽपि तृणजातिरेव। तत्पुष्पाण्यपि शुक्लानि।

४. तृणानां पूर्वोक्तानां यागसाधनानामभिषुतानामयं संस्कारः। प्रतिदुहा क्षीरेण सद्योदुग्धेन प्रातःसवने श्रीणीयात्॰। मिश्रयेत्। शृतेन हतातञ्चनेन माध्यन्दिने श्रीणीयात्। दध्ना तृतीयसवने।

---

१ All MSS. कालाया॰ or कालाय्या॰। २ A ॰सृष्टे तु शब्दे
३ A वा यजेत। ४ M रोहिंष॰, C रोहिष॰(?) D रोहिष॰।

५. एका स्त्रीगौर्देया। दक्षिणाग्रहणात् प्राकृतस्य दाक्षिण्यस्य निवृत्तिः। अवभृथादुदेत्य तदन्तं कृत्वा पुनर्दीक्षेत तादृशेनैव कल्पेन।

६. तत्र तस्मिन् पुनर्यज्ञे प्रकाम्यक्रतुदक्षिणा दद्यात्। पुनर्यज्ञो ह्येष तत्र क्रतुप्रायश्चित्तिरिति[1] शतपथश्रुतेः (४.५.१०.६)। एकस्यामपि त्वाकृतौ पूतीकादिभिः कृतायामेतत्प्रायश्चित्तम्। अनेकयागाभ्यस्ते ह्येतदेकमपूर्वं सोमेन यजेतेति चोदनैक्यात्।

७. दुष्टे ऽपि कुर्यादिति वाक्यशेषः।

८. सोमाभावे पूतीकादि यदुक्तं तत्र द्रव्यनाभावे। पञ्च गा दक्षिणां दद्यादित्ययं विशेषः। शेषं पूर्ववत्।

७.

१. प्रातःसवनात्सोमो ऽतिरिच्येत। ततो वक्ष्यमाणं कर्म।

२. अस्ति सोमो अयं सुत इति स्तोत्रियः। आम्नायक्रमेण उत्तरो ऽनुरूपः। स्तोत्रग्रहणं पूर्वत्राधिकारविच्छेदात्।

३. वक्ष्यमाणाभिरन्याभिश्चैवंदेवताभिः[2] ऐन्द्र स्तोत्रियानुरूपाभ्यां स्तोमातिशंसनम्। ऐन्द्रावैष्णवीभिरिति सप्तार्थे तृतीया।

४. विष्णोः कर्माणि पश्यतेति नैघण्टुके [3]ऐन्द्रावैष्णव्युक्ता। अन्यथाप्येवं स्वरूपस्य परिग्रहः। कथं नाम स्यादिति।

५. इन्द्रमिद्गाथिनो बृहत्सूक्तम्। अतो देवा अवन्तु न इति तृचः एताः सूक्तासंभवात्[4]।

---

१ A om. क्रतु°। २ C D °भिस्त्वेवंदेवताभिः। ३ A ins. ऐन्द्र। ४ A सूक्तार्थं°।

६. अतो देवा अवन्तु न इत्येतस्य सप्तचस्योत्तमया परिधाय विष्णोः कर्माणि पश्यतेत्येतया यजति।

८.

१. वक्ष्यमाणं कर्म। सोमाधिकारो होतृग्रहणं चानुवर्तते।

२. बण्महाँ असि सूर्येति स्तोत्रियः प्रगाथः। उत्तरो ऽनुरूपः।

३. त्रिष्टुबर्थं वचनम्। अस्येदु मातुः सवनेषु सद्य इत्येका। दिवो न तुभ्यमन्विन्द्र सत्रेत्येका। सं वां कर्मणा समिषा हिनोमीत्यष्टौ। उरुं यज्ञाय चक्रथुरु लोकमिति तिस्रः। सूक्तमेव गायत्र्यः। एताः ऋचिवत्। अर्यमा वरुणश्चेति पन्थामित्येका। वर्धान्यं विश्वे मरुतः सजोषाः। प्रोतये वरुणं मित्रमिन्द्रमित्येते विकल्पिते।

४. या विश्वासां जनितारा मतीनामिति यद्वा इन्द्राविष्णू तत्पनयाय्यं वामित्येतयोरन्यतरा[1]।

९.

१. यथा पूर्वयोः सवनयोः शस्त्रं तथेहापि द्रष्टव्यम्। आग्निमारुतादतिरिक्त इति विशेषारम्भात्।

२. प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामेति स्तोत्रियः। प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येणेत्यनुरूपः।

---

१ C. D अन्या।

३. जगत्यर्थ आरम्भः। प्र वः पान्तमन्धसो धियायत इति तिस्रः सूक्तं वा। आ यो विवाय सचथाय दैव्य इत्येका। सखे विष्णो वितरं वि क्रमस्वेत्येका। तमस्य विष्णुर्महिमानमोजसेत्येका सूक्तं वा। महल्लिङ्गान् परित्यजेदन्यांश्च।

४. त्वेषमित्था समरणं शिमीवतोरिति।

१०.

१. सोम इति वर्तत एव। आश्विनं शस्त्रं समाख्यानात्। तस्मात्सोमे ऽतिरिक्ते वक्ष्यमाणं शस्त्रम्।

२. अत्र स्तोत्रियानुरूपौ प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट प्र तद्विष्णुरिति तृतीयसवनत्वाविशेषात्[1]। सोमातिशंसनायाश्विन्यः[2] प्रचुरा एव।

३. अविशेषाद्या काचित्।

४. पर्यायैरस्तुते यद्यादित्य उदियात्ततः पञ्चभिः स्तोमैः पञ्चकैः स्तोमैर्होत्रकेभ्य इति तादर्थ्ये चतुर्थी। स्तुवते छन्दोगाः।

५. आदितो ऽवच्छेद इति न्यायात्[3] आद्ये द्वे ऋचौ। जागतामामिति नोक्तं त्रिष्टुप्परिहारार्थम्। ततो मा धुरिन्द्र नामा देवतेत्युद्धार्या।

६. कर्तव्या इति वाक्यशेषः। अशस्त्रापि चतुर्दशी त्रयोदश्या परिधानं नित्या इति वचनात्।

---

१ C D ०त्वाविशेषात्, A M ०त्वादिविशेषात्। २ A सोमातिशंसे तु नायाश्वि०। ३ A नायात्।

७. छन्दोगाः स्तुवते तथैव शस्त्रम्।

८. होत्रे वा प्रथमानां स्तोत्रीणां कृत्स्नंभवति। तथैव[1] शस्त्रम्।

९. कृत्स्नस्तवनशंसने कर्तव्ये।

१०. कृत्स्नस्तवनं शंसनं च।

११. आश्विनमप्येतावत्परिमाणमभिव्योषे कार्यम्।

शतानि त्रीणि षष्ट्या च[2] व्युष्टायामाश्विनं भवेत्।
प्रत्यक्षाणामृचां नात्र बृहतीनां च संपदा ॥१॥
प्रतिपत्त्रिर्नवोपेत्यग्निमीळे पुरो नव।
ता राजाना चतस्रस्तु ज्ञेया अग्ने कदाचन ॥२॥
यो मर्त्येष्विति चैका स्यादगन्मेति तृचः स्मृतः।
प्रगाथो ऽग्ने विवस्वत्यादृच एव ककुप्स्मृतः ॥३॥
एते द्वे अयमग्निः षट् त्वामग्ने द्वे तृचं पुरु।
सप्त वेदिषदे ज्ञेयास्तृचे मेति[3] जनस्य च[4] ॥४॥
अग्निं तं दश तिस्रः कः पञ्च चोत सखासीति।
उषो भद्रोभ॰ सूक्तमेकोपो रुरुचे तथा ॥५॥
प्रति स्तोमेभिरुषसं सूक्तमुषो यदद्य द्वे।
उषस्तच्चित्र एता उ चतस्रः स्युर्महे दश ॥६॥
अश्विना यज्वरीरिषस्तिस्र एका न यत्परः।
दूरादिहेव षट्त्रिंशदुदीराथां दशाष्टौ च ॥७॥
आ मे हवं नवैका नः को वामद्य चतस्रस्तु।

---

१ A तथैव। २ A षष्ठा, C षष्ठ्या, M षष्ठानि। ३ C ॰स्तृचे मेति, A स्तृचमेति।
४ A जनस्य चट्।

एका भात्यग्निरुषसां नासत्याभ्यां सूक्तं तथा ॥८॥
का राधद्वेव मध्वस्तु सूक्ते सूक्ते युवोस्तथा।
तं युञ्जाथां नवा मे स्वं नासत्या पञ्चपञ्च[१] ॥९॥
युवोरु षू रथं चिच्चिद्देका तिस्रः समानमु।
नव प्रति प्रियतमं तुभ्यं सूर्यादि यत्परम् ॥१०॥
प्रकृभियेत (?)[२] ता ज्ञेया गायत्र्येकोष्णिहा परे[३]।
अनुष्टुबुष्णिहौ च द्वे बृहत्युष्णिगनुष्टुभः[४] ॥११॥

११.

१. सत्रे गणयज्ञे वा। यदि दीक्षितो म्रियेत कथं स्यादित्यत आह।

२. दग्ध्वा निर्मन्थ्येन शामित्राद्वा आहृतेन लौकिकेन वा शालान्तरात्। अस्थीन्युपनह्य ततः पुत्रं[५] भ्रातरं वा दीक्षयित्वा सांनिपातिकैः संस्तुतं तेन सह यजेरन्।

३. पुत्रं भ्रातरं वा दीक्षयित्वा सह यजेरन्नित्येतन्निरासेन[६] कल्पा... ...दासम्बद्धात्[७]। दग्ध्वास्थीन्युपनह्येत्येतदस्मिन्नपि पक्षे भवत्येव। अभिषुत्य सोमं राजानमगृहीत्वा ग्रहान्दक्षिणापरस्यां वेदिश्रोण्यां यजमानास्थिकुम्भं निधाय तस्मिन्देशे दक्षिणापरवेदिश्रोण्या देशे छन्दोगाः सार्पराज्ञीभिरायं गौरित्येताभिः परा-

---

१ C in marg. सो सोमेतादशाहो चाध्वयं सूतः। २ C D प्रकृभीयत। ३ A परो।
४ C D उष्णिक्त्रिष्टुभः। C in marg. चित्रं देवानामित्यादि याज्यान्तं प्रकृतिवदित्यर्थः।
५ C सुत्। ६ C D M निरासेन। ७ C D M ॰दाद्समसम्बद्धात्।

चीभिरनावृत्ताभिः स्तुवते। तत्र दक्षिणतो ब्रह्मा मैत्रावरुणश्चोपविश्य स्तोत्रप्रसवं कुर्याताम्।

४. मार्जालीयसंनिधौ वा अस्थिकुम्भं निधाय सापराचीभिः पराचीभिः स्तुवते।

५. यजमानास्त्रिः प्रसव्यं प्रदक्षिणं मार्जालीयं परियन्ति घ्नन्ति सव्यानूरूनपाघ्नानास्ताडयन्ति[1]। सव्यैरेव पाणिभिः।

६. आद्यं गौरिति स्तोत्रदेश[2] एव प्राचीनावीती दक्षिणामुख इति शाखान्तरात्। निगदेदिति नैकस्वर्यं न गणधर्मः।

७. असंमितमपरिमितं न्यूनमतिरिक्तं वा। न प्रमाणाद्भूयः। अपरिमितेष्टके[3] ऽग्नौ श्रुतिदर्शनादेवरे[4] च यथा नवम्यां यथेति(?)।

८. नियमतो ऽस्मिन्नहनि भवन्ति।

९. मरणात्संवत्सरे ऽस्थीनि याजयेयुरितरे यजमानाः। अस्थिमतो याजयेयुरिति केचिदाहुः।

१०. स्तोत्रेस्तोत्रे स्तूयमाने स्तोत्रसंनिधाने ऽस्थिकुम्भं निदध्युः।

११. तदीथा...

१२.

१. कलशो द्रोणकलशः। पूर्वपदलोपेन। तस्मिन् दीर्घे सोमनाम्ने सतीति[5] शाखान्तरात्। नैमित्तिकमुच्यते।

---

१ C D om. ताडयन्ति। २ A स्तोत्रशेष। ३ A चपरिमिते इष्टके। ४ D श्रुतिदर्शनादिति वैवरेच। यथा नवाम्या यथेति। C like D, M ०दर्शनादिवैवरेच। यथा नवाम्यायथेति; in marg. ?। ५ A om. इति।

२. विधुं दद्राणं समने बहूनामित्यस्यां वषट्कारनिधनेन साम्ना[1] पृष्ठं ब्राह्मणाच्छंसिने स्तुवते छन्दोगाः। स एव स्तोत्रियः कार्यः।

३. महत्तन्नाम गुह्यं पुरुस्पृगिति। पूर्वो ऽनुरूपः शंसितव्यस्ततः स्तोत्रिय इति। संदेहो मा भूदिति वचनम्।

४. ग्राव्णीत्येकवचनमविवक्षितं। किं तत्र भवतीत्यत आह।

५. स्तवनाधीनत्वाच्छंसनस्येति सूत्रारम्भः।

६. अस्यैवोत्तरो ऽनुरूपो मह उग्राय तवसे सुवृक्तिमिति। यदि पुनः कलशदरणं ग्रावदरणं चोभे भवेतां ततः पूर्वदौर्बल्यं न्याय्यम्।

७. उभयोरपि ग्रावदरणकलशदरणयोः।

८. त्रिष्टुप् माध्यन्दिनत्वात्।

९. अभ्युन्नीतं नाराशंसमन्तःपरिधि भस्मनि जुहुयात् हुताहुतस्येत्येवमादिना मन्त्रेण।

१०. शुष्के[2] नाराशंसे वक्ष्यमाणकं विध्यपराधे नैमित्तिकम्।

११. यं ग्रहं अघन्यं स्तीयात्तस्यास्यमर्धार्धमुपवाते नाराशंसे सोमचमसे ऽवनयेत्प्रजापतये स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण।

१२. दुष्टं सोममविशेषात् नाराशंसमन्यं वा प्राजापत्याभिर्हिरण्यगर्भ इत्याद्याभिस्तिसृभिरध्वर्युमन्त्राम्नेन [3]प्रतिमन्त्रमुत्तरार्धपूर्वार्धे उपरवाख्ये अवटे ऽवनयेत्।

१३. यस्याभिषुतस्य सोमस्योपरिष्टादववर्षणं भवति तस्य भक्षणकाले यथाप्राप्तं मन्त्रमपनीय मन्त्रान्तरेणेन्दुरिन्द्रमित्यादिना

१ A साम्नो। २ A शुक्रे। ३ A inserts प्रतिमन्त्राम्नेन।

भक्षणं कुर्यात्। कृत्स्नं वेदमनृतमस्याद्यमित्यादेश्च ध्यानं युगपत् कार्यम्।

१४. हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्यनेन मन्त्रेणाज्याहुतिं जुहुयादस्य चमसो ऽभ्युपाहृतः।

१५. उत्तरग्निवावच्छाद्येति[1] (?) छन्दोगानां। तेन वान्येन वावच्छाद्य सदसो निर्हरेदभ्युपाहृतं चमसम्[2]।

१६. य ऋते चिदभिश्रिष इत्यनेन तृचेन महावीराख्यं[3] भिन्नपात्रमनुमन्त्र्य तत आहुतीर्जुहुयात्। निर्हरेत्कर्मानादिष्टत्वात्[4]।

१७. त्रयस्त्रिंशत्तन्तव इत्येवमादिना देवानित्येवमन्तेन मन्त्रेणैकाम्। द्वितीयां यज्ञस्य दोहो वितत इत्यादिना स्वाहाकारान्तेन मन्त्रेणैते आज्याहुती होता जुहोति। चशब्दादध्वर्युश्च। शाखान्तरोक्ता।

१३.

१. यदीति वचनान्निमित्तं न स्वयमुत्पाद्यम्। सत्राय दीक्षितः सत्रार्थं दीक्षादिषु प्रवृत्तक्रियः। अथशब्दाद्दृढबुद्धिरपि कथंचित्साम्युच्छिद्येदपरिसमाप्तसत्रस्य तदनुष्ठानभङ्गो भवेत्। ततः सोममपभज्य सोमं विभज्य राजानं प्रधानद्रव्यत्वेन ऋत्विभिरङ्गीकृतं क्रीतमक्रीतं वा विश्वजितातिरात्रेण यजेत सर्वस्तोमेन सर्वपृष्ठेन सर्ववेदसदक्षिणेनेति विशिष्टो विश्वजिद्यागो नैमित्तिकः। सत्राङ्ग

---

१ A चि चा०। २ C निर्हरेयस्याऽभ्युपाहृतं। D निर्हरेयस्या चभ्युपा०।
३ C D महावीरपात्रं भिन्नम्। ४ A नष्टत्वात्, M ०त्कर्म नोपदि०।

चोच्यते। अनिष्टप्रथमयज्ञस्याहिताग्नेः सत्रिणः साम्युत्थाने आग्नेयीष्टिः सर्ववेदसदक्षिणा भवति। अनाहिताग्नेराग्नेयस्थकरित्येवं[1] केचिदाहुः।

२. संकल्प्यापि सत्रमकुर्वन् विश्वजितातिरात्रेण यजेत। वाशब्दो विकल्पार्थः॥

[2]उक्तो द्वादशाहः सत्रीचस्तद्धर्मातिदेशश्च केषांचिदह्नाम्। तदनन्तरं ते चेदनुपदिष्टं कुर्युरित्यनेनोपदिष्टानुपदिष्टप्रयोगेन नैमित्तिकान्युपदिष्टानि। तत्र द्वादशाहो ऽहर्गणः। अहर्गणानां च कानिचित्सत्राणि केचिदहीनाः। अस्ति तेषु धर्मभेदः। तत्र द्वादशाह उभयात्मा समाने ऽप्यहर्गणत्वे। तस्याप्यनेन विशेषेण सत्रत्वं। सत्रसंज्ञस्तु यो ऽहर्गणस्तस्य धर्मविशेषा वक्तव्यास्तानाह।

१४.

१. गृहपतिसप्तदशा होत्रादयो यथोपदिष्टाः[3] सत्रार्थमासीरन्। य ऋत्विजस्ते यजमाना गृहपतिसप्तदशाः[4] सत्रमासीरन्निति शाखान्तरश्रुतेः। आहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञा[5] दीक्षिता इत्येतदेषामेव विशेषणत्रयम्।

२. सत्रे गृहपतिरोधो[6] नास्ति। यथा साध्व्यं याजमानं च मर्यादमिति ब्राह्मणः। अशक्ये तु यौगपद्ये सति आर्त्विज्यस्यानु-

१ C D अनाहिताग्नेराहिताग्नेयुकरि (भवरि॰ ?) २ C D om. the passage beg. with उक्तो and ending with तानाह। ३ C D यथोद्दिष्टा। ४ A यजमाना। ५ A ins. इत्युक्तमनन्तरः। ६ A गृहपतीरो॰, M गृहपतिः शा॰।

रोधेन क्रिया। यथा होतुरिलोपह्वानं मयीदमिति जपश्च। तथाग्निरिष्यमिलोपह्वानं कृत्वा तस्यानुरोधेन[1] पश्चान्मयीदमिति जपः।

३. दीक्षणानुपूर्व्यं दीक्षणाक्रमः। तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षेत[2] इत्येवमादिकः। तेनानुपूर्व्येण सर्वेषां यजमानानामिदमिति याजमानमार्षेयाभिव्याहरणादि।

४. परार्थानि कर्मार्थान्यौदुम्बरीसंमानादीनि[3] तानि मुख्यः प्रधानः कुर्यात्। स च एकः कुर्यात्। तथा च कात्यायनः[4] परार्थेष्वेकः[5] कृतत्वादिति (१२. १. १४)।

५. केचिच्चाराग्नंसकल्पाः केचिन्नूनपात्कल्पाः केचिन्नूभयकल्पा[6] मन्त्रकल्पे द्वैधे[7] भूयसां यः कल्पस्तत्साधर्म्यमितरेषाम्।

६. कृतेषु दाक्षिणेष्विति सत्यमति वा[8] दक्षिणाहोमे कालावधिरयं[9]। दक्षिणापथेन दक्षिणामार्गेण। ते शालासदसी दक्षिणेनाग्नीध्रतीर्थेन कृष्णाजिनानि धून्वन्तस्त्रासयन्तो दीक्षिताः प्रतिदिनमेवं [10]जपेयुरिदमहमित्यादिकं मन्त्रम्।

७. उत्थाय परिसमाप्य सत्रमग्निष्टोमसंस्थः सहस्रदक्षिणः पृष्ठशमनीयाख्यः कार्यः। सत्रिणः सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन यजेरन्निति शाखान्तरश्रुतेः। स काममेव पृष्ठशमनीयेन यजेत कामं न यजेत (१८. २४. ३०) यदि तु यजेतैत एवास्य सत्रिण ऋत्विजः स्युरित्यारण्यके वचनात् पृथक्पृथक् पृष्ठशमनीय इत्येवावसीयते।

---

१ C D तस्यानुपरोधेन। २ A प्रथमं दीक्षित। ३ C D M समादीनि। ४ C D M कात्यायनः। A कृष्णायनः। ५ M एव instead of एक। ६ C D M om. उभयकल्पा, C (in marg.) ०भयाकृत। ७ A मन्त्रकल्पद्वैध०। ८ A om. वाहति। ९ C D M ०विधिरियं। १० A एवं मममो मध्येयुरिद०।

८. साधारणं सत्रिणामभिक्षं पृष्ठ्यशमनीयमेके मन्यन्ते। एषाब्दः श्रुत्यनुकरणः।

९. पृष्ठ्यशमनीय प्रकृतः। स केषु नित्यः केष्वनित्य इति तद्विवेकायाह। रात्रिसत्त्रेषु नित्यः पृष्ठ्यशमनीयो ऽन्येष्वनित्यः। स काममेव पृष्ठ्यशमनीयेन यजेत कामं न यजेतेति दर्शनात् आह। कीदृशानि तानि रात्रिसत्त्राण्युच्यन्ते। द्वादशाहप्रभृतीनि। कियत्पर्यन्तानि। आ चत्वारिंशद्रात्रात्। अभिविधावयमाकारः। एकोत्तराणि एकैकवृद्ध्या द्वादशरात्र इत्येवंप्रकाराणि। एकान्नपञ्चाशद्रात्र एकषष्टिरात्र इति रात्रिसत्त्रेष्वेवानुप्रवेशात् रात्रिसत्त्राख्यां लभेते। रात्रिसत्त्राणीति शालानुष्ठेयानि[१]। धर्मविशेषश्च। छान्दोग्ये संज्ञाप्रयोजनम्।

१०. व्याख्यातो द्वादशाहः प्रकृतिः सत्त्राहीनानामित्युक्तः। स यैरहोभिर्विवर्धते तानि त्रयोदशरात्रादिसंपत्त्यर्थमुदाहरिष्यामः। पृष्ठ्यशमनीयप्रसङ्गेन रात्रिसत्त्राण्युपदिदिक्षोराचार्यस्य प्रतिज्ञा।

१५.

१. एकाहार्थे महाव्रतस्येत्येवमादि यदारण्यकोक्तं तदाहरन्ति कुर्वन्ति सत्रिणः।

२. वाशब्दो विकल्पार्थः। सर्वस्तोमं वातिरात्रमेकाहार्थे आहरेयुः। सर्वस्तोमो ऽतिरात्र उत्तममहरित्यश्वमेधे यो वक्ष्यते तमाहरेयुः।

---

१ A ०ष्ठेयानि C (orig.) D सनुष्ठेयानीति।

३. सर्वस्तोमस्यातिरात्रस्य स्थानं शाखान्तरात्।

४. छन्दोहार्थं गोआयुषी आहरेयुः। के पुनस्ते गोआयुषी इत्यत आह।

५. गोआयुषी इत्येतस्यां चोदनायां द्वितीयं तृतीयं चाभिप्लविके द्वे अहनी प्रत्येतव्ये।

६. त्र्यहेणापूर्यमाणे त्रीणि प्रथमान्याभिप्लविकान्युपेयुः।

७. त्रीणि पूर्वाण्याभिप्लविकानि महाव्रतं चतुर्थमिति चतुरहार्थे।

८. आभिप्लविकानि पूर्वाणि पञ्चाहार्थे पञ्चावपेयुः।

९. अभिप्लव इति नोक्तं लाघवाभिप्रायेण।

१०. षळाभिप्लविकानि महाव्रतसप्तमानि। सप्ताहेनापूर्यमाणे सप्ताहरेयुः।

११. एतेन न्यायेन। कतमेन। यद्यदल्पसङ्ख्यं तत्तत्पूर्वं कुर्वाणास्तां सङ्ख्यां पूरयन्ति यया सङ्ख्या पूरयितव्या। यथा चतुर्विंशतिरात्रे पञ्चाहः षळहो द्वादशाह इति।

१२. एतेषां गोआयुषीप्रभृतीनां प्रायणीयं पृष्ठ्यं चान्तरेण स्थानमनुष्ठानक्रमः।

१३. एकाहार्थे महाव्रतमाहरन्तीत्युक्तं। तस्यायं स्थाननियमः। तुशब्दोऽवधारणार्थः।

१६.

१. अथशब्दो विशेषाधिकारार्थः। एतानि वक्ष्यमाणान्यहानि यथोक्तां न्यायक्लृप्तिमपवदन्ति।

२. विंशतिरात्राख्ये अभिप्लवः षळहः अभिजिद्विश्वजिच्च। एतान्यागच्छन्ति प्राक् पृष्ठ्यात्ततो दशरात्रः।

३. अभिप्लवः षळहस्ततो ऽतिरात्रस्ततो द्वावभिप्लवौ प्रथमद्वितीयौ। अबुध्रमु त्य इति वैश्वदेवं (११.९.७) षष्ठस्याह्नो द्वितीये ऽभिप्लव इत्यनेन द्वितीयेन विशेषेण द्वितीयः। एवमेतान्यूनविंशतिरहानि[1] प्रायणीयोदयनीयसहितानि एकविंशतिरात्रः पूर्वः।

४. पृष्ठ्यः षळहः स्वरसामानस्त्रयस्ततो विषुवान् तत आवृत्ताः स्वरसामानः ततस्त्रयस्त्रिंशारम्भण इति। त्रयस्त्रिंशमारम्भणं प्रथमं[2]। यच्छेषाणि पञ्च। तेनैव प्रातिलोम्यक्रमेण स एवमुच्यते त्रयस्त्रिंशारम्भणः पृष्ठ्य इति। अयं प्रायणीयोदयनीयाभ्यां सहैकविंशतिरात्र उत्तरो ऽभिधीयते। अहो ऽभिप्लवो महाव्रतं श्रुति द्वादशाहसहितानीति द्वाविंशतिरात्रे तु क्लृप्तिः। पञ्चाहो ऽभिप्लवस्य द्वादशाहसहितानीति त्रयोविंशतिरात्रे तु क्लृप्तिः।

५. इति चतुर्विंशतिरात्रः संवदामयनमित्याचक्षते। इति सूत्रच्छेदः। खण्डशस्तूच्यते। पृष्ठ्यस्य ये स्तोमास्त्रिवृदादयस्ते स्तोमा

१ C D एवमेतानि न्यून०। २ A त्रयस्त्रिंशारम्भ इति त्रयप्रथमं।

यस्य सो ऽयं पृष्ठ्यस्तोमः षलहः। स्तोमा एव न तु तानि पृष्ठानि। परिसंख्यानात्। तेनायं न्यायतो बृहद्रथन्तरपृष्ठो भवति।

६. षलहानन्तरं त्रयस्त्रिंशस्तोमकमहः षष्ठं पार्ष्ठिकमनिरुक्ताविशिष्टं कार्यम्। अष्टरतो न तद्विधीयते न षष्ठस्याङ्गो गुणविधिः। अनिरुक्तता च पूर्वकारिवशात् कार्या। एवं स्वरूपाभिधानं। तदनिरुक्तं भवतीत्यभितष्टीयं[1] देवतायाः परोक्षाभिधानेन स्वश्रुतौ (२८. ७) प्रदर्शितम्।

७. तस्य त्रयस्त्रिंशस्याङ्गः अनिरुक्तस्य कण्वरथन्तरं माध्यन्दिने छन्दोगाः कुर्वन्ति। तत्र योन्यनुशंसनं कार्यम्।

८. वचनाच्छेषं पूर्वेण तुल्यं। न तु[2] कण्वरथन्तरं तस्येति पूर्वत्र यत्नात्।

९. ततस्त्रयस्त्रिंशान्निरुक्तादनन्तरं त्रिणवस्तोमकमहः।

१०. एकविंशस्तोमं वैराजपृष्ठं चतुर्थमिति। तदेव केनचिदभेदेन[3] द्वितयुक्तम्।

११. एकविंशयोः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च।

१२. यथोक्तं पूर्वत्र तथा त्रिणवादनन्तरमेतावान्विशेषः।

१३. [4]पूर्वत्र ष्ठ्यस्तोमात्षलहादुत्तरमिह तु त्रयस्त्रिंशानिरुक्तादुत्तरमेतावान्विशेषः।

---

१ C (orig.) D अभितष्टीयं C (sec. h.) अभितष्टीय। २ C D M तत् instead of तु A यत्नात् C M °यत्नात्। ३ C D M अभेदद्वितयुक्तं।
४ A om. Sūtra 13 and gives the words from पूर्वत्र to विशिष्यते as explanation to S. 14.

१४. त्रयस्त्रिंशारम्भण इत्येतावता विशेषेण पूर्वस्मादयं विशिष्यते।

१५. ततः पञ्चाहानन्तरं त्रिवृत्स्तोमकमहर्दशरात्रिकमनिरुक्तं भवति।

१६. अनिरुक्तात्त्रिवृत्स्तोमकादनन्तरो ज्योतिष्टोमो ऽग्निष्टोमः कार्यः।

१७. इत्येतेनाहर्योगेनायं चतुर्विंशतिरात्रः संसद्रामयनाख्यः। प्राक् त्रयस्त्रिंशद्रात्रादहर्योगः परिभाषानुसारेणोच्यते। द्विरभिप्लवो महाव्रत इत्यागन्तूनि पञ्चविंशतिरात्रे गोआयुषी अभिप्लवो द्विरित्यागन्तूनि षड्विंशतिरात्रे। त्र्यहो द्विस्त्राभिप्लव इत्यागन्तूनि सप्तविंशतिरात्रे[1]। त्र्यहो द्वावभिप्लवौ महाव्रतं चेत्यागन्तूनि अष्टाविंशतिरात्रे[2]। पञ्चाहो द्वावभिप्लवावित्यागन्तून्येकान्नत्रिंशद्रात्रे[3]। त्रिरभिप्लवा इत्यागन्तूनि त्रिंशद्रात्रे। त्रिरभिप्लवो महाव्रतं चागन्तून्येकत्रिंशद्रात्रे। गोआयुषी त्रिस्त्राभिप्लवा इत्यागन्तूनि द्वात्रिंशद्रात्रे।

१७.

१. [4]आभिप्लविकान्यहानि पञ्च त्रिरावृत्तान्युपेत्य ततो विश्वजिदतिरात्र उपेयः[5]। तत एष एवाभिप्लविकः पञ्चाहस्ततो दशरात्र

---

१ A पञ्चविंशति॰। २ A एकविंशरात्रे न्यष्टाविंशति॰।
३ A एकविंशद्रात्रे। ४ A ins. इति। ५ C D उपेयाः।

इत्येतेनाहर्योगेन त्रयस्त्रिंशद्रात्राख्यो ऽतिरात्रसत्त्रविशेषः[1]। प्राक् सप्तत्रिंशद्रात्रादहर्योग उच्यते। पारिभाषिक एव। त्रीण्यभिप्लविकानि त्र्यहश्चाभिप्लवा महाव्रतं चेत्यागन्तूनि चतुस्त्रिंशद्रात्रे। पञ्चाहश्चाभिप्लवास्त्रय इत्यागन्तूनि पञ्चत्रिंशद्रात्रे। चत्वारो ऽभिप्लवा आगन्तुत्वेन षट्त्रिंशद्रात्रे।

२. चतुर्विंशमहस्ततो ऽभिप्लवः षलहस्ततः पृष्ठ्यः षलहस्ततो नवाहो नवरात्रो यो वक्ष्यते। अभिजित्स्वरसामानो विषुवानावृत्ताः स्वरसामानो विश्वजिच्चेति। अत्रापि तेष्वेवाभीवर्तान्वायतनं संवत्सरसंमित इति वचनात्। ततो गोआयुषी। तदनन्तरो दशरात्रस्ततो महाव्रतमित्येष सप्तत्रिंशद्रात्रः। त्रयाणामहर्योग उच्यते। परिभाषान्यायेन गोआयुषी चतुरावृत्तो ऽभिप्लव इत्यागन्तून्यष्टत्रिंशद्रात्रे। अहश्चतुरावृत्तो ऽभिप्लव इत्यागन्तून्येकान्नचत्वारिंशद्रात्रे[2]। अहश्चतुरावृत्तो ऽभिप्लवो महाव्रतं चेत्यागन्तूनि चत्वारिंशद्रात्रे।

३. संवत्सरसंमित इति सूत्रान्तः। खण्डशस्तु व्याख्या क्रियते। चतुर्विंशाख्यमहस्तत्त्रयो ऽभिप्लवास्ततो नवरात्रो वक्ष्यमाणकः।

४. अभिजिदादयो यथादिष्टक्रमसमुचिता नव।

५. संज्ञाकरणं शास्त्रसंव्यवहारार्थम्। अभितो[3] नवरात्रं (१३. १८. २) चेत्येवमादयो ऽपदेशाः।

६. अभिप्लवो नवरात्रानन्तरम्। गोआयुषी अभिप्लवानन्तरम्। दशरात्रो गोआयुर्भ्यामनन्तरं महाव्रतं दशरात्रानन्तरम्।

---

१ A रात्रिसत्त्रवि॰ C D ऽतिरात्रिसत्त्रवि॰ M ऽतिरात्रविशेषः।

२ A चतुर्त्रिंशद्रात्रे। ३ A C D अभिजितो।

७. चतुर्विंशं चयो ऽभिप्लवा इत्यारभ्य य उक्तो ऽयावेकादश-पञ्चाशद्रात्रो ज्ञेयः।

८. संवत्सरसत्त्रेण तुल्यतामापादितः। संवत्सरसत्त्रधर्मैर्युक्त इत्यर्थः। तत्र उच्यन्ते दीक्षासङ्ख्याकालविशेषाः। अथप्रसु त्य इत्येवमाद्यस्य वैश्वदेवविशेषा अनारभ्यवादसिद्धाः[१]। अभीवर्ताम्नायातनं विषुवति अग्न्यसामाभिप्लवस्याम्वहमावृत्तिः। यज्ञागाराणां दाह-विकल्पः[२]। अनूबन्ध्यावपान्ते (का० १३. ४. ६) वपनं। पूर्णाहुत्युदवसानीययोर्भेदेन करणम्। पयस्यायाञ्च। साग्निके यस्य[३] पृष्ठशमनीयो विकल्पेन रात्रिसत्त्रेषु नित्यः। तेषु नित्यो द्वादशाह (१३. १४. ९) इति। यत्र तु कृताग्नीस्विभजन्ति। अन्येषु तु सत्त्रेषु प्रागग्निहोत्राहुतेरग्निविभागः। एवमाद्यर्थं संवत्सरसंमित इत्युक्तम्।

१८.

१. अथशब्दादवक्ष्यमाणको विशेषः। शेषं पूर्वेण समानम्। एकषष्टिरात्रे विधिं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः।

२. अभिजित्प्रभृति नवरात्रमभितः पृष्ठ्यौ कर्तव्यौ।

३. तयोः पृष्ठ्ययोरावृत्तस्त्रयस्त्रिंशादारभ्य प्रतिलोम उत्तरः।

४. वक्ष्यमाणः शतरात्रो ऽनूद्यमानो न्यायक्लृप्तः। किमस्यानु-

---

१ C D. ॰वादासिद्धा। २ C दाघदाघ। ३ A ॰जे यास्य।

वादस्य प्रयोजनं। संवत्सरसंमितधर्मप्राप्तिः[१]। एतस्माच्च धर्मभेदाच्च-त्वारिंशद्द्वाचाद्राचिसत्त्राणीत्युक्तम्[२]।

५. प्रथम आभिप्लविकस्त्र्यहः पुनश्चतुर्दशाभिप्लवास्ततो दश-रात्रस्तदनन्तरं महाव्रतमित्येवं प्राप्तः शतरात्रः।

१९.

१. गवामयनं नाम वक्ष्यमाणकं संवत्सरसत्त्रम्। तस्य सप्तदश दीक्षाः कर्तव्याः।

२. द्वादश वा गवामयनस्य दीक्षा भवन्ति। तुल्यकल्पार्थं पृथग्योगकरणम्।

३. तैषः पौषः। तस्य यामावास्या तां लोका मार्गशिरसो ऽमावास्यामाहुः। कृष्णपक्षादिमासाङ्गीकरणेन सा तैषस्य भवति। ज्योतिषामयने ऽपि क्वचित्कृष्णपक्षादिमासाङ्गीकरणमस्ति। स्वश्रु-तिलिङ्गानि च दृश्यन्ते। अतस्तस्या अमावास्याया उपरिष्टादेका-हेन ते दीक्षेरन् द्वितीयायामित्यभिप्रायः। माघस्य वेति विकल्पः कृष्णपक्षादिमासाङ्गीकारेणैव[३]।

४. तेषां दीक्षितानां माघस्यामावास्यायामुपवसथः पौषशुक्ल-पक्षप्रवृत्तानाम्। फाल्गुनस्य वा माघशुक्लप्रवृत्तानां। एवमेव श्रुत-त्वात्। नियमार्थं चैतद्वचनं। प्रतिपदि स्यात्तदमावास्याविशेषात्।

---

१ A संवत्सरधर्मसंमितप्राप्तिः। २ A om. द्वाचा।

३ C D ॰कारेणैव।

ततो ऽवमरात्रे[1] ऽप्यावशिष्टे पूर्वं पातयित्वा दीक्षारम्भः। कुहेषं(?) पर्व चेत्याद्[2] इति सांवत्सराः।

५. यदि द्वादश दीक्षा अङ्गीकुर्वन्ति ततः पौर्णमास्याः पुरस्ताच्चतुरहे दीक्षेरन्नेकादश्यां दशम्यां वावमरात्रे सति।

६. तेषामेकादश्यां दशम्यां वावमरात्रंपक्षे दीक्षां प्रारभमाणानां। ज्यौत्स्नस्य शुक्लपक्षस्येत्यर्थः। पञ्चम्यां प्रसवः सुत्याकालः।

७. अहर्योगक्रमार्थो ऽनुवादः।

८. तदनन्तरम्। चशब्दः समुच्चयार्थः। तेन तथा युक्तान्पञ्च मासानुपेत्येत्यचानयोरङ्गोर्ग्रहणं[3] न भवति।

९. पृष्ठ्यः पञ्चमो येषां त इमे पृष्ठ्यपञ्चमा अभिप्लवाः। तेनतेन क्रमेण सत्त्रिण उपयन्ति।

१०. प्रायणीयादारभ्य एवमहर्युक्तः प्रथमो मासः। स इति विशेषणान्तरे।

११. तथा युक्तान्। कथं युक्तान्। पृष्ठ्यपञ्चमाभिप्लवयुक्तान् पञ्च मासान् प्रथमं द्वितीयं तृतीयं चतुर्थं पञ्चममिति। एतानुपेत्य कृत्वेत्यर्थः।

१२. षष्ठस्य मासस्याहर्योग उच्यते। पृष्ठ्यचतुर्थान् त्रीनभिप्लवानुपयन्त्यनेन क्रमेण।

१३. ततश्चतुर्भ्यः[4] पक्षेभ्यो ऽनन्तरं नवरात्रमनेन विभागेनोपयन्ति। अभिजितं त्रींश् स्वरसामस्ततो विषुवन्तम्। एवमयं

---

१ M नवरात्रे, C अवमरात्रि। २ M विषोर्यं पर्वचेत्याद्। ३ CD •पेत्येत्येतयोर्। ४ CDM चतुर्थे।.

प्राग्विषुवतो ऽष्टाविंशो मासः। विषुवांस्तु तावद्गणित एवास्ते। नावरेषां न परेषामित्याहुरिति[1] (कौ० २६.१) श्रुतेः।

१४. पृष्ठ्यारम्भणाभ्या ऊर्ध्वं विश्वजितश्चतुरश्चतुरो ऽभिप्लवानुपयन्तीति श्रुतेः।

१५. पृष्ठ्याभिप्लवौ चान्वहं स्वेनस्वेनाहर्योगेन पृष्ठ्यादारभ्य प्रातिलोम्येनावर्तेते। चकारः समुच्चयार्थः। अतश्च मासावृत्तिरहर्योगावृत्तिश्चोभयं भवति।

१६. अपुनस्तु त्य इत्येवमादीनि यान्युक्तानि षष्ठस्याह्नो द्वितीये ऽभिप्लव इत्येवमादिना ग्रन्थेन तान्यावर्तन्ते। चतुर्थतृतीयद्वितीयप्रथममिति।

१७. विषुवतो ऽगणितादूर्ध्वमावृत्ताग्स्वरसाम्नो विश्वजितं चोपेत्य ततः[2]पृष्ठ्यांस्ततस्त्रीनभिप्लवान् स मासो ऽष्टाविंशो। अष्टाविंशिनावभितो विषुवन्तं मासाविति (कौ० २६.२) श्रुतेः।

१८. एवमियमावृत्तिः। पृष्ठ्यप्रथमेर्मासैः। य एष पृष्ठ्यः षडहः पुनः परस्तात्पर्येति तेन मासा आवृत्ता इति वदन्त इति (२६.१) श्रुतेः। एवमेते द्वितीये पटले पञ्च मासा उक्ताः। षष्ठ उच्यते।

१९. त्रीनभिप्लवानुपयन्ति पूर्ववदन्वहमावृत्तान्। आयुर्गाविति यथोद्दिष्टौ[3] न क्रमेण। ततो दशरात्रं। ततो महाव्रतं तत उदयनमतिरात्रम्।

---

१ C om. न परेषाम्। २ A ततः पृष्ठ्यः षडहः त०। ३ M यथोपदिष्टेन C यथोदितौ।

२०. सप्तदश गवामयनस्य दीक्षा इत्येवमादिको य उक्तः। सम्भुत्या तावदेवं पूर्वकारिवशादन्यथापि भवतीति सूत्रारम्भः।

२१. तदिति सर्वनाम्ना गवामयनं निर्दिश्यते। गवामयनप्रकृतीनि संवत्सरसत्त्राणि भवन्ति।

२२. तेषु संवत्सरसत्त्रेषु विकारो वक्ष्यमाणो ऽन्यत्र दशरात्राद् द्रष्टव्यः।

२३. दशरात्रेयः पृष्ठ्यस्तं वर्जयित्वान्यस्य स्थाने[1] ऽभिप्लवः कार्यः। तदेवंयुक्तमभिप्लवायनं नाम संवत्सरसत्त्रम्। चतुर्थादीनि वैश्वदेवानि सप्तमे मासे। पञ्चमादीन्युत्तमे। आदितो ऽवच्छेद इति न्यायात्।

२०.

१. उत्सर्गिणामयनं नाम संवत्सरसत्त्रं गवामयनधर्मप्राप्ति। तत्र विधिं वक्ष्यामः।

२. यानि गवामयनप्रकृतेः पौर्णमासीभिः सह सुत्यान्यहानि संगच्छेयुस्तान्युत्सृजेरन् सत्त्रिणः। पौर्णमासीशब्दो ऽयं यजमानायाश्चर्वयन[2] उत्तरसूत्रे कर्मनिर्देशात्।

३. वाशब्दो विकल्पार्थः। दर्शपूर्णमासाभ्यां यजनीयदिवसाभ्यां[3] सह यान्यहानि संनिपतेयुस्तान्युत्सृजेरन्।

---

१ A om. the first six words. २ A ०शब्दो याजमानीयावचन। ३ C यजमान - - - य दि। sec. h. यजनी D has lacuna between या-य M यजमानाय। A यजनी।

४. उभयोरपि कालकल्पयोरविशेषादेकत्रिकं स्तोमं[1] कुर्वीरन्।

५. [2]वाशब्दो विकल्पार्थः।

६. एकैकाम्नत्रं स्तोत्रियाणां वोत्सृजेरन्[2]।

७. यजुषां चैकैकस्योत्सर्गः। आध्वर्यवस्योपदेशः। एकैकस्य प्रतिगरस्योत्सर्गार्थः।

८. अहरुत्सर्गपक्षे तस्मिन्नहनि प्राजापत्यः पशुः कार्यः।

९. तस्मिन्नहन्युत्सृज्यमाने यद्देवतः सवनीयस्तेन वा यजेरन्।

१०. तत्र तस्मिन् पशौ पशुतन्त्रे सवनीयहवींष्यन्वायातयन्ति। पशुतन्त्रवचनादपापशुपुरोडाशहवींष्यन्वायातयन्ति। तस्य वपया प्रचरन्ति। ततः सवनीयेनाष्टाकपालेन। तत आग्नेयेनाष्टाकपालेन। ततश्चरुणैन्द्रेण। तत्प्रातःसवनं संतिष्ठते। पशुपुरोडाशेन प्रचरन्ति। ततः सवनीयेनैकादशकपालेन। ततो मरुत्वतीयेनैकादशकपालेन। ततो दध्नैन्द्रेण। तन्माध्यन्दिनं सवनं संतिष्ठते। पशुना प्रचरन्ति। ततः सवनीयेन द्वादशकपालेन। ततो वैश्वदेवेन द्वादशकपालेन। ततश्चरुणाग्निमारुतेन[3]। तत्तृतीयसवनं संतिष्ठते। इति छन्दोगानां। तैत्तिरीयाणामध्वरकल्पे वैश्वानरेषु[4] सवनीये च पशुपुरोडाशे[5] त्वेकस्मिन्सवनीये होत। यच्चदिन्द्रमिन्द्रस्याप्नपुरोडाशमिन्द्र प्रस्थितं

---

1 A om. अपि कालकल्पयोर्। 2 The words of the text एकैकां वा स्तोत्रियाणामुत्सृजेरन् शस्त्राणां यजुषां च formed orig. one Sūtra in A, but have been disjoined in three. In M they form three Sūtras, in C D 5 and 6 form one Sūtra, which in C has been alt. by sec. h.

3 A om. न। 4 A C (orig.) D वै श्वानरेषु। 5 A M ॰पुरोडाशो त्वे C ॰शो त्वे। sec. h. त्वे D पशुपुरोडाशे त्वेक॰।

गृणाणो वेत्विति। न यथासवनीयवितारणं[1] सवनाभावात्। संतिष्ठत इत्यर्थवादः[2] पशूपदेशात्। इमं नु मायिनं हुव इ यो वृषा वृष्ण्येभिः समोका इति मरुत्वतीयस्य याज्यापुरोनुवाक्ये मन्त्रपाठे दृष्टे एव[3]। दध्नः प्रति त्यं चारुमध्वरमित्याग्निमारुतस्य पुरोनुवाक्या यदुत्तमे मरुतो मध्यमे वेति याज्या।

११. तेषां सवनीयानां वा तदाख्यानां च धर्मो भवति यः पशुतन्त्रे चोद्यमानानाम्। कस्मात्। न निगमाः सन्ति। पशुतन्त्रे चोद्यमानानामिति सूत्रारम्भे यथैते सवनीयहविर्देवतानिगमाः प्रैषे च तथैव स्युरिति।

१२. परस्मात्स्त्रो ये स्तोत्रियास्ताननुरूपान् कुर्वीरन्नस्त्र[2] उ-त्सृज्यमानस्य।

१३. यथार्थमतिप्रैषो ह्यग्ने सुत्यामग्नीदिति।

१४. उत्थायेति वचनात् पृष्ठशमनीयराहत्वा॰। चशब्दाद् द्वादशाहान्ते पृष्ठशमनीयं च।

१५. उभयोः पौर्णमास्यमावास्ये उत्सृजमानाः उत्सर्गिणामयनं समाप्य[4] संवदामयनमुपेयुः। संयोगाद् व्यवतिष्ठत इति (१.१.५) चिह्न उभयोरुत्सृजमाना इति वचनादितरयोरपि पक्षयोरेकस्मिन्नं वेत्यनयोर्द्वादशाहाच एव।

---

१ A वीतारणं In C the words from वितारणं to वर्थ are bracketed by sec. h. २ A om. इष्टे एव्। ॰३ A ॰शास्वस्य॰ C ॰रस्त्रि। नेस्त्र M ॰स्त्रोतस्य। ४ C M om. उत्सर्गिणामयनं समाप्य D om. the text from उत्सर्गिणा॰ to इति वचनाद्।

२१.

१. आदित्यानामयने संवत्सरसत्त्रे वक्ष्यमाणको विकारविधिः।

२. एकस्मिन्नहनि त्रिवृत्परस्मिन्नहनि[1] पञ्चदशः। एवमहर्व्यत्यासः। पूर्वस्मिन्पटले प्राग्विषुवतः पटले ऽहःसमुच्चये इत्यर्थः[2]।

३. अभिप्लवस्तोमाविति वर्तते। विषुवत उत्तरस्मिन् पटले पञ्चदशत्रिवृतौ स्तोमौ। पूर्ववद्व्यत्यासः।

४. मध्ये पृष्ठ्याः पार्श्वयोरभिप्लवा इत्येवंरूपा मासाः।

५. षष्ठे मास्यभिप्लवत्रयं कृत्वा ततः पृष्ठ्यमुपयन्ति नवरात्रं च पाठक्रमेण।

६. नवरात्रे यो ऽभिजित् तस्य स्थाने बृहस्पतिसवम्। बृहस्पतिसवेन्द्रस्तुतावभिजिद्विश्वजितोः स्थान इत्यैतरेयिणाम्।

७. विश्वजितः स्थाने इन्द्रस्तोमम्।

८. इन्द्रस्तुतो ऽनन्तरं पृष्ठ्यमुपेत्याभिप्लवः पृष्ठ्यादनन्तरम्[3]।

९. उपप्रयन्तो अध्वरमित्याज्यं व्यूळ्ह इत्येवमादिभिर्विशेषैर्युक्तो नवरात्रः सह दशमेनाह्ना स उच्यते व्यूळ्हच्छन्दा दशरात्रः। शाखान्तरीयो ऽयं यथावचनं छन्दसां व्यभिचारेण।

१०. संस्थान्तरे पशुप्राप्ते[4] नियमः।

११. देवा वै पशुकामा इत्येवमादिर्गोष्ठिदशमव्यस्तदनन्तरम्[5] वलभित्। तावुद्भिद्वलभिदौ यथोद्दिष्टौ दशरात्रादनन्तरमुपयन्ति।

---

१ C D M om. परस्मिन्नहनि C in marg. परस्मि। २ M प्राग्विषुवतः समुच्चय इत्यर्थः। ३ A C D om. इ। ४ A प्राप्त। ५ A उन्न instead of अनन्त।

१२. सप्तमं मासं यथोक्तं कृत्वा ततो मध्येपृष्ठ्यांश्चतुरो मासानुपेत्य क्रमेण।

१३. द्वादशे मासे मध्येपृष्ठ्यौ द्वावभिप्लवौ कुर्वन्ति।

१४. मध्येपृष्ठ्ययोरभिप्लवयोरनन्तरे गोआयुषी उपेतव्ये।

१५. छन्दोमदशाह इति शाखान्तरे विशिष्टस्य दशाहस्याख्या। छन्दोमरूपो वा दशाहश्छन्दोमदशाहः। बृहद्रथन्तरपृष्ठसारूप्यात्[1]। तं छन्दोमदशाहं गोआयुर्भ्यामनन्तरमुपयन्ति[2]।

२२.

१. अङ्गिरसामयनाख्ये संवत्सरसत्त्रे विधिं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः।

२. अभिप्लवास्त्रिवृत्स्तोमकाः।

३. प्राग्विषुवतः पटलं पूर्वं पटलं। तस्मिन्पृष्ठ्यारम्भणान्मासानुपयन्ति।

४. पृष्ठ्योदयान्पृष्ठ्यान्तानिति यावत्।

५. यथोद्दिष्टेन क्रमेण।

६. अभिजितः स्थाने बृहस्पतिसवमिन्द्रस्तोमं (२१. ६) विश्वजितं इत्येवमादि।

---

१ not quite legible in A; M सहसा ·· यात्। २ A om. अनन्तरम्
C सामरूप्यात् alt. to सारूप्यात् D सामरूप्यात्।

२३.

१. दृतिवातवतोरयनाख्ये संवत्सरसत्त्रे वक्ष्यमाणको विधिः।

२. पृष्ठ्यस्तोमानां त्रिवृदादीनामेकैकेन मासंमासमुपेयुः।

३. विषुवतः स्थाने महाव्रतं भवति।

४. [1]आवृत्तानां त्रयस्त्रिंशादारभ्य प्रातिलोम्येन पृष्ठ्यस्तोमानामेकैकेन मासमुपेयुः।

५. सर्पसत्त्रं वक्तुमारभ्यते[2]। तत्रातिरात्रावभितः। सर्पसत्त्रविशेषणमेतत्।

६. सर्पसत्त्रस्य मध्ये सर्व एवाग्निष्टोमसंस्था दिवसाः।

७. दशकाः स्तोमाः प्रत्यहमस्य सन्तीति दशदशी। ईदृशः संवत्सरः सहातिरात्राभ्याम्।

८. द्वादशकाः स्तोमा अस्येति [3]द्वादशीको ऽसौ विषुवान्सर्पसत्त्रस्यायं विधिः। गवामयनमेवैतत् स्तोमसंस्थाविशिष्टमिति गवामयनं वाभिगरश्रुतेरिति तत्र (२४. ४. ४९) कात्यायनस्य।

२४.

१. कौण्डपायिनामयनं नाम संवत्सरसत्त्रं। तस्य माससंमिता दीक्षाः। दीक्षानियमैर्मासं व्याप्नुयुरित्यर्थः। अत्सरुकाः कुण्डप्रतिरूपास्समसास्तैः[4] पीयते सोम इति यागाख्या[5]।

---

१ C D त्वावृत्तपृष्ठ्यस्तोमानामेकैकेन मासंमासमुपेयुः। २ C D M सर्पसत्त्रं च तत्त्रमारभ्यते। ३ A C M (orig.) D (?) द्वादशौको। ४ A (orig.) चसरु, in marg. त्; C चसरुपप्राति; in marg. क instead of प D चसरुपकुण्डप्राति॰ M त्सरुकाः कुण्डप्रतिरूपाः कंसास्तैः। ५ C योगा॰ M योग्या॰।

२. क्रीत्वा सोमं राजानमुपनह्येति वाचनिकमेतदुपनद्धस्यो-पनहनम्। तच्चोपसद उपेत्य कर्तव्यं। तथा च श्रुत्यन्तरमुप-सद्भिश्चरित्वा सोममुपनह्य सुत्यास्थानेषु मासमग्निहोत्रं जुहोति (का॰ २४. ४. २४)। तन्नवत्सायंप्रातर्होमक्रमतो[1] द्वादशाहं भवति (?)।

३. दर्शपूर्णमासकर्मभ्यामेकतन्त्रक्रियया मासमुपेयुः। तन्त्रेण वा समस्तचोदितत्वात् अग्निहोत्रं चेति (१८. २९) कात्यायनस्य।

४. चातुर्मास्यपर्वणां वैश्वदेवप्रभृतीनां चतुर्णां एकैकेन मासं-मासमुपेयुः।

५. त्रिवृता मासमुपेयुः। पञ्चदशेन मासं। सप्तदशेन मासं। एकविंशेन मासं। त्रिणवेन मासमिति।

६. उत्तमे मासे ऽयं विधिः। अष्टादशाहं त्रयस्त्रिंशस्तोमे-नोपेयुः।

७. अष्टादशाहादनन्तरं दशरात्रं ततो महाव्रतं ततो ऽति-रात्रम्। इतिकरणाच्च प्रायणीयः।

८. यो होत्रस्य कर्ता चोदनाप्राप्तः सो ऽध्वर्युः स पोतेति[2] स एवाध्वर्यवपोत्रीये कुर्यात्।

९. यो मैत्रावरुणपदार्थे[3] प्रवृत्तः स एव ब्रह्मत्वप्रतिहर्तृत्वे[4] कुर्यात्।

---

१ A सोमं क्रमतो द्वादशाहं भवति C सोमक्रमतो द्वादशा॰ M तत्रं च सायंप्रातर्होमक्रमतो द्वादश् मा॰। २ C D M om. स पोता। ३ C D M ॰पदार्थे। ४ C ॰हर्त्तं D प्रतिहर्त्तं M ॰हर्तं A om. त्व।

१०. य औद्गात्रकृत्स नेष्टाच्छावाकीये कुर्यात्

११. यः प्रस्तोत्राख्यः स ब्राह्मणाच्छंसिग्रावस्तोत्रिये कुर्यात्।

१२. यः प्रतिप्रस्थातोच्यते स आग्नीध्रपोतृत्वे कुर्यात्। एवमेते पञ्च स्थानीतराणि च कुर्युः।

१३. यः सुब्रह्मण्यः स सुब्रह्मण्य एव।

१४. गृहपतिरपि स्वकर्मैव कुर्यात्। परिसङ्ख्याशङ्कायां[1] द्वयोरनुवादः।

१५. देशो होतृषदनाहवनीयसमीपादिः। कालो निमेषक्षणाद्युपलक्षितः। स च यत्र प्रयुज्यते अस्मिन्काल एतत्कुर्यादिति। तद्यथा वषट्कृते जुहोति वषट्करोतीत्यादि। देशश्च कालश्च देशकालौ। तौ च व्यवस्थितौ क्रियाङ्गत्वेन क्रियाभेदाच्च भिन्नौ। तत्र कर्तृभेदे[2] प्रकृतिवदनुष्ठानं शक्यमेव[3]। इहैकस्य कर्तुरनेकक्रियोपदेशे तत्तत्संबद्धयोर्देशकालयोः संनिकर्षणेहोपनिपाते[4] अनियमकारिणः शास्त्रस्याभावादिति प्राप्त आह। अवैदेश्याप्रधानस्य[5] वशं नयेत्। होत्रादेरयमुपदेशः। तत्र क्रियाविशेषयौगपद्येनासंभाव्यदेशकाले सत्त्वमप्रधानस्य मैत्रावरुणादेर्वशं नयेत्[6]। तदापन्नं कर्तृत्वं[7] कुर्यात् इत्यर्थः। आत्मीयं[8] मैत्रावरुणादेः समर्थ्यं[9] स्वयमाध्वर्यवादि कुर्यात्। तस्य प्रत्यक्षत्वात्। अप्रधानस्य वशमनया व्यवस्थया नयेत्। कथा। उच्यते।

---

१ C D परिशङ्कायां। २ C D प्रकृतवद्। ३ A वाक्यम्। ४ A •कर्षणे•। ५ C D •देश्या अप्र•। ६ C D om. the words from तत्र क्रिया• to नयेत्। ७ A तदापदंतकर्तृत्वं C तदापन्नं तत्कर्तृत्वं DM तदापन्नं तत्कर्तृत्वं। ८ A आत्मीय C M •यं। ९ A समर्थ्ये C मैत्रावरुणादसमर्थैः M मैत्रावरुणादेरसमर्थैः।

अवैदेश्या। विदेशे भवं वैदेश्यम्[1]। न विद्यते वैदेश्यमस्यां व्यवस्थायामिति सा व्यवस्था अवैदेशी। ईकारेण स्त्रीप्रत्ययेन। अतस्तथा युक्तं भवति। मैत्रावरुणादिष्टोचं[2] कुर्यात्। होतृषदन एव कुर्यात्[3] विदेशे। अत्रोदाहरणम्। परिव्ययणीयां मैत्रावरुणो ब्रूयात्। यूपानां परिव्ययणं होता कुर्यात्। विप्रतिषिद्धकरणसमवायादिति[4]। तथा[5] इतरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यादिति मीमांसकाः।

१६. गत्वागत्वा यथादेशमितराणि पोत्राच्छावाकनेष्ट्रादिधिष्ण्यानि मुख्यासनसंबन्धीनि[6] कर्माणि कुर्युः। तथा च कात्यायनः। मुख्यासनेभ्यो ऽनुप्रसर्पन्तितराणीति (२४. ४. ४७)।

१७. एकाहश्चतुर्विंशमभिजिद्विश्वजिद्विषुवन्महाव्रतादिः। तत्संघातः समानजातीयसमुदायः। तत्रैकाहश्चतुर्विंशमित्येवमादिरन्यः-संघातमापद्यमानः समुदायं प्रविशन् वक्ष्यमाणानि तायमानरूपाणि लभेत। परिभाषाप्रसङ्गेनेदमारब्धम्।

१८. संघाताः पृष्ठ्याभिप्लवच्छन्दोमस्वरसामप्रभृतयस्तेषु भवं सांघातिकमहः। तद्यदेकाहीभवतीति[7] ततस्तस्मात्तायमानरूपाणि निवर्तेरन् न भवन्ति इत्यर्थः।

१९. अयं यज्ञ इति याज्या हारियोजनस्य। इह मद एव[8] मघवन्नित्यतिशेषः। सह पुरोनुवाक्यया परा याहीत्येतयाङ्गभूतया[9]।

---

१ A (by a¼.) उच्यते विदेशस्य भाव वैदेश्यं M विदेशभावो। २ A M ०धादिष्टोचं कुर्यात् C D ०दिष्टोचं। ३ C कुर्यान्न विदेशो। ४ A ०विशेषकरणं। ५ A ins. देश। ६ C D० मुख्यासं०। ७ C D तद्यदेकाहिको भवति A तद्यादे०। ८ C D om. एव। ९ C D M अन्तर्भूतया।

प्रैषस्य पुरोनुवाक्याग्रहणं प्राधान्यार्थम्[1]। तेनाग्निष्टुति शोभत आग्नेयी कर्तव्या श्वःस्तोत्रिया। अनुरूपाः श्वःस्तोत्रिया इति (१२. २. १) ये उक्ता होत्रकाणां कद्दन्तः कर्तव्याः। तद्यथा। यद्दिन्द्र नाहुषीष्वेति तृतीयः। ग्नाकरं मैत्रावरुणस्येत्यच संभवः। उक्थमुखी-याश्च। अप प्राचो श्रह्मणा ते उरुं नः। अभि तष्टेव दीधया मनीषा-मित्यभितष्टीयमित्येतानि तायमानरूपाण्युच्यन्ते। संज्ञाकरणं शास्त्र-संव्यवहारार्थम्। नित्यमेतत्प्रागुत्तमादह्नो ऽन्तरेण प्रायणीयोदयनी-यावित्यादिभिः सिद्धे (१२. ६. १) पुनर्वचनमह्नादह्नाद्विकारा-र्थम्। प्रसङ्गेन परिभाषां कृत्वा कौण्डपायिनामयनस्य यद्वक्तव्यं तदाह।

२०. यद्यपि कौण्डपायिनामयने संपूर्णो विधिस्तथाप्यभीवर्ता-न्यायातनमहःसंस्थाद्योगो गवामयनस्यैव यः स एव ग्रहीतव्यः। एवशब्दो नाम मध्ये प्रयुक्त एकदेशस्यापि संज्ञाज्ञापनार्थः। तथा च जैमिनिः। भव्यस्य च तदादित्वादित्याह[2]।

२५.

१. उपेयुरिति वाक्यशेषः।

२. चतुर एव मासानुपसद उपेयुः।

३. चतुर एव मासान् सुन्वन्तीति[3] सुत्याभिर्व्याप्नुवन्ति।

---

१ C (orig.), D धान्यार्थं C (sec. h.) प्रधान्यार्थं M प्राधान्यार्थं A प्राधान्यार्थं।
२ C तदादित्वादि (in marg. ॰त्यादि) D तदादित्वादि M तदादित्वादित्वेत्यादि।
३ C D M om. इति।

४. याहुश्यौ गवामयनस्य प्रथमोत्तमौ मासौ ताहृशावत्रापि भवतः।

५. षडब्दात् गवामयनवत्।

६. गवामयनवत्[1]।

७. तदेतत्संवत्सरसत्रं चतुरो मासानित्यत आरभ्य क्षुल्लकतापश्चितमित्याचष्टे। प्रसिद्धा चेयमस्य संज्ञेत्यभिप्रायः।

२६.

१. तापश्चितं दीक्षासंवत्सरमिति च कात्यायनः (२४.४.१)।

२. उपसदो ऽपि[2] तापश्चितः संवत्सरमेव भवेयुः।

३. सुत्याभिरपि संवत्सरं व्याप्नुवन्ति। इतिकरणः परिमाणार्थः।

४. तदा सर्वनाम्ना दीक्षादेस्त्रकस्य निर्देशः। तदेतत्तापश्चितं नाम प्रसिद्धम्।

२७.

१. दीक्षानियमा महातापश्चिते संवत्सरत्रयं कार्याः।

२. संवत्सरानेव प्रकृतत्वात्।

३. त्रीन् संवत्सरान् सुत्याभिर्व्याप्नुवन्ति

---

१ In A the words षिदुवत्य form one Sūtra and are explained by गवामयनवत्। This is probably more correct than the reading of C D which unites both words with the following Sūtra.

२ C D चत्वारिंशतो ऽपि।

४. इति यदुक्तं तन्महातापश्चितं नाम सत्त्रम्।

५. सर्वस्मिन्नेव बहुसंवत्सरे गवामयनस्याभ्यासः कार्यः।

६. संहार्या मासाः प्रथमषष्ठसप्तमोत्तमा एकाहानां[1] संहारात्। तान् संहार्यान् परिहाय गवामयनाभ्यासो बहुसंवत्सरे वा भवति। सकलस्य गवामयनस्य[2]।

७. अतिरात्रसंस्थं प्रथममहस्ततः सहस्रसंज्ञान्यहानि छन्दोगवशेन। ततो ऽतिरात्र इत्येतदग्नेः सहस्रसाव्यमित्येवंसंज्ञकं सत्त्रम्।

२८.

१. त्रिसांवत्सराख्यं सत्त्रमुच्यते। तस्य गवामयनं प्रथमः संवत्सरः।

२. अथशब्दः क्रमनियमार्थः। आदित्यानामयनमपि संवत्सरमनुषङ्गात्।

३. अङ्गिरसामयनमपि संवत्सरं भवतीत्यर्थो ऽथशब्द इत्युक्तम्।

४. त्रिसांवत्सरं नाम सत्त्रं प्रजातिकामानां[3] सत्त्रिणां भवति।

५. [4]प्रजापतेर्द्वादशसंवत्सरमित्यनयाख्यया द्वादशसंवत्सरं सत्त्रम्। तत्र त्रिप्रभृतीनां चतुर्णां पृष्ठ्यस्तोमानां त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशानामेकैकेन त्रींस्त्रीन् संवत्सरानुपेयुः।

६. शाक्त्यानां षट्त्रिंशत्संवत्सरप्रसिद्धाख्यमेतत्[5] सत्त्रं। तत्रैतेषामेव त्रिवृदादीनामेकैकेन नवनव संवत्सरानुपेयुः।

---

१ M रक्षानां। २ A ins. वा। ३ C D प्रजापति०। ४ As far as उपेयुः in A om. ५ C D om. एतत्।

७. एतेषामेव चतुर्णां त्रिवृदादीनां पृष्ठ्यस्तोमानामेकैकेन पञ्चविंशतिःपञ्चविंशतिः संवत्सरानुपेयुः । तेन साध्यानां शतसंवत्सरमित्येवंनाम सत्रम् ।

८. तथा च पञ्च पञ्चाशतः संवत्सरान् त्रिवृतः पञ्च पञ्चाशतः संवत्सरान्पञ्चदशाः[१] पञ्च पञ्चाशतः संवत्सरान् सप्तदशाः पञ्च पञ्चाशतः संवत्सरानेकविंशाः । पञ्चपञ्चेति वीप्सा चतुर्णां व्याप्त्यर्था । [२]इत्येतद्विश्वसृजां सहस्रसंवत्सरमित्युच्यते ।

२९.

१. सरस्वत्या विनशनं प्रसिद्धं । तत्र दीक्षा सारस्वतानां सत्त्राणाम् ।

२. दीक्षानन्तरं[३] प्राकृतक्रमेण सोमं क्रीत्वोपनह्यातिथ्यान्ते पुनर्वचनात् । तत उपसद उपेत्य क्रमार्थो निर्देशः ।

३. उपसदनन्तरं प्रायणीयमतिरात्रं कुर्युः । तथा च कात्यायनः । सरस्वतीविनशने द्वादशाहवद्दीक्षोपसदौ तत्रैव प्रायणीयोऽतिरात्रः सांनाय्यं चेति (२४. ५. २१. २२) ।

४. सांनाय्येनामावास्येनेष्ट्वा यूपदेशे स्थित्वाध्वर्युः शम्यां परास्य । शम्या प्रसिद्धा याज्ञिकानाम् ।

५. तत्र शम्यापाते गार्हपत्यं निदध्यात् ।

६. षट्त्रिंशत्प्रक्रमा यस्मिन्पूर्यन्ते गार्हपत्यात्स षट्त्रिंशत्प्रक्रमो

---

१ In C D from पञ्चदशाः to संवत्सरान् om.   २ C D ins. पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशाः स्युः संवत्सरान् ।   ३ A उपसदनन्तरं ।

देशः। सत्त्रचयापेक्षं[1] बहुवचनं। तेषु षट्त्रिंशत्प्रक्रमेषु आहवनीय-मभ्यादधाति स्थापयतीत्यर्थः।

७. सदो यज्ञागारं चक्रीवदाकारं भवति[2]।

८. आग्नीध्रमण्यागारं तथैव चक्रीवदाकारं[3] भवति।

९. उलूखलबुध्नाकारो यूपो भवति।

१०. अखातानुपरवान् कुर्वन्ति।

११. योयो ऽस्यापूर्यमाणपक्षस्तमेतममावास्येन कर्मणा शम्या-पाते ऽभ्यसन्तो[4] यन्ति।

१२. तेषामेवं गच्छतां क्रमप्राप्तायां पौर्णमास्यां गौःसंज्ञक[5] उक्थ्यसंस्थो बृहत्सामा भवति।

१३. योयो ऽस्यापक्षीयमाणपक्षस्तमेतं पौर्णमास्येन कर्मणा यन्ति सत्त्रिणः।

१४. तेषां सत्त्रिणाममावास्यायां क्रमेणागतायामायुःसंज्ञक उक्थ्यसंस्थो रथन्तरसामा भवति।

१५. प्रतीपमनार्जवं[6] पूर्वेण पक्षसा सह यजमाना यन्ति।

१६. अपोनप्ता देवता। अस्य सो ऽयमपोनप्त्रियश्चरुः। तं निरूप्य वक्ष्यमाणकृषदत्यर्थ्ये।

१७. तदस्यानीकमुत चारु नामेति पुरोनुवाक्या। अस्मिन्पदे परमे तस्थिवांसमिति याज्या। अपोनप्त्रियस्येति वचनात्। शेषां चिक्काखिनामपांनप्त्रियस्यैते न भवतः[7]।

---

१ CD सवयया॰। २ CD तथक्री॰वदाधारं। ३ CD चक्रीवदाधारं। ४ A ॰भ्यसन्तो। ५ ACD सो; M om. ६ C मामार्जे॰ A चमाँजवपूर्व॰ ७ A ॰नामपयज्ञीयऽँवैते।

१८. दृषद्वती प्रसिद्धा। तदप्ययो देशविशेषः। तस्मिन्नपो-नप्त्रियश्चरुः।

१९. निरुप्येति क्रमार्थः प्रत्ययो ऽनुवर्तते। अपोनप्त्रिययागाद-नन्तरं दृषद्वत्यप्ययात् सरस्वतीमपि यन्ति। सरस्वतीमप्येते यन्ति[1]। अपिशब्दात्प्रतिषिद्धामप्यवभृथे। तथा च कात्यायनः। नावभृथं सरस्वत्यामित्याह (२४. ६. २२)।

२०. शतसङ्ख्यासु गोषु गर्भिणीषु शाखान्तरात्। ऋषभमप्यु-त्सृजन्ति। गोमण्डल एवोत्सृजेयुर्दीक्षाकाले।

२१. यदैवैतत्कृतं गोरूपाणां सहस्रं संपद्यते तदैवोत्थानमथ-शब्दात्।

२२. तेषु गोरूपेषु मृतेषु वा सत्रोत्थानं भवति। वाशब्दो विकल्पार्थः।

२३. सत्रोत्थानं वा[2] भवति।

२४. अयमपर उत्थानपक्षः। शम्याप्रासेन गच्छन्तः प्लाक्षं प्रस्रवणं प्राप्य तस्मिन्नेवाग्नये कामायेष्टिं निर्वपेयुः। प्लाक्षः[3] प्रस्रवणो लोकप्रसिद्धः।

२५. या अग्नये कामायेष्टिस्तस्यां समाप्तायां सत्यां न तु तद्वर्ष्ये ते[4]। अतस्तान्यस्मा अनूत्विजे दानम्। अश्वां च वडवां। पौरुषीं च मानुषीं। धेनुके प्रत्यग्रप्रसवे। केन[5] प्रयोगादनुकल्प्यते

---

१ A om. these four words. २ C D om. वा। ३ C om. ः। ४ C D (?) M om. समाप्तायां। ५ A क संप्रोगादनुकल्पिते चपिवचन।

अग्निस्थलेन। कारपचवं नाम प्रसिद्धं। तं प्रति यमुनामवभृथमभ्यवयन्ति।

२६. यदेतदुक्तं सारस्वतमेतन्मित्रावरुणयोरयनं नाम सत्रम्।

२७. आद्यन्तयोरित्यातिरात्रवचनात्। पूर्वस्मिन्नेतौ स्तः। अभिजिद्विश्वजितौ यस्तौ संवत्सरं भवतः। शुक्ले ऽभिजित् कृष्णे विश्वजित्। इन्द्रकुक्षी उत्तरे पौर्णमास्यामावास्ये उच्येते। तत्र गोआयुषी यस्ते भवतः। एकस्यां गौरपरस्यामायुः। उभा कुक्षी पृणतां वार्चघ्नं च माघोनं चेन्द्रकुक्ष्योः प्रैषलिङ्गम्[1]।

२८. इत्येतत्सत्रं सारस्वतमिन्द्राग्न्योरित्येवंसंज्ञकम्।

२९. आद्यन्तयोरतिरात्रौ मध्ये ज्योतिर्गौरायुरित्येतान्यहानि दृषद्वकलितवदावर्तेरन्। विश्वजिदभिजिताविन्द्रकुक्षी। विश्वजिदेकस्यामभिजिदपरस्याम्। एतत्सारस्वतमर्यम्णः समाख्यातम्।

३०. संवत्सरं दृषद्वत्या एव समीपे ब्राह्मणस्य गा रक्षेत्। ऋत्विज आचार्यस्य चेति छन्दोगानाम्। तेन यत्रैव तेषां वासस्तत्रैव गा रक्षेत्।

३१. यथार्ण्णो मैतंधवो लोकप्रसिद्धः। तस्मिन्प्रज्वलितमग्निं धारयेदपरं संवत्सरम्।

३२. तृतीये संवत्सरे एतत्कर्म। अग्न्यन्वाधानं परीणहि स्थाने दर्शपूर्णमासाभ्यां कृत्वा सरस्वतीदृषद्वतीसंगमात्प्रहृत्तो दृषद्वत्या दक्षिणेन तीरेणाग्नेयेनाष्टाकपालेन पुरोडाशेन ग्रम्यापरासेग्रम्यापरासे यजमानो ऽवभृथप्रदेशमेति।

---

[1] A प्रैषे।

१३. [¹प्लक्षान् जनपदं प्राप्य तत्रैव यमुनायामवभृथार्थं गच्छन्तीत्यर्थः] प्लक्षाख्यं तीर्थं यमुनां प्रति तामवभृथमभ्यवैति।

१४. दार्षद्वतं दृषद्वत्यां भवं²। संवत्सरं ब्राह्मणस्य गा रक्षेदित्येवमारभ्य यदुक्तं संवत्सरत्रयमेतत् दार्षद्वतं नाम सत्रं एकाकिनो ऽप्येतद्भवति। यजमानशब्दात्।

१५. आदावतिरात्रस्ततस्त्रिवृत्स्तोमकाः संवत्सराः सहस्रसङ्ख्याकास्तेषां रूपं पूर्वकारिवशात् ज्ञेयम्। अभ्यासो वक्ष्यसंवत्सरे गवामयनस्येति (१३. २७. ५) सूत्राख्योक्तं। तेन वा संवत्सरसहस्रपूरणं। ततो ऽतिरात्रः। एतत् प्रजापतेः सहस्रसंवत्सरसत्रम्³। द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये त्रयोदशो ऽध्यायः समाप्तः॥

---

१ C D M have only त्रिःप्लक्षाख्यं तीर्थं। यमुनां प्रति तामवभृथमभ्यवैति (C त्रिर्॰ M त्रिप्ल) and om. the words from प्लक्षान् to त्यर्थः A om. both text and Comm., and gives the reading quoted above in marg. In the text of the Sūtra I beg to read त्रिः प्ल॰।

२ C (orig.) D दार्षद्वत three times (once in the text and twice in the Comm.); we should expect दार्षद्वतं A om. text and Comm.

३ C D M ॰संवत्सरं।

अथ चतुर्दशोऽध्यायः[१] ।

१.

१. व्याख्यातो द्वादशाहः प्रकृतिः सत्त्राहीनानामित्युक्तम् । उद्देशक्रमेण सत्त्राण्युक्तानि । अथेदानीमहीनानामवसरस्तत्रैकोत्तराणां धर्मविशेषात्पृथग्भूतानामुत्तरत्र वचनमितरेषां केषांचिदेकाहैः सह[२] धर्मसामान्यादिहानुक्रमणं[३] न्याय्यं । तदर्थमाह । एकाहेषु एकसुत्येषु क्रतुषु अहीनेषु द्व्यहप्रभृतिषु यो विकार उच्यते स प्रकृतेरग्निष्टोमस्य विकारः प्रत्येतव्यः । न त्वेकाहा अग्निष्टोमधर्मका एव । तेषां हि वचनेन अहीनानां द्वादशाहविकाराणामुपदेशविरोधः उच्यते । द्वादशाहिकस्याङ्ग एकाहेति संदिश्यमानस्य[४] द्वादशाहधर्माः प्राप्नुवन्ति । समुदायकानां धर्माणामवयवे[५] ऽभिसंभवात् । तेन द्वादश दीक्षा द्वादशोपसद आमिषामनिर्वचनं नामधेयाग्रहणमित्येवमादयः प्राप्नुवन्ति । तन्निवृत्त्यर्थमेकाहेषु प्रकृतेर्विकारवचनम् । यद्येवं व्याख्यातो ऽग्निष्टोमः प्रकृतिर्द्वादशाहस्यैकाहानां चेत्येतस्यैकाहवचनस्य किं प्रयोजनमिति । उच्यते । धर्मप्रवृत्त्यर्थमेतद्वचनं चतुर्विंशमहाव्रतादिषु । इतरस्तु द्वादशाहिकानां समुदाय-

१ C D ins. चतुर्दशोत्तरार्धेषु । २ A सर्वे instead of सह ।
३ C D इहाम्नानु॰ । ४ C D ॰इ॰ । ५ C D कर्माणामवयवेति सभवात् ।
in marg. भि ।

धर्माणामवयवे ऽपि संभवात् तन्निवृत्त्यर्थमेकाहेष्विति । अहीनेषु चेत्यहीनानामग्निष्टोमस्य प्रकृतिर्द्वादशाहस्य कथं नाम स्यातां । एकोत्तराणां तु मासापवर्गा अहीना (११.१०.८) इत्येवमादिकं धर्मजातमुपरिष्टाद्वक्ष्यामः ।

२. दशमैकादशयोरध्याययोरुपदेशातिदेशौ प्रायेण परिभाषितत्वात् होतुरेव । द्वादशाध्याये प्रकरणं[1] होत्रकाणामेव । तस्य समुदितस्य प्रदेशार्थां परिभाषा । यस्मिन्नहनि यस्मिन्क्रतौ धनजिदादौ यदहस्तुविंशादि प्रदिश्येत[2] सवनं वानुषरप्रभृति सद्यास्तृतीयसवनमित्येवमादिनातिदेशेन (११.१५.७) सर्वेषं तत्तद्धोत्रादिभिस्तद्भवतीति वेदितव्यम् ।

३. अहीनानामुभयप्रकृतित्वात् विकल्पे प्राप्ते नियमः । ऐकाहिकमेवानादेशे भवति । न विकल्पः ।

२.

१. अग्न्याधेयो नाम हविर्यज्ञसोमः । तेन ब्रह्मवर्चसकामो यजेत । अग्न्याधेयसोमयागेन ब्रह्मवर्चसं साधयेदित्यर्थः । अपरे यजेतेत्यतिरेकं मन्यमाना आर्त्विज्यप्रतिषेधमेवमादिषु काम्येषु मन्यन्ते । प्रतिषेधे ऽपि पापकृतस्य पुत्रदारात्यये[3] प्रवृत्तिः ।

२. तस्याग्न्याधेयसोमस्य स्तोत्राण्यष्टाक्षरासु स्तोत्रियासु भवन्ति ।

---

[1] C D प्रकरणाद् ।   [2] C प्रदिश्यते ।   [3] ऋ seems doubtful. C (orig.) पुत्रदारात्ययो ।

३. ननु स्वरूपमात्रकथनमेतस्यागमस्य विषयः। उच्यते। अर्थवादो ऽयं विध्यादेशस्य स्तावकः। न त्वाम्नायगतस्य मतिरेषा[1] न पौरुषेयस्य कल्पस्य। एवं तर्ह्यनुब्राह्मणमेतन्महाकौषीतकादाहृतं कल्पकारेणाध्यायत्रयं[2]। कथं नाम[3] नैतद्ब्राह्मणमनुष्ठीयमानं कर्मा-कर्मविशिष्टफलदानसमर्थं[4] स्यादिति। अष्टाक्षरा गायत्री। अष्टा-क्षरेत्युक्ता।

४. भक्तिवादो ऽयम्।

५. तस्याग्न्याधेयसोमस्य रथन्तरं पृष्ठं भवति। तत्रार्थवादः[5]।

६. भक्तिसादृश्यर्यात्।

७. संख्यानियमार्थं वचनम्।

८. केनचिद्गुणसामान्येन।

९. गायत्रीरथन्तराग्निष्टोमाख्येन त्रिःसम्बद्धेन ब्रह्मणा तेजो ब्रह्मवर्चसमाप्नोति। तस्मादेवं कर्त्तव्यम्।

१०. अग्न्याधेयाख्ये हविर्यज्ञसोमे इयत्कृप्तं शस्तं कार्यम्।

११. यथोद्दिष्टस्य त्रिवृतो ऽध्यायस्य प्राप्तये कर्तव्यमेवार्थवादो ऽयं न फलविधिः।

१२. गवामियं सञ्ज्ञा न्यायात्।

१३. इति सरूपमेतत्। संवत्सरस्यैवाप्त्या इति च फलार्थवादः। उभयमेतत् स्तुत्यर्थम्।

१४. तस्येति स्तुत्यर्थो निर्देशः।- अग्नये पवमानयेत्येवंदैवत्य

---

१ A om. न। २ A त्रयं C D(?) त्रये M त्रयः। ३ A om. न। ४ A om. कर्म। ५ C D वादाः।

…कः पशुः। तथाग्नये पावकाय तथाग्नये शुचय इत्यग्निपदानुषङ्गात्। इतिवचनमेवं स्वशाखायां[1]। पूर्वकारिवशात्त्वन्यथापि भवति। सवनीयमन्वालभ्या एते पशवः। नैकेषां[2] पशुपुरोळाशो भवति। ततस्ततस्तृभिर्ऋग्भिः प्रयोजनं। तच हविषो विहिता एव। यदि तु पूर्वकारिवशात् पशुपुरोळाशो भवति ततः षड्भिः प्रयोजनं। अग्निर्ऋषिः पवमान इत्येका। यत्ते पवित्रमर्चिषीति पञ्च। एता अग्नये पवमानाय। अस्ताजरासो दमामरित्रा इत्येका। उशिक् पावको अरतिः सुमेधा इत्येका। वयं ते अग्न उक्थैर्विधेमेत्येका। समिध्यमानः प्रथमानु धर्मेत्येका। स श्वितानास्तन्यतू रोचनस्था इत्येका। विशां कविं विश्पतिं शश्वतीनामित्येका। इत्यग्नये पावकाय। वि ते विष्वग्वातजूतासो अग्न इत्येका। यदीं गणस्य रशनामजीगरित्येका। तिस्रो यदग्ने शरदस्त्वामिदित्येका। विशां कविं विश्पतिं मानुषाणामित्येका। उच्छोचिषा सहसस्पुत्र स्तुत इत्येका। चिरस्य ता परमा सन्ति सत्येत्येका। इत्यग्नये शुचये।

१५. अदितिर्देवतया वशा वन्ध्यानूबन्ध्यायाः स्थाने उपालभ्या[3]। एवंविधाशब्दो विधिवचनः। एष एव विधिरित्यर्थः। ततो न पयस्यापत्ते। एवंविधेति वचनात् पयस्यापत्ते पयस्यैव। अस्या याज्यानुवाक्यापङ्क्तः। उत त्वामदिते महीति तिस्रः। महीमू षु मातरं सुव्रतानामित्येका। सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसमित्येका। अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमित्येकेति।

---

१ A •शाखायां। २ C D M om. षां C D M पुरोळाशा न भवन्ति। ३ C D उपालभ्या।

१६. तद्यदित्युद्देशप्रतिनिर्देशौ। एवमिति प्रकारवचनं। यदेवं पशवो नियुक्ता भवन्ति तदेतत्करोमि नैवाग्न्याधेयात्कर्मणो ऽयानि अन्यत्रापगच्छामि। एवंकृते ऽग्न्याधेयादनपगमः कृतः स्यादग्ने-त्यभिप्रायः।

१७. तस्याग्न्याधेयसोमस्य[1] प्रातःसवनीयपुरोळाशानन्तरं अग्नये पवमानायाष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्।

१८. अग्नये पावकायाष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्।[2]

१९. तृतीयसवनीयान् सवनीयपुरोळाशानन्वग्नये शुचये ऽष्टा-कपालं पुरोळाशं निर्वपेत्।

२०. वैशब्दो हेत्वर्थे। यतः कारणात् सवनीयपुरोळाशस्य-विषामावापोद्वापस्तत एतदुच्यते। आवपनं वै सवनीयाः पुरोळाशाः।

२१. उप्यते एष्वित्यावपनं। दृष्टेष्वेव प्रकृतेषु स्थानेष्वावपन एव[3] तदावपतीति।

२२. अर्थवादार्थः पुनरुपन्यासः।

२३. वैशब्दो हेत्वर्थः। यस्माददितिमनु समाप्यते ऽग्न्याधेयं तस्मात्साम सामान्येनेहापि तथैव करोति।

२४. नु इत्यवधारणे। यैवाग्न्याधेयस्य संस्था तादृशीमेवात्रापि करोति।

---

१ C D M ०धेयस्य। २ A M add आवपनं वै नेतु। ३ A एवं।

३.

१. एवमिति प्रकारवचनः। एवमनेन प्रकारेण[1] हविर्यज्ञेषु सोमेषु पशवः पुरोळाशाश्चाम्नायात्यन्ते हविर्यज्ञाख्येषु सोमेषु।

२. तस्येति प्रक्रान्तस्य प्रतिदेशेषु शस्त्रं। तस्येत्यवधारणार्थः। अतस्तस्य न ज्योतिष्टोमिकं विकल्पेन। शस्त्रं वक्ष्यमाणं। अधिकारश्चायं। तेनैतदुत्तरमतिदेशेषु शस्त्रमेवातिदिश्यते।

३. यद्वाहिष्ठं तदग्नय इत्येतत्तृचमाज्यं भवति।

४. अन्यत्रापि तृचक्लृप्तः सकल एव।

५. ऐकाहिकानां यथाप्राप्तानां परिसंख्यानार्थं वचनम्।

६. इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोममित्येवमादिकं तृचं मरुत्वतीयं भवति। प्राकृतस्य निवृत्तिः परिसंख्यानात्। एकां शस्त्वा निविदित्यपरिभाषितत्वात्।

७. नृणामु त्वेत्येवमादिकं तृचं निष्केवल्यं कार्यम्[2]।

८. अध्वर्यो वीरेत्येवमादिकं[3] तृचं मैत्रावरुणस्योक्थमुखीयं भवति।

९. अध्वर्यो वीरेत्येतस्मात्पूर्वं तृचमिन्द्र तुभ्यमिन्मघवन्नभूमेत्येतद्ब्राह्मणाच्छंसिन उक्थमुखीयं भवति।

१०. उत्तरं तृचमिदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमित्येतदुक्थमुखीयमच्छावाकाय भवति।

---

१ C°D एतेन A ins. एव। २ A om. कार्यम् C D om. तृचं।

३ A वीर प्र मदे सुतानामिति।

११. प्राकृतानां पर्यासानामुत्तमांस्तृचान्छंसति[१]।

१२. वक्ष्यति वैश्वदेवाग्निमारुतयोः सूक्तानां स्थान इति। तत्रैतत्सावित्रस्य स्थाने तृचम्। उत्तराण्यपि तृचान्येव वक्ष्यमाणानि।

१३. घृतवती भुवनानामभि श्रियेति द्यावापृथिवीयं तृचम्।

१४. इन्द्र ऋभुभिर्वाजवद्भिः समुक्षितमित्यार्भवं तृचम्।

१५. स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इति वैश्वदेवम्।

१६. वैश्वानरं मनसाग्निं निचाय्येति[२] वैश्वानरीयम्।

१७. प्र यन्तु वाजास्तविषीभिरग्नय इति तृचमाग्निमारुतम्।

१८. समिद्धमग्निमित्येवमादिकं तृचं जातवेदसीयम्।

१९. उदु ष्य देवः सवितेत्येवमादिकानि तृचानि वैश्वदेवाग्निमारुतयोः सूक्तानां स्थाने यथार्थं भवन्ति। संयोगाद्व्यवतिष्ठेत इति परिभाषितत्वात्[३]।

२०. तृचक्लृप्तमित्येवमेतस्यामिति वचनाच्च व्यामिश्रचोदनायां ततो नैककर्तृके[४]।

२१. वाशब्दो विकल्पार्थः। ऐकाहिकं वा शस्त्रजातं तृचक्लृप्तं भवति। आनोभद्रीयस्य परिधानीयोत्तमेति[५] वचनात्। सा चतुर्थी।

२२. एतेमाग्निष्टोमसंज्ञकौ द्वौ हविर्यज्ञसोमौ व्याख्यातौ भवत इत्यर्थः। ततः स्तोमकामपृष्ठदक्षिणासंस्थादि तुल्यं। यदाशिष्टमित्यादिकं शस्त्रमेतेनेति वचनात्। द्विरात्रो ऽयमहीनः। विना

[१] C D M om. तृचान्। [२] RV VII, 26, 1 निचाय्या।
[३] C D परिभाषणात्। [४] A ॰कर्त्तृके C नैककर्तृके।
[५] C in marg. इ (॰त्तमे इति)।

दक्षिणा[1] इत्ययमहीनधर्मो भवति अविरोधादतश्च प्रत्यहं चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशतिर्देया।

२३. अग्निष्टोमसोमं[2] हुत्वाग्नेयं पयस्तार्तीयसवनीयपुरोडाशाननु रात्रौ होतुर्यदद्य इति लिङ्गात्।

२४. पय एवानुषङ्गात्। प्रातःसवनीयाननु।

२५. पूर्वेणैव न्यायेन[3] चशब्दात्। तत आग्नेयः पूर्वस्मिन्सौर्य उत्तरस्मिन्।

२६. प्राजापत्येति देवतानिर्देशः। वशेति पशुद्रव्यविशेषणम्। अनूबन्ध्याया उपालम्भ्येति स्थाननियमः। एवंविधेत्यनूबन्ध्याप्रकारातिदेशः। तेन यदि तत्र पयस्या अनूबन्ध्यास्थाने[4] तत उपालम्भ्यास्थानेऽपि तथैव।

४.

१. पुनराधेयसोमो वक्ष्यमाणः। तेन तेजस्कामो यजेतेति चोदना।

२. तस्य सर्वस्यैवाह्नः पुनराधेयसोमस्य पञ्चसुपञ्चसु स्तोत्राणि भवन्ति।

३. पञ्चपादा अस्या इति।

---

१ A तेन विना दीक्षितेन विना, दक्षिणा इत्याद्य॰ M विना दक्षिणा इत्ययमहीनः। विना दक्षिणा इत्ययमहीनधर्मो भ॰। २ C D अग्निष्टोमसोमाद्धुत्वाग्नेयं। ३ A न्यायेन। ४ C M om. अनूबन्ध्या।

४. वैशब्दस्य शब्दस्यार्थे पाङ्क्तो यज्ञस्य[1] हविष्पङ्क्त्या।

५. यज्ञस्यैवाग्नये पञ्चकानि स्तोत्राणि[2] कर्तव्यानीत्यर्थवादः।

६. सर्वाग्नेयो यो ऽग्निष्टुत् ततः शस्त्रं हौत्रमस्य[3] भवति। शस्त्रमात्रातिदेशाद्धविरन्वायातनमनूबन्ध्यादि[4] यथोक्तमन्यदेवतानूबन्ध्याद्या[5] (१२. ८. ३) सवनीयेति कात्यायने।

५.

१. दर्शपूर्णमासौ नाम हविर्यज्ञसोमः[6]। अन्नाद्यकामस्य यजमानस्य भवतः। केचिदाङ्करन्नकामस्येति वक्तव्यं। तथा च लिङ्गमस्ति। अन्नकामाय चरते कृशायेति। अन्नाद्यकामस्येत्यनेन[7] च स्तृवति भोज्यं भोजनशक्तिश्चेति कामः। तदेतन्न युज्यते। अविशेषेणान्नं प्राप्नोति। तेनान्नमेवान्नाद्यमिति व्याख्यान्तरं[8]। पर्यायशब्दावेतौ। तथा वसिष्ठो ह्यन्नाद्यकाम इत्येवमाद्यः प्रयोगा एवं व्याख्यातव्याः। द्विरात्रो ऽयमहीनः। अन्यशस्त्रस्यावचनादैकाहिकशस्त्रः। अन्यस्यातिरात्रभावः पाक्षिकः। हविरन्वायातनं सवनीयान्वायातनं च यथादेवतं। परिभाषितत्वात्।

२. अन्नाद्यकामस्य[9] सर्व एवैते चशब्दात्। सोमेष्टिर्हविर्यज्ञसोमः

---

१ A यज्ञस्य। C पाङ्क्तो वै यज्ञः। २ A स्तोत्रियाणि। ३ A सहौत्रम्।
४ C D विधिर् instead of हविर्। ५ C M चान्य॰। ६ A ॰सोमैः।
७ C D चान्नाद्यकामो येन मन स्तृवन्ति भोज्यं भोजन॰। ८ C (orig.) D ॰ख्यानं C (sec. h.) ॰तुं। ९ C D M मः।

प्रवर्ग्यरहितो भवति। हूलादधाविति न[१] सुत्यादन्दे माहीन एक एव क्रतुः। यथा दाचायणयज्ञास्त्वार: सर्वकामस्य। बहुत्वेनापि[२] भाषितत्वात्। आग्रयणो ऽप्येकाहोरात्रः। श्रीहियवाग्रयणदेवतानामनूबन्ध्या पशवो हवींषि चान्वायात्यानि सोमेष्वाख्येये[३] हविर्यज्ञसोमे एकसुत्यता सौम्यः पशुरुपालम्भ्यो ऽनूबन्ध्या[४] हविरन्वायातममेवं पूर्वकारिवशात्सर्वत्र नियमः।

३. बहुवचनाभिधान एक एव क्रतुर्दाचायणयज्ञाख्यः सर्वकामस्य यजमानस्य भवति। अत्रापि पशवो हवींषि च यथादेवतं यथापरिभाषितं च द्रष्टव्याः। पूर्वकारिवशान्नियमः। चतुरहो ऽहीनः।

४. सर्वकामस्यैव चशब्दान्महायज्ञसोमे।

५. तस्मिन्महायज्ञे चातुर्मास्यहवींष्यष्टादश सवनीयहविषामन्वायात्यन्ते। पित्र्यानूबन्ध्योपासनकाले।

६. पशवश्च पर्वदेवताभ्यो भवन्ति। वैश्वदेववारुणमारुतमाहेन्द्रशुनासीरीयाः।

७. चातुर्मास्येषु या एककपालदेवतास्ताभ्यस्त्वानूबन्ध्याया उपालम्भ्याः पशव एवंविधाः। एवंविधा[५] अनूबन्ध्याया उपालम्भ्या द्रव्यकल्पेन समानविधानात्।

८. अयं यज्ञः महायज्ञः। अतिरात्रसंस्थ एकाहः।

---

१ A om. न। २ A बाहुत्वेन C बहुपरिभाषितत्वात् D बहुभाषित॰।
३ A om. यें। ४ C D M om. ऽनूबन्ध्या। ५ C D M om. एवंविधा।

६.

१. वैश्वदेवाख्यो हविर्यज्ञसोमः। तस्यायं पुरस्तादर्थवादः। प्रजातिशब्देन[1] पुत्रा दुहितरश्चोभयमभिधीयते। तामिच्छन्प्रजापतिरेतं यज्ञक्रतुमपश्यत्। दर्शनं चात्र तदितिकर्तव्यतालोचनं। वैश्वदेवं यज्ञक्रतुमालोचितवान्।

२. तस्य साधनद्रव्यमाहरत्। तदुपाहृतवान् तेनायजत इष्टवानासीत्।

३. प्रजात आसीत्।

४. यः कश्चिद्यजमानः प्रजातिकामः स यजेत। यद्यपि समानतन्त्रा भिन्नफलाश्च तथापि हविर्यज्ञियचातुर्मास्यसाहचर्याच्चातुर्मास्यसोमा एते सोमयागाः। तथा चान्तरालयागचोदना।

५. अस्य चातुर्मास्यसोमस्य वैशेषिका धर्मा उच्यन्ते। वैश्वदेवः पशुरुपालभ्यः[2] सवनीयानन्तरम्।

६. द्यावापृथिवीयदेवत्यानूबन्ध्याया उपालभ्या एवंविधेत्यनूबन्ध्याविधिनिर्देशः। अयं चापरो विशेषः पुरोडाशाम्नायातनं परिभाषितत्वात्।

७. त्रिवृत्स्तोमसंस्थं शस्त्रं हौत्रं[3] होत्रकाणां ऋचतीकारो विशेषः।

८. वाशब्दो विकल्पार्थः। ऋचक्लृप्तं वा शस्त्रं भवति।

९. आग्नेयेन हविषाग्नेयी। आग्नावैष्णवेन हविषाग्नावैष्णवी।

---

१ A M प्रजापति॰। २ M ॰लभ्यः। ३ A चत्रौत्रं C D M त्रौत्रं।

अनयाग्निया १आग्नावैष्णवया वा इत्यर्थवत्‍ चतुरो मासानन्तरालेषु।
सर्वसोमानाम्।

१०. दीक्षान्तरनिवृत्त्यर्थं वचनम्।

७.

१. वरुणप्रघासाख्यो हविर्यज्ञसोमो द्विरात्रो ऽहीनस्तस्यायं पुरस्तादर्थवादो विधिप्ररोचनार्थः। उभयो विधिरर्थवादद्दर्शनात्। वैश्वदेवेन कर्मणा प्रजापतिर्देवताविशेषः प्रजा असृजत।

२. ताः प्रजाः सृष्टाः प्रजापतिना अप्रसूता अननुज्ञाता[२] वरुणस्य यवान् भक्षितवत्यः[३]।

३. प्रतिपूर्वो मुञ्चतिर्बन्धने। वरुणो नाम देवताविशेषः। ताः प्रजा[४] उदरव्याध्यादिभिः प्रतिमुक्तवान्।

४. ताः प्रजा वरुणगृहीताः सत्यः प्रजापतिं पितरमेत्य यथार्थमुपाधावन् नतिना[५] अब्रुवन् वक्ष्यमाणमर्थं पुरस्कृत्य।

५. उपज्ञा प्रथमा प्रवृत्तिः[६]। उपजानीहि प्रकाशय तं यज्ञक्रतुं येनेष्ट्वा वरुणपाशेभ्यः सकाशात्सर्वस्माच्च पाप्मनः सम्यक् प्रमुच्येमहि विमुच्येमहीत्युक्तमर्थं[७] प्रजाः प्रजापतिमूचुः।

६. ततस्ताभिः प्रजाभिरभ्यर्थितः प्रजापतिर्वैश्वदेवहविर्यज्ञसो-

---

१ C D om. वा। २ C D om. अप्रसूता॰ C अननुज्ञाता। ३ M ताः सृष्टाः प्रजापतिर्वक्ष्यमाणमर्थं पूर्वमुक्तवान्॥ ४ C D M प्रजा॰ वरुणपाशैर्बद्ध्वा॰। ५ C D उपाधावन्निति न। वक्ष्य॰। ६ A वृत्तिः। ७ C D M om. विमुच्येमहि।

मादनन्तरं मासचतुष्टयं मुनिसत्त्वेष्यादिकं तपः प्रचर्य चतुर्थे मासि पूर्णे एतं यज्ञक्रतुमपश्यत् साध्यसाधनयोग्यं दृष्टवान् कृतवरुणप्रघासाख्यं[1] द्विरात्रमहीनम् ।

७. तं यज्ञं संभारयुक्तमाहरत्संपादितवान्[2] तेन यज्ञेनेष्टवान् ।

८. तेन यागेन वरुणं प्रीणितवान् ।

९. अनेन द्विरात्रेण क्रतुना वरुणप्रघासाख्येन स वरुणः प्रीतो वरुणपाशेभ्यः सर्वस्माच्च पाप्मनः प्रजाः प्रमुक्तवान् ।

१०. प्रशब्द उपसर्गः क्रियापेक्षी । यस्य योग्यतालक्षणमुच्यते इति क्रियाविशेषो ऽध्याहार्यः । हशब्दो विनिग्रहार्थीयः । वैशब्दो वाक्यपूरणः । प्रमुच्यत एव प्रजा वरुणपाशेभ्यः । अयं च यजमानः[3] सर्वस्माच्च पाप्मनः संप्रमुच्यते । य एवंरूपं पुराकल्पं विद्वान् जानानः वरुणप्रघासैर्यजते । तस्माद्वेवंविद्वान्वरुणप्रघासैर्यजेत । अर्थवादादेव परिकल्प्यमस्य फलं । रात्रिसत्त्रप्रतिष्ठान्यायेन ।

११. द्वावप्येतौ दिवसौ उक्थ्यसंस्थौ भवतः । संस्थानियमार्थं वचनम् ।

१२. वरुणदेवताकः पशुः सवनीयसंविधान आलभ्यः पूर्वस्मिन्नहनि । वरुणप्रघासहविर्षामन्वायातनं परिभाषितत्वात् । केचित्तु प्रविभज्य चिष्वपि सवनीयपुरोलाशेषु पुरोलाशहविषामन्वायातनमिच्छन्ति । तत्र पूर्वकारिवशात्रिश्चयः । तथा चोक्तम् । आनुपूर्व्यं हविषां दैवत उच्चैरुपांशुतायां चेति (१३.१.३) ।

---

१ C कृतनवरुण॰ D कृतनव॰ M च त व॰ । २ C D om. संपादितवान् ।
३ A om. अयं च यजमानः ।

१३. आलब्धव्य इति वाक्यशेषः।

१४. को देवता अस्या इति कायी। कायी वशा गौरनूबन्ध्याया उपालब्धव्या। एवंविधा एवंप्रकारा। पयस्यापक्षे अनूबन्ध्यादेवतायै पयस्येत्यर्थः।

८.

१. अर्थवादेन प्रयोगवचनैरैक्यं दर्शयति।

२. तत आभिः प्रजाभिरुक्तः प्रजापतिः कृतपुरश्चरणश्चतुर्थे मासि त्रिरात्रं यज्ञक्रतुं दृष्टवान्साकमेधाख्यम्।

३. तमिति क्रतोराहरणासंभवात् साधनान्याहरत्।

४. तेन क्रतुनेष्टवान्।

५. प्राप्तवान्।

६. प्रयोगवचनाचोदनैषा।

७. क्रमनियमः संख्यानियमश्च।

८. अग्नये ऽनीकवहुणाय प्रथमे ऽहनि पशुः सवनीयस्योपालब्धव्यः। तस्य वृद्धैः षट्को लिख्यते[1]। यत्ते मनुर्यदनीकं सुमित्रः। भद्रं ते अग्ने सहसिन्ननीकं। भद्रा ते अग्ने स्वनीकसंदृक्। अर्चन्ति त्वे आहवनानि भूरि। अग्निं मन्ये पितरमग्निमापिम्। अस्य देवस्य संसद्यनीके। इत्यग्नेरनीकवतः।

९. द्वितीये ऽहनि पशुः सवनीयस्योपालभ्यो सांतपनगणेभ्यः[2]।

---

१ C D वृद्धैः कल्पितः षट्को। २ C D M मरुद्भ्यः सांतपनपुनर्गणेभ्यः।

सो ऽपि षट्कः पूर्वसंप्रदायात् उच्यते। आ वो यन्तूदवाहासो अद्य। सं यद्धनन्त मन्युभिर्जनासः। युष्मोतो विप्रो मरुतः शतस्वी। अरा इवेदचरमा अहेव। अज्येष्ठासो अकनिष्ठास एते। मिमातु द्यौर-दितिर्वीतये नः। इति मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यः।

१०. नवनीतस्तोमपाठस्थो माहेन्द्रस्तृतीये ऽहनि षट्कः कार्यः। अस्य पूर्वाचार्योक्तः षट्कः। महश्चित्त्वं दाधृषिं तुविमिन्द्रं। त्वं महाँ इन्द्र तुभ्यं ह क्षाः। महो महानि पनयन्त्यस्य। महाँ उग्रो वावृधे वीर्याय। युध्मस्य ते वृषभस्य स्वराजः। मह उग्राय तवसे सुवृ-क्तिमिति।

११. विश्वकर्मा देवता अस्या इति।

१२. प्रथमे रथन्तरं द्वितीये बृहत्तृतीये बृहद्रथन्तरे। यादृशं [1]बृहद्रथन्तरपृष्ठ्यादेशेन शस्त्रं विहितं तादृशमत्रातिदिश्यते। एवं यथापृष्ठ्यं[2] शस्त्रमेकाहिकं।

१३. वाशब्दो नानार्थः अन्यस्मादन्यस्माच्च पार्ष्ठिकादङ्कः स्तोत्रा-णीह त्र्यहे छन्दोगवशादाश्रियन्ते। तथैव शस्त्राण्यपि भविष्यन्ति।

१४. वाशब्दो विकल्पार्थः। यो विश्वजिद्बृहत्पृष्ठ उक्तस्तत-स्तृतीये ऽहनि सर्वेषु कल्पेषु विशेषशस्त्रं भवति।

१५. विश्वजितो वा बृहत्पृष्ठादित्येतत्स्तोत्रामपक्षे च भवति। पक्षे वैकाहिकं वाशब्दात्।

१६. सर्वकामस्य महायज्ञ उक्तः। प्रतिप्रयोगं च कामभेदो नैकेन प्रयोगेण कामा इति। स यस्मिन् पक्षे आयुष्कामयज्ञो भवति

१ CD बृहद्रथन्तरपृष्ठं। २ CD ॰ष्ठ्य।

तस्मिन्पक्षे विश्वजितो वा बृहत्पृष्ठाच्छस्त्रं भवति। ऐकाहिकं वा परिभाषितत्वात्।

१७. स एतौ यज्ञक्रतू अपश्यदितुत्यभिभूती इति[1]। तयोर्विनुत्यभिभूत्योर्विश्वजितो वा बृहत्पृष्ठाच्छस्त्रं भवति[2]। ननु च यद्विश्वजितो बृहत्पृष्ठस्य तदेनयोः शस्त्रमिति (१४.१८.८) वक्ष्यत एव। ऐकाहिकस्य पक्षे विधानार्थं वचनम्।

१८. उत्सन्नयज्ञ इव वा एष यः स्वर्जिदिति (१४.४७.१) वक्ष्यति। तस्मिन्स्वर्जिति विश्वजितो वा बृहत्पृष्ठाच्छस्त्रं भवत्यैकाहिकं वा।

१९. इषुवज्रौ श्येनाजिराविती न्द्रवज्रं च वक्ष्यति (१४.२२.४)। स एवेन्द्रवज्र इष्टोमः। तस्मिन्निन्द्रवज्रे विश्वजितो वा बृहत्पृष्ठाच्छस्त्रं भवत्यैकाहिकं वा।

९.

१. शुनासीरीयो हविर्यज्ञसोमो वक्ष्यमाणस्तस्यायं पुराकल्परूपो[3]ऽर्थवादः।

२. हविर्यज्ञं शुनासीरीयं काममिव[4] विशेषवचनात् बहूनां यज्ञक्रतूनां मध्यस्थितमेतं[5] कामसंपत्तियोग्यं[6] पर्यालोचनया द्रष्टव्याम्।

---

१ A ins. वक्ष्यति। २ A om. शस्त्रं। ३ A om. रूपो। ४ C (orig.) M कामसेव. D not quite legible. ५ C मध्या०। ६ C D कामसंपत्ति० A संपत्ति।

३. तस्य संभारानाहरत्[१]। तेनेष्टवान्।

४. तेन वर्तितयागः प्रतिष्ठां प्राप्तः।

५. यत एवं पुराकल्पो ऽतस्तेन प्रतिष्ठाकामो यजमानो यागेन प्रतिष्ठां भावयेत्।

६. शुनासीरीयः पशुः सवनीयस्योपालम्भ्यः।

७. सूर्या देवता अस्या इति सौरी।

८. गवामियं संख्या न्यायात्।

९. ददातीत्यनुषङ्गः। विंशच्छब्दो द्वितीयान्तो गवां कर्मभूतत्वात्। प्रतिविभज्य दानयोगो ऽन्वहं दक्षिणा इति वचनात्।

१०. विश्वप्यहःसु प्रतिविभज्य दानं पूर्ववद्धीनत्वात्।

११. ददातीत्यनुषङ्गः सर्वत्र।

१२. भवतीति वाक्यशेषः। अर्थवादार्थः[२] संख्योपन्यासः[३]।

१३. स्वल्वर्थं संपाद्यम्। तत्राहोरात्रविभागे[४] विंशतिशतमहोरात्राणि भवन्ति।

१४. तदनया गोसंख्यया[५] दैविकाहोरात्रपरिच्छिन्नमृतुं कामोपभोगमाप्नोति।

१५. प्रणाडिकाद्वारेण संवत्सरमाप्नोति। दैवमेव संवत्सरं कामफलमुपभुङ्क्ते[६]।

---

१ तमाहरत् ought to have been marked with 3 in the edition of the text and the numeration of the other Sûtras altered accordingly.

२ C अर्थवादः (?)। ३ M संख्यपन्यासः। ४ C D ॰भागो॰। ५ A C D योगसं॰। ६ C D देवं A संवत्सर॰।

१६. न ह वा संवत्सरात्कश्चन बहिर्धा कामो ऽस्तीति। अयं दक्षिणादानविधिविशेष उक्तः। प्रवृत्त्युपरोधनाय।

१०.

१. स्वस्तुतौ हाविर्यज्ञिकानि चातुर्मास्यान्युक्तानि। तेषामेव पशुगुणविशिष्टानामिदानीं विधानं। महाकौषीतकिब्राह्मणाभिप्रायेण नाम्ना धर्मातिदेश इति तद्धर्मप्रवृत्तिः।

२. गुणभूतस्यापि पशोरिहाग्नावैष्णवी च (६.१.२१) यक्ष्यमाणस्येत्येतद्भवति।

३. अपरेद्युः अपरे ऽहनि वैश्वदेवः पशुर्भवति।

४. पशुपुरोलाशानन्तरं याः यस्मिन्पर्वणि चातुर्मास्यदेवतास्ताः सर्वा भवन्ति।

५. पशोरयं पाशुकः। पशुपुरोलाशकः समासार्थः। तदीयस्विष्टकृद्भवति। ननु च पश्वर्थानि विभवादयं साधयन्तीति वचनादवाच्यमेतत्। नेत्युच्यते। पशुपुरोलाशार्थानामसाधकत्वात्। पश्वर्थानीति विशेषणात् स्विष्टकृतश्च संस्पर्शित्वात्। कुतो विभवः। पुरोलाशस्विष्टकृत्समवाये ऽपीति (५.१८.१) चेन्निर्द्धेरगाच्यम्। पशुपुरोलाशस्याम्नायात्यानां चानङ्गत्वे ऽपि विशेषस्यानापत्तेः[1] पशुपुरोलाशतन्त्रं न्याय्यम्। इह [2]चातुर्मास्यानां प्राधान्याद्विराजः[3] स्यात्। अध्वर्यवश्च यजप्रैषं कुर्वन्ति। तेषां स्विष्टकृद्भूयस्त्वादिति चि (५.११.

---

१ A विशेषः। २ A ins तु। ३ A विराजः।

२४) कात्यायनस्य। तस्मादारम्भः। ननु चैवमन्यायः स्यात्। नेत्युच्यते। नियमपरत्वात्। पूर्वकार्यनुविधानात् प्रैषाभावः[१]। सद्दर्थश्चारम्भः। ननु चैवं पश्वोश्चाज्यभागयोः कृतत्वान्न्यायविरोधः। द्रव्यसामान्याच्च पश्वोर्द्धर्मवत्त्वौ। श्रुतौ हि चातुर्मास्येषु सामान्यात् ग्रायतः श्रुतेर्बलवत्त्वं। पूर्वकार्यनुविधानात् तु प्रैषाभावः। न ान्यायो नियमपरत्वाद्वयसां लक्ष्मानां करणादेव[२] एकादशप्रयाजादेविकारः। अयमग्निस्वामिग्रन्थः। अच पूर्वकारिवशात्प्रैषाभाव इत्यन्यायः[३] वचनपूर्वकत्वात्पाशुकः स्विष्टकृदित्यस्य सूचस्य[४] सद्दद्राज्यभागयोश्च पूर्वकार्यनुविधानात् प्रैषाभाव इत्येतदप्ययुक्तमुक्तं। कुतः। यथोक्तमविरुद्धमिति (५.११.२५) कात्यायनवचनाद्यथैव प्रस्तृतं र्हिः प्रस्तरो वा प्रथमजस्य[५] गौरित्येवमादिकं धर्मजातं पशुधर्मान् वेवत्कि। एवं सद्दद्राज्यभागावप्यविरुद्धौ तस्मात्सप्रैषावेव।

६. न पशुतन्त्रे हवींषि चोद्यमानानि निगमान् लभन्त इत्येतदुक्तं यत्र प्रधानः पशुः। इह तु गुणभूते ऽपि पशौ तन्त्रस्याङ्गप्राप्तत्वात्[६]। चातुर्मास्यहविषां प्रधानानामपि तत्रानुप्रवेशः[७]। निगमस्थानवर्जं। तेन निगमस्थानानां प्राप्तानां वाचनिकः प्रतिषेधः।

७. पशुपुरोळाशमनु प्राप्तस्यायं प्रतिप्रसवः।

८. हृदयशूलोपस्थानान्तं कर्म परिसमाप्यते। येषां शाखिनां सकृद्धुतेष्वग्निषु साकमेधास्तेषां मैत्रावरुणादितये वेति कृत्वा हृदयशूलोपस्थानं। येषां प्रतीष्टिविहारस्तेषां शाखिनां महाहविषो ऽन्ते।

---

[१] C D om. नु। [२] C D om. एव। [३] C D चान्यायैः। [४] A om. सूचस्य। [५] C om. ज। [६] A तस्य instead of तस्मात्। [७] C D M चानुविशेषः।

९. वारुणमारुतौ पशू वरुणप्रघासेषु भवतः।

१०. उत्तरे विहारे वारुणः पशुः। दक्षिणे मारुतः। तयोत्तरे यूपमुच्छ्रयन्ति पूर्वकारिणः। तथैवानुविधेयं। समानयूपौ[1] वा विशेषोपदेशादिति काठके।

११. उत्तरयोर्द्वयोः पर्वणोः साकमेधशुनासीरीययोर्यथासंख्येन माहेन्द्रशुनासीरीयौ पशू भवतः। इन्द्रश्च नः शुनासीराविति पक्षो ऽन्यस्याभावात्।

१२. पूर्वाह्णादिषु कालविशेषेषु स्थानशब्दः। चातुर्मास्येषु यद्यदिष्टीनां स्थानं तत्तदेवात्रापि।

१३. यथास्थानेव। इष्टित्वात्पूर्वेण प्राप्ते परिभाषार्थं वचनम्। तेन महायज्ञसौमिकादिषु च क्रिया यथास्थानेव।

१४. वाशब्दो विकल्पार्थः। या या देवता चातुर्मास्येषु तस्यैतस्यै पशवो भवन्ति।

१५. तत्कर्म व्याख्यातमेकादशिन्या। तया तुल्यमित्यर्थः। तेन प्रतिपशु यूपा भवन्ति।

१६. अनीकवतादयश्च पशवो महाहविषि भवन्ति। आग्नेयादयश्च यथोक्तदेवताः[2]।

१७. अयमपरः पाशुकचातुर्मास्यप्रकारः।

१८. ऐष्टिकैश्चातुर्मास्यैस्तुल्यमन्यत्। तेन पशुपुरोडाशाश्च-चातुर्मास्यदेवता न भवन्ति।

---

१ A °यूपो। २ A चद्रो यथोक्ता।

१९. अथशब्दः सांवत्सरिकचातुर्मास्याद्युपसंग्रहार्थः[१]। वाशब्दो विकल्पार्थः। अपिशब्दो यदि सांवत्सरिकाणि न शक्नुयादेतमर्थं प्रतिपादयति। एकशब्दः संख्यावाची। पर्वशब्दो वैश्वदेवादिकर्मवचनः। मुख्यकल्पाशक्तौ नित्ये ऽवश्यकर्तव्ये एतमपि पक्षं[२] कुर्यात्। एकस्मिन्पर्वणि तन्त्राधिके अनाम्नातानि हवींषि समानतन्त्रतया कुर्यात्। ऐन्द्राग्ने वा पशावेकस्मिन्पशुपुरोडाशानन्वहि सर्वाणि चातुर्मास्यहवींषि कुर्यादयं पक्षः।

२०. इडोपह्वानादनन्तरं स्वतन्त्रैव पित्र्या भवति।

२१. त्र्यम्बकात्कर्मण ऊर्ध्वमनुयाजप्रभृति कर्म भवत्यैष्टिके। पशुना वा समानतन्त्रत्वे क्रियमाणे मनोतादि कर्म भवति।

२२. यथादेवतं वा पशव इति सर्वपशूनि चातुर्मास्यान्युक्तानि। तेष्वयं दक्षिणाकल्पः। सौमिकैश्चातुर्मास्यैस्तुल्यदक्षिणानि भवन्ति।

२३. याश्चातुर्मास्यदक्षिणा याश्च पशुदक्षिणास्ताभिः समानदक्षिणानि पाशुकानि[३] चातुर्मास्यानि भवन्ति।

११.

१. प्रत्यवरोहणीयो नामैकाहः प्रतिष्ठाकामस्य यजमानस्य भवति।

---

१ C (orig.) °संग्रहार्थः; C (sci. h.) D °संचारार्थः। २ A यज्ञं।
३ C D om. पाशुकानि।

२. संकल्पेन विहृतः संकल्पविहृतः। ज्योतिष्टोमधर्मधारी ज्योतिष्टोम एव। केचिदिमं चातुर्मास्यसोमोत्सर्गार्थं मन्यन्ते।

३. पशुबन्धो नामैकाहः पशुकामस्य यजमानस्य भवति।

४. पशुबन्धो विशिष्यते यज्ञमौष्टिका।

५. एकादशसंख्याकस्तोमस्यार्थवादो ऽयम्।

६. गुर्वक्षराणां गुरुष्टप्ति सर्वं गुर्वक्षरं त्रैष्टुभमेव विद्यादिति भाष्ये[1]। त्रैष्टुभाः पशवः।

७. पशुप्राप्तये एवंरूपः स्तोमः क्रियते।

८. ऐन्द्रत्वात्रैष्टुभत्वात् द्विताय निष्केवल्यमरुत्वतीययोः।

९. गव्यन्त इति चिह्नेन गोसंस्तुतिः। तदेतस्याह्नो चिह्नम्। पशुकामस्यैतदहः पशवश्च गावः।

१०. एते एव निविद्धाने पशुकामसामान्यात्।

१२.

१. अथशब्दो विशेषाधिकारार्थः। हविर्यज्ञसंस्थासामान्यात् सुराद्रव्यविशेषाद्विशेषः। अतःशब्दो हेत्वर्थे। यस्मात्किल तुल्यता तैः पूर्वैः सह तस्मादुच्यते। सौत्रामणी इति वक्ष्यमाणस्यैकाहस्य नामधेयम्।

२. पुराकल्पो ऽर्थवादार्थः। इन्द्रः किलायुष्कामस्तपस्तप्तवान्।

३. स ध्यानं कृत्वा एतं सौत्रामणं यज्ञक्रतुमालोचितवान्।

---

१ भाषि० १८.११।

४. तस्य साधनद्रव्याण्याहरत्।

५. तेनेष्टवान्।

६. तेन यागं कृत्वा दीर्घायुत्वं प्राप्तवान्।

७. उ हेति निपातौ वाक्यपूरणौ। तं सौत्रामणमैन्द्रं भरद्वाजाय ऋषये जीर्णाय प्रोक्तवान्।

८. वैशब्दो निपातो यस्मादर्थे। अनेन सौत्रामणेनाहमिष्ट्वा दीर्घायुत्वं प्राप्तवान् त्वमप्यनेन यज येन दीर्घायुर्भवसीत्येवमुवाचेन्द्रो भरद्वाजम्।

९. हशब्दो विनियतार्थीयः। तेनैव सौत्रामणेनेष्ट्वा भरद्वाजः सर्वमायुः प्राप्तः। षोडशोत्तरवर्षशतं पुरुषायुरिति।

१०. वर्षशतं सायं जीवति यः सौत्रामणं वेद यथोक्तेन पुरुषकल्पेन विदित्वा यजते।

११. तस्य सौत्रामणस्य रथंतरं पृष्ठं भवति।

१२. संस्थानियमार्थं वचनम्।

१३. श्रद्धानुसारेण दक्षिणा देयेत्यभिप्रायः।

१४. तस्य सौत्रामणस्य त्रिवृत्स्तोमकानि त्रीणि स्तोत्राणि भवन्ति।

१५. चतुर्थपञ्चमषष्ठानि त्रिवृत्स्तोमकेभ्यः प्रथमेभ्यस्त्रिभ्यो ऽनन्तराणि।

१६. सप्तमाष्टमनवमानि त्रीणि सप्तदशस्तोमकानि।

१७. दशमैकादशद्वादशानि।

१८. पूर्वस्मादुत्तरतर उत्तरः। स चाधिक्येनोत्तरो। उत्त-

रथाथावुत्तरौ चेत्युत्तरोत्तरौ। तस्य भाव उत्तरोत्तरिता। तस्यै उत्तरोत्तरितायाः इति[1] तादर्थ्ये चतुर्थी ।

१८. उत्तरोत्तरोत्कृष्टं दीर्घमायुः प्राप्नुयामित्याशिषि प्रत्ययः।

१३.

१. तस्य सौत्रामण्यामाश्विनः पशुर्लोहितेन वर्णेन विशिष्टः सारस्वती च मेषी इत्येतौ पशू उपालम्भ्यौ सवनीयस्य।

२. इन्द्रसुत्रामदेवत्या वशा वन्ध्या गौः। अनूबन्ध्यायाः संनिधावालम्भ्या। एवंविधा अनूबन्ध्यापशुतुल्या। इमा मध्येन्द्र तुभ्यं शंसि। त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रम्। इन्द्रः सुत्रामा स्ववाँ अवोभिः। उपो जज्ञे वीर्याय स्वधावान्। अध स्मा ते चर्षणयो यदेजान्। तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्येति प्रथमा। एता इन्द्रस्य सुत्राम्णः षट्कः।

३. अनूबन्ध्या मैत्रावरुणी पशुभिस्तुल्यदेवत्या। नेच्छतः[2] सौत्रामण्या अपगतो न भवामीति।

४. तस्य सौत्रामण्यायं क्रियाविशेषः। प्रातःसवनीयस्य पुरोडाशानन्तरं बाह्यतः परिधित आहवनीयमपनीयोपसमाधायाग्निं[3] तस्मिन्नेवाग्नौ सुरासोमेन प्रचरन्ति। सुरया प्रचरन्तीत्यर्थः। प्राग्विष्ट-देवत्येभ्यः स्विष्टकृद्भेदेन[4]।

---

१ A तस्मै उत्तरोत्तरितार्थमुत्तरोत्तरितायाः M तस्यैव उत्तरोत्तरितार्थमुत्त०।
२ congeci A नैच्छतः C नेच्छतेः M नेच्छतेः। ३ A om. अग्निं। ४ A ०कृद्भेदेन।

५. सावित्रं द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्तृतीयसवनीयान्पुरोडाशाननु।

६. पूर्वं निर्वपेत्।

७. पूर्वयोरनन्तरम्[१]।

८. कृतव्याख्यानं पूर्वमेवैतत्[२]।

९. हेतुत्वेनार्थवादोपन्यासः।

१०. वैशब्दो निपातः। इन्द्रं सुत्रामाणं प्रति सौत्रामणी संतिष्ठते यतः।

११. हविर्यज्ञसंस्था सौत्रामणी। सोमयागः[३] सौत्रामणः। हविर्यज्ञसोमप्रकरणे सौत्रामणिकः संस्थां[४] प्राप्तुमिष्यते। तामेवार्थवादेन योजयति।

१२. पूर्वमग्निष्टोम उक्तस्तमेव सौत्रामणं केचिदतिरात्रसंस्थं कुर्वन्ति। एक इति विकल्पार्थम्।

१३. एकविंशतिस्तोमं तं सौत्रामणं सर्वमेवेति। बृहत्पृष्ठमिति नियमार्थम्। उभयथाभाणाभात च्छान्दोग्यकृतो विशेषः।

१४. तस्यामन्तरोक्तधर्मस्य यद्विश्वजितो बृहत्पृष्ठविशेषणस्य शस्त्रं तच्छस्त्रं भवति। तस्य बृहद्रथन्तरं पृष्ठमित्यर्थः। स्वस्ति नो मिमीतामिति यत्सूक्तो[५] न भवति।

१५. अथ अस्मिन्सौत्रामणे हविर्यज्ञाः सोमाः समाप्यन्ते।

---

१ C has in marg. the gloss यदि मध्य ..नाभिप्रायमेतत्। २ A पूर्ववत्। ३ C सोमयागको०। ४ C D संस्था। ५ A यत्सूक्तो।

यदुक्तमेवं पशवः पुरोडाशाशाम्नायात्यन्ते हविर्यज्ञेषु सोमेष्विति तत्सौत्रामण्यां भवति[1]।

१४.

१. देवाः पशुकामाः। ह्यशब्दो निपातो वाक्यपूरणः। चतुरो मासान् व्रतं चरित्वा प्रकरणाद्दीक्षाव्रतम्। एतमुद्भिदाख्यं यज्ञक्रतुं दृष्टवन्तः।

२. तेनोद्भिदा कृतयागाः पशून्प्राप्ताः।

३. एतदत्र विधिवाक्यम्।

४. उद्भिदा कृतयागो यदि मन्येत चिरेण मे पशवो भविष्यन्तीति तदा[2] मासचतुष्टयं व्रतं चरित्वा बलभिदा यजेत। अनेनार्थवादेनैतत् ज्ञाप्यते। पूर्वेणोत्तरेणावश्यमिति।

५. एनं यजमानं क्षिप्रमभिलषिताः पशव आगच्छन्ति।

१५.

१. गोसवेन यागेनैकाहेन पशुकामो यजेत।

२. एवंधर्मकेण गोसवेन। तत्रार्थवादः।

३. स्वरूपतः।

४. चतुष्पात्सामान्यात्।

---

१ M adds नैवं सौत्रामण्याः संस्थेति विज्ञात् सौत्रामण्यपि हविर्यज्ञसंस्थानां मध्ये भवतीति सापि भवति। २ C D om. तदा।

५. प्राप्त्यर्थम्।

६. षट्त्रिंशत्सहस्राणि यासां ताः षट्त्रिंशत्सहस्रा अक्षौहिण्य इत्युच्यन्ते। गोसवस्येति पुनर्वचनाद्धैतच्छाखान्तरे दक्षिणाकल्पान्तरमस्ति।

७. गोसवस्य दक्षिणात्वेन [1]गवां संख्यान्यायतः।

८. उक्थ्यसंस्थ इत्यर्थः।

१६.

१. व्रतपेयो नामैकाहस्तेन तेजस्कामो यजेत।

२. दीक्षाणां परिमाणानियमे प्राप्ते नियमः। उपसदां तु द्वादशत्वं विधीयते।

३. अङ्गुष्ठमध्यमपर्वणेति विवक्षितम्। तदेतेन मध्यमेनाङ्गुष्ठपर्वणा प्रमितमौदुम्बरं चमसं दारवं व्रतस्य व्रतयेत्[2]।

४. अयुजासु दीक्षासु क्षीरौदनं व्रतयेद्यथाक्रमम्।

५. अत्रापि सोमस्याभिषुतस्य चमसो दक्षिणेति विवक्षा। उदुम्बर एव प्रकृतत्वात्। वचनात् प्राकृतस्य [3]दक्षिणादानस्य निवृत्तिः। चतुरो मासान् व्रतं चरित्वा वज्रभिदा यजेतेति निवृत्तिः।

६. तं चमसमृत्विजो गृहीत्वा व्रतं सत्यमित्येवं ब्रुवन्तो भक्षयेयुः।

---

१ C D M गावः C D संख्यामन्यायत। २ C व्रतयेत्याम्नृमितं D °व्रतयेत्प्राम्‌मितं। ३ A दानस्य प्राकृतस्य दक्षिणानिवृ°।

७. भूर्भुवः स्वरिति वानेन मन्त्रेण भक्षयेयुः।

८. समानं गोत्रं यस्यासौ सगोत्रः। स च ब्राह्मणत्वेन विशिष्यते। तस्मै सगोत्राय ब्रह्मणे। ब्रह्मब्राह्मणयोरैक्यात्सगोत्राय ब्राह्मणायेत्यभिप्रायः।

९. निष्केवल्यमरुत्वतीययोः।

१०. घृतपेयाख्यमेतदहः। घृतलिङ्गे चैते सूक्ते।

१७.

१. [1]भूर्णामैकाहः। तस्यायमर्थवादः। प्रजापतिरिमं लोकमैप्सदित्येवमादिकः।

१८.

१. भुवमन्तरिक्षलोकमैप्सन्नेतेनैकाहिकेनेति विधिस्तस्यायमर्थवादः। प्रजापतिरन्तरिक्षलोकमित्येवमादिकः।

१९.

१. स्वर्णामैकाहः[2]। तस्यायमर्थवादः। प्रजापतिरमुं लोकमैप्सदित्येवमादिकः।

२. सप्तदशस्तोमाः स्वरसामान (११. ११. १) इत्युक्तम्।

१ C D भूर्णो॰। २ C D स्वर्णो॰।

तेभ्यो व्याहृतियज्ञानां यथासंख्येन ग्रहाणि भवन्ति। यथास्तोमे च यथासंख्येन। केषां चिच्छाखिनां स्तोमान्यत्वं तदप्युक्तं एव।

३. आनुष्टुभानि निविद्धानानि न त्रैष्टुभानि[1]।

२०.

१. शुक्रस्तोमो नामैकाहस्तेन तेजस्कामो यजेत। तत्रार्थवादः। सूर्यो ह तेजस्काम इत्येवमादिको ऽनुष्ठानप्ररोचनार्थः।

२. प्राकृतदक्षिणानिवृत्तिः श्रूयमाणं प्राकृतं नामधेयमन्यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिं निवर्तयतीत्युक्तत्वात्।

३. सप्रातरनुवाकमेतदहर्दिवाकीर्त्यं भवतीत्येवमादिधर्मजातमहर्वचनात्[2]।

२१.

१. तीव्रसवो नामैकाहः स भवति प्रजया पशुभिस्तीव्रस्य भवितुमिच्छतः।

२. अयं तीव्र इत्येवमादिका कल्पजा त्रिष्टुप् पुरस्तान्मरुत्वतीयस्य।

३. तीव्रस्याभिवयसो अस्य पाहि निविद्धानमित्येतानाज्यिक्केवत्ये विकारः।

---

१ C D त्रैष्टुभानि। २ C D च ॰नात् instead of ॰नात्।

२२.

१. सूतसवो नामैकाहस्तच यज्ञो ज्योतिरग्निष्टोमः प्रथममाभिप्लविकमहर्भवति।

२. स्थपतेः कुद्यकारस्यायं भवति। स्थपतिसवो नामैकाहः। गोसंज्ञकमाभिप्लविकमहर्भवति[1]।

३. ग्रामणीर्वैश्यस्तस्य ग्रामणीसवो नामैकाहः। स आयुःसंज्ञकमाभिप्लविकमहर्भवति।

४. संदंशश्च अनुस्तोमश्च संदंशानुस्तोमौ द्वन्द्वनिर्दिष्टौ। पूर्वेणेष्टोत्तरेणावश्यमित्येवमादि शाखान्तरीयान्धर्मानपेक्ष्य द्वन्द्वनिर्देशः। इषुश्च वज्रश्च इषुवज्रौ। श्येनश्चाजिरश्च श्येनाजिरौ। मृत्युश्चान्तकश्च मृत्य्वन्तकौ। क्षुरपविः शीर्षच्छिच्च क्षुरपविशीर्षच्छिदौ। मरुदेककः। श्येन एककः। इत्यभिचरणीयाः। अभिचरणकार्यक्षमा इत्यर्थः। एतेषां सामान्यविशेषधर्मा इदानीमुच्यन्ते।

५. निविद्धीयते ययोस्ते निविद्धाने। यस्ते मन्यो त्वया मन्यो इत्येते मन्युसूक्ते निष्केवल्यमरुत्वतीययोर्निविद्धाने भवतो लिङ्गक्लृप्ते इत्यर्थवादात्। त्वया मन्यो इति मरुत्वतीये हर्षमाणासो धृषिता मरुत्व इति मरुत्वल्लिङ्गात्। यस्ते मन्यो इति निष्केवल्ये मन्युरिन्द्र इतीन्द्रलिङ्गात्।

६. आत्मसंरक्षणार्थमभिचर्यमाणस्य प्राकृतोऽग्निष्टोमो भवति। किं तु यदेव पृष्ठमभिचारे यज्ञे भवः कुर्युस्तदेवेतरेणापि कर्तव्यम्।

[1] C D om. अहर् ।

७. इषुसंज्ञे ब्रह्मसाम बृहत्पृष्ठं भवति। तत्र योन्यनुशंसनं कार्यम्।

८. इतरेष्वभिचारयज्ञेषु अभीवर्तो ब्रह्मसाम भवति।

९. शिखरैरिषुफलतोमरकर्णिकादिभिरायुधैः[1] सदश्छन्नं यथा भवति तथा कुर्यात्।

१०. कार्मुकाणि धनूंष्यारोपितानि संग्रामकर्मयोग्यानि[2] तानि शयाना अपि न मुञ्चन्तीत्यभिप्रायः। तत्कर्तॄणामयमुपदेशो[3] रक्षणार्थे ऽपि तुल्य एव।

११. बाणाः शरास्तद्वद्भिः शिखरैः[4] संग्रामयोग्यैराग्नीध्रमागारं छन्नं कुर्युः।

१२. धन्वनामा वृक्षस्तन्मयानि धनूंषि आग्नीध्रशायिन उपशेरते। संग्रामयोग्यानि तानि शयाना अपि न मुञ्चन्तीत्यभिप्रायः। तत्कर्तॄणामुपदेशो रक्षणार्थे ऽपि तुल्य एव।

१३. सौत्ये ऽहनि प्राधान्यात्। मयट्वचनात् शरपत्राणि[5]।

१४. सुवर्णसेफालिकावाचक इत्ये(?) गिरिमालक इति प्रसिद्धवृक्षो[6] बाधकस्तदवयव इध्मो भवति परिधयश्च।

१५. वैभीदकः प्रसिद्ध एव। तदवयवो यूपः कार्यः।

---

१ C शिखरैसद्दफल; in marg. श्चं instead of शं; om. चायुधैः D शिखरै चाद्दच॰ om. चायुधैः। २ A om. संग्राम॰ ग्यानि। ३ C तत्कर्तृकार्यं D om. चयं। ४ C D शरास्तैः संग्रामयोग्यैराग्नी॰। ५ C D ॰शरपत्राणि M शत्राणि। ६ C सुवर्णसेफालिका मावलिकतियाकतियाकतियाकतियाकति [वा] प्रसिद्धा। स इध्मो बाधकः। D like C (with exception of the last कतियाकति [वा]) M corrupt. Read ॰सेफा॰।

१६. उपतापो रोगः। स यासामस्ति ता उपतापिन्यस्तासां यदाज्यं तदाज्यम्।

१७. अनुस्तरणी गौः। कस्यचिद्दहनक्रियायां[1] नियुक्ता या तदीयचर्म अधिषवणम्। अनुस्तरणीचर्म सोमाभिषवाधारो भवति।

१८. यजमानशवशरीरं[2] येन उह्यते अनसा तस्य मध्ये फलके ये अधिषवणफलके ते भवतः।

१९. समूशब्दः सेनावचनः। इह लक्षणया समुदाये श्मशाने या आपः संस्रुताः संस्यन्दिन्य आसते ताभिरद्भिर्वसतीवरीरामि-श्रयन्ति।

२०. परुषा इषवस्ते उताः प्रक्षिप्ता येषु ते उतपरुषा इषु-धय उच्यन्ते। संपूर्णशराः। उपसमीपे पृष्ठे बद्धा येषां पुरुषाणां त उपोतपरुषाः कर्तारः। अधिज्यधन्वान आरोपितधनुष्काः। लोहितोष्णीषाः कुसुमादिरक्तोष्णीषाः। असिबद्धाः असयो बद्धाः यैस्त उच्यन्ते। एवंरूपाः प्रचरेयुः।

२१. नेति निषेधः। उ इति निपातो विनिग्रहार्थीयः। एत मित्यभिचर्यमाणनिर्देशः। कश्चनेति निपातसमुदायः कश्चिद-पीत्यस्य वाचकः। ईशीतेति प्रार्थनायां लिङ्। इयदित्यल्पपरि-माणाभिप्रायम्[3]। स इत्यभिचर्यमाणनिर्देशः। अकारो निपात-आश्चर्ये[4]। एतदुक्तं भवति। [5]नैवैतमभिचर्यमाणं कश्चनाश्मानमपि इयत्परिमाणमल्पकालं द्वादशाहं प्रापयितुं न कश्चित्पारयति।

---

[1] A दहन॰। [2] C D om. शव। [3] C D इयदित्यपरि। [4] C D आदर्थे। [5] C D न वैतम्।

२२. नेति प्रतिषेधः। ह वा इति वाक्यपूरणे। न वैव[1] तं कश्चन स्तृणुते छिनत्ति य एतैः संदंशादिभिः प्रत्यभिचरति। प्रत्यभिचार उच्यते। यो ऽस्माकं नाशाय[2] विहितं विदधाति तत्तस्यैव भवत्वित्यनेन[3] कामसंयोगेन।

२३. सद्यो नामैकाहः। प्रत्यभिचारतः[4] स[5] भवति। पाप्मगृहीतस्य च तदपनुत्तये।

२४. अन्तसमीपवर्तिन्यः[6] उपोत्तमा इति। शस्त्रबहुत्वाद्बहुवचनं। चशब्दादुभयकामसंयोगे ऽपि[7]।

२५. उपसद्यो नामैकाहः। स प्रजाकामस्य यजमानस्य भवति। पशुकामस्य च प्रयोगान्तरेण युक्तः।

२६. उपजायन्त इत्ययमस्य विशेषको धर्मः। शस्त्राणां या उपोत्तमास्तासामनन्तरमभ्यधिकास्तद्देवत्यास्तच्छन्दस्का उपजायन्ते।

२३.

१. ऋषभो नाम वक्ष्यमाणक एकाहस्तस्यायं पुरस्तात्पुराकल्पो ऽर्थवादत्वेनाभिधीयते। देवासुराः समयतन्तेति देवाश्चासुराश्च ते देवासुराः। ते परस्परं संग्रामं प्रति यत्नं कृतवन्तः।

---

१ C नेवै॰ D मैवैव तं। २ A नाशयति ह्वितं विदधाति C नाशाय विहि॰। ३ C भवत्यनेन। ४ A ॰चर॰ I prefer the subst. ५ C D स च। ६ C D उपोत्तमाः समीपवर्तिन्यः उपोत्तमा इति शस्त्र॰। ७ C D संयोगो ऽपि।

२. ते देवा यत्ता बृहस्पतिं पुरोहितमुपाधावन्त उपगतवन्तः[१]। किमर्थं पुरस्कृत्य। उपजानीहि तं यज्ञक्रतुम्। उपज्ञा प्रथमत उपलब्धिरभिधीयते। तदर्थं देवा बृहस्पतिमुक्तवन्तः। तमुपजानीहि यज्ञक्रतुं येनेष्ट्वा वयमसुरानभिभवेमहीति।

३. स बृहस्पतिर्वक्ष्यमाणकमृषभाख्यं यज्ञक्रतुं दृष्टवानुपलब्धवानित्यर्थः।

४. तेन ऋषभेणेष्ट्वा देवा असुरानभ्यवन् जितवन्तः।

५. तेन ऋषभाख्येन यागेन द्विषतो भ्रातृव्यान् शत्रूनभिभवितुमिच्छन्यजेत।

६. पञ्चदशस्तोमस्याह्नः सप्तदशो माध्यन्दिनः पवमानो भवति। तदस्याह्न ऋषभरूपं ककुदमिव सप्तदशो माध्यन्दिनः पवमानो ऽभ्यधिकत्वेन।

७. निष्केवल्यमरुत्वतीययोर्यथासंख्यमेते निविद्धाने भवतः।

८. ऋषभवृषभशब्दयोरेकार्थत्वात्।

२४.

१. व्योम[२] नामैकाहस्तस्यायं पुराकल्पो ऽर्थवादः।

२. तेन व्योमाख्येनैकाहेनेष्ट्वा सूर्यस्तेज आप्तवान् पुराकल्पः। सांप्रतमपि तेजस्कामस्तेन यजेतेत्यभिप्रायः।

---

१ C D कथं A omits from. तं यज्ञक्रतुं to उपजानीहि। २ C (sec. L.) व्योम।।

३. सप्तदशस्तोमस्याङ्ग एकविंश आर्भवः पवमानो भवति। तत्रार्थवादः।

४. द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पञ्चर्तवस्त्रयो लोका एष एवैकविंशो य एष तपतीत्येवमेकेन विंशस्तदेनमादित्यं स्वेनैकविंशेन रूपेण समर्धयति[१]।

५. इमा उ त्वा पुरुतमस्य कारोः। इन्द्रं स्तवा नृतमं यस्य मह्नेति निष्केवल्यमरुत्वतीययोर्निविद्धाने भवतः।

६. नैघण्टुकेन[२] सूर्याभिव्याहारेण लिङ्गेनैवाङ्गो रूपसंपत्तिः। स सूर्यः पर्युरू वरांसीति इकारान्तः पादः।

२५

१. विराण् नामैकाहो ऽन्नाद्यकामस्य। तस्यायं पुराकल्पस्वरूपो ऽर्थवादः।

२. प्राशवानन्नाद्यं वसिष्ठः।

३. वसिष्ठानुष्ठानात् प्रशस्तेन।

४. बहिष्पवमानो माध्यन्दिनश्च पवमानः पञ्चदशभिःपञ्चदशभिः[३] स्तोत्रियाभिः। इतराणि दश स्तोत्राणि त्रिवृत्स्तोमभिमितानि[४]। एताः स्तोत्रियाः संख्यया विंशतिशतम्।

---

१ The Comm. on 4 is om. in A C D एकैवविंशस्तदे॰। M एकैन।
२ A om. न। ३ once om. in A. ४ A ॰ स्तोमक॰ C (orig.) D स्तोत्रियाणि instead of स्तोत्राणि।

५. स एकाहो विराजाख्यो दृशत्वेन सामान्येन विराजमभिसंपद्यते।

६. फलार्थवादो ऽयम्। न फलविधिरुक्तत्वात्फलान्तरस्य।

७. अक्षरवैराजे इति संज्ञाकरणं शास्त्रसंव्यवहारार्थम्।

२६.

१. अत्रैव स्वराड् नामैकाहः स्वाराज्यकामस्य। तस्यायं पुराकल्पस्वरूपो ऽर्थवादः।

२. तत्स्वाराज्यं प्राप्तवानिन्द्रः।

३. फलविधिरयं। स्वाराज्यमुच्यते ज्ञातिश्रैष्ठ्यं वा[1]।

४. एवमेतच्चतुर्विंशतिशतं स्तोत्रियाणाम्।

५. पूर्वोक्तां विराजं चतस्रो ऽतियन्त्यतिरेचयन्ति।

६. चतसृभिरतिरिक्ताभिः।

७. पूर्ववद्वाप्यक्षरवैराजे निविद्धाने भवतः।

२७.

१. उशनस्तोमो नामैकाहस्तस्यायं पुराकल्पेन स्वरूपो ऽर्थवादः। उशनाः शुक्रः कवेः पुत्रः काव्यः। स किलासुराणां पुरोहितो बभूव।

---

१ C D सुश्रैष्ठ्यं वा।

२. ईच दर्शनांकनयोः। एवं[1] पर्यालोचितवान्। कथं पुनस्तेन यज्ञक्रतुनेष्ट्वा पाप्मानमपहन्यामित्येतच्चित्ते कृतवान्।

३. साध्यसाधनसंबन्धेन[2] परिदृष्टत्वात्।

४. तेन यागेनेष्ट्वा पाप्मानमपहतवान्[3]।

५. अस्य विधिः। उशना ह काव्य इत्येवमादिकः सर्व एव शेषः।

६. अनेनैव यजेतेति वाक्यशेषः। उदरं जलोदरमिति प्रसिद्धम्। इतिकर्तव्यतामिदानीमाह।

७. अस्य त्रिवृत्स्तोमकं प्रातःसवनं भवति।

८. ब्रह्म त्रिवृद्भक्तिसाहचर्यादित्युक्तम्।

९. सह दशभिः सदशः। दशकाः स्तोमा इत्यर्थः। माध्यन्दिनः सवनाभिधानम्।

१०. दशसामान्येन विराट्संपदो ऽर्थवादः।

११. त्रिवृत्स्तोमकं तृतीयसवनम्[4]।

१२. अपहतवान्।

१३. एते निष्केवल्यमरुत्वतीययोर्यथासंख्यं निविद्धाने भवतः।

१४. उशनवती सूक्ते द्वे अभ्युक्ताभ्यां लिङ्गाभ्याम्।

---

१ A °सयोरिव पर्या°। २ CD साध्य A साध्ये।
३ 3 and 4 are om in A. ४ A om. 10. 11.

२८.

१. उत्तरो ऽयमुशनस्तोमो वक्तव्यस्तस्यायमर्थवादः। पूर्वेणेष्टो-त्तरेणावश्यमिति नियमादुत्तरमुत्तरमुशनस्तोमं यज्ञक्रतुमुशना-पश्यत्[१]।

२. प्राप्नवानित्यर्थः।

३. विधिवाक्यमेतत्।

४. त्रिवृत्स्तोमकं प्रातःसवनमत्र। तत्रार्थवादः।

५. भक्तिसादृश्यात्।

६. सदृशको माध्यन्दिने सवने स्तोम[२] इत्यर्थः।

७. दशलसामान्येन विराट्। विराट्लसामान्येनान्नाद्यम्। विविधदीप्तिहेतुत्वादन्नाद्यस्य।

८. त्रिवृत्स्तोमकं तृतीयसवनम्।

९. उक्तार्थमेतत्।

१०. माध्यन्दिने सवने विराट्संबद्धमन्नाद्यं तदुभयतस्त्रिवृता ब्रह्मणा [३]संदंशवत्परिगृह्यात्मनि स्थापितवान्।

११. माध्यन्दिने सवने विराट्संबद्धमन्नाद्यं तदुभयतस्त्रिवृता ब्रह्मणा [४]संदंशवत्परिगृह्यात्मनि स्थापयति[५]।

१२. इह सूक्ते निष्केवल्यमरुत्वतीये भवतः। उशना यत्सहस्यै-रयातं वरिन्नुशने काव्यायेति।

---

१ A om. in A. २ A ins. माध्यन्दिनः स्तोमः दशकी। ३ C D संदशवत्। ४ C D संदशपरिगृहवत्। ५ A om. 11.

१३. विविधो नामैकाहो ऽप्येवंस्तोम एव । एवंशब्देनोशन-स्तोमस्य निर्देशः । अन्नाद्यकामस्येति फलसंबन्धनिर्देशः ।

१४. निविद्धाने विविधस्य ।

१५. विविधस्यायं दक्षिणाविशेषः । सहस्रं गवां अश्वशतं च दक्षिणा भवति ।

२९.

१. कुलायो नामैकाहस्तस्यायं पुरस्तादर्थवादः । देवेषु देवानां मध्य इन्द्राग्नी अहंश्रेयसे विवदेयाताम् । अहं श्रेयानहं श्रेयानि-त्यहंश्रेयसम् । तस्मिन्नहंश्रेयसे ।

२. ते देवा एवमुक्तवन्तो यद्येताविन्द्राग्नी एवं विवदिष्येते ततवलचोभं दृष्ट्वाभिभविष्यन्ति नो ऽसुराः ।

३. उपजानीम उपलभामहे[1] तं यज्ञक्रतुं येन क्रतेनैताविन्द्राग्नी संशमयेमहि । संशमं[2] सांगत्यमुच्यते । परस्परसंवित् ।

४. ते देवा एतं यज्ञक्रतुमुपलब्धवन्तः । इन्द्राग्न्योः कुला-याख्यम् ।

५. तेनेन्द्राग्न्योः कुलायाख्येनैकाहेन संशमनं संविदं लतवन्तः ।

६. यं वा क्षत्रियं पुरोधास्यमानो ब्राह्मणः स्यात् यं वा ब्राह्मणं क्षत्रियः पुरोधास्यमानः स्यात् स च ब्राह्मणश्च कुलायेन संयजेयाताम् ।

---

१ A ॰हे । २ A संशयं:

७. सह यजमानावेकेन क्रतुना।

८. व्यत्यासेन भवतः।

९. भक्तिवादेनैवमुच्यते।

१०. तस्मात्त्रिवृत्पञ्चदशौ कर्तव्यौ।

११. तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेति मरुत्वतीयम्। तमु ष्टुहि यो अभिभूत्योजा इति निष्केवल्यम्।

१२. ऐन्द्रे सूक्ते। अग्नेः पिबेति अग्निर्न शुष्कमित्याग्निमती।

३०.

१. विराट्स्वराजं वदन्पुरःकल्पमाह। मित्रावरुणयोरेको वैराज्यमैच्छदन्यः स्वराज्यम्।

२. मैत्रावरुणौ दृष्टवन्तौ।

३. भिन्नकामयोरेक एव क्रतुर्वचनसामर्थ्यात्।

४. निविद्धाने भवत इति वाक्यशेषः।

३१.

१. ज्येष्ठस्तोमो नामैकाहो भवति कनिष्ठकुलीनस्य। कनिष्ठकुले जातस्य ज्यैष्ठ्यमिच्छत इत्यभिप्रायः।

२. सप्तदशभिः स्तोत्रियाभिर्बहिष्पवमानः कार्यः।

३. एष एकप्रभृतीनां स्तोमानां सप्तदशो ऽध्यधिकत्वाज्ज्येष्ठः।

४. यज्ञमुखे बहिष्पवमाने।

५. एते ज्येष्ठाभिव्याहारे जनिष्ठा उग्र इत्यचरसामान्यात् प्र वः सतामिति ज्येष्ठशब्दात् निविद्धाने भवतस्तदेतस्याह्नो रूपम् ।

३२.

१. दुराशनामैकाहः शाखान्तरे दिनामा बहुहिरण्यो दूणाशश्चेति । आत्मलाभं शत्रुपराभवं चेच्छतो भवतीत्यर्थः । अर्थवादादिविधिमुन्नीयमाना (!) व्याख्या[1] कर्तव्या । समयतन्नेति संपूर्वो यतिः संग्रामार्थे यत्ने वर्तते । तस्मिन्सति ते देवा बृहस्पतिं पुरोहितमुपाधावन्निति[2] । बृहस्पतेरुपाधावनक्रियायाः कर्म[3] । बृहस्पतिशरणमुपागता[4] इत्यभिप्रायः[5] ।

२. उपजानीहि तं यज्ञक्रतुं यज्ञकर्म । येनेद्वासुरा नान्ववेयुर्नाभिभवेयुरित्येवं वदन्त उपाधावन् ।

३. स बृहस्पतिर्देवानुग्रहाय दुराशनामानं शाखान्तरे बहुहिरण्यनामानं दूणाशनामानं चैतं यज्ञक्रतुमपश्यत् ।

४. परावरयोगे चेति क्त्वाप्रत्ययः ।

५. ततो ऽनन्तरं वै देवा अभवन्पराऽसुराः । पराभूता असुरा येस्से तथा[6] ।

---

1 A अर्थवादादुद्दिश्येति शेषो बोध्यः विधि॰ C (orig.) D om. व्य । 2 C D repeat बृहस्पतिमुपाधावन्निति । 3 C (orig.) A बृहस्पतिरुपाधावन॰ C (sec. h) D रू । 4 A C D बृहस्पतिं । 5 C D इत्यर्थः । 6 the comm. on this Sūtra is om. in C D M.

६. अनेन यजमानः स्वात्मना परास्य द्वेष्यो भवति। भवनं भावः प्राधान्यमुच्यते न सत्तामात्रम्। पराभवन्ति शत्रवः पराभवन्ति यजमानशत्रवो य एवं वेद।

७. कृष्णपक्षे सूर्यदेवत्येष्टिः पूर्वाह्णे कार्या। प्राप्तस्य पूर्वस्यानुवाद उत्तरार्थः। [शत्रुपराभवकामस्य मासं सौर्याचन्द्रमसीभ्यामिष्टिभ्यां यजेतेत्याश्वलायनः[१]]। शाग्दीक्षणीयाया[२] इयमिष्टिः। साग्निके शागिष्टकापशोः। समुदायाङ्गत्वादस्या स्विष्टिकृदावरणं कालाङ्गत्वात्।

८. इष्टिश्चान्द्रमसी तस्मिन्नेवाहनि रात्रौ।

९. याज्यानुवाक्ये प्रधानस्य चन्द्रमसः। विधुं दद्राणं समने बहूनामिति पुरोनुवाक्या। नवोनवो भवति जायमान इति याज्या। चन्द्रमसमावह। स्वाहा चन्द्रमसम्। अयाड् चन्द्रमसः। चन्द्रमा हविरजुषतेति।

१०. सौवर्णः सौर्याकारो[३] दक्षिणा पूर्वस्यामिष्टौ सौर्याम्। शतवल्लिरिति प्राप्ते यच्छतवल इति वचनं तन्न केवलमाकृतिमात्रं शाखान्तराम्नानसंख्यापि ज्ञातव्या।

११. उत्तरस्यां चान्द्रमस्यामिष्टौ चन्द्राकारो राजतः शतवलो दक्षिणा[४]।

१२. बृहत्पृष्ठं भवति। भारद्वाजमिति श्रुत्यर्थं वचनम्।

---

१ The words in brackets are not given by C D M. २ C D ०णीया। ३ C D स्वर्याकारो। ४ C D राजतः शतवलश्चन्द्राकारो दक्षिणा चान्द्रमस्यां।

१३. भारद्वाजे एव। पिबा सोममभि तमु ष्टुहीति। पूर्वस्तोत्रमामुत्सृजेत्।

१४. पूर्वोक्तानां शतवत्सानां त्रिंशतंत्रिंशतं प्रतिस्तोत्रं दद्यात्।

१५. अयं विकल्पस्तावच्छतवत्सीयुक्तां स्तोत्रेस्तोत्रे स्तुते त्रिंशतंत्रिंशतं दद्यादित्यनेनैव। दक्षिणाकाले तु द्वादशशतं[1] देयमेव। यावद्वा यजमानो हिरण्यमेच्छेदिति यजमानवचनाच्च प्रतिग्रहीता। हिरण्यवचनमविकारार्थम्।

३३.

१. अपचितिः पूजा। तेनापचितिकामो यजेतेति विधिः। शेषो ऽर्थवादः।

२. बहिष्पवमानो माध्यन्दिनस्य।

३. व्यत्यासं भवन्ति।

४. व्यत्यासमेव।

५. त्रिणवस्तोमक आर्भवः पवमानो भवति।

६. आग्निमारुतं स्तोत्रम्।

७. तस्यापचितेर्गायत्रीमभि स्तोत्रियासंख्याभिः प्रातःसवनं संतिष्ठते। अपचितिकामस्य अपचिती राजयज्ञ इत्येक इति। अपचितेरेवं स्तोमविधिः। बहिष्पवमाने चतुर्विंशतिस्तोमसंख्या[2] गायत्री। द्वयोराज्ययोस्त्रिवृत्पञ्चदशयोश्चतुर्विंशतिः। सापि संपद्यते। अपरयोरपि द्वयोरेवमेव।

---

१ C (orig.) D द्वादं। २ C M ॰स्तोमं।

८. प्रातःसवनभाक्त्वसामान्येन।

९. तेन गायत्रीसंपद्विशेषेण वसुष्वपचितिं कुर्वन्। स प्राप्तवानपचितिम्।

१०. गायत्रच्छन्दसो ब्राह्मणा भक्तिसाहचर्यात्[1]। तेनायमिति प्रत्यक्षमेवेन्द्रं पूज्यमानं ब्राह्मणैर्दर्शयति। तथा चायं पूज्यत एव।

११. चतुर्विंशो माध्यन्दिनः पवमानः। सप्तदशैकविंशानि पृष्ठानि। तत्र त्रिष्टुप्संख्या परिकल्प्या[2] एकातिरिच्यते[3]। नह्येकेनान्यच्छन्दो भवतीति त्रिष्टुबेव।

१२. सवनभाज इति कृत्वा।

१३. रुद्रेष्वपि पूजां प्राप्नानिन्द्रः।

१४. यथा पूर्वं भक्तिसाहचर्याद्ब्राह्मणा गायत्रच्छन्दस एवं क्षत्रियास्त्रिष्टुप्छन्दस इति इहापि भक्तिवादेन द्रष्टव्यम्।

१५. तेनायमिन्द्रो भक्तिसंपत्तिविशेषेण क्षत्रियेष्वपि पूजां लभते।

१६. त्रिणव आर्भवः पवमान एकविंशमग्निष्टोमसाम। तत्र जगतीसंख्या परिकल्प्या।

१७. सवनभाक्त्वात्।

१८. तेन जगतीसंपद्विशेषेण आदित्यापचितिं कुर्वन्नादित्येष्वपीन्द्रो ऽपचितिं प्राप्तवान्।

---

१ A भक्तिसाहचर्याद्ब्राह्मणा गायत्रच्छन्दसः॥ तेनाय॰ is the beginning of a Sūtra in A. २ A C M परिकल्प्या। ३ A एकमति॰।

१९. भक्तिवादेन ।

२०. तेन भक्तिमात्रचर्येणेन्द्रो विश्वपि पूजां लभते ।

२१. इति ब्राह्मणम् ।

२२. संपत्त्या ।

२३. तेन संपद्विशेषेण विश्वेषु देवेष्विन्द्रः पूजां प्राप्तवान् ।

२४. तुर्यत्वसामान्यात् ।

२५. तेन सामान्येनायमिन्द्रः शूद्रेष्वपचितिं लभते ।

२६. अश्वयुक्तो रथो ऽश्वरथः । खड्गस्य विकारः खाड्गः स चासौ[1] कवचश्च खाड्गकवचः । एवं वैयाघ्रपरिच्छद आर्चीपासङ्गो द्वैपधन्वधिः श्यावाश्व एषा दक्षिणा भवति ।

२७. इति यजमानस्य कामः । अपचितिमता पूजावता रूपेणापचितिं पूजां प्राप्तवानिति पूजाकामस्यायमपचितिनामा यज्ञः ।

२८. एते इन्द्रशब्दाभिव्याहारे निविद्धाने भवतः । तदेतस्याक्तो रूपम् ।

३४.

१. तेन त्विषिकामो यजेतेति विधिः । शेषो ऽर्थवादः ।

२. एषा दक्षिणा अस्मिंस्त्विषिनाम्नि एकाहे ।

३. त्विषिर्दीप्तिस्तामाप्नवानीतिकामस्त्विषिना यागेन यजेत इत्यर्थः ।

---

[1] C D स धासौ कव॰ A not quite legible.

४. इमा उ त्वा पुरुतमस्येन्द्रं स्तवा नृतमं यस्य मक्षेत्येते नैध-एटुकेन नाम्ना सूर्याभिव्याहारे निविद्धाने भवतः।

५. तत्सूर्याभिव्याहाररूपमेतदहरित्यर्थः।

३५.

१. वृष्टिनामैकाहस्तेन वृष्टिकामो यजेतेति विधिः। शेषो ऽर्थवादः।

२. अवगतार्थम्।

३६.

१. आदित्यनामैकाहस्तेन तेजस्कामो यजेतेति विधिः। विधिशेषत्वेनान्यो विधिस्तावक एवार्थवादः।

२.[1] एते आदित्याभिव्याहारे निविद्धाने भवतः। एतदेवास्याह्नो रूपम्।

३७.

१. स्वर्गनामैकाहस्तेन स्वर्गकामो यजेतेति चोदना। शेषो ऽर्थवादः।

[1] The Comm. on 36, 2 and on 37 is om. in A. M om. the Comm. from 33-38.

२. इन्द्र सोमं सोमपत इन्द्रं स्तवेत्येते निविद्धाने भवतः। तदेतदिन्द्राभिव्याहारलक्षणमेतस्याह्नो रूपम्।

३८.

१. देवाश्चासुराश्च देवासुराः। ते संग्रामार्थं यत्नं कृतवन्तः। ततः।

२. ते देवा असुराणां जयसाधनमिच्छन्तो बृहस्पतिं पुरोहितमुपगतवन्तः। उपगम्यैतदुक्तवन्तः।

३. भगवन्बृहस्पते तौ यज्ञक्रतू उपजानीहि प्रकाशय याभ्यां साधनाभ्यामसुरान्विनुत्याभिभवेमहि जयेमेत्यर्थः।

४. स बृहस्पतिरेतौ विनुत्यभिभूतिनामानौ संघयज्ञौ[1] अपश्यत्।

५. तानसुरान्विनुत्तिना यागेन विनुद्य अभिभूतिना देवा अभ्यभवन्।

६. तस्य विनुत्तिनाम्नो यागस्य षट्संख्याकाः ऊर्ध्वास्त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशाः पृष्ठ्यस्तोमाः। षट्संख्याका आवृत्तास्त्रयस्त्रिंशत्रिणवएकविंशसप्तदशपञ्चदशत्रिवृतो विमुखो व्यस्ता भवन्ति। यतो विमुखो वै भूत्वा विनुदन्ति तदस्य विनुत्ते रूपम्।

७. अस्यापि शास्त्रोपदेशात्। पूर्ववदेवार्थवादार्थं स्तोमवचनम्।

---

[1] C संघ D सघ (सङ्घ?)।

८. बृहत्पृष्ठस्य विश्वजितो यच्छस्त्रं तदेनयोर्विनुत्यभिभूत्योः शस्त्रं होतुर्होत्रकाणां च भवति।

३९.

१. राशिश्च मरायश्च द्वावेकाहौ संघातयज्ञौ माहीनः[1]। यज्ञो ऽयमहीनः। अन्नाद्यकामस्यान्नाद्यकामयोर्वा भवतः।

२. समूल्हे यावुत्तमौ छन्दोमौ ताविह भवतः।

३. दक्षिणे देवयजने स्त्रीणां गवां सहस्रं दद्यात्।

४. पुंसां गवामुत्तरे सहस्रं ददाति देवयजने।

५. प्रायणीया क्रयस्थार्थात्। अदीक्षितेष्टिश्च विभवात्। इष्टकापशवश्च द्विगुणास्त्वयनत्वात्।

६. एवमेव तथाग्रहणात्।

७. वैमात्रयोरनूचीनगर्भता न संभवति।

८. विघनो नामैकाहः। स पाप्मानमपजिघांसमानस्य द्विषन्तो ऽस्य यवस्तांश्चापजिघांसमानस्य भवति।

९. वाशब्दो विकल्पार्थः। प्राकृताभ्यां सह विकल्पो भवति।

१०. अयमेवैकाहो भ्रातृव्यमपहन्तुमिच्छतः।

---

१ C संघातयज्ञो माहीनः D संघातयज्ञौ — हीनः।

४०.

१. साद्यःक्रस्यार्थवादो ऽयम्। आदित्याश्चाङ्गिरसश्च वै किल स्पर्धां कृतवन्तः।

२. स्वर्गगमने ऽहंपूर्विका स्पर्धा।

३. तेऽङ्गिरस आदित्येभ्यः स्पर्धमाना आदित्येभ्यः प्रोचुः। प्रोक्तवन्तः। कथम्। श्वः सुत्या नो ऽस्माकं याजयत न इति। तेषामङ्गिरसामग्निर्दूतो ऽभवत्।

४. त आदित्या एवमुक्तवन्तो यद्येतेऽङ्गिरसः पूर्वं यक्ष्यन्ति तत एते पूर्वं स्वर्गलोकं गमिष्यन्ति। किमत इत्यत आह।

५. ततो ऽस्मानसुरा अभिभविष्यन्ति इति पूर्वस्वर्गगमनोपायाकाङ्क्षिणो बभूवुः।

६. तं यज्ञक्रतुमुपलभामहे, येनाङ्गिरोभ्यः प्रक्रान्तयज्ञेभ्यो ऽपि वयं पूर्वं यजेमहीत्येवमादित्या ऊचुः।

७. त आदित्या एतं साद्यःक्रसंज्ञमेकाहं यज्ञक्रतुमपश्यन् दृष्टवन्तः।

८. तेन साद्यःक्रेण कृतयागा आदित्या अङ्गिरोभ्यः पूर्वं स्वर्गं लोकं गतवन्तः।

९. एष एव प्रयोगविधिः। शेषो ऽर्थवादः।

१०. अश्वाक्तः।

११. नियमार्थं वचनम्।

१२. उक्तं पूर्वंच।

१३. संख्यानियमार्थं वचनम्।

१४. यवभूमिकायां तत्सस्थायां वेदिः कर्तव्या[1] प्राकृतेनैव प्रमाणेन। तथा च कात्यायनः। श्रौडुम्बर्यवाम्वा वनस्पतीनिति (२२. ३. ४२)।

१५. यत्र यवाग्र्यश्नन्ति[2] सा उत्तरवेदिः कार्या। यत्र चोत्तर-वेदिस्तत्र यवमर्दनं। ये वेदिमभितस्तानुत्तरवेदिदेशे मृदन्तीति तन्त्रान्तरात्।

१६. लाङ्गलयष्टिर्यूपः कार्यो भवति।

१७. यवकलापिः सस्ययूनधस्त्रपालनेन[3] कार्यः।

१८. तस्यैव यजमानस्य गृहाद्वसतीवर्यो ग्राह्याः।

१९. सोमप्रवाकरथेषु दृतयो दधिपूर्णा आरोप्यन्ते। तेष्वारो-पितेषु रथा वनीवाह्यन्ते।

२०. वनीवाहितेषु दृतिषु यदुत्पद्यते नवनीतं तत्परिपक्वं सर्पिर्भूतमाज्यं कार्यं। तेन प्रचरन्तीति[4] सप्तार्थे तृतीया प्राप्तानु-वादस्त्वयम्।

२१. अश्वयुक्तो रथ इत्यश्वरथः। सोमं प्रवक्तीति सोमप्रवाकः। तदारूढाः प्रासर्पकानामन्त्रयेयुः[5]।

२२. सर्वविप्रकृष्टान्योजनावरात्पूर्वयोजनात्[6]।

२३. प्राकृताया निवृत्तिर्दक्षिणायाः।

---

१ C ०भूमियायां (क over the line) नः सस्यका (over the line या) वेदिः In marg. सस्यसंपन्ना भूमिर्यवेत्युच्यते D ०मिकायां नत्सस्थायां वेदिः। २ C यत्र यग्निमतिः, D यत्र यवाग्निमतिः। ३ A यूनः कच०। ४ C प्रचरिष्यन्तीति। ५ A om. the comm. on this Sūtra. ६ A ०रात्पूर्वं C D ०वरा पर्वयो० Doubtful.

२४. अपराह्णे प्राप्ताया अपवादः।

२५. स्वस्याःस्वस्या दृत्तेरीषदभ्यग्रता लभ्या[1] सद्यःकल्पाः कर्तव्याः।

२६. असंभाव्यमानत्वात्प्रवर्ग्यस्याभावः[2]।

२७. तिस्र उपसदो ऽत्र पराचीरनावृत्ताः कर्तव्या इत्यभिप्रायः।

२८. अग्नीषोमीयस्य पशोः स्थाने ऽग्नीषोमीयदेवताकः पुरोडाशः कार्यः।

२९. सवनीयस्य पशोः काले स्थाने त्रयो ऽपि पशवो ऽग्नीषोमीयसवनीयानूबन्ध्याः समानतन्त्राः कर्तव्याः[3]।

३०. आश्विनदेवताका वशा प्राकृताया अनूबन्ध्यायाः स्थाने कार्या।

३१. वाशब्दो विकल्पार्थः। मैत्रावरुण्याः पयस्यायाः प्रकृतिवत्त्वात्तया यजेत।

३२. अथो अपि च पूर्वप्रक्रान्तमनुप्राप्य एवं कुर्यात्।

४१.

१. एषैव उत्तरस्यापि साद्यःक्रस्य पूर्वोक्ता एव विधा विधिः प्रकार इत्यर्थः[4]।

---

१ A लभ्यां C सद्यःकल्पः कर्तव्याः। D सकल्पा कर्तव्या M सद्य कल्पाः कर्तव्याः।
२ C (in marg) संभाव्या।   ३ Comm. on 29 is om. in A and partly in M.   ४ C विधिः विधा प्रकार D om. प्रकार इत्यर्थः।

२. अपवादार्थं वचनम्। तेन त्रिवृत्स्तोमा न भवन्ति सर्वेष्वप्यहनि।

३. बहिष्पवमानमाध्यन्दिनार्भवाः।

४. यान्यन्यानि स्तोत्राणि तानि त्रिवृत्स्तोमकानि भवन्ति।

५. संस्थाविशेषमाह।

६. कामार्थं वचनम्।

७. वेदिर्भवतीति वाक्यशेषः।

८. उत्तरवेदिर्भवतीति वाक्यशेषः।

९. यवकलापिवत्।

१०. ईशानकुलीना एव।

११. नाश्वरथो विशेषवचनात्।

१२. पदशब्दो विभागवचनः। पूर्वोक्तस्याध्वनो योजनस्य भागत्रयं सोमप्रवाको गच्छेत्।

१३. वडवाश्वेत्येकोऽर्थः[१]। प्राकृताया दक्षिणाया निवृत्तिः।

४२.

१. एषैवोत्तरस्यापि साद्यःक्रस्य। प्रथमस्य साद्यःक्रस्य यद्विधानं तदिष्यते।

२. यवोर्वरा वेदिरित्येवमादिकं पूर्वयोर्यदुक्तं तदिहकल्पते।

३. त्रयोऽपि पवमानाश्चतुर्विंशाः।

---

१ A ऽर्थवादः।

४. इतराणि स्तोत्राणि त्रिवृत्स्तोमकानि ।

५. संस्थाविशेषः ।

६. षोळशं शस्त्रं भवतीत्यभिप्रायः ।

७. प्रथमो ऽनुक्रोशः । द्वितीयः परिक्रोशः । तृतीय उत्क्रोशः । एवमेते त्रयः साद्यःक्राः । तद्यदि कस्यचिद्यजमानस्य द्विषन् भ्रातृव्यः शक्तो ऽनुक्रमेण[1] यजेत तत इतरः परिक्रिया यजेत । परिक्रिया चेच्छत्रुः तत इतर उत्क्रिया यजेत ।

८. एकत्रिकस्य त्रिकैकस्य एकत्रिकत्रिकैकौ । ताभ्यां ब्रह्मवर्चसकामो यजेत । द्वन्द्वयज्ञौ चोदनैक्यात् ।

९. एकस्यामृचि स्तोत्रं गीयते[2]। ततस्तिसृष्वन्यत्। एवं द्वादश व्यत्यासं। एवं प्रथमस्य स्तोत्राणि भवन्ति ।

१०. तिसृषु स्तोत्रम् । तत एकस्याम्। एवं द्वादशविपर्ययेण[3] स्तोत्रविन्यासः ।

११. षट्सु स्तोत्रेष्वष्टादश । इतरेषु षट्सु षट्। एवं चतुर्विंशतिः स्तोत्रियास्तत्रार्थवादः ।

१२. अष्टाक्षरैस्त्रिभिः पादैः ।

१३. जपात्फलावाप्तिदर्शनात् ।

१४. तदाभ्यामेकत्रिकत्रिकैकाभ्यां

माप्नोति ।

---

१ I propose अनुक्रिया. C M D अनुक्रमेण A ०क्रमेण. A C शक्तौ।
२ U ०स्तोत्रं गीयते M स्तोत्रे गीयते। ३ A विपर्ययेणस्तो०।

१५. द्वावप्येतौ दृषकृप्तसंस्थौ भवतः। दृषकृप्तमित्येतस्यां यो-दृणायामेतच्छन्दसं प्रतीयेतैकाहिकं वा दृषकृप्तमित्येतदुक्तम्।

१६. अभिजिदेकाहः अभिमुख्यस्थं जेतुमिच्छतो भवेत्।

१७. विश्वजिदेकाहो विश्वं जेतुमिच्छतो भवति।

१८. अतिरात्रसंस्थावित्यभिप्रायः। द्वन्द्वयज्ञो द्विवचननिर्देशात्।

१९. अवयुत्यवादः स्तुत्यर्थः[१]।

२०. उक्थ्यस्तोत्रसंस्थसंपन्नौ भूत्वेत्युक्थ्यसंस्थस्तुतिरवयवद्वारेण।

२१. प्रत्यतिष्ठतामित्यनुषङ्गः।

४३.

१.[२] नृजित्साम्नैकाहः।

२. तेन यागेन नॄञ्जितवान्[३]।

३. तेन नॄञ्जेतुमिच्छन् यजेतेति प्रयोगवाक्यं विधिः। शेषो ऽर्थवादः।

४४.

१. पृतनाजित्साम्नैकाहः। पृतनेति संग्राम उच्यते। तमाक्षि-पति यः स पृतनाजः। अज गतिक्षेपणयोरिति स्मरणात्। पृत-नाजः शूरः।

---

१ C अवयुत्यकवादः स्तुत्यर्थः (वा in marg.) M अवयुत्यवादः स्तु॰ D अवयुत्य-वादः स्तुत्यर्थः। २ The Comm. on these Sūtras is given here according to the division of A, which makes three Sūtras while C D give it without interruption. ३ om. in D.

४५.

१. सत्राजिन्नामैकाहः। तेन सत्राजं जेतुमिच्छन्यजेतेति चोदना। शेषो ऽर्थवादः। सत्राजः सद्योजेता। सत्रा त्वं पुरुष्टुतेति लिङ्गात्। सत्येन वा जेता। सत्राशब्दस्य सत्यनामसु पाठात्।

२. प्रथमात्पार्ष्ठिकात् अस्माभ्माध्यन्दिनेषु सवनेषु। यथासंख्येन त्रिष्वपि नृजित्पृतनाजित्सत्राजित्सु निविद्धानानि कार्याणि निविद्धानानीति वचनात्। नाहं भुवं तत्र निविदो ऽभावात्।

४६.

१. धनजिन्नामैकाहः। तेन धनं जेतुमिच्छन्यजेतेति चोदना। वाक्यशेषो ऽर्थवादः।

२. अहर्वचनं[1] सांघातिकधर्मशङ्कानिवृत्त्यर्थम्।

४७.

१. स्वर्जिन्नामैकाहः। तेन स्वर्जेतुमिच्छन्यजेत। स्वरिति स्वर्ग उच्यते। तत्प्राप्तिर्जयः।

२. उत्तमः स उच्यते येनोपरि[2] सता प्राप्यते राज्यं श्रैष्ठ्यं वा। श्रेष्ठपदः स्वर्जिदित्यभिप्रायः। उता न मह्नीदंशिन इति (?) प्राधान्येन दर्शनात्[3]। उत्तमयज्ञ इव वा एष यदश्वमेध इति मध्यत्यश्वमेधे दर्शनात्।

१ C M स्वजिर्षां०। २ C D M येनोपरि संत्यप्रा० A य। ३ C D M उत्तामसो दंशिन।

४८.

१. महाव्रतीयमहः सर्वजिन्नामैकाहः। तेन सर्वं जेतुमिच्छन्यजेतेति विधिः। शेषो ऽर्थवादो विध्युद्देशस्य स्तावकः।

२. अहर्ग्रहणं सांघातिकधर्मशङ्कानिवृत्त्यर्थम्[1]।

४९.

१. उज्जिन्नामैकाहः। तेन सर्वमुज्जिगीषन्यजेतेति विध्युद्देशः। शेषो ऽर्थवादो ऽस्यैव स्तावकः।

२. एकं मरुत्वतीयमपरं निष्केवल्यम्।

३. उदरन्त उत्तूर्वयाणमित्येताभ्यामुद्वती सूक्ते। तदेतस्याह्नो रूपम्।

५०.

१. उपहव्यो नामैकाहः। तस्यायं पुराकल्पसरूपो ऽर्थवादः कर्तव्यताविध्युद्देशस्य स्तावकः।

२. अरवो ऽसुराः। एवंनामानो ऽसुराः मखसंज्ञका यतिसंज्ञकाश्च। तान्सालावृकेभ्यो मर्कटेभ्यः प्रायच्छत्। अपिनद्धन्न केवलं चिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनत्।

३. तमिन्द्रं ब्रह्महेति कृत्वा सर्वाणि भूतान्यभ्याक्रोशन्। तदाक्रोशपराणि बभूवुरिन्द्रं प्रति।

---

[1] 1, 2 form one Sūtra in A. C D om. the comm. on 2.

४. स इन्द्रो देवेभ्यः पार्श्वतो बहिःकृत इव चचार।

५. ते देवा एवमूचुर्ययमिन्द्र[1] एवं पार्श्वतश्चरिष्यत्यभिभविष्यन्ति नो ऽसुराः।

६. उपजानीम तं यज्ञक्रतुं येनैनमिन्द्रमुपाङ्क्षयेमहि। उपाङ्कानं संसर्गः। संसृजेमहीत्यर्थः।

७. ते देवा एतमुपहव्याख्यमेकाहं यज्ञक्रतुं यज्ञकर्म अपश्यन्। दृष्टवन्तः। तेनैनमुपाङ्क्षयन्त समसृजन्त।

८. तेन यज्ञक्रतुना उपहव्याख्येनावरुद्धो राजा राज्यभ्रष्टो यजेत राष्ट्रमवजिगीषन् राज्यं कर्तुमिच्छन्नित्यर्थः।

९. अवगच्छति हैव[2] प्राप्नोत्येवेत्यभिप्रायः।

१०. यथोक्तलिङ्गाभ्यां कृतशब्दाभ्यां तद्वती सूक्ते निष्केवल्यमरुत्वतीययोर्निविद्धाने[3]।

११. उपहव्यसंज्ञस्य तद्भूतवद्रूपम्।

५१.

१. कृते ऽप्युपहव्ये भूतानि तमिन्द्रमभ्याक्रोशन्नेव।

२. अग्निष्टुतो ऽयमुपक्रमः। अनहर्जातता मूलमघ्ने जन्म। तेन वा। पापरूपा अलक्ष्मीस्तया वाचाधुवादः[4]। एताभ्यां निमित्ताभ्यामग्निष्टुत्कार्यः। अभिशस्यमानं याजयेदिति च श्रुत्यन्तरात्। अभिशस्ता[5] च निमित्तम्।

---

१ C D इन्द्रं। २ C D हे प्रा॰। ३ C D om. योर्। ४ C D वादं। ५ A चभिहिता।

३. स इन्द्रो ऽग्नये सर्वाणि सवनानि प्रदत्तवान्।

४. तस्येन्द्रस्याग्निः सर्वामनपजिततां मूलनक्षत्रजाततां सर्वां च पापीमलक्ष्मीमसाधुवादहेतुं दग्धवान्।

५. सो ऽग्निष्टुता यजेतेति विधिः। शेषो ऽर्थवादः। आस्तां तावद्यजनम्। य एवं वेद तस्यापि श्रद्धावतो ऽग्निः पापीमलक्ष्मीमनपजिततां च निर्दहति।

६. यस्त्वेतेन — the Commentary from this Sūtra up to XIV 52, 3 is wanting in all M SS.

५२.

३. विनियुक्तानन्तरा उक्तास्तास्तो ऽच्छावाकसूक्तस्य स्थाने भवन्ति।

४. अग्ने दिवः सूनुरसि प्रचेता इति याज्याज्यस्य। प्राकृताया निवृत्तिः परिभाषितत्वात्।

५. उप त्वा जामयो गिर इति वायव्यस्य स्थाने तृचः। ऐभिरग्ने दुवो गिर इत्येन्द्रवायवस्य। कस्ते जामिर्जनानामिति मैत्रावरुणस्य। न योरुपब्दिरश्व्य इत्याश्विनस्य। अग्निर्हि चाणि जा-मदित्यैन्द्रस्य। अग्ने सुतस्य पीतय इति वैश्वदेवस्य। अग्ने घृतव्रता-येति सारस्वतस्य। इत्येतानि प्रउगतृचानि।

६. अग्ने विश्वेभिरग्निभिरिति याज्यया प्रउगशस्त्रान्ते यजति। प्राकृताया निवृत्तिः परिभाषितत्वात्।

७. कस्ते जामिर्जनानामिति स्तोत्रियः। कया ते अग्ने अङ्गिर इत्यनुरूपः।

८. मैत्रावरुणस्यैव माध्यन्दिने सवने एतावेव स्तोत्रियानुरूपौ विपर्यस्तौ भवतः।

९. अग्निर्वृत्राणि जङ्घनदित्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ ब्राह्मणाच्छंसिनो भवतः।

१०. अग्निर्मूर्धा दिवः ककुदित्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ अच्छावाकस्य भवतः।

११. अर्चन्तस्त्वा हवामह इत्येतत्सूक्तं मैत्रावरुणस्य भवति।

१२. अर्चन्तस्त्वेत्येतस्योत्तरं सूक्तं ब्राह्मणाच्छंसिनो भवति।

१३. अग्ने घृतव्रताय त इत्येता अच्छावाकस्य भवन्ति।

१४. मैत्रावरुणादयः स्वाभिःस्वाभिरन्याभिर्यजन्ति।

५३.

१. अग्निं वो देवमग्निभिः सजोषा इत्येता दश उन्नीयमानेभ्यो ऽनुब्रूयात्।

२. प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वमित्येताः सप्त प्रस्थितानां याज्या भवन्ति।

३. उत्तरे मरुत्वतीयस्य याज्यानुवाक्ये भवतः।

४. विशोविशो वो अतिथिमिति प्रातिपदस्तृचः। त्वमग्ने यज्ञानामित्यनुरूपः। एतौ मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ।

५. इन्द्रनेदीयब्राह्मणस्पत्यर्चोः स्थाने।

६. अग्निं न मा मथितं सं दिदीपः। त्वमग्ने प्रथमो ऽङ्गिरा ऋषिः। प्रत्नेत्येव पूर्वा इत्येता एकपातिनीनां स्थाने।

७. अग्ने स क्षेषदृतपा ऋतेजा इत्येतन्निविद्धानं भवति मरुत्वतीये शस्त्रे।

८. पूर्वास्त्वोत्तमा याज्या भवति।

५४.

१. पाहि नो अग्न एकयेति स्तोत्रियः प्रगाथः। पाहि नो अग्ने रक्षस इत्यनुरूपः प्रगाथः। एवं निष्केवल्यस्य तौ भवतः।

२. प्र ते अग्ने हविष्मतीमियर्मीति धाय्या कर्तव्या।

३. एना वो अग्निं नमसेति धाय्यानन्तरः प्रगाथो भवति।

४. यथा होतर्मनुषो देवतातेति निविद्धानं कार्यम्।

५. अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति याज्या भवति।

५५.

१. अग्निमग्निं वो अध्रिगुमिति स्तोत्रियः प्रगाथः। अग्ने शुग्मिर्विप्रमतिरित्यनुरूपः प्रगाथः। एतौ ब्राह्मणाच्छंसिनो भवतः।

२. स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ क्रमेणाच्छावाकस्य भवतः।

३. एते मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकानां क्रमेण प्रगाथा भवन्ति।

४. तेषामेव क्रमेण यजस्व होतरित्यादीनि भवन्ति।

५. त एव मित्रावरुणादयस्तेषामेव सूक्तानामुत्तमाभिरुत्तमाभिः क्रमेण यजन्ति। याज्या उत्तमाः कुर्वन्तीत्यर्थः।

५६.

१. एते आदित्यग्रहस्य पुरोनुवाक्यायाज्ये भवतः।

२. एता उन्नीयमानेभ्योऽनुब्रूयात्।

३. नवभ्यो द्वे उत्तरे हारियोजनस्य स्थाने भवतः।

४. त्वामग्ने ऋतायव इत्याद्याः सप्त प्रस्थितानां याज्या भवन्ति।

५. एति प्र होतेति पुरोनुवाक्या। अस्या एवोत्तरा याज्या सावित्रग्रहस्य।

६. भवत इति वाक्यशेषः[१]।

७. स्थाने भवन्तीति वाक्यशेषः।

८. पूर्वोक्ताभ्य[२] एव उत्तरास्तिस्र आर्भवस्य।

९. आर्भवीभ्यस्तिसृभ्य उत्तरास्ततस्त्र ऋचो द्यावापृथिवीयस्याम्नायक्रमेण।

१०. त्वमग्ने द्रविणोदा इत्यस्याः पूर्वाः षड्वैश्वदेवस्य भवन्ति।

११. स्थाने भवतीति वाक्यशेषः।

१२. स्थाने भवतीति वाक्यशेषः।

१३. समिद्धो अग्निर्दिवि शोचिरश्रेदिति तिस्रो भवन्त्येकपातिनीनां स्थाने।

---

१ 6—10 om. in A. - M om. 55 56. 57. 1—5. २ C पूर्वोपात्ताभ्य एवमु॰ D पूर्वोपात्ताभ्यः।.

१४. पञ्चजनीयायाः स्थाने तदद्य वाच इति भवति।

१५. यज्ञेन वर्धत जातवेदसमिति याज्या। अनया यजति होता परिभाषितत्वात्।

५७.

१. स्थाने भवतीति वाक्यशेषः।

२. पाठक्रमेणैवोत्तरा सौम्यस्य स्थाने भवतीति।

३. एषा रौद्र्याः स्थाने भवति।

४. एतन्मारुतस्य स्थाने।

५. आ नो यज्ञं दिविस्पृशमिति स्तोत्रियः। आ नो वायो महे तन इत्यनुरूपः प्रगाथः। एतौ अग्निष्टोमसाम्नः स्थाने भवतः।

६. वाशब्दो विकल्पार्थः। नित्यौ वा स्तोत्रियानुरूपौ भवतः। नित्यौ प्राकृतावुच्येते।

७. अच्छाग्ने सधिष्ठवेत्येतास्तिस्र आपोहिष्ठीयास्थाने भवन्ति।

८. तं देवा बुध्ने रजसः सुदंससमिति वैश्वदेव्याः स्थाने। उत नोऽहिर्बुध्न्य इत्येतस्याः।

९. इममू षु वो अतिथिमुषर्बुधमित्येतास्तस्रः। तत्र द्वे देवानां पत्नीनां स्थाने[1]। उत्तरे द्वे राकायाः स्थाने[2]।

१०. ध्रुवं वः सुद्योत्मानमित्येतास्तिस्रो ऽच्छावाकपङ्क्तीनां स्थाने।

११. त्रिमूर्धानं सप्तरश्मिं गृणीष इत्येतास्तिस्रः पैत्रीणां स्थाने।

---

१ A has only पत्नीनां पत्नयस्वां स्थाने। २ C D om. उत्तरे स्थाने।

१२. कथा ते अग्ने शुचयन्त आयोरित्याद्यास्तिस्रो याभीनां स्थाने भवन्ति।

१३. मयीदमिन्द्र विष्टो मातरिश्वेत्येतास्तिस्रः स्वादुष्किलीयानां स्थाने।

१४. मयीदमिति तिसृभ्य उत्तरे उत्तरयोः स्थाने।

१५. एवाग्निर्गोतमेभिर्ऋतावेति परिधानीया कार्या।

१६. ग्रहाणां विकारपक्षे उक्तो धर्मः। तस्याग्नेया ग्रहा भवन्ति। आग्नेय्यः पुरोरुचः सर्वमाग्नेयमहरिति[१]। एतस्मिन्पक्षे अविकृतेषु ग्रहेषु यः प्रकृतेर्विकारः स उच्यते। तिष्ठा हरी रथ आयुज्यमानेति मरुत्वतीयम्। तमु ष्टुहि यो अभिभूत्योजा इति निष्केवल्यम्। नियमत एते निविद्धाने भवतः।

१७. वाशब्दो विकल्पार्थः। अनड्वान्दक्षिणा हिरण्यं वा दक्षिणा।

१८. अनड्वानग्निरेतस्मो वै हिरण्यमित्यर्थवादात्।

१९. परिसमाप्याग्निष्टुतं ततो ऽग्निष्टोमः कर्तव्यः।

२०. उत्थाय चाग्निष्टोम इत्यस्यावश्यकर्तव्यतार्थो ऽर्थवादः। ओमम्नू छेदन इत्यस्याङ्पूर्वस्य लटि रूपम्। आवृश्च्यते सर्वाभ्यो देवताभ्य उच्छिद्यत इत्यभिप्रायः[२]। अग्निष्टुता यजेत सर्वाग्नेयेन तस्मादवश्यं तेनाग्निष्टोमः कार्यः।

---

१ All MSS चयदिति। cf. Comm. on 59, 2. २ C D ins. चा।

५८.

१. इन्द्रस्तुन्नामैकाहस्तेन बलकामो यजेतेति विधिः। शेषो ऽर्थवादो ऽस्यैव स्तुत्यर्थः।

२. इन्द्र सोमं सोमपत इन्द्रस्तवेत्येते। पशुविकारे[1] ऽपि वचनादेवमेव विकाराभावात्।

५९.

१. सूर्यस्तुन्नामैकाहस्तेन तेजस्कामो यजेतेति चोदना। शेषः पुराकल्पस्वरूपो ऽर्थवादो विधिशेषत्वेनार्थवान्[2]।

२. इमा उ त्वा पुरुतमस्येन्द्रस्तवेत्येते। तस्य सौर्या पशवो भवन्ति। सौर्यः पुरोडाशः सर्वं सौर्यमहरिति[3] शतपथवचनात्। तेषामेवार्थविकारो[4] नास्माकं शास्त्रेषु वचनाभावात्।

६०.

१. वैश्वदेवस्तुन्नामैकाहः। तेन प्रजातिकामो यजेतेति विधुद्देशः। शेषो ऽस्यैव स्तावको ऽर्थवादः।

२. पशुविकारे ऽपि न शास्त्रे उत्तरकल्पमावचनाभावात्।

---

१ C पशो(०) विकारे D पशोविकारे। २ A ०स्वरूपो ऽर्थवादो विधिशेषत्वेनार्थवान् D ०वादो विधिशेषत्वेनार्थवात् C शेषः। पुराकल्पस्वरूपार्थवादो विधिः। शेषत्वेनार्थ-वात्। ३ M वचदिति C om. See 57, 16. ४ C D M तेषामेवार्थ वि।

६१.

१. तेन ब्रह्मवर्चसकामो यजेतेति विधिः। शेषो ऽर्थवादः।

२. चतसृषु स्तोत्रियासु बहिष्पवमानो भवति।

३. होतुर्होत्रकाणां च अष्टास्वष्टासु स्तोत्रियास्वाज्यानि भवन्ति।

४. द्वादशसु स्तोत्रियासु माध्यन्दिनः पवमानो भवति।

५. होतुर्होत्रकाणां च पृष्ठानि षोडशसु षोडशसु भवन्ति।

६. विंशतिसंख्यासु स्तोत्रियास्वार्भवः पवमानो भवति।

७. चतुर्विंशतिस्तोत्रियाकमग्निष्टोम साम भवति।

८. सामान्तरुक्थ्यो यो[1] विकारः स पूर्वोक्तः।

६२.

१. इदानीं वक्ष्यत इति वाक्यशेषः।

२. मरुतः पुरा अनपिसोमपीथा अकृतसोमपाना इत्यर्थः। एवंरूपा आसुः। ते यचेन्द्रं मरुतः पुपुवुस्तदेनानिन्द्रः सोमपीथे अन्वाभेजे अन्वाभक्तवान्। पुपुवुरिति पवमानमिन्द्रस्य कृतवन्तो निमित्ते।

३. स य इति वाक्यपूरणौ उद्देशप्रतिनिर्देशौ। अनपिसोमपीथः पिता पितामहो वा यस्य सोमं न पिबेत् यस्य मरुतां सलोकतां सायुज्यं चेच्छुः सोमेन यजेत।

---

१ C M D या वि०।

४. पञ्चशारदीये धर्मविशेषः। पञ्चोक्षाणः प्रजनने समर्थाः अनड्वाहः पञ्च शरदः पञ्च वर्षाणि मरुद्भ्यः प्रोक्षितावरन्ति। तत्वकपवमानान्यच(?) नियुञ्जते[१]। षष्ठे शरदि सवनीयस्योपालम्भ्याः कर्तव्याः।

६३.

१. वक्ष्यमाणा उच्यन्त इति वाक्यशेषः।

२. ऋषिस्तोमसंज्ञमृषिणानुष्ठितत्वात्। प्रशस्ततास्योच्यते।

३. तेन कृतयागो गोतम ऋषिर्ब्रह्मवर्चसं प्राप्तवान्।

४. उपरितनैः पञ्चभिः संबन्धेषु प्रत्येकफलश्रवणेष्विति।

६४.

१. भरद्वाज ऋषिः किल यज्ञार्थी तप उपसदादिकं कृत्वा एतं यज्ञक्रतुं दृष्टवान्।

२. प्राप्तवान्।

३. विधिरयम्। शेषा फलश्रुतिः।

---

१ The reading of A is given above. C D तत्व (or तत्त्व) कपवमानान्यच M तत्वकपवमाना• The passage is doubtful.

६५.

१. दृष्टवान्। साध्यसाधनसंबन्धेन ज्ञातवानित्यर्थः।

२. ऋचिः प्रजातवान्किल।

३. प्रजातिकामो ऽत्राधिकारी।

६६.

१. श्रुतित उपलब्धवान्।

२. प्राप्तवान् वसिष्ठः।

३. अन्नाद्यकामस्यायं भवति।

६७.

१. जमदग्निर्नाम ऋषिः। स किल विशिष्टेन तपसा पशु-कामः सन्नेतं यज्ञक्रतुं दृष्टवान् साध्यसाधनसंबन्धेन ज्ञातवानित्यर्थः[१]।

२. प्राप्तवान्।

३. अन्यो ऽपि यः[२] कश्चित्पशुकामः। स एतं यज्ञं यजेतेति चोदना।

६८.

१. प्रजापतिर्देवताविशेषः। स किल प्रजाकामः सन् तपो ऽनुष्ठानप्रभावादेतं यज्ञक्रतुमुपलब्धवान्।

---

१ C अभिप्रायः। २ C सः कश्चि॰।

२. प्रजावानजायत।

३. अन्यो ऽपि यः कश्चिदधिकारी।

४. य एते व्रात्यस्तोमा उक्ताः षट् तेषु पाठानुपूर्वं पृष्ठ्या-
स्थानि भवन्ति।

६९.

१. इत उत्तरं वक्ष्यन्त इति वाक्यशेषः।

२. वसवो देवाः किल निरतिशयप्रीति स्वर्गाभिलाषिणस्तप-
स्तप्त्वा व्रात्यस्तोमानपश्यन्।

३. तैर्व्रात्यस्तोमैः कृतयागा वसवः स्वर्गं प्राप्ताः।

४. यः कश्चित् त्रैवर्णिको ऽधिकारी।

७०.

१. मित्रावरुणयोर्व्रात्यस्तोम एवंसंज्ञकः क्रतुः। तेनासमस्तेनैव
पदद्वयेन संज्ञा यथेन्द्राग्न्योः कुलायमिति। अश्विनोर्व्रात्यस्तोम एवं-
संज्ञकः क्रतुः। वसूनां व्रात्यस्तोम एवंसंज्ञकः क्रतुः। मरुतां व्रात्य-
स्तोम एवंसंज्ञकः क्रतुः। विश्वेषां व्रात्यस्तोम एवंसंज्ञकः क्रतुः। देवानां
व्रात्यस्तोम एवंसंज्ञकः क्रतुः। एवमेते षड् व्रात्यस्तोमास्तेषां प्रयोगं
वक्तव्यं तदुच्यते।

२. यथासंख्येनेति पूर्वस्याथः[1]।

---

१ A यथावेन पूर्वान्वायेन।

७१.

१. वक्ष्यमाण उत्क्रान्तिर्नाम क्रतुः। सो ऽतिरात्रसंस्थो भव तच्छेषत्वेनायं वक्ष्यमाणवादः।

२. इन्द्राविष्णू महता तपसा त्वं यज्ञक्रतुमुत्क्रान्तिसंज्ञकम-पश्यताम्।

३. तेनोत्क्रान्तिनेष्ट्वा ताविन्द्राविष्णू स्वर्गं लोकमुत्-तुत्याक्रमताम्।

४. एवं फलसंबन्धेन[1] कार्यः। फलश्रवणात्। इतरे तु फला-श्रुतेरचिता शुद्धये[2]।

५. इमा उ त्वा पुरुतमस्य कारोरिति मरुत्वतीयम्। द्यौर्न य इन्द्राभिभूमार्य इति निष्केवल्यमेते निविद्धाने भवतः।

६. विष्णुन्यङ्गे विष्णुलिङ्गे। इन्द्राविष्णू वै स्वर्गकामावित्येक-देशलिङ्गितमेतस्याक्नो[3] रूपम्।

७२.

१. मित्रावरुणयोरश्विनोर्व्रात्यस्तोमः। वसूनां व्रात्यस्तोमः। मरुतां व्रात्यस्तोमः। साध्यानां व्रात्यस्तोमः। आप्यानां व्रात्यस्तोमः। विश्वसृजां व्रात्यस्तोमः। भूतकृतां व्रात्यस्तोमः। ज्येष्ठानां व्रात्यस्तोमः। मध्यमानां व्रात्यस्तोमः। कनिष्ठानां व्रात्यस्तोमः। एवमेते दश व्रात्यस्तोमाः। प्रायश्चित्तार्थं प्रत्येकं कर्तव्याः।

---

१ A अयं फलसंबन्धि। २ Doubtful. C तेषचिता शुद्धये।
३ C (orig.) ०लिङ्गितमेत० alt. to ०लिङ्गयेत०।

२. चतुर्दशस्तोचियाकः स्तोम एतेषां भवति।

३. विपथुरिति विलम्बयन्त्र[1] उग्रदामाजीर्णाश्चचक्रः। सप्रतोदः सह प्रतोदेन सप्रतोद उच्यते। प्राणकेनैतावता विशिष्टो रथः। अन्यद्रज्ज्वादिकं[2] न भवति। सेषुधन्वा।० सह इषुणा धन्व यस्मिन्नसौ सेषुधन्वा रथः। धन्वशब्दो नकारान्तो धनुःपर्यायः[3]।

४. एतेषां देवगणानां पूर्वपदानां व्रात्यस्तोमानां समूल्हाद्दाशराचात्कस्त्वं भवति। समूल्हग्रहणं व्यूल्हनिवृत्त्यर्थम्।

७२.

१. एवमेव स्तोमदक्षिणाशस्त्रं यत्पूर्वमुक्तं भवति।

२. पूर्वोक्तमेव स्तोत्रदक्षिणाशस्त्रं च। नाकसदो ऽपरे नव यज्ञाः। न तेषु व्रात्यस्तोमशब्दः। [तेषामपीदमेव स्तोत्रदक्षिणाशस्त्रं] ते च शाखान्तरीयाः[4]।

३. चषालमुखवतर्[5] एकः प्रथमः। अनन्तरं सपुरोलाशो द्वितीयः। वनिष्ठुमवस्तृतीयः। ब्रह्मसवश्चतुर्थः। चत्रसवः पञ्चमः। भूमिसवः षष्ठः। ओषधिसवः सप्तमः। ओदनसवो[6] ऽष्टमः। वनस्पतिसवो

---

१ Corrected. A विलंबयचत्तुपवामा० M विलम्बयचमुपवामा० C D विलम्बयचमुपवाकैः। २ A ०ड्ज्वा० C D (?) र्ज्वादिकं M रज्जा०। ३ C D धनुष्य।
४ A om. the words from तेषाम् to शस्त्रं and has only एते शाखान्तरीयाः।
५ C D चषालमुख एकः। ६ C ओदनि।

नवमः। केनचिद्योगेन शाखान्तरीयाण्येतानि। एतेषामपि क्रतूनां पूर्ववत्स्तोमदक्षिणाप्रसवम्।

७४.

१. स्तुतिरूपो[1] ऽयमर्थवादः। प्रजापतिः किल परमेष्ठी प्रतिष्ठाकामस्तपःक्रियानन्तरमेतं यज्ञक्रतुमपश्यद्दशममहः।

२. प्रजापतिः प्रतिष्ठां प्राप्तवान्।

३. यः कश्चिदधिकारी।

७५.

१. चतुस्तोमा अनन्तरमुच्यन्ते।

२. चतुस्तोमानां नामानि वचनाधारेण। स्तुत्यर्थो ऽर्थवादः। यज्ञेते भवन्तीति प्रदर्शनार्थम्।

३. विध्यर्थो ऽर्थवादः।

४. प्रत्येकमहःशब्दवचनात्। एवमुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम्।

७६.

१. वक्ष्यमाणा अन्नाद्यकामस्य। तत्रायमर्थवादः।

२. उक्तो ऽर्थवादः।

---

१ M परहति C (orig.) यज्ञहति; in marg. परह॰ D परहरूपो।

३. फलार्थिनः प्रवृत्तिवाक्यमेतत्।

७७.

१. उक्तरे।

२. स्तुत्यर्थो ऽर्थवादः।

३. एवंसंख्याका अर्धमासस्तोमाः[१]।

४. अर्थवादो ऽयं स्तुत्यर्थः।

५. फलार्थिनः प्रवृत्तिवाक्यम्।

७८.

१. उच्यन्त इति वाक्यशेषः[२]।

२. तैर्नक्षत्रस्तोमैस्तेजस्कामो[१] यजेतेति विधिः। शेषो ऽर्थवादः।

७९.

१. उच्यन्त इति वाक्यशेषः।

२. अर्थवादो ऽयं विधिस्तावकः।

३. विधिरयम्।

८०.

१. यज्ञाख्या इति वाक्यशेषः।

१ A om. 3. 4. २ C in marg. यज्ञसंज्ञोपेतैः।

२. एतावन्तः संवत्सरे मुहूर्ता भवन्ति। तावत्संख्याकास्तेषां स्तोमाः।

३. विधिप्ररोचनार्था फलश्रुतिः।

४. एतावान्विधिः। शेषो ऽर्थवादः।

८१.

१. अनन्तरा एव वक्ष्यमाणा उच्यन्ते।

२. तैरचितिकामो यजेतेति विधिः। शेषः स्तुतिरूपो ऽर्थवादः[1]। संवत्सर एतावन्तो निमेषा भवन्ति। मुहूर्ता एव दशभिर्गण्यन्ते।

८२.

१. उच्यन्त इति वाक्यशेषः।

२. निमेषा एव दशभिर्गण्यन्ते। एषां संवत्सरध्वंसीनां संख्या भवति।

३. अर्थवादो ऽयम्।

४. विधिरेषः। शेषो ऽर्थवादः स्तावको ऽस्य।

८३.

१. उक्तरे।

---

१ C D शेषो ऽर्थवादः स्तावको ऽस्य।

२. चतुर्णां दिशां चत्वारः स्तोमास्तैरन्नकामो यजेतेति विधिः। अन्यो ऽर्थवादः।

८४.

१. दिक्स्तोमव्याख्या।

२. ते सर्वे बृहद्रथन्तरपृष्ठा भवन्ति।

३. ऐकाह्निकं शस्त्रं येषु ते तथोक्ताः।

४. एते वा निविद्धाने विशेषरूपे भवतः।

५. देशनियमो ऽयम्।

द्विरभ्यासो वृद्धसमाचारप्रदर्शनुष्ठानमायुष्यं भवतीति।

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये चतुर्दशो ऽध्यायः समाप्तः[१]।

---

१ C omits the Comm on XV, 1. 2. 3 and adds after XIV: चोः चच- ध्याये किंचित्सूत्रं किंचित् खंडिखंडितं(!) तत्सूत्रमौषिकया पूरितमस्ति ममंप्रदार्थविमय प्रचारणीयम् । मङ्गलमस्तु। श्रीः। D has the same remark and gives first the text of the Sūtras (from XV, 1, 1 to 3, 12) without any Commentary adding at the end the words गोपत्कणात्। तेनात्र पञ्चवर्षे- वयोवेद्धे (?) षु गोरूपेषु प्रतिवयसं सप्तदश। एवमेतं पञ्च सप्तदशा देयाः। चनेन द्विःश्वेषायं कुर्वाजपेय इत्युच्यते। Then it repeats the Sūtras with their respective commentaries.

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

एकाहाँनुक्त्वा वाजपेयमाह ।

१.

१. सप्तानां सोमसंस्थानां मध्ये पञ्चमः सोमयागो वाजपेयः । स शरदि शरत्संज्ञके ऋतौ भवति । वचनाच्च वसन्ते । प्रौष्ठपदी-मारभ्य कार्त्तिकीं[1] यावत् शरत्प्रसिद्धा । अथवा कन्यासंक्रान्तिमा-रभ्य वृश्चिकसंक्रान्तिं यावत् । अथवा तुलामारभ्य धनुःसंक्रान्तिं यावत् ।

२. स वाजपेयो नित्यो ऽपि फलश्रवणात् अन्नाद्यकामस्य यजमानस्य भवति । वाजपेयशब्दस्य निर्विवचयाह ।

३. अनेन वाजेन क्रतुना यक्ष्यमाणो यजमानः पुरस्तात्पूर्वं संवत्सरम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । पेयसंज्ञकैर्यज्ञैर्यजते ।

४. पीयन्त इति पेयाः पानम् । अद्यत इत्यन्नं वाज इत्यन-र्थान्तरम् । अन्नः वाजः पाज इत्यन्ननामसु पाठात् वाजो ऽन्नम् ।

५. पानपूर्वं भोजनमिति पेयसंज्ञकाः पूर्वमनुष्ठेयाः । ततो वाजसंज्ञको यागः ।

---

१ A कार्त्तिकी C, कार्त्तिकं C, indicates the reading of MS. Chambers 449b.

६. तयोः पानान्नयोः प्राप्तये। पूर्वं पेयाः पश्चाद्वाजः[१]। एवं वाजपेयस्य वाजपेयनामधेयता। के ते पेया इत्यपेक्षायामाह।

७. एते द्वादशाग्निष्टोमाः प्राकृता भिन्नतन्त्राः। प्रतिमासं संवत्सरं भवन्ति। विकल्पमाह।

८. गोतमो ह ब्रह्मवर्चसकामस्तपस्तप्त्वैतं यज्ञक्रतुमपश्यद्गोतमस्य चतुरुत्तरस्तोममिति प्रसिद्धः। अश्वमेधे च प्रथममहर्भवति। प्राकृतेनाग्निष्टोमेन व्यत्यासम्। अग्निष्टोमो गोतमस्य चतुरुत्तरस्तोम इत्येवं षडग्निष्टोमाः षड्गोतमस्य चतुरुत्तरस्तोमा व्यत्यासेन भवन्ति।

९. अयं यज्ञक्रतुरपरियज्ञः। परियज्ञाः पेयसंज्ञकाः। तद्रहितो भवति[२]। एक इति वचनाद्विकल्पः परियज्ञानाम्। अन्नाद्यफले पुराकल्पमाह।

१०. इन्द्राबृहस्पती अपि अनेन क्रतुनेष्ट्वान्नाद्यं प्राप्तवन्तावित्यन्नाद्यप्रापको यज्ञः।

११. तेन क्रतुनान्नाद्यकामोऽन्नाद्यं प्राप्नोतीति काम्योऽयं यज्ञो भवतीति गम्यते। प्रकारान्तरेण[३] निर्वचनमाह।

१२. अथो अपर्यं(?) हेति प्रसिद्धः। एतेन यज्ञेन वाजो नाम लोकस्यापत्यं[४] सो ऽपीष्ट्वा सर्वान्कामानाप्तवान्। पेयसंज्ञानिरपेक्षस्यापनस्य व्युत्पत्त्या वाजपेयनामधेयता। एवं वाजपेययागस्य नामधेयमुद्भिदादिवत्। न गुणविधानम्। तथा च जैमिनिः। पूर्वपक्षं

---

१ D पश्चाद्वामी वाजः। २ C, तद्रहितो। ३ A निर्वचनमाह।
४ C, लोक०।

सूचयामास। नामधेये गुणश्रुतेः स्याद्विधानमिति चेत् तुल्यत्वात्क्रियायोर्न। तस्मान्नामधेयं वाजपेयः[1]। एकशब्दे परार्थवद्गुणविधाने दोषस्तस्मान्नामधेयता। विशेषमाह।

१३. ऋज्वर्थं।

१४. षोडश कलाः। पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि। पञ्च कर्मेन्द्रियाणि। पञ्च विषयाः। षोडशं मनः। सप्तदशः पुरुषः प्रजापतिः। तस्य पूरणे डट् (५.२.४८) इति डट्प्रत्ययान्तः। स प्रजापतिरेव वाजपेयः।

१५. तस्मात्सप्तदशसंख्यात्मकेन स्वेन रूपेणैनं प्रजापतिर्वाजपेयं समर्धयति समर्धं करोतीत्यर्थः[2]।

१६. श्रुतौ प्राकृतो यूपो ऽष्टाश्रिर्भवति[3]। अत्र तु बैल्वश्चतुरश्रिः सप्तदशारत्निप्रमाणको गोधूमचषालश्च।

१७. कृतव्याख्यानमेतत्।

१८. अग्नीषोमीयेणोपवसथे पशुना यजत (५.१५.१) इत्येक एवाग्नीषोमीयो ऽन्येषु यागेषु। वाजपेये सप्तदश वचनाद्भवन्ति।

१९. मनोताया अप्यनावृत्तिरेकप्रदानत्वात्।

२०. आग्नेयादयः सारस्वतपर्यन्ताः[4] क्रतुपशवो ऽग्निष्टोमे। वाजपेये तु मरुद्भ्य उज्जेषेभ्यो वशा पृश्निः पञ्चमी भवति। वृष्णिः[5] प्रजननसमर्थः। वशा वन्ध्या पृश्निश्चित्रवर्णा गौः।

---

१ D om. the text from वाजपेयः to तस्मात्। २ D समर्धयतीत्यर्थः। ३ C, ॰ष्टारत्निः। ४ A मेषौप॰। ५ A वृष्णिप्रज॰।

२१. श्यामाः श्यामवर्णाः। तूपरा अविषाणाः। लप्सुदिनः कूर्चलाः। तस्मिन्नेव यूपे क्रतुपशुसमीपे आलभ्याः।

२२. प्राजापत्यानां पर्यग्निकरणं प्रसिद्धम्। तदन्तं सवनीयानां तन्त्रं भवति। उत्तरत्र विशेषविधानात् भिन्नतन्त्रता[1] भविष्यतीति विशेषवचनम्। विशेषमाह।

२३. सत्रसाम सामवेदे प्रसिद्धम्। तेन सप्तदश प्राजापत्याः पशव आलभ्यन्त इति सवनीयेभ्यो विशेषः। विशेषान्तरमाह।

२४. क्रतुपशूनां यथाप्राप्तमध्रिगुमत्र प्राजापत्यानामेकदेवत्यैकपशुधर्मकं[2] प्रतिपशुमावर्तते। आवृत्त्या पठनीयमित्यर्थः। यथाध्रिगोरावृत्तिस्तथाजैदग्निरित्युपप्रैषस्याप्यावृत्तिः। उक्त उपप्रैष इति वचनात्। जुषस्व सप्रथस्तममित्याद्याः षडृचः स्तोक्याः। ताः क्रतुपशूनां प्रैषादनन्तरमुक्त्वा प्राजापत्यानां सप्तदशकृत्व आवर्तन्ते। आवृत्त्या संप्रैषनिरपेक्षेण[3] वक्तव्याः। तत्राध्रिगौ विशेषः।

२५. सवनीयानामध्रिगौ प्रैभ्यो अग्निं भरतेत्येतावान्। ऊवध्यगोहं पार्थिवं खनतादिति च तत्र पठितम् अध्रिगोरावृत्तावुपतिष्ठते अत्र[4] न पठनीयं वचनात्। ऊने ऽप्यध्रिगौ सर्वोत्क्रामा भवन्ति। नवकृत्वो ऽध्रिगाववानितीति श्रुतेः। तत्र षष्ठ उत्क्रामे षड्विंशतिरित्यस्मिन् मध्ये ऽवसानं कुर्यात्। उत्तमः प्रयाजः[5] स्वाहाकृतिप्रैषादनन्तरमाप्रीणामुत्तमा याज्येत्ययमपि तन्त्रेण भवति।

---

१ C, ०शुर्व्वभ० D भिन्नतन्त्रा। २ D om. पशुधर्मकं प्रति। ३ C, D om. क्षे। ४ C तत्र। ५ D ०हाकृतिप्रैषादनन्तरं।

परिवाप्यौ च। परिपशव्याहुती अध्वर्युवेदे प्रसिद्धे स्वाहा देवेभ्यः[1] स्वाहेति ते अपि तन्त्रेण भवतः। सवनीयानां तन्त्रमिति वचना-दन्यत्पृथक् प्राप्नोतीति वचनम्।

२६. प्राजापत्यानां हविषां प्रदानं हारियोजनादनन्तरं भवति वचनात्।

२७. तस्मिन्पक्षे वनस्पत्यादीनामङ्गानामुत्कर्षो ज्ञेयः। न्याया-नुग्टहीतवचनात्[2]।

२८. अनुयाजेषु वा इष्टेषु प्राजापत्यानां हविषां प्रदानं भव-तीति पक्षान्तरम्। अस्मिन्नपि पक्षे ऽङ्गानामुत्कर्षः।

२९. य एवेतरेषां पशूनां वपादिभिः प्रचारकालः स एवै-तेषां[3] प्राजापत्यानां वपादिभि. प्रचारकालः। अयमेव पक्षः कात्यायने। विशेषमाह।

३०. स्तोत्रेषुस्तोत्रेषु[4] सप्तदशः स्तोमो भवति। वचनात् ज्योति-ष्टोमस्तोमनिवृत्तिः। विशेषमभिधाय होतुः शस्त्राण्याह।

३१. अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति वैराजमाज्यं होतु-र्भवतीति। पञ्चविंशत्यृचम्। अष्टादशार्धर्चशः। शिष्टाः पच्छः। पच्छस्त्रिष्टुप्जगतीनामिति न्यायात्।

३२. इतस्तोमीयं समुद्रादूर्मिरित्येतदाज्यं भवति।

३३. माधुच्छन्दसः प्रउगो नाम वायवा याहि दर्शतेति सूक्त-

---

१ D ins. देवेभ्यः। २ A न्यायानुग्र०। ३ D स एवेतरेषां।
४ C, स्तोत्रेषु।

इमे सप्त ऋचः तत्प्रउगशस्त्रं प्रातःसवने द्वितीयं होतुर्भवति।
अथार्थवादमाह।

१४. विराड्‌वयसं छतमयत्वम्। अयत इति व्युत्पत्त्या।

१५. माधुच्छन्दसः प्रउगो रसः सारभूतः। इमे सोमा अरंकृताः सोमपीतय इति रससारत्वदर्शनात्।

१६. षड्विराजं छतस्तोमीयं वाज्यं कृत्वा माधुच्छन्दसं प्रउगं करोति तदन्येन रसविशेषं दधाति।

१७. ऐकाहिकं वा होतुः प्रातःसवनं भवतीति। प्र वो देवायेत्याज्यम्। प्रउगस्तु स एव। तत्रार्थवादमाह।

१८. एकाहो ऽग्निष्टोमः सर्वक्रतुप्रतिष्ठानमिति। प्रतिष्ठित्यै प्रतिष्ठानायैव ऐकाहिकं प्रातःसवनमिति।

२.

१. माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीयशस्त्रस्य त्रिकद्रुकीयातिच्छन्दस्का प्रतिपद्भवति॥ भूर्विश्वस्य तुविकृतो इत्युत्तरे। इत्येष प्रातिपदस्तृचः। एतच्छन्दः प्राजापत्यं। अतिच्छन्दा वै प्रजापतिरिति साम्यात्[1] प्राजापत्या अतिच्छन्दा इति वचनाच्च अतिच्छन्दः[2] प्राजापत्यम्।

२. अतिच्छन्दा वै प्रजापतिः। प्रजापतिर्वाजपेयः। यज्ञ उ वै प्रजापतिरिति वचनात्।

---

१ A सौम्यात्। २ C, ॰च्छन्दसः।

३. आ त्वा रथं यथोतय इत्येव प्राकृतं प्रातिपदं तृचं वाजपेये भवति।

४. प्राजापत्यं वै छन्दो ऽनुष्टुप्[1] प्रजापतेर्मुखनिःसृतत्वादनुष्टुभो वाचः। वागनुष्टुप्। तस्मादनुष्टुप्छन्दः प्राजापत्यम्। व्याख्यातः शेषः।

५. कयेति कददिति श्रुतेः। कयाशुभीयं कद्वत्। को वै प्रजापतिर्वाजपेयः। तदेनं कयाशुभीयेन स्वेन रूपेण समर्धयति।

६. बृहस्पतिदेवताकः सप्तदशशरावश्चरुर्भवति वाजपेये। शेषं कृतव्याख्यानम्।

७. निष्केवल्यमरुत्वतीययोरन्तरेण मध्ये स चरुर्भवति। न केवलं वाजपेये। बृहस्पतिसवे च। तत्रैव भवतीत्यर्थः।

८. तस्य चरोः प्रधानावदाने कृते तत्रैव यजमानो ऽभिषिच्यते।

९. परिसंख्यार्थमुक्तम्। एतच्चितयमेव भवति। नान्यत्। तथा च सूचम्[2]। परिसंख्या प्रकृतिं निवर्तयति। तस्य याज्यानुवाक्ये शुचिमर्कैस्तं शग्मास इति। चरुत्वसामान्याद्विराजौ स्विष्टकृतः। रथन्तरं पृष्ठं भवति। तस्मिन्नयन्नरे स्तुते[3]।

१०. मवर्च सूक्तं निष्केवल्यं निविद्धानीयं भवति। रथन्तरस्य निवृत्तिः।

---

१ D om. the first three words. २ C, D om. from परि॰ to ॰सूचं।
३ A D मते instead of स्तुते।

११. त्रिषु भुवनेषु यज्ञः प्रजापतिर्ज्येष्ठः श्रेष्ठः स[1] एव वाजपेयस्तदेनं ज्येष्ठं प्रजापतिं वाजपेयं स्वेन रूपेण ज्येष्ठेन समर्धयति।

१२. षष्ठे ऽहन्यभि त्वा देवेत्यनुचरः। उदु ष्य देवः सविता ययाम कतरा पूर्वा किमु श्रेष्ठ इत्यादि तृतीयसवनं होतुः षष्ठात्सामूह्लिकाद्भवति।

१३. [2]अथ पुरुष एव षष्ठमहः स वै पुरुषः प्रजापतिरिति श्रुतेः। अनेन सूत्रव्याख्यानम्।

१४. विषुवतस्तृतीयसवनं वा होतुर्भवति।

१५. दूरोहणाद्विषुवान् रोहः।

१६. वाजपेये रोहो भवति। तस्माद्वाजपेयो रोहः। तदेनं सूत्रव्याख्यानम्।

१७. पूर्वेण सह विकल्पः।

३.

१. तत्रैकाहिकतृतीयसवनपक्षे मधुनाडीसंज्ञके सूक्ते विहरेदिति पैङ्ग्यं। न कौषीतकेः। ऐकाहिकतृतीयसवनपक्षे वाजपेये[3] मधुनाडीसंज्ञके[4] कथं विहरेदित्याह[5]।

२. इमे मधुनाडीसंज्ञके द्वाविंशके सूक्ते चक्रो विहरेत्[6]।

---

१ C, ins अनुचरप्रभृति D) त्रिभुवनेषु। २ C, adds प्राजापत्यं षष्ठमहः स वै पुरुषः प्रजापतिर्वाजपेयस्तदेनं स्वेन रूपेण समर्धयति। ३ A ins के ते। ४ C, वि कथं। ५ D has instead तत्रैकाहिकतृतीयसवनपक्षो वाजपेये। के ते मधुनाडीसंज्ञके कथं विहरेदित्याह। ६ A ins. इत्याह।

पूर्वां पूर्वस्य सूक्तस्य पच्छः शंसेत्। तत उत्तरस्य सूक्तस्य प्रथमां। एवं क्रमेण द्वे अपि सूक्ते शंसेत्।

३. ते यदि छन्दोगा यदि। चित्रशब्दो विद्यते यासु तास्चित्रवत्यः। तासु यदग्निष्टोमसाम यज्ञा यज्ञा व इत्यत्र यद्गीयते तत्कुर्युस्तदा।

४. पूर्वः प्रगाथः स्तोत्रियः ककुप्कारम्[१]। द्वितीयो ऽनुरूपः[२]। अनुचरप्रभृति षष्ठात्तृतीयसवनमिति वचनादस्य लुप्तं प्रयज्यव इमं स्तोममित्याग्निमारुते। यज्ञा यज्ञा व इत्येतयोः प्राकृतयोर्निवृत्तिः[३]। आपो हिष्ठीयादि समानम्।

५. वाजपेये उक्थेभ्य ऊर्ध्वं षोलशी[४] भवति। उक्थानि तु द्वितीयादह्नो भवन्ति। अथ यदि षष्ठाह्निकं तृतीयसवनमसर्वपृष्ठे ऽहनि प्रदिष्टं स्याद्द्वितीयाद्ह्न उक्थानीति वचनात् (१२.७.३)। षोलशिशस्त्रमुक्तम्। षोलशिन ऊर्ध्वमतिरिक्तोक्थं होतुः शस्त्रं भवति। तदाह।

६. छन्दोगवशात्। किमित्ते प्र तत्ते वषट् ते विष्णवित्ययं क्रमः। आहावपूर्वाविमौ तृचौ पच्छः शस्तातः।

७. आत्मय ब्रह्म जज्ञानं इयं पित्रे धीती वा ये। एताः पच्छः शंसेत्।

८. [५]एताः पञ्च ऋचः[६] शंसेत्। स्वशाखायामुक्तत्वात्तस्याने सूत्रकारो विकल्पमाह।

---

१ Âśv. IX, 9, 9. २ C, D द्वितीयोऽनुचरः। ३ C, D om. प्राकृतयोः। ४ C, षोलशो शस्त्रम्। ५ C, in marg. [illegible] etc. (Vāj. Saṁh. 32, 8). ६ A ins पञ्च D पञ्च।

९. पञ्च शंस्त्रो वा[1] शंसेत्।

१०. [2]तं प्रत्नथेत्यारभ्य[3] द्वादश ऋचः पञ्चः शस्त्वा आहावं करोति। ततो दूरोहणं हंसः शुचिषदिति। यथा विषुवति शंस-नमस्यास्तथा तथापि शंसति[4]।

११. तं प्रत्नथेति प्रक्रतः। तस्योत्तमामृचमुपसंशस्य चथोद्-शीमित्यर्थः। सुतंभरो यजमानस्येत्येतां शस्त्वाक्रय।

१२. यज्ञो बभूव स आ बभूवेत्येषा परिधानीया। प्रजापते न त्वदिति याज्या[5]।

१३. गवां सप्तदश शतानि दद्यात्। सप्तदश वाससां सप्तदश यानानि युक्तानि रथानपि सप्तदश० दद्यात्। न तु शतानि रथानां सप्तदशैव। हस्तिनः सप्तदशैव। निष्कान्। चतुःसुवर्णमितान् सप्तदश निष्कान् दद्यात्। दुन्दुभीन् सप्तदश दद्यात्[6]।

---

[1] A D om वा। [2] om. in A [3] C, ins. उक्तामुक्ता। [4] D हंसः शुचिषदिति। तं प्रत्नथेत्यारभ्य द्वादश ऋचः पञ्चः शस्त्वाक्रय हंसः शुचिषदिति यथा विषुवति शस्त्वा। [5] A ज्ञो बभूवेति कस्योक्तया पञ्चभिः परिधाय प्रजापते-इति याज्यां कुर्यात् D om. [6] A सप्तदश गवां शतानि ददाति। वाजपेये चाप्ते गवां सप्तदश शतानि दद्यात्। सप्तदश वाससाम्। सप्तदश वस्त्राणि दद्यात्। सप्तदश यानानि युक्तानि। बलीवर्दादिवाहनयुक्तान् सप्तदश गवामसा शकटान् दद्यात्। रथान्। चतुःसुवर्णमितान् सप्तदश निष्कान दद्यात्। दुन्दुभीन्। तेजसान् दुन्दुभीन् सप्तदश दद्यात्। D सप्तदश गवां शतानि द०। गवां सप्तदश शतानि दद्यात्। सप्तदश वाससां। सप्तदश यानानि युक्तानि रथान्। रथानपि सप्तदश दद्यात् यानं तु शतानि रथानां। सप्तदशैव। हस्तिनः। सप्तदशैव। निष्कान्। चतुःसुवर्णमितान् सप्तदश निष्कान् दद्यात्। दुन्दुभीन्। तैजसान् etc It appears that both MSS. divide the text into more and shorter Sutras than C,.

१४. दक्षिणाभेदाच्च आप्तोवाजपेयः कथ्यते। को दक्षिणाभेदः। तानि गवादीनि सप्त सप्तदशानि भवन्ति यस्मिन्।

१५. सप्तदश गवामिति गोवचनात्[१] पञ्चवयोवस्थाभेदभिन्ना[२] गावो ऽभिधीयन्ते। तेन पञ्चवयोवस्थारूपासु गोषु सप्तदशसप्तदश देया इति। एवं पञ्चाशीतिर्गावो भवन्ति। स कुरुवाजपेयः। तमित्याचक्षते याज्ञिकाः। अन्या दक्षिणा निवर्तन्ते। दक्षिणाभेदान्नामभेदः। अन्यत्सर्वं समानमिति।

४.

१. वाजपेयेनेष्ट्वेत्यङ्गाङ्गिलक्षणः[३] क्त्वाप्रत्ययः।

२. भेदेनानुष्ठाने[४] फलश्रवणात्।

३. रोहात्प्रत्यवरोहः सर्वत्राभीष्टः।

४. यद्बृहस्पतिसवेन यजते।

५. अस्मिन्नहनि।

६. विकल्पे प्राप्ते नियमः।

७. उक्तस्वरूपं तत्।

८. संस्थानियमार्थं वचनम्।

९. सप्तस्तम्भ सहसा वि ज्मो अस्मानित्येतासां चतसृणां निष्केवल्यप्रभृतिषु शस्त्रेषु पुरस्तात्सूक्तानामनुपूर्वश एकैकां शंसेयुः[५]।

---

१ C, om. गो। २ C, भेदाभिन्ना गवा॰। ३ A ॰त्यङ्गाङ्गिलक्षण॰।
४ A ॰न। ५ Partly om. in A.

१०. दक्षिणाग्रहणं प्राकृतनिवृत्त्यर्थम्।

११. प्रतिविभज्य देया इत्यभिप्रायः।

१२. अनूबन्ध्यस्य पशोर्वपायां परिसमाप्तायां वशां ब्राह्मणे दद्यात्[1]। अनुशिष्टं सक्थिशोरामित्यर्थः।

५.

१. आप्तोर्यामसंज्ञकः क्रतुर्वक्ष्यमाणः[2]। तस्य [3]महाभाग्यभागाख्यापनेन स्तुतिरभिधीयते। प्रजापतिः किल देवान् सृष्ट्वा तेभ्य एतदन्नपानं ससृजे। तदर्थमन्नपानं सृष्टवान् इत्यभिप्रायः[4]। किं पुनस्तत्। एतान्वक्ष्यमाणान् यज्ञान्। तानाह।

२. तेषामग्निष्टोमं प्रथमं सृष्टवानित्यभिप्रायः[5]।

३. सोऽग्निष्टोमो देवाननुपोषणाय न समर्थः। कर्मप्रवचनीयो ऽनुहीनार्थः[6]।

४. ससृज इति वर्तते।

५. सोऽप्यत्यग्निष्टोम एतान्परिपोषयितुं न क्षमः।

६. अत्यग्निष्टोमादनन्तरमुक्थ्यं सृष्टवान्।

७. सोऽप्युक्थ्यो देवाननुपोषणाय न समर्थः।

८. प्रजापतिः ससृजे ऽनन्तरमुक्थ्यात्।

---

१ A om. from अनूब० to परिसमाप्तायां — C D अथशिष्टं instead of अनु०। २ C D om. वक्ष्यमाणः। ३ C D माहा०। ४ C D इत्यर्थः। ५ C D प्रथममग्निष्टोमं ससृजे। ६ C D ऽनुहीना०।

९. सो ऽपि षोडशी एतान्देवाननुपोषणाय न क्षमः।

१०. षोडश्यनन्तरं प्रजापतिर्वाजपेयं ससृजे।

११. सो ऽपि वाजपेय एतान्देवाप्नान्वभवत्।

१२. वाजपेयादनन्तरमतिरात्रं प्रजापतिः ससृजे[१]।

१३. सो ऽप्यतिरात्र एतान्देवान्परिपोषयितुं न क्षमः।

१४. अतिरात्रादनन्तरमाप्तोर्यामाणं सृष्टवान्।

१५. स एतान्देवाननुपोषणाय प्राभवत् समर्थो ऽभवत्।

१६. तस्याप्तोर्यामस्य त्रयस्त्रिंशत्स्तोत्राणि भवन्ति।

१७. तस्याप्तोर्यामस्य शस्त्राण्यपि त्रयस्त्रिंशत्संख्याकानि भवन्ति।

१८. उक्थ्याहुतयो ऽपि त्रयस्त्रिंशद्भवन्ति।

१९. संख्यासामान्यं स्तोत्रादिभिर्देवानाम्।

२०. तस्मात्संख्यासामान्यात् स्तोत्रैः शस्त्रैरुक्थ्याहुतिभिः सर्वान्देवान्प्रीणाति। स आप्तोर्यामः। एकैकं प्रत्येकम्।

२१. तस्याप्तोर्यामस्य स्तोमा नव भवन्ति।

२२. पृष्ठानि च आप्तोर्यामस्य नव भवन्ति।

२३. संस्था अग्निष्टोमादिकाः षड् भवन्ति।

२४. एतानि स्तोमादीनि सामस्त्येनैकत्र गण्यमानानि चतुर्विंशतिसंख्याकानि भवन्ति।

२५. संवत्सरार्धमाससंख्यासामान्यात् संपत्त्या स आप्तोर्यामः संवत्सरस्यैवाप्त्यै प्राप्तये भवतीति।

---

१ C D om. the first three words.

२६. वैशब्दो यस्मादर्थे। यतो ऽयं वर्णं प्राप्तो यामः सारो गो देवांस्त्रयस्त्रिंशत्सामान्येन संवत्सरं च चतुर्विंशत्यर्धमाससामान्येन अभ्यभवत् प्रीणाति स्मेति तस्माच्चिवचनादाप्तोर्याम इत्यर्थवादो विधिस्तुत्यर्थः।

६.

१. बहिष्पवमानमाध्यन्दिनार्भवाः पवमानास्त्रयस्त्रोमा भवन्ति।

२. एतान्याज्यानि भवन्ति।

३. भवन्तीति वाक्यशेषः।

४. यज्ञायज्ञीयमग्निष्टोमसाम चतुस्त्रिंशं भवति[1]।

५. आज्यानां ये स्तोमा उक्तास्त एवातिरिक्तोक्थानां स्तोमा भवन्ति।

६. प्रजापतिरेतैरग्निष्टोमस्तोमैस्त्रिवृदादिभिरभयतः सर्वान् कामान् गृहीत्वा आत्मनि निहितवान्। अर्थवादो ऽयं चोदनाशेषणार्थः।

७. यथा पुराकल्पे प्रजापतिः सर्वान् कामानदधत तथाधुना यः कश्चिदाप्तोर्याम्णा यजते स सर्वान्कामानुभयतः क्रोडीकृत्यात्मनि दधाति।

८. आप्तोर्याम्णि कर्तव्यमिति वाक्यशेषः।

---

1 C D om. यज्ञायज्ञीयम्।

७.

१. कया शुभा सवयसः सनीळा इति सूक्तं चातुर्थिकाह्निके च द्वे। तत ऐकाहिकात्पूर्वाणीति मरुत्वतीयं भवति।

२. बृहत्पृष्ठं वैराजपृष्ठगर्भं होतुः पृष्ठं भवति। रथन्तरं वा वैराजगर्भम्।

३. वामदेव्यं पृष्ठं शाक्वरपृष्ठगर्भं मैत्रावरुणस्य पृष्ठं भवति।

४. श्येतं पृष्ठं वैरूपपृष्ठगर्भं ब्राह्मणाच्छंसिनः पृष्ठं भवति नौधसं वा वैरूपगर्भम्।

५. कालेयं पृष्ठं रैवतपृष्ठगर्भमच्छावाकस्य पृष्ठं भवति।

६. आहुय गर्भं पूर्वं शंसेदिति केचित्प्रतिपन्नास्तत आत्मानं मुख्यं स्तोत्रियम्।

७. तुशब्दो ऽवधारणार्थः। आत्मानमेव पूर्वं शंसेत्।

८. नित्यमात्मानमनु गर्भो भवति।

९. होत्रकादय ऐकाहिकान् स्तोत्रियान् पूर्वं शस्त्वा ततो विश्वजितः सर्वपृष्ठात् स्तोत्रियाञ्छंसन्ति।

१०. तथैव ऐकाहिकाननुरूपाञ्छस्त्वा विश्वजितः सर्वपृष्ठात्स्वा-ननुरूपाञ्छंसन्ति।

११. विश्वजितः[१] सर्वपृष्ठात्सामप्रगाथांश्च शंसन्ति।

———

१ C D add च and om. the last three words.

८.

१. तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठमिति सूक्तम्। चातुर्थिकाह्निके च द्वे। तत ऐकाहिकात्पूर्वाणीति निष्केवल्यं भवति होतुरनभिधानात्[1]।

२. मध्यत इति होतुरभिधानं पञ्चमे ऽहनि पार्ष्ठिके यानि निष्केवल्ये होतुस्त्रीणि सूक्तानि इन्द्रो मदाय प्रेदं ब्रह्माभूरेकस्तानि मैत्रावरुणस्य भवन्ति (१०) ऐकाहिकाभ्यां पूर्वाणि[2]।

३. तार्तीयाह्निके ये द्वे सूक्ते मध्यत ऐकाहिकाभ्यां पूर्वे ते ब्राह्मणाच्छंसिनो[2] भवतः।

४. मध्यतो ये निष्केवल्यसूक्ते षष्ठाह्निके ते प्रागैकाहिकाभ्यामच्छावाकस्य भवतः।

५. होतुर्होत्रकाणां च यथायथम्

६. तथैव श्रुतत्वात्।

७. जराबोध तद्विविड्ढीति स्तोत्रियः। जरमाणः समिध्यस इत्यनुरूपः। होतृग्रहणमसंमोहार्थम्।

८. स्तोत्रियानुरूपौ क्रमेण।

९. स्तोत्रियानुरूपावित्यनुषज्यते।

१०. एतौ वा स्तोत्रियानुरूपौ।

११. इदं विष्णुर्वि चक्रम इत्यच्छावाकस्य स्तोत्रियः।

१२. एतस्यैव स्तोत्रियस्य ये उत्तरे या च पूर्वेत्यनुरूपः।

---

१ In A partly om. २ C वे ब्राह्मणाच्छंसिन रे ०पूर्वेष०।

१३. एषो उषा अपूर्व्येति होतुर्नवर्चम्। दूरादिहेव यत्सतीति मैत्रावरुणस्य नवर्चम्। उदीराथामृतायत इति ब्राह्मणाच्छंसिनो नवर्चम्। आ मे हवं नासत्येत्यच्छावाकस्य नवर्चम्।

१४. आ भात्यग्निरुषसामनीकमित्येतत्सूक्तं नवर्चादनन्तरं होतुर्भवति।

१५. प्रातर्यावणेत्येतत्।

१६. आ गोमता नासत्या रथेनेत्येतत्सूक्तं ब्राह्मणाच्छंसिनो भवति।

१७. अतारिष्म तमसस्पारमस्येत्येतत्।

१८. क्षेत्रस्य पतिना वयमित्येतास्तिस्रस्त्रयाणां होत्रादीनां परिधानीया भवन्ति।

१९. शं नो देव इत्येवमादिकाच्छावाकस्य परिधानीया भवति। क्षेत्रवत्याः[1] परिधानीयाः कुर्वत इतीयं श्रुतिर्बाह्वृच्यात्।

२०. इमे सोमासस्तिरोअह्न्यास इति प्रैषेषु पठिता। इमे मन्द्रासो अश्विनेति सौपर्णी। अत्या यातं निवत उद्वतश्चेति सौपर्ण्येव। आ नो गच्छतं हवनोप यज्ञमिति सौपर्ण्येव। एतास्तिस्रो यथोद्दिष्टा होत्रादीनां याज्या भवन्ति।

२१. पुराणमोक इत्येवमादिका वा अनुपूर्वं चतस्रो होत्रादीनां याज्या भवन्ति। अथ यत्तिरोअह्न्यवत्यस्त्रिष्टुभो याज्या भवन्तीत्यन्यत्रापि न्यायेन सिद्धं विस्पष्ट एव।

---

१ C D क्षेत्रपत्याः। M क्षेत्रव० I propose. क्षेत्रपत्याः

९.

१. अनन्तर उच्यते।

२. यमस्तोमो नामैकाहः स्वर्गकामस्य भवति। अथायं प्रशस्तिरूपो ऽर्थवादः। यमः किल स्वर्गकामः पूर्वं तपस्तप्त्वा एतं यज्ञक्रतुं यमस्तोमाख्यं दृष्टवान्।

३. तमाहरत्संभारद्वारेण। आहृत्य च तेनेष्टवान्।

४. प्राप्तवान्।

५. प्रयोगचोदना वाक्यमेतत्।

६. ऐकाहिकानां शस्त्राणां स्तोत्रियानुरूपानुद्धृत्य साम्राता-नांश्च। साम्रातानाः इति सामप्रगाथा उच्यन्ते।

७. यावत्यस्ता देवता[1] भवन्ति तावत्य एव तद्देवतास्तच्छन्दस उपजायन्ते व्याक्रियन्त इत्यर्थः। प्रगाथस्थाने ऽपि तथैव च्छन्दो ऽनुसर्तव्यम्।

८. परेयिवांसं प्रवतो महीरन्वित्येतासां पञ्चानां मरुत्वतीयनिष्केवल्यशेचकशस्त्रेषु यानि सूक्तानि तेषां पुरस्तादेकैकां शंसेन्माध्यन्दिने।

१०.

१. सर्वस्वारो नामैकाहः। स सर्वगायत्रो मरणकामस्य यजमानस्य भवति। प्रयोगान्तरे च स्वर्गकामस्य।

---

१ A नास्ति C नादेवत।

२. सर्वनिधन इति गुणयोगादुच्यते। स च. गुणश्छान्दोग्ये प्रसिद्धः। सर्वत्रैष्टुभो ऽयं भवति।

३. सर्वज इति गुणयोगादुच्यते। स च प्रसिद्धो गुणश्छान्दोग्ये। स सर्वजागतो भवति। पशुकामस्य[1] फलचोदना।

४. सर्ववाग्निधन इति गुणयोगादुच्यते। श्रुतकामस्य कीर्तिमिच्छतः। सर्वानुष्टुभो ऽयं भवति।

५. गायत्रत्रैष्टुभजागतानुष्टुभेषु प्रत्यचमेवैतानि छन्दांसि प्राकृतानुद्धृत्य[2] कर्तव्यानि। नानाछन्दस्केषु वा प्राकृतेष्वेतेषु संपदा यथाश्रुति संपादयितव्यम्[3]।

६. नृजित्पृतनाजित्सत्त्राजिद्भुः।

—:—

११.

१. वाचस्तोमस्यायमर्थवादेनोपक्रमः[4]। वाक्किलाकामयत सर्वभूतग्रामस्य प्रशस्ता स्यां श्रैष्ठ्यस्वाराज्याधिपत्ययुक्ताहं भवामीति[5]।

२. वक्ष्यमाणविधिकं दृष्टवती।

३. तस्य संभारानाहरत्। आहृत्य चेष्टवती।

४. परिगता आसीत्।

५. तस्माच्छ्रैष्ठ्यादिकामो वाचःस्तोमेन यजेतेति।

६. स्तोत्रियास्वेवंसंख्यासु बहिष्पवमानस्तोत्रगानं कर्तव्यम्।

७. सहस्रे[6] स्तोत्रियाणामाज्यस्तोत्रगानं भवति।

---

१ C D ins. इति। २ D प्राकृता अनुद्धृत्य A C प्राकृतानुद्धृत्य: ३ C D यथाश्रुतिः A C D संपादयितव्या। ४ A •स्तोमोक्त C D •स्तोम ऽस्या•। ५ मी instead of मो all MSS. ६ C D सहस्र•।

८. दश स्तोत्राणि यथाक्रमेण स्तोत्रियाणामेतासु संख्यासु गेयानि।

९. सर्वा ऋचो ऽभ्यावर्तन्ते[1]। स्तोमसंख्यां निरूप्य प्रयोक्तव्याः स्तोमातिशंसनायायुतादिषु स्तोमेषु[2]।

१०. एवं सर्वाणि सामानि प्रयुज्यन्ते सर्वाणि यजूंषि च।

११. उत्थाय परिसमाप्य वाचःस्तोमं ततोऽग्निष्टोमः कार्यः। प्राकृतार्थमग्निष्टोमवचनम्।

१२. गवामेव न्यायात्।

१३. महायज्ञः पूर्वमुक्तो हविर्यज्ञसोमेषु। तत्रापि सहस्रं दक्षिणा।

१४. स एतौ यज्ञक्रतू अपचिदिनुत्यभिभूती इति पूर्वमुक्तौ। तयोरपि सहस्रं दक्षिणा।

१५. सहस्रं दक्षिणेत्यनुवर्तते।

१६. प्रक्रान्तैव दक्षिणासंख्या।

१७. सहस्रं दक्षिणा।

१८. सहस्रं दक्षिणा। महायज्ञादिषु सप्तमीनिर्देशाच्छाखान्तरीया अपि दक्षिणाकल्पा अनुवर्तव्याः।

१९. प्राप्तमेवैतदुच्यते शाखान्तरीये ऽप्यनादेशे यथा स्यात्।

---

१ C D ऽभ्यावर्तन्त। २ A om. from सर्वा to प्रयोक्तव्याः।

१२.

१. राजसूयो वक्तव्यः। तस्यार्थवादेनोपक्रमः। वरुणः किलाकामयत सर्वेषां राज्यानां दिव्यान्तरिक्षभौमानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं परीयाम्। गान्यता श्रैष्ठ्यमानुकूल्यं[1] स्वाराज्यमाधिपत्यं प्रसिद्धमेव।

२. स वरुणो राजसूयाख्यं यज्ञक्रतुं साध्यसाधनभावेनोपलब्धवान्।

३. तं राजसूयोपकरणमाहरत्। आहृतवान्। तेनेष्टवान्।

४. परिप्राप्त आसीद्वरुणः।

५. तस्मादेवंकामो राजसूयेन यजेत।

६. अत्र भार्गवो भृगुसमानगोत्रो होता भवति[2]।

७. माघ्या अमावास्याया उपरिष्टादेकाहे फाल्गुनप्रथमाहे ऐन्द्रापौष्णेन वस्तेनेष्ट्वा दीक्षेत[3]।

८. पवित्रो नामाभ्यारोहणीयो ऽग्निष्टोमः। तस्मै दीक्षेतेति पूर्वेण संबन्धः।

९. स एव पवित्रश्चतुष्टोमो भवति।

१०. रथन्तरं पृष्ठं यस्मिन्स तथोक्तः।

११. एवंसंस्थः[4]।

---

१ C वानुकूल्यं। २ M has विशिष्ठो आत्रेयो होता भवत् instead. ३ M om. the beginning. 7. 8 seem to form one Sūtra in this MS., it reads ... प्रतिपदि दीक्षा। तस्मिन्पवित्राय दीक्षेत। ४ M एवंसंस्थः त्रिभिर्मासैस्तत्र अग्निष्टोमाद्रूपानुक्तानामनुवादः।

१२. एषो ऽग्निष्टोम एव पवित्रः। एतेनाग्निष्टोमेन क्रिया पूतः पवित्रीकृतः सवमश्नुते प्राप्नोति[१]।

१३. चतुर्दीक्षस्त्र्युपसत्को ऽष्टम्यां सुत्यमहर्भवति[२]।

१४. पञ्चशेषं तमिष्टिभिः परिसमापयेत्ता इष्टयः स्वरूपेणोक्ताः। पूर्वकारिवशाद्व्यवस्थिता द्रष्टव्याः[३]।

१५. प्रयुज्येति सकलस्य प्रयोगस्य[४] चोदना तन्त्रमेवानुष्ठेयः[५]। ततो वैश्वानरपार्जन्या उत्सर्गश्च भवतः (?)।

१६. नित्यादन्यो ऽयमिति नियमात्।

१७. साकमेधैरिष्ट्वाथ शुनासीर्यं माघ्यां वा पौर्णमास्यामिति विकल्पे प्राप्ते माघ्यामेवेति नियमार्थं वचनम्।

१८. समापयेत्पूर्वकारिवशात्[६]।

१९. पूर्वफाल्गुन्यामभिषेचनीयदशपेयाभ्यामर्थाय दीक्षते।

२०. २१. अर्थवादार्थं वचनं संख्यामात्रविध्यर्थं च[७]।

२२. दीक्षाभिः षोडशभिरिदं सर्वं च षोडशकमिति संपत्त्या[८]। अस्यैव सर्वस्याग्रे भवत इमौ अभिषेचनीयदशपेयौ।

---

१ M Sūtra: एष एव पवित्रः Comm. पावन इत्यर्थः। Sūtra एतेन॰ अश्नुते Comm. एवो ऽभिषेचनस्य योग्यो भवतीत्यभिप्रायः। २ C D चतो M ,, दीक्षोपसन्नियमार्थं वचनं। ३ A व्यवस्था। ४ A वाक्य instead of प्रयोगस्य। ५ C D तन्त्र[illegible] ६ M Sūtra समाप॰ उपसदः Comm. दीक्षाणामुपसदां च नियमार्थं वचनम्। Sūtra सुत्यं चतः Comm. अर्थवादोपन्यासार्थम्। 20 21 are one Sūtra in A C (D? ७ A पूर्व C (in marg.) बे॰पचत् and दशोभिः। ८ C D संपत्त्यास्यैव (D ॰त्या॰)।

१३.

१. एककालं सोमौ क्रीणन्ति[1]।

२. उभयोरेकमेव[2]।

३. त्वमग्ने वरुणो जायसे यदित्येतदाज्यं सूक्तं भवति।

४. वरुणलिङ्गमेतत्सूक्तं यस्माद्वरुणमभिषिञ्चन्ति। यागस्तुतिरियं पूर्वस्य विधिशेषत्वात्।

५. चतुर्विंशादक्षो माध्यन्दिनो भवति।

६. मैत्रावरुणी पयस्या निष्केवल्यमरुत्वतीययोरन्तरेण।

७. तत्र तस्यां मैत्रावरुण्यां पयस्यायां प्राक् स्विष्टकृतोऽभिषिच्यते यजमानः संस्कारार्थत्वात्[3]।

८. तस्याः पयस्याया एतावदेव प्रदानं[4] नान्यत्।

९. पार्ष्णिकाद्द्वितीयाद्दक्षस्तृतीयसवनं भवति।

१०. न संस्थान्तरम्।

११. प्राप्तये।

१२. न पादावधानं। यन्त्यवभृथमिति वचनात्।

१३. क्रियतेऽवभृथकर्मवत्कर्तव्यम्[5]। न स्नातीति स्नानं निषिध्यते।

---

१ M. Sūtra. सह ०दशपेयस्य Comm. द्वौ सोमौ क्रीणन्ति। नैकस्य श्रौतस्य विभागो यथान्यत्र। दशपेयस्य विभागो यथान्यत्र। दशपेयस्य च। अभिषेचनीयस्य चेति शब्दात् २ Sūtra सत्त्व ०पर्यन्तम् Comm. सोमक्रयणौ याज्या सहत्वता। उभयोरपि कुर्वन्ति ... ता Sūtra कार्यं स्यात् Comm. यजेत cf. vol. 1, p. 242. ३ C in marg. आभि (alt. to अभि) तियौ भवं आतिथ्य [कर्म above the line] सोमवसथमपरभिप्रायेत्यर्थः। ३ C D M संस्कारार्थत्वात्। ४ C D om. प्र।
५ C D कर्तव्यम् om. न स्नानं।

१४. कृष्णाजिनस्य यजमानस्यास्य पूर्वपादमुदके ऽवसृज्य[1] वसनस्य वा दशां ततः प्रत्याहरन्ति।

१४.

१. उत्तरं दशपेयाख्यं देवयजनं यजमानो ऽध्यवस्यति। अथ-शब्दादन्येन कर्मणा व्यवदधत्।

२. तद्देवयजनं प्राप्य संसृपाख्यानां हविषामिष्टिभिर्यजेत।

३. दशभिरिष्टिभिर्दशरात्रं यजेत। एकैकयैकैकमहः।

४. दीक्षणीयातो ऽनन्तरं सवित्रे प्रसवित्रे यजेत।

५. सवित्र आसवित्र इष्टिं निर्वपेत्। सविता देवता। आसवितेति विशेषणम्।

६. तृतीयामिष्टिं तृतीयाह्ने सवित्रे सत्यप्रसवगुणाय निर्वपेत्।

७. चतुर्थीमिष्टिं चतुर्थे ऽहनि सरस्वत्यै वाचे कुर्यात्। वाच इति विशेषणम्।

८. पञ्चमे ऽहनि पञ्चमीमिष्टिं निर्वपेत् त्वष्ट्रे रूपविशिष्टाय।

९. षष्ठे ऽहनि षष्ठीमिष्टिं निर्वपेत् पूष्णे देवाय[2]। पथिभ्य इति विशेषणम्।

१०. सप्तमे ऽहनि सप्तमीमिष्टिं निर्वपेदिन्द्राय। अग्मे इति गुणविशेषणम्[3]।

११. अष्टमे ऽहनि अष्टमीमिष्टिं निर्वपेत् बृहस्पतये तेजोगुणाय।

---

१ C D M °सृज्य। २ C D देवताये। ३ C D M गुणः।

१२. नवमीमिष्टिं नवमे ऽहनि निर्वपेत् सोमाय राज्ञे। सोमो देवता। राजेति गुणः[१]।

१३. दशमे ऽहनि दशमीमिष्टिं निर्वपेत्। विष्णवे देवतायै। शिपिविष्टायेति विशेषणम्। देवयजनान्तरमेकैकेनोत्सर्पतीत्येवमादिकः[२] शाखान्तरीयो धर्म इतिकरणाल्लभ्यते।

१४. दशमी चन्द्रतिथिर्गृह्यते। तस्यां दशपेयः कार्यः। सौत्यमहरिह दशपेयाख्यम्।

१५. अपि वेति प्राकृतो विष्णवे शिपिविष्टायेत्यन्तेन[३] सह विकल्पसमुच्चयः। एताभिर्दशभिर्देवताभिः सहोच्चारणेन सदः प्रसर्पेयुर्भक्षाय भक्षयेयुः।

१६. प्रयोगगतस्य प्रतीकवचनम्[४]।

१७. एवमन्तो भक्षणमन्त्रः।

१८. ऋत्विजो ऽनेन विशेषणेन विशिष्टा याजयेयुः येषां मातृतः पितृतश्च दशदश पुरुषाः श्रोत्रिया भवन्ति[५]।

१९. शतसंख्याका ब्राह्मणाः सोमं भक्षयन्ति।

२०. यजमानचमसे ऽपि ब्राह्मणा एव। शतसंख्यायोगात्। दशदशैकैकं चमसमनुसर्पन्तीति श्रुतिः शाखान्तरात्।

२१. तस्मात् दशदशैकैकं चमसमनुसर्पन्ति। तस्माद्दशपेय इति निर्वचनेनेह स्तुतिः[६]।

---

१ C D M देवता। तेन गुणेन। २ C D •केनातः सर्पे• A om. शाखान्तरीयो। ३ C D M om. इत्यन्तेन। ४ C प्रयोगगतस्य प्रतीक• M प्रयोगगतस्य प्र• D प्रयोगगतस्यप्रतीक•। ५ A adds श्रोत्रियश्छन्दोऽधीत इति वेदपाठपारगाः! ६ C D श्रुतिः C (orig.) इति वचने• D इति वचने• A उपसर्पन्ति।

२२. परिसमाप्य दशपेयमनन्तरं पञ्चबिलश्चरुर्भवति। यागो द्रव्यनिर्देशात्।

२३. परिसमाप्ते पञ्चबिलयागे श्येनीपृषतीभ्याम्। श्येनी लोहिता। पृषती शुक्लाङ्कनादियोग्यलक्षणा[1]। श्येनीपृषतीभ्यामिति पञ्चमी। पष्ठौही चतुर्वर्षा निगमेषु प्रसिद्धा। गर्भिणीभ्यामन्तर्वतीभ्यां[2] पूर्वा अदितिदेवत्या वैश्वदेवी वा मारुत्युत्तरा।

१५.

१. अथशब्दादियं सौत्रामणी चरकाणां राजसूयाद्धविरपि अर्थत्रयस्यापि भवति। काम्येष्टीनां च मध्ये पाठात्। तस्याः संस्कारमध्ये च पाठात्। स्मृतौ संस्कारार्था भवति। कौकिला तु सौत्रामणी येषामध्वर्यूणां पठिता तदधीनमेव बाह्वृच्यम्[3]।

२. आश्विनदेवत्यो लोहितवर्णोऽज आलभ्यः।

३. सरस्वतीदेवताका मेषी कर्तव्या।

४. इन्द्राय सुत्रामगुणाय ऋषभ आलभ्यः।

५. पर्यग्निकृतेष्वेतेषु सुरासोमेन प्रचरन्ति। सुराया एव सुरासोमाभिधानम्।

६. पवित्रेण पुनीहि मेत्येवमादिना कल्पपठितेन[4] मन्त्रेण सुरां अन्तर्व्युपतिष्ठन्ते यजमाना ऋत्विजो गृह्यमाणाविशेषात्[5]।

---

१ L °डियोग्य°। २ A °मन्तर्वत्नी°, G °वंतीभ्यां, D °वंती°, M अर्वा°। ३ C D बाह्वृचं। ४ C D कल्पे। ५ M °गृह्यमाण।

७. पिण्ड्याभिर्वेति नोक्तम्। कथं नाम सोमवतां बर्हिषदा-मग्निष्वात्तानां च या उक्तास्ताः स्युरिति।

८. युवं सुराममित्येषा सुरासोमानां पुरोनुवाक्या भवति।

९. होता यक्षदश्विना॰सरस्वतीमिन्द्रं सुत्रामाणं सोमानामिति प्रैषो भवति।

१०. सर्वांप्रैषानेक आचार्या विहृतानूहितानामनन्ति।

११. तदूहितमाम्नातं तथा न कुर्यात्। आसुरं तत्।

१२. पुत्रमिव पितरावश्विनोभेत्येषा याज्या कर्तव्या। सोम-स्याग्ने वीहीत्यनुवषट्कारः। सुरायाः सोमशब्दात्।

१३. यमश्विनेत्येवमादिकः, सुराभक्षणमन्त्रः।

१४. ब्राह्मणं सुरापं परिक्रीणीयादित्येवं ज्ञात्वा तस्मै भक्ष उपनीयते। परिक्रीणीयादिति ब्राह्मणवचनं स्मृतिविरोधाशंकानि-वृत्त्यर्थम्।

१६.

१. सौत्रामण्यनन्तरं केशवपनीयो नामैकाहः। यस्मिन्नवसरे सौत्रामणी क्रियते ततोऽयं क्रमः। ऽतःशब्दादन्यत्रापि भवतीति विज्ञायते।

२. त्रैधातवी नामोदवसानीया कार्या।

३. पुरोळाशः शाखान्तरात्। आग्नावैष्णवस्य याज्यापुरोनुवाक्ये पूर्वोपदिष्टे[१]। इन्द्राविष्णू दृंहिताः शम्बरस्य उभा जिग्यथुर्न परा

---

१ C D om. from आग्ना॰ to ;दिष्टे।

जयेथे इति याज्यानुवाक्ये भवतः[1]। सं वां कर्मणेति द्वितीयासप्तम्यौ वा[2]।

४. त्रैधातव्यनन्तरं व्युष्टिर्द्विरात्रः कार्यः।

५. अग्निष्टोमसंस्थमेकमहर्द्वितीयमतिरात्रसंस्थम्।

६. अग्निष्टोमसंस्थस्य ब्राह्मणसंस्तवः। व्युच्छत्यस्मै ब्राह्मणाय सुप्रभातमहर्भवतीति यो वेदमनुब्रूते शिष्येभ्यः।

७. अतिरात्रसंस्थस्य क्षत्रियसंस्तवः। क्षत्रियस्यापि तस्य सुप्रभातं यो ऽभिषिच्यते। तस्मा अमृध्रा उषसो व्युच्छान्य इन्द्राय सुनवामेत्याहेति मन्त्रवर्णवचनात्।

८. व्युष्टिद्विरात्रादनन्तरं क्षत्रधृतिर्नामैकाहस्तेन[3] यजते।

९. क्षत्रधृतेर्विशेषणान्येतानि पदार्थानि प्राकृतान्येवानूच्यन्ते[4]।

१०. उहेति निपातो वाक्यपूरणार्थः। तेन त्रिष्टोमेन वृद्धद्युम्नो नामाभिप्रतारण इष्टवान्।

११. तं वृद्धद्युम्नं ब्राह्मणः कश्चिदनुव्याजहार। अनुव्याजहारो नामाभिशापः[5]।

१२. एवं ब्राह्मणो ऽनुव्याजहार। नायमयष्ट क्षत्रधृतिना वृद्धद्युम्नः। अत एतस्माद्यज्ञापचारादिममेव समरं संग्रामं प्रति कुरवो राजानः कुरुक्षेत्राद्देशाच्च्योष्यन्त इति।

१३. यथैवैतेन ब्राह्मणेनोक्तं तथैवाभूत्।

१४. न त्रिष्टोमेन।

---

१ C D om. भवतः। २ C D om. वा। ३ C D ०धृतिनामै०। ४ C वनूच्यन्ते, M ०वाभूच्यन्ते, D ०न्येवाकृष्यन्ते। ५ A ०शापः।

१५. प्रतिष्ठा यज्ञानां चतुष्टोमः प्राथम्यात्[1]।

१६. अयुतं दश सहस्राणि दक्षिणा देया। गवामियं संख्या न्यायप्राप्तेः।

१७.[2] न वै तस्माद्राष्ट्रात् यस्याधिपतिः। तस्मान्न युवते प्रजा। तस्ये वा विशो राजा। तस्या न युवते न पृथग्भावं गच्छतीत्यर्थः। यो ऽयुतं ददाति।

१८. अयुतमित्यस्य निर्वचनम्।

१९. लक्षं वा दद्यादित्यभिप्रायः।

उक्तमाध्वर्यवे। शौनःशेपं च प्रेष्यति[3] सूताम्ने वेति। ततः प्रेषितेन होत्रा ख्यातव्यम्। तदिह सूत्रकारः पठति।

१७.

p. 187, l. 22. हरिश्चन्द्रो नाम राजा। वेधाः प्रजापतिः। तस्यायं वैधसः। ऐक्ष्वाक इति वंशाख्या। स किल राजापुत्र आस आसीत्[4]।

p. 188, l. ५[5] तस्य ह राज्ञः शतंपरिमाणा जाया बभूवुः।

अनेकास्वपि पत्नीषु सतीष्वपुत्र एव। साधनसंपन्नो ऽपि पुत्रं न लब्धवानित्यर्थः।

2. तस्य राज्ञो हरिश्चन्द्रस्य गृहे कथंचित्पर्वतनारदावृषी सहोषितौ।

---

१ C D प्राधान्यात्। २ om. in A. ३ C D प्रेषातिसूताम्नेवेति। ४ cf Streiter, be Sunahsepo, fabula Indica, Berolini 1861. ५ the numerals indicate here page and line of the text in vol I.

स राजा नारदं पृष्टवान्।

3. 4. यदेतद्वयं पृच्छामस्तद्भगवन्नारदास्माकं प्रब्रूहि। नुइति वितर्के। इममित्यभिप्रेतस्य प्रत्यक्ष एव निर्देशात्। सर्व एव जना विद्वांसो ऽविद्वांसश्च पुत्रफलं पुत्रमिच्छन्ति। किं पुनस्तत्पुत्रफलं यत्पुत्रेण पिता विन्दत इति।

5. स नारद एकयर्चा पृष्टो दशभिर्वक्ष्यमाणाभिः प्रत्युवाच।

6. 7. पुत्रेण जातेन पिता पितॄणामनृणो भवतीत्युच्यते। ऋणमस्मिन्संनयतीति। अमृतत्वं च विन्दते[१]। नैवासौ म्रियते यस्य पुत्रः। पिता पुत्रस्य जातस्य कर्मयोग्यस्य[२] निष्पन्नस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखं संप्रतिकाले[३]।

8. 9. सर्वेषां प्राणिनां पृथिव्यां यावन्तो भोगाः क्षुदुपशमादयः। यावन्तो जातवेदसि आलोकप्रकाशरूपोपलब्ध्यादयः। अप्सु च यावन्तो भोगास्तृडुपशमादयस्तेभ्यो भोगेभ्यः पितुः पुत्रे भूयान्भोगः।

10. 11. पितरो नरकपातलक्षणं सान्द्रं तमः पुत्रेणात्यायन्। किं चान्यत्। आत्मा हि स आत्मनः सकाशाज्जातो अपृथग्भूत एवेत्यर्थः। स इरावत्यतितारिणी[४]। इरावत्यन्नवति आद्धोदकदानादौ कर्मणि अतिता(!)। सांतत्येन[५] प्रापयिता। अवश्यकर्तव्यस्य च श्राद्धादेः कर्तृणी।

12. 13. ब्रह्म ब्राह्मणाः। ब्रह्मब्राह्मणयोरविशेषात्। हे ब्राह्मणा

१ C D ति। २ C M पुत्रयोग्यस्य। ३ Streiter proposes संप्रतिकाले। ४ C ०रू०, D र। ५ C D सातत्येन।

इत्यामन्त्रिताः[१] किं नु मलं धारयथ नखलोमादिकं। किमजिनं धारयथ कृष्णाजिनं मुमुक्षवः सन्तः। किमु श्मश्रूणि धारयथ वैखानसाः सन्तः। किं तपो धारयथ कृच्छ्रचान्द्रायणादिकं। विष्णुलोकप्राप्त्यर्थं किं तर्हि कुर्मः। पुत्रमिच्छध्वं स वै लोको ऽवदावद इति। वद स्थैर्ये। [२]चिरविष्णुलोकप्राप्तिहेतुः पुत्र एवेत्यर्थः।

14. 15. अन्नं ह प्राण इत्येवमादीनां दृष्टान्तत्वेनोपादानम्। यथानिश्चितमन्नमेव[३] प्राणः। शरणं वस्त्रं सर्वतः परित्राणम्। हशब्दो ऽवधारणार्थः। रूपं हिरण्यं सर्वद्रव्येभ्यः शोभनद्रव्यम्। पशवो ऽविवाह्या विवाहरहिताः। सखा ह जाया इहलोकपरलोकसुखधर्मसाधनरूपत्वात्। दुहिता कृपणं। सर्वदा दीनैव शोककरी। यथैतानि यथायथं निश्चितानि एवं ज्योतिः पुत्रः परमे व्योमन् परमे स्थाने।

16. 17. पतिर्जायां सर्वाङ्गीकृत्य रेतसा प्रविशति। तत्र गर्भो भूत्वा मातरमिवाश्रित्य तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते ऽभिव्यज्यते।

18. 19. जायाशब्दस्य निर्वचनार्थं पुनरुक्तं। यस्मादस्यां पुनर्जायते तस्माज्जाया जाया[४]। आसंसारमेषाभूतिर्भवनं यदस्यामेवैतद्बीजं निधीयते।

20. 21. देवा ऋषयश्च एतां जायां महत्तेजः संभारं कृत्वा

१ C D °चिमः। २ A स्थिरं। ३ C D यथैतन्निश्चित। ४ C D om. तस्माज्जाया जाया।

देवा मनुष्यानब्रुवन्नेषा पुनर्युष्माकं जननी भविष्यति। जायास्तुतिरपत्योत्पत्तिस्तुत्यर्था।

l. 22 and p. 189, l. एष इति प्रकृतसंनिहितपरामर्शकः। पन्था मार्गः। विततो विस्तीर्णो देवयानो[1] ॰न पितृयानो येनाक्रमन्ते पुत्रिणः। येन गच्छन्ति पुत्रिणः ये विगतशोकाः। तं पश्यन्ति पशवो वयांसि च पक्षिणश्च। तस्मात्ते मातर्यपि मिथुनं चरन्ति। एवं नाम पुत्रोत्पत्तिः प्रशस्यते येन विरुद्धमप्यभिधीयते। यथा लोके ... शीत्वा[2] निष्पादयितव्यं किमपीति।

23. अर्थवादो ऽयं पुत्रोत्पत्तिप्रशंसार्थः। गावो वा एतत् सत्त्रमासतेति यथा।

१८.

4. अर्थवादो ऽयं पुत्रोत्पत्त्यभिमुखीकरणाय। हशब्दो निपातो वाक्यपूरणार्थः। तमुपायं कथय येन पुत्रो जायेतेति।

5. स नारदस्तं हरिश्चन्द्रमुवाच वरुणं राजानमुपधाव। उपधावनं श्रयणं। उपधावित्वा तं देवं ब्रूहि[3] पुत्रो मे जायतां तेन हे वरुण त्वा यजे। एवं वरुणं ब्रूहि[4]।

6. हरिश्चन्द्रेण नारदवचोऽभ्युपगतम्।

6. हरिश्चन्द्रो वरुणं राजानमुपससार। कथं तदाह।

१ C, D ॰स्तीर्णो देवयानः, देवयानः पितृयाणो। २ A मस्तत्वादशीत्वा, C ॰त्वादशीत्वा M मत्वादशीत्वा, D मत्वादश्ग च। ३ C D प्रब्रूहि। ४ C D प्रब्रूहि।

6. 7. पुत्रो मे जायतां तेन त्वा यजा इति। स हरिश्चन्द्र एवं वरुणमुक्तवान्।

7. तथेति वरुणो ऽभ्युपगतवान्।

तस्य हरिश्चन्द्रस्य पुत्रो जातो वरुणप्रसादात्।

तस्मै तत्पित्रा नाम दत्तं रोहित इति।

8. तं हरिश्चन्द्रं वरुण उवाच। अजनि वै ते पुत्र इति। अजनीति लुङि चिणि रूपं। जातस्ते पुत्र इति यावत्। यजस्व मानेनेति।

9. 10. स राजा हरिश्चन्द्रः पुत्रस्नेहाद्वरुणं प्रत्येतदुत्तरं कृतवान्। यदनतिक्रान्तदशाहो ऽयं पशुस्ततो ऽमेध्यो ऽतिक्रान्तदशाहो मेध्यो भवति पूर्णदशाहो ऽस्त्वथ त्वां यजा इति।

10. राज्ञोक्तं वरुणो ऽङ्गीचकार।

स रोहितो निर्दशो ऽभूत्।

11. तं हरिश्चन्द्रं वरुण उवाच निर्दशो ऽयमभूद्यजस्व मानेन।

12. दन्तैर्विना पशुरमेध्यो भवति। नु अस्य भवन्तु दन्ता अस्य। अथ त्वा यजा इति।

13. हरिश्चन्द्रोक्तमभ्युपगतं राज्ञा वरुणेन।

तस्य रोहितस्य दन्ता जाताः।

14. तं हरिश्चन्द्रं वरुण उक्तवान्। दन्ता अस्य रोहितस्य जाताः। अनेन मां यजस्व।

14. 15. पन्नैर्दन्तैः[१] पशुर्मेध्यो भवति। दन्ता अस्य पतन्तु अनन्तरं तव यागमनेन करवै।

---

१ C D पतितै०।

16. तथैव वरुणो मेनिरे[1]।

तस्य दन्ताः पतिताः।

16. 17. तं वरुण उक्तवान् दन्ता अस्य ह्यज्ञुः यजस्व मानेनेति।

18. पुनर्दन्तजन्मोत्तरं कृतवान् हरिश्चन्द्रः।

19. अस्त्वेवम्।

पुनर्दन्ता अभवन्।

20. वरुण उक्तवान्।

21. संनाहप्राप्त्यनन्तरं क्षत्रियः पशुर्मेध्यो भवति। इत्येवं हरिश्चन्द्र उक्तवान्।

22. भवत्वेवमिति वरुण उवाच।

स रोहितः संनाहं प्राप्तवान्।

p. 190, l. 1. वरुणेनोक्तम्।

स हरिश्चन्द्रस्तथेत्यङ्गीकृत्य पुत्रं रोहितमामन्त्रितवान्।

किम्।

2. ततेति[2] पुत्रमभिधाय संबोधनं कृतम्। अयं भगवान्वरुणस्त्वा. अनेन समयेनाददाद्यत्त्वया[3] पशुना इमं यजा इति। स समयः संप्राप्तः। हन्त इति खेदे। परमखेदं प्राप्तवान् हरिश्चन्द्रः।

एवमुक्तो रोहितः किं कृतवान्।

2-3. इदं रोहितः पितुः खेदं वरुणस्य चेतिकर्तव्यतां

---

[1] All MSS. मेनिरे। [2] C (sec. h.) तातेति, C D read also in the text of the Sūtra तात°। [3] C D यद्दादत्त यथा instead of °द्यत्त्वया।

आत्मनश्च मरणं दुष्करमालोच्य नेत्युक्त्वा न करिष्यामीत्यभिधाय चापं गृहीत्वा पितुरप्यविधेयो भूत्वा वनं गत्वा स्थितः।

3. स रोहितो धनुष्पाणिः सन्नेकं संवत्सरं यावदरण्ये निर्जने देशे चचार।

4. अथानन्तर्ये। रोहितवनगमनानन्तरं इक्ष्वाकुवंश्यं[1] राजानं हरिश्चन्द्रं वरुणो गृहीतवान्।

तस्य हरिश्चन्द्रस्य उदरं जलोदरनामानं व्याधिं कृतवान्।

5. तत्पितुर्वरुणकोपान्निष्पन्नमुदरं रोहितो वनस्थः श्रुतवान्। स रोहितो ऽरण्याराममागतः।

6. तं रोहितमुपगम्य ब्राह्मणवेषपुरुषरूपेणेन्द्रो वक्ष्यमाणमुक्तवान्।

१९.

7, 8. हे रोहित नीतिनिपुणानां मितिवाक्यं[2] वयं श्रुतवन्तो यदश्रान्तायानलसाय नानाप्रकारा श्रीरस्ति तथा निषद्वरो[3] अलसो जनः पापो दुःखी। चरत उद्यमवत इन्द्रो देवराजो मित्रं। तस्मात्[4]।

9. हे रोहित चरैव उद्यममेव कुरु इति ब्राह्मण उवाच। स रोहितो ब्राह्मणवचस्तथ्यं पथ्यं दुःखान्तकरं मत्वा पुनश्चरैवेति मां यदयमवोचत्तदवश्यं कर्तव्यं मया। इति कृत्वा

---

१ C °श्यं। २ C पुणानामिति वा°। ३ C °द्वरो। ४ C D तस्मात्तं।

द्वितीयं संवत्सरमरण्ये चचार । स रोहितः पितुर्दुःखं मनसि विमृश्य पुनर्ग्राममेयाय द्वितीयसंवत्सरान्ते ।

11. तं रोहितं तथैव पुनरिन्द्र उवाच ।

12. 13. भगो भाग्यं पुण्यं संपदिति यावत् । स आसीनस्योपविष्टस्यास्ते उपविशति न वर्धते[1] । स एव भगस्तिष्ठत ऊर्ध्वस्थितस्य पुरुषस्योर्ध्वस्तिष्ठति इष्टाभिमुखो भवति । स एव निपद्यमानस्य पततो ऽधः पतति । स भगश्चरत उद्यमवतश्चराति वर्धते इष्टप्राप्तिं करोति । तस्मात् ।

14. उक्तार्थम् ।

15. तृतीयमपि संवत्सरमरण्ये[2] बभ्राम ॥

पूर्ववद्व्याख्यानम् ।

16. कृतव्याख्यानम् ।

17. 18. 19. हे रोहित तस्माच्चरेव । एवशब्दो ऽन्यव्यवच्छेदार्थः । यतः स्वपन् पुरुषः कलिः पापो भवति । संजिहानो निद्रां परित्यजन् द्वापरो ऽपापो भवति । उत्थित ऊर्ध्वः स्थितः त्रिपाद्धर्मस्त्रेता भवति । चरन् चलन् चतुष्पाद्धर्मः कृतयुगं संपद्यते इति मन्त्रोल्कयोधपूर्वं संबोध्योवाचेन्द्रः ।

20. गता[illegible]म् ॥

चतुर्थं संवत्सरं वने चरित्वा तदन्ते पुनररण्याद्ग्राममागाद्रोहितः ।

21. व[illegible]रं वाक्यम् ।

---

१ C वर्धते ।॰ २ C D वर्षं ।

22; p. 191, 1. चरत उपायपूर्वमुद्यमं कुर्वतो जङ्घे पुष्पफलवत्यौ अनन्तरफलकारिण्यौ। चरतः पुंस आत्मा सुखदुःखफलभोक्ता फलेग्रहिर्हस्तक्षेप्यफलो भूष्णुर्भवनशीलः। अस्य पुरुषस्य चरत[1] उद्यमवतः पाप्मान इष्टफलहन्तारो ऽनिष्टफलदातारः विषादात्मकास्तमोगुणोद्भवा हताः उद्यमेन नाशं नीताः प्रपथे दूरमार्गे श्रमेण स्वामिना शेरते भयादिव लीयन्ते उद्यमवन्तं न स्पृशन्तीत्यर्थः। तस्मात्।

2. पुनः संबोध्येन्द्रेण वनं प्रहितो रोहितः।

3. ब्राह्मणवाक्यं तच्च पुनःपुनर्मन्त्रवर्णपूर्वं महोदयकारि मन्यमानः पञ्चममपि संवत्सरमरण्ये दुःखान्तमिच्छन् रोहितश्चचार॥ मदर्थं मत्पिता वरुणेन महाव्याधिं घोरमुदरमुत्पाद्य पीड्यते किं मया पुत्रेण जीवतेति ज्ञात्वा स रोहितः पुनर्ग्राममागतः।

4. उक्तार्थम्।

5. 6. चरन्नुद्यमं कुर्वन् मधु अमृतं मोक्षं विन्दति। स नित्येन योक्तव्यो[2] योगो ऽनिर्विण्णचेतसेति स्मरणात्। यथा पक्वं पच्यते स्म कर्मफलं उदुम्बरं फलकाल एव व्यक्तं भोगरूपं चरन्नुद्यमवान् प्राप्नोति। अनिर्वेदः श्रियो मूलमित्यादेरागमेन संबोध्य सांप्रतं प्रत्यक्षेण प्रमाणेन बोधयन्नाह। सूर्यस्येति। हे रोहित पश्य प्रत्यक्षां सूर्यस्य श्रीमत्तां यो न तन्द्रयते चरन् कदा चनालस्यं करोतीत्यभिप्रायः।

---

१ A om. पुंस to चरतः and has सर्व instead. २ CD यो वक्तव्यो instead of योक्तव्यो।

7. पुनरिन्द्रेण प्रेरितः।

8. पूर्ववत् षष्ठमपि संवत्सरम्।

9. गतव्याख्यानमेतत्।

10. 11. यतो वनेचरो वने चरन्मधुकरो वा मधु विन्दति न निषण्णः। अपचिन्वन्नुदुम्बरकं विन्दति। य एवावचिनोति[1] वने स एव पक्वफलाख्यं फलं विन्दति। न तु निषण्णो निरुद्यमः। उत्तिष्ठन्विन्दति श्रियम्। उद्यमं कुर्वन् श्रियं लभते। निषण्णस्तु किमपि न लभते। तस्मात्।

12. पुनः प्रेरितः।

13. चरैवेति वै ब्राह्मणो ऽवोचदिति मन्वानः स सप्तमं संवत्सरमरण्ये चचार प्रयतः।

14. स रोहितः सप्तमे संवत्सरे ऽरण्ये सम्भ्रम्यमाणो ऽजीगर्तं सौयवसिमृषिमशनायापरीतं बुभुक्षया परीतं सर्वतो व्याप्तं पुत्रं भक्ष्यमाणं भक्षार्थमुपस्थितमरण्ये[2] उपेयाय उपगम्य दृष्टवान्[3]।

२०.

15. तस्याजीगर्तस्य सौयवसेस्त्रयः पुत्रा वक्ष्यमाणका आसुः। किंनामानः पुत्रास्त इत्यत आह॥

एते त्रयः।

---

१ A. पचिनोति। २ C D. र्थं। ३ C D om. उपगम्य दृष्टवान्।

16. 17. तमजीगर्तं सौयवसिं रोहित उवाच, हे ऋषे। हन्त हन्तेत्ययं निपातः सम्प्रश्ने वर्तते। अहमेषां त्वदीयानां[1] पुत्राणामेकेनात्मानं निष्क्रीणा इति। कं विक्रीणासीत्यर्थः। तुभ्यमहं गवां शतं ददानीत्येवमुवाच रोहितः।

17. स सौयवसिरजीगर्तो ज्येष्ठं पुत्रं पितॄणामर्थं निगृह्यान उक्तवान्।

18. नेति प्रतिषेधे। न्वित्यवधारणे। इमं तावज्ज्येष्ठं नाहं विक्रीणामि।

नो इति निषेधार्थः। एवेति निषेधावधारणार्थौ निपातः। कनिष्ठं पुत्रं माता नितरां विक्रेतुं नेच्छति।

19. तौ पितरौ मध्यमे द्वावपि विक्रयमिच्छतः।

20. तस्य क्रयार्थं रोहितः शतं गवां दत्त्वा स रोहितो गृहीत्वा शुनःशेपमरण्याद्ग्राममेयाय पितरं हरिश्चन्द्रमागत्योक्तवान्। तत इति पितुरुचाभिधानम्। हे भगवंस्तत हन्ताहमनेन शुनःशेपेनात्मानं निष्क्रीणा इति।

21. स हरिश्चन्द्रस्तथेत्युक्त्वा वरुणं राजानं सत्कारपूर्वमामन्त्रयां बभूव। अनेनेत्येव मामौपमिकं[2] पशुनानेन त्वा यजा इति।

वरुणस्तथेत्युक्तवान् प्रशस्ततरो ब्राह्मणः क्षत्रियादिति परितोषेणोक्तवान्।

---

१ C D भवदीयानां। २ A अनेनेत्येवमक्रोपमिक् C अनेनेत्येवम स्रोपमिकं प्रति पशुरानेन in marg. का M corrupt.

p. 192, 1. तस्मै हरिश्चन्द्राय वरुणो राजा एतं राजसूयाख्यं यज्ञक्रतुं प्रोक्तवान्।

2. स हरिश्चन्द्र एतं शुनःशेपं पुरुषं पशुं राजसूये आलब्ध-वान्। यद्यपि राजसूये पुरुषस्यालम्भो न चोदितस्तथाप्याख्यानक-वशादेवं ग्रहीतव्यम्।

२१.

3. तस्य क्रतोर्विश्वामित्रो होता बभूव॥ अयास्य आङ्गिरस उद्गातासीत्॥ जमदग्निर्नामर्षिः सो ऽध्वर्युरासीत्।

4. तदानीं बभूव॥

तस्मै शुनःशेपायोपाकृताय नियोक्तारं न लब्धवन्तः। को हि ब्राह्मणं यूपे नियुञ्ज्यात्।

5. एवं सौयवसिरुक्तवान्।

6. तस्मै अजीगर्ताय सयजमाना ऋत्विजो ऽपरमपि शतं नियोजनाय परिकल्पितवन्तः॥

तं शुनःशेपं सो ऽजीगर्तो यूपे नियुयोज।

7. विशसितात्र हिंसिता[1] ऽभिप्रेतः।

8. अपरेण शतेन तृतीयेन दत्तेन विशसनमप्यहं करिष्या-मीति सौयवसिरुवाच।

---

१ A विचंसिता instead of हिंसिता। om. च

9. सौयवसये ॥ स गृहीतद्वितीयशतो ऽसिं तीक्ष्णं[1] कुर्वन्नन्तु-मेयाय ।

10. चित्तेन पर्यालोचितवान् ।

11. अमानुषमिवात्मत्राणासमर्थं छागादिकं पशुं यथा तथा मां विशसिष्यन्ति ऋत्विजो यजमानस्य । हन्त हन्तेति निपातो ऽभिप्रेतकामप्राप्तीच्छाविजिज्ञासायां [2]वर्तते । देवताः प्रजापत्यग्न्या-दिका उपधावानि । स्तुतिभिरुपगच्छानीत्येवं शुनःशेप ईक्षां बभूव ।

२२.

12. स शुनःशेपः प्रजापतिमेव प्रथममग्र्यं देवतानां मध्ये श्रेष्ठमुपससार । उपसरणं चात्र भक्तिमात्रेण मनसा स्तुतिकरणम् ।

13. प्रजापतिमुपससार ।

नेदिष्ठो ऽत्यन्तसंनिकृष्टः ।

14. पूर्वस्या इयमृगनन्तराग्नेरुपसरणाय ॥

अग्निः[3] स्तुत्या सवितुरुपधावनमुपदिष्टवान् ।

16. स सवितारमुपससारानन्तरेण सूक्तेन । अभि त्वा देव सवितरित्येवमादिकेन ।

17. अहं तावत्तुष्ट एवेत्यभिप्रायः ।

18. स शुनःशेपो वरुणं राजानमुपससारात उत्तराभिरा-यञ्जेपैकत्रिंशता ।

---

१ C कुर्वंतु । २ C D ०ज्ञामः । ३ C D अग्निस्तुत्या ।

19. सुहृदयः कारुणिकः।

20. शुनःशेपो ऽग्निं स्तुतवान् द्वाविंशतिसंख्ययानन्तरया।

21. अग्निः परितुष्टो विश्वान्देवान् स्तोतव्येनोपदिदेश[1]।

22. नमो महद्भ्य इत्येतयर्चा विश्वान्देवां स्तुतवान्। विश्वे देवाः स्तुताः परितुष्टा इन्द्रं स्तोतव्येनोपदिष्टवन्तः।

p. 193, 2. इन्द्रं शुनःशेपः स्तुतवान्।

3. तस्मै शुनःशेपायेन्द्रः स्तूयमानो मनसा हिरण्यरथं दत्तवान्। अनेन दत्तवानयं ज्ञायते॥

तं हिरण्यरथं शुनःशेपश्चाश्वदिन्द्रः पोप्रुथद्भिर्जिगायेतयर्चा प्रतीयाथ प्रतिगृहीतवान्। स्तोतेव देवताहृदयं जानाति[2] इति।

4. स्तोतव्याविन्द्र उपदिदेश।

5. स शुनःशेपो ऽश्विनौ स्तुतवानुत्तरेण तृचेन।

6. अश्विनौ द्विवचनेनोत्सृष्टाव इत्यूचतुरुषसं स्तुहीति चोपदिष्टवन्तौ॥

स शुनःशेप उषसं तुष्टावात आश्विनात्तृचादुत्तरेण तृचेनैव।

7. तस्येति शुनःशेपस्य प्रतिनिर्देशः। ह स्मेति निपातो विस्मयार्थः। ऋचिऋचि उक्तायां पाशो मुमुचे। नितरां ऋचिऋचि पाशो विस्रस्त इत्यर्थः॥

ऐक्ष्वाकस्य हरिश्चन्द्रस्योदरं कनीयो बभूव।

8. उत्तमस्यामृच्युक्तायां पाशो विमोकं गतः॥

---

[1] C D शोतव्य See 22. [2] C D जानातीति।

अगदो रोगनिवर्तित ऐक्ष्वाको बभूव ।

9. अथानन्तरमेनं शुनःशेपमृत्विज ऊचुः । हे शुनःशेप त्वमेवैतस्याह्नः संस्थां जानीहीत्यभिप्रायः ।

२३.

10. आख्यानमेतन्नानुष्ठेयत्वे द्रष्टव्यम् ।

11. तं सोमं यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह इत्येताभिश्चतसृभिरुलूखले ऽभिषुत्य ।

12. उच्छिष्टं चम्वोर्भरेत्येतयर्चा द्रोणकलशे सोमं समवनिनाय ।

13. अथानन्तरं[1] अग्निमन्वारब्धे सोमे एतस्यैव सूक्तस्य याः प्रथमाश्चतस्र ऋचस्ताभिर्जुहवां चकार ।

14. अथ हैनं यजमानं अवभृथमभ्यवनिनाय स त्वं नो ऽग्ने ऽवमो भवोती त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानित्येताभ्यामृग्भ्याम् ।

15. अथानन्तरमेनं यजमानमग्निमुपस्थापयामास शुनश्चिच्छेपं निदितं सहस्रादित्येतयर्चा ।

२४.

1. अथानन्तरं शुनःशेपो विश्वामित्रस्य होतुरुपस्थमाससादाजगाम ।

---

[1] C D om. अग्निम् ।

17. तं विश्वामित्रमजीगर्त उवाच।

18. विश्वामित्रो ऽजीगर्तेन याचितो नेत्युवाच। वै। यतो देवा इमं शुनःशेपं मह्यं दत्तवन्तः।

18. स शुनःशेपो देवरातो नाम्ना वैश्वामित्रो गोत्रेणासीत्।

19. तं विश्वामित्रमजीगर्त उवाच। त्वं च अहं च विह्वयामहै(!)। विवदावहै। इत्य वचो ऽयं शुनःशेपो मन्यते तस्यायमित्यस्मिन्नथ प्रमाणं स एव भवत्विति॥

20. तथेत्येवं विश्वामित्र उक्तवान्।

21. 22. अजीगर्त उवाच। आङ्गिरसो जन्मनासि हे शुनःशेप आजीगर्तः। श्रुतो विख्यातः। कविर्मेधावी यतो ऽतः कारणात् त्वमपि पैतामहात्तन्तोः पैतामहात्संतानान्मापगाः पुनरेहि मामित्युवाच।

p. 194, 1-3. शुनःशेपो ऽजीगर्तमुवाच। अद्राक्षुस्त्वां शासहस्तं सर्वे जनाः। न यच्छूद्रेष्वलप्सत। शूद्रेष्वपि ब्राह्मणवधकर्म न लब्धवन्तः। गवां त्रीणि शतानि त्वमवृणीथा मद्वधकर्मणि। हे अङ्गिरसोप... ...म[1]।

4—6. शिष्टस्मरणमस्ति। पापं कृत्वाभिसंतप्य तस्मात्पापात्प्रमुच्यत इति। तत्ते वदामि हे [2]तात दुश्चरितं मां तपति यत्... कर्म मया कृतं तदहं निह्नुवे तुभ्यं। तुभ्यं क्षमापयामि प्रतियन्तु गवां त्रीणि शतानि।

[1] A °गोपमनिमेति म C D °गोपमानमेति म M °श्रीं भगवमेमेति। [2] A तातद°।

7—9. शुनःशेपो ऽसंधेयमित्यवोचदेतदेवमवधार्याजीगर्तं पापमसंधानार्हमित्यभिप्रायः। किं कारणम्। अविश्वसनीयत्वात्। कथमविश्वसनीयता। यः सकृत्पातकं कुर्यात् कुर्यादेनत्पातकं ततो ऽपरं ततो ऽप्यधिकमित्यर्थः। शौद्रस्यायं न्यायो यदपत्यविक्रयः। मतस्त्वेतस्मान्न्यायान्मापगाः सकृत्प्रवृत्तो यः किमपत्यं धनेनेति[1] यजमानाय यजनाय प्रदात्।

10. अयं शुनःशेपो असंधेयमित्यवोचदेवमवधार्याजीगर्तं चोपालभ्य विश्वामित्र उपपपाद शुनःशेपमुपपत्तिभिरात्मीयं चकार।

२५.

11. 12. भयानक एवासौ सौयवसिः शापेन विश्वसनं कर्तुमिष्टवान् एतमस्मात्[2] तस्मात्कारणात् एतस्य पुत्रो मा भूर्ममैवोपेहि पुत्रतां सुहृदयस्य।

13—15. शुनःशेप उवाच। हे राजपुत्र विश्वामित्र तव पुत्रतामुपेयामिति।

16—18. विश्वामित्रः शुनःशेपमुवाच। ज्येष्ठो मे त्वं पुत्राणां स्याः। किं चान्यत्। तव श्रेष्ठा प्रजा स्यात् मत्प्रसादादुपेया दैवं मे दायं। मे दायो दैवो विद्यारूपः[3] धनदायो मानुषः। तेनैतेनैव ज्यैष्ठ्येन सुप्रजास्त्वदैवदायोपायनेन निमित्तेन त्वामुपमन्त्रये ऽहमिति विश्वामित्र उवाच।

---

१ C (orig.) D किमपत्यमश्वेनेति C प in marg. (D यथ०)। २ C एव-मस्मात् तस्मात्कारणात् मायं एतस्य D एवमस्मात्। तस्मात्कारणान्मायं। ३ C D दायं। मे दायो दैवो धनदायो मानुषः।

19—21. शुनःशेप उवाच विश्वामित्रं यत्तु त्वयाभिहितं[1] तत्संजानानेषु ब्रूयाः। संजानानेषु भ्रातृष्ववबुध्यमानेषु सौहार्दाय च नः प्रीतये श्रियै च विद्यादायलक्षणायै च[2] यथाहं[3] भरतवंश-प्रधान तव पुत्रतामुपेयामिति।

22. अथानन्तरं शुनःशेपेनोक्तो विश्वामित्रः पुत्रानामन्त्रयितवान्। आमन्त्रणमुच्यते। सत्कारपूर्वकं प्रयोजनेषु व्यापारणम्[4]।

२६.

p. 195, 1-2. क आमन्त्रितो। मधुच्छन्दा नाम। तथा ऋषभः। अपरो रेणुः। अन्यो ऽष्टकः। एवमादयो ऽत उच्यन्ते। हे भ्रातरः शृणोतन अस्मै शुनःशेपाय ज्यैष्ठ्याय तिष्ठध्वं ये के च भ्रातरः स्थ ते सर्व उच्यन्ते।

3. तस्य विश्वामित्रस्य एकाधिकं शतं पुत्रा आसन्।

4. मधुच्छन्दसः सकाशात् पञ्चाशज्जन्मना वृद्धाः पञ्चाशत् कनीयांसो मध्ये मधुच्छन्दा एकपञ्चाशत्तमः॥

तद्विश्वामित्रवाक्यमस्मै ज्यैष्ठ्याय तिष्ठध्वमिति मधुच्छन्दसः सकाशाद्ये वृद्धाः पञ्चाशत्ते कुशलं शोभनं नाङ्गीचक्रुः।

5. तान्पञ्चाशत्संख्याकान् ज्यायसो ऽनुव्याजहार विश्वामित्रः। कथं शशाप। [5]अन्तं वः प्रजा भक्षीष्ट [6]प्रत्यन्तदेशवासिनी युष्माकं प्रजा भविष्यति।

---

1 C D ins. च। 2 A च। 3 C D भरतं। 4 M °पूर्वप्रयोजनव्यापारेण
5 A अन्तवः। 6 A प्रत्य°।

6. एतद्देशवासिन एवंनामानो बभूवुरिति।

7. तानेवं नामभिरुदाहरन्ति लोका इतिशब्देनोक्तार्थत्वात् न द्वितीया।

8. ये मधुच्छन्दसः पूर्वाः एकपञ्चाशत्संख्याकास्ते विश्वामित्रवचो ऽङ्गीचक्रिरे। एवमुक्तवन्तः।

9—10. स मधुच्छन्दाः पञ्चाशत्कनीयांसो ज्येष्ठं विश्वामित्रं जगौ। यन्नो ऽस्माकं पिता संजानीते तस्मिन्नादेशे वयं तिष्ठामहे। पुरस्ताज्ज्येष्ठं शुनःशेपं कुर्महे त्वामन्वञ्चो वयं स्मामेति शुनःशेपं प्रति पितुरादेशादुक्तवन्तः।

11. पुत्रैरादेशे ऽङ्गीकृते तान्पुत्रान् विश्वामित्रः प्रीतस्तुष्टाव।

२७.

12 13. ये पुत्रा मम मानमनुतिष्ठन्तः प्रजा[1] वर्धयन्तो मां वीरवन्तं पुत्रवन्तं कृतवन्तः ते यूयं प्रजावन्तः पशुमन्तो भविष्यथ मत्प्रसादात्।

14. 15. हे पुत्रा देवरातेन पुरएत्रा पुरोगामिना ज्येष्ठेन सर्वे वीरवन्तो गाथिना राध्याः पूज्याः स्थ। एष वः सत्पूजनो ऽस्ति।

16. 17. हे कुशिका एष देवरातो युष्माकं मध्ये वीरो ज्येष्ठस्तमनुगच्छत युष्मांश्चानुगच्छतो ऽयं च दायमुपेतां विद्यां याश्चुत वेदसि उपगमसाधुकारी सर्वमेतन्मयास्मै प्रतिपादितमित्यभिप्रायः।

---

१ C D पूजां।

18. 19. ते वैश्वामित्रा मधुच्छन्दःप्रभृतयः सम्यञ्च एकचित्ता भक्तिप्रवणहृदया देवराताय तस्थिरे। तदनुयायिनः सर्वकार्येषु स्थिता इत्यर्थः। ज्यैष्ठ्ये श्रैष्ठ्ये च गाथिनाः। संश्रीः।

20. 21. रिक्थं दायो वेद इत्येकार्थाः[१]। उभयो रिक्थयोर्देवरातो द्रष्टा ऋषिरधीयते जह्नूनां च मध्ये गाथिना अधितस्थिरे। दैवे विद्यायां[२] वेदे धने वेद इति धननामाच।

22. हरिश्चन्द्रो ह वैधस इत्येवमादिकम्॥

परःशतमितमृचां गाथानां च रचितं[३] पुनर्यस्मिंस्तत्परःशतगाथम्। अभ्यधिकशतगाथमित्यर्थः। कियत्परिमाणं पुनस्तत्। अपरिमितं। बहुवृत्तान्तमित्यर्थः।

P. 196, 1. तदाख्यानमभिषिक्ताय राज्ञे होताचष्टे॥

2. कशिपुरासनं हिरण्मयं कशिपुः हिरण्यकशिपुस्तस्मिन्हिरण्यकशिपौ होतासीन उपविष्ट आचष्टे। हिरण्यकशिपावासीनः प्रतिगृणात्यध्वर्युः प्रतिगरं ददाति॥

ऋक् प्रसिद्धैव। यथार्थवादो न पादव्यवस्था॥ सो ऽस्त्वेवमिति तथेत्येवम्।

3. अर्थवादार्थ उपन्यासः।

4. उभयरूपेण प्रतिगरेणेत्यर्थः।

5. यस्मादाख्यानप्रतिगरेण[४] सर्वस्मादेनसः संप्रमुच्यते तस्माद्यो

---

[१] A ०र्थः। [२] C D वेद्यायां। [३] C D चरितं। [४] C D चयाख्यान प्रतिगरेण।

राजा अविजितो विजयासमर्थो ऽयजमानो राजसूयेन यद्यपि
श्रतोराख्यापयेतैवैतच्छौनःशेपमाख्यानं किमस्य भवतीत्यत आह।

6. एनःशब्दो ऽप्यर्थे[१]। न अस्मिन्राजनि स्तोकमप्येनः परि-
शिष्यते ॥

सहस्रं गवामाख्यात्रे दद्यात्। शतं गवां प्रतिगरित्रे दद्यात् ॥
हिरण्मयौ कशिपू यथाख्यं दद्यात्।

7. पुत्रकामाः श्रद्दधाना आख्यापयन्ते ॥

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारः। तदाचरणं चायुष्य-
मिति।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये पञ्चदशो
ऽध्यायः समाप्तः ॥

---

१ C D om. एनःशब्दो ऽप्यर्थे।

अथ षोडशोऽध्यायः।

इदानीमश्वमेधपुरुषमेधसर्वमेधैकोत्तरा अशीता वक्तव्यास्तत्राश्वमेधस्य तावदर्थवादेनोपक्रमः।

१.

१. एवं कामितवान्। तदवाप्तये।

२. स प्रजापतिरेतं त्रिरात्रं त्रिसुत्यक[1]। यज्ञक्रतुमिति सुत्यार्थं वचनम्। अपश्यत् दृष्टवान् साध्यसाधनसंबन्धेन विज्ञातवान्। अश्वमेधाख्यम्।

३. संभारादिना द्रव्यजातेन।

४. निर्ज्ञातस्वरूपेण[2] फलसंपत्तिप्रक्रियुक्तेन।

५. यथाभिलषितं प्राप्तवानित्यभिप्रायः।

६. प्रजापतिवन्मनुष्ययजमानोऽपि।

७. ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्युभ्यो महर्त्विग्भ्यश्चतुरः पात्रान् काष्ठादीन् चतुरश्चाञ्जलीन्। उभयहस्तयोगोऽञ्जलिः। प्रसृतांश्चतुर एव। प्रसृतिरेकहस्तोऽङ्गुलिकोशः[3]।

८. द्वादशप्रकारम्।

---

१ A ०सुत्याककं C ०सुत्याकं। २ A D ज्ञातं। ३ A ऽङ्गुलिकोशः।

९. पाचाञ्जलिप्रसृतैश्चतुष्कैस्त्रिभिर्द्वादशसङ्ख्यया संवत्सरो व्याप्यते।

१०. ब्रह्मौदनदानादनन्तरमध्वर्युर्यजमानाय निष्कं प्रतिमुच्य त्यावध्नाति[1]।

११. सायमाहुतौ नित्यहोमायां हुतायां पश्चाद्गार्हपत्यस्योदक्शिरा यजमानः संविशति वावातया प्रियतमया पत्न्या सह।

१२. वावाताया ऊर्वन्तरे असंवर्तमानो अक्षुभ्यमानः शयीत।

१३. अनेन वावातासंवेशनेन तपसा इमं स्वस्ति कल्याणं संवत्सरमाप्नवामहा इति प्रार्थना। सावित्र्युत्तरमन्त्रागानपारिप्लवश्रुतीः संवत्सरमर्धमासमासर्त्वैमास्यषण्मास्यानि चैके इति (का० २०. २.७; ३.५) यद्यपि तन्त्रान्तरे पचपञ्चकमाम्नातं तथाप्यत्र वावातासंवेशनं संवत्सरं भवतीत्यस्यायमेव पक्षः।

१४. तं निष्कं प्रातर्होमे निवृत्ते ददाति।

१५. अथशब्दः आनन्तर्यार्थः। निष्कदानादनन्तरमाग्नेयमष्टाकपालं पुरोलाशं निर्वपति।

१६. मुखतो ऽश्वमेधस्यादितः।

१७. तस्मिन्नेवाहनि अथशब्दात्।

१८. यत्पूष्णे पथिकृते चरुं निर्वपति।

१९. शुक्लकृष्णनीलपीतादीनि सर्वाणि रूपाणि यस्मिन् स सर्वरूपः। तमश्वं जवेन वेगेन संपन्नं संवत्सरायोत्सृजन्ति। संवत्सरब्रह्मचर्यनियमाय वा[2]। सर्वकामिनं स्वेच्छाप्रवृत्तम्। अश्वब्रह्मचर्यरक्षां वर्जयित्वा।

---

१ A ins. बध्वे। २ A om. वा।

२०. शतसंख्याका राजपुत्राः। राजपुत्रा इत्यभिषेकाख्याधिपत्ययुक्तस्य राज्ञः पुत्राः। कवचिनः संनद्धाः। राजन्याः क्षत्रियजातयो निषङ्गिणो बहूतौणिराः[1]। शतसंख्याका एव। सूतग्रामण्यां पुत्रा उपवीतिनः। उपवीतमिति संनाहविशेषः। सूतः प्रतिलोमजो ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्। ग्रामणीर्महत्तरः। शतमेवैतदुभार्यां[2]। क्षत्रसंग्रहीतॄणां[3] पुत्रा दण्डिनः। क्षत्ता सारथिः संग्रहीता मन्त्री। दण्डिनो दण्डहस्ताः। शतसंख्याका एव। अभावर्तयन्तो ऽश्वं रक्षन्ति। अनेन नियमेन।

२१. अथानन्तरं सवित्रे प्रसवित्रे प्रथमा एकहविष्का इष्टिः। सवित्र आसवित्रे द्वितीया एकहविष्कैव। सवित्रे सत्यप्रसवायेति तृतीयाप्येकहविष्कैव। एतानि त्रीणि हवींषि संवत्सरं भवन्ति।

२२. कथं नाम सविता। यतः प्रसविता महान् स मम इमं यज्ञं प्रसुवे।

२३. आङ्पूर्वः सत आभिमुख्येनाभ्यनुज्ञा।

२४. तस्मात्सवित्रे सत्यप्रसवायेति।

२५. यं इमा विश्वा जातान्या देवो यातु सविता सुरत्न इत्येते याज्यानुवाक्ये प्रथमस्य हविषः। विश्वानि देव सवितः स प्रा नो देवः सविता सहावेति द्वितीयस्य। आ विश्वदेवं सत्पतिं न प्रमिये सवितुर्दैव्यस्य तदिति तृतीयस्य।

२६. संवत्सरमेव चयश्चात्।

---

१ C बहूवीचीराः; sec. h. मी; M बहूतूचाः; D बहूतूचीरा (by alt.). not quite legible. २ C शतमेवैतमार्यां; D शतमेवैतराभ्यां। ३ C (orig.) क्षत्रि sec. h. क्षत्तृ, D क्षत्र।

१७. उक्तार्थम्।

१८. अस्याप्युक्त एवार्थवादो दशमे ऽहनि।

१९. अथशब्द आनन्तर्ये वीणानां गणा वीणागणाः। वीणागणैर्गायन्तीति वीणागणगिनः। तानध्वर्युः संप्रेष्यति। पुराणै राजभिः पुण्यकृद्भिः सगरदिलीपादिभिरेनं राजानं संगायत। समानं कृत्वा गायतेत्यभिप्रायः।

२.

१. मनुर्वैवस्वतो राजेत्येवमादिकमाख्यानं परिप्लवाख्यं प्रथमे ऽहन्याचष्टे।

२. तस्य राज्ञो मनुष्या विशः प्रजास्त इम आसते ऽत्रापि स्वधर्मात्र चलन्ति।

३. पञ्चमहायज्ञानुष्ठानकारिणो गृहमेधिनो गृहस्थाः। तानुपदिशति।

४. ऋचोवेदः ऋग्वेदः सो ऽयमिति वदन् सूक्तं निगदेत्। सूक्तं किंचिद्दाचयाण इवानुवदेत्।

५. यमो वैवस्वतो राजेत्याहेति द्वितीय एवाहनि शतपथे दर्शनात्।

६. पूर्वोक्तं ब्रुवन् स्थविरान्वयोऽधिकान् प्रदर्शयति।

७. आश्वमेधिकमेव प्रकरणात्।

८. वरुण आदित्यो राजेत्याह पारिप्लवं तृतीये ऽहनि।

९. शोभनानव्यङ्गान् यूनः प्रदर्शयति।

१०. या ओषधीरित्येतत्सूक्तं केचिदाहुः। तदयुक्तम्। समाम्नानाद्[1] भेषजग्रन्थस्याथर्वणिकानाम्।

११. सोमो वैष्णवो राजेति शतपथश्रुतिः। प्रतीकग्रहणान्येतानि।

१२. तस्यैताः सभायामन्यासामप्रवेशात्।

१३. घोरमाथर्वणो ग्रन्थः।

१४. अर्बुदः काद्रवेयो राजेत्याहेति श्रुतेः।

१५. सर्पान्वा प्रदर्शयति सर्पविदो वा जनान्।

१६. सर्पविद्यां गारुडीं[2] कद्रूतीयं वा।

१७. कुबेरो वै श्रवणो राजेत्याहेति श्रुतेः।

१८. सेलगामायन्याः[3] (?) पापकृतो वा सेलगानुपदिशेत्।

१९. रक्षोविद्या[4] रक्षोहणं सर्वान्वेदानाचष्ट इति वचनात्तस्याप्रसिद्धेव [5]कुहकरूपा रक्षोविद्येति।

२०. २१. कुसीदिनो वार्धुषिकप्रयोगजीविनः।

२२. असुरविद्येन्द्रजालादिना तन्निदर्शमायामपि काञ्चित् कुर्यात् अङ्गुलिन्यासरूपाम्।

२३. मत्स्यः सांमदो राजेति श्रुतेः प्रतीकग्रहणमेतत्।

२४. मत्स्यानुपदिशति जातिसंबन्धेन मत्स्यविदो वा मैनिकान्पाठीनादिविशेषविकल्पान्विदन्ति पतान्वा[6]।

---

१ C ॰म्नातात्। २ A गारुडी। ३ C सेलगाः सेल सामायन्याः (ल in marg.) D सेलगाः सेलगामायन्याः M शेलगामायनो वा cf. Comm. Sat. Br. 13, 4, 3, 9.
४ C ins. न M विद्या नाम रक्षोहणं कर्म। ५ C D कुहक। ६ A वैतान्वा D वैतान्वा।

२५. इतिहासवेदस्य पृथग्भावेन दर्शनात्।

२६. तार्क्ष्यो वैपश्यतो राजेत्याहेति प्रतीकश्रुतेः।

२७. वयांसि पक्षिणो ब्रह्मचारिण उपकुर्वाणका नैष्ठिका वा।

२८. पुराणं वायुप्रोक्तमचाख्येयम्। न तु यो यज्ञो विश्वतस्तन्तुभिस्तत इति सूक्तमस्य वेदैकदेशत्वात्।

२९. धर्म इन्द्रो राजेत्याहेति शतपथे प्रतीकदर्शनात्।

३०. मनुष्यदेवा हि तं[1] इत्यभिप्रायेण।

३१. यत्किंचिदनिन्द्यं[2] वाश्वमेधिकं वा प्रकरणात्।

३२. परिप्लवाख्यानेन दशभिरहोभिर्यथानुक्रमणम्।

३३. मनुर्वैवस्वतो राजा यमो वैवस्वतो राजेत्येवमादीनि।

३४. तस्य मनुष्या विशस्तस्य पितरो विश इत्येवमाद्याः। अर्थवादार्थ उपन्यासः।

३५. सर्वं वा अश्वमेध इत्युच्यते। पुण्यमस्मात्परं नास्तीति कृत्वा।

३६. यदेतद्दशभिरहोभिराख्यानजातमुक्तमेतदेकादशाहे पुनरावर्तते एवमेकविंशाहे। अनेन प्रकारेण संवत्सरमाचष्टे। तस्मात्पारिप्लवमाहैतत्पारिप्लवं। तथा च शतपथश्रुतिः। षट्‌त्रिंशतं दशाहानाचष्ट इति।

---

१ C नुदेवाचित D मनुदेवाहित। २ A ०न्द्य० C चनिद्ये M चनित्यमेव।

३.

१. एकविंशतिरिति संख्यानियमः। एकविंशत्यरत्निरिति प्रमाणनियमः

२. अष्टौ यूपा बैल्वा भवन्ति। दश खादिरा भवन्ति।

३. पैतुद्रवौ दैवदारवौ[1]। उपस्थावानौ [2]अग्निष्ठयूपपार्श्ववर्तिनौ।

४. राज्जुदालः श्लेष्मातकः[3] सो ऽग्निष्ठः कार्यः।

५. एकविंशतिसंख्याकां यूपपङ्क्तिं प्रकृत्य तस्मिन्नेकविंशति-मग्नीषोमीयान् पशूनालभन्त इति श्रुतेः।

६. समानप्रचार इत्यभिप्रायः।

७. अथ प्रातर्गोतमस्य चतुरुत्तरस्तोमो भवतीति (१३.५.१.१) श्रुतेः। तिसृणां सुत्यानां प्रथममेतद्भवति।

८. तेन गोतमस्य चतुरुत्तरस्तोमेनेमं लोकमाप्नोतीत्यर्थवादः पूर्वस्य विधेः शेषः।

९. एकविंशः स्तोमो यस्य तदिदमेकविंशस्तोमं द्वितीयमहर्वक्ष्यमाणं श्रौतिण्णोच्यते।

१०. द्वादश वै मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश इति। सो ऽयमादित्य एकविंशस्तदेनं स्वेन रूपेणैक-विंशतिलक्षणेन समर्धयति।

११. एतस्मादादित्यादश्वो निसृष्टस्तत्पूर्वमुत्पन्नः[4]।

---

[1] A D M देवदा०। [2] C D M om. यूप०। [3] C D स्रेष्मातकः।
[4] C एतस्मादादित्यों विसृष्टः। तत्पूर्वमुत्पन्नः C (in marg.) नि॰ D निसृष्ट॰।

१२. अश्वस्तोमीयेयमृगात्मनो दीर्घतमस[1] आर्षं। यमेन दत्तमेनमश्वं त्रिस्थाने त्रित एनं युनक्ति युक्तं च सन्तमेनम्[2] इन्द्रः प्रथमो अध्यतिष्ठत् अधिष्ठितवान्। गां धारयतीति गन्धर्वः। सो ऽस्य रशनां गृहीतवान्। ईदृशं महाभागमश्वं हे वसवः सूरात् सूर्यात् निरतष्ट यूयं निष्पादितवन्त[3] इत्यर्थः।

१३. प्रजापतिदेवत्या यथोद्दिष्टा अश्वादयः।

१४. स्तृह[4] हिंसायां अनुहिंसना इत्यर्थः।

१५. चातुर्मास्यदेवताभ्य एकविंशतये एकविंशतिसंख्याभ्यः प्रत्येकमेकविंशतिरेकविंशतिः पशवो भवन्ति। एवमेकचत्वारिंशानि चत्वारि शतानि। एकविंशतिः चातुर्मास्यदेवताः पितृत्र्यम्बकपुनरुक्तवर्जं वैश्वानरपार्जन्ययोरवभृथदेवतायाः मित्रस्योत्सर्गदेवतायाश्च वर्जनम्।

१६. अर्थवादो ऽयं पूर्वस्य विधेः[5] प्रबोधनार्थः।

१७. अश्वं विविधैरलंकारैरलंकृतमध्वर्य्वादय आस्तवं वदिष्यवमानस्थानमाप्रापयन्ति।

१८. सुगव्यं नो वाजी स्वश्व्यं पुंस इत्येवमादिकयर्चावप्रापयन्ति।

१९. अनवजिघ्रत्यास्तवमश्वे सुगव्यं न इति यजमानं वाचयेत्।

---

१ A चात् मनो दी M •चाग्प्रा• — A चार्षं C अश्वस्तोमीये इयमृत्विमात्मनो• चार्षं D दीर्घतमसमार्षं। २ A संतमेन M संतापनं। ३ C उत्पादि•। ४ A C स्तृह (?) D स्तृह। ५ A विधेः C M विधिः।

२०. होताभिष्टौतीति वाक्यशेषः। तमेकादशभिर्होता अभिष्टौति। यदक्रन्दः प्रथमं जायमान इति शतपथश्रुतेः।

२१. समिद्धो अञ्जन्कृदरं मतीनामित्येवमादिका आप्रियो ऽश्वस्य भवन्ति।

२२. अध्रिगो शमीध्वमित्येव निर्वचनं[1] परिशिष्य मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरित्येतत्सूक्तमावपेत्।

२३. उप प्रागाच्छसनं वाज्यर्वा उप प्रागात्परमं यत्सधस्थमित्येते उत्तमे उत्तमस्य सूक्तस्यान्ते चाप्रणुवन्नावपेत्।

२४. वह्नीणां निगमादावन्नावपेत्[2]।

२५. अश्वायेति तादर्थ्ये चतुर्थी। वासो वस्त्रम्। अधीवासः कम्बलः। हिरण्यं सुवर्णम्।

२६. यथाभ्युदितमिति दृढीकरणार्थमुक्तम्।

२७. अथानन्तरमश्वं मेध्यं यथार्हमध्यगमालभन्ते[3]।

२८. पञ्चदश [4]पर्यङ्ग्यानालभन्ते। आरण्यांश्च वसन्ताय कपिञ्जलानित्येवमादीन्।

२९. पूषा देवताविशेषः। तस्य पूष्णो ऽश्वललाटे नियोजनं पौरुषेणोपायेन[5]।

३०. अथाश्वमेधे पूष्णः प्रथमो भागः [6]प्राप्नोति।

३१. अश्वस्य नाभ्यामैन्द्रापौष्णः श्यामवर्ण आलभ्यः।

---

१ A ॰मंत्रं। २ A निगममदावपेत् C निगमाचाद्दावपेत्, alt. to निगमादावन्ना॰. D निगमदाद्युपेत् M निगममात्। ३ A यथार्हमध्य। ४ C पर्येत्याख्यान् (in the Sūtra पर्यङ्ग्यान्) D (Sūtra) पर्येग्यान् Com. पर्येग्याख्यान्)। ५ C पौरुषेणैव। ६ A ins. इति।

२१. पायो ऽन्नं तस्मिन्नश्वमेधे इन्द्रापूष्णोः प्रियमस्त्विति।

२२. संज्ञप्तायाश्वाय सोपस्थेषां महिषीमुपनिपातयन्ति।

२४. अश्वं च महिषीं च। महिषी यजमानस्य प्रथमपत्नी। तस्यैव प्रथमा विन्ना सा महिषीति (६.५.३.१) दर्शनात्।

२५. अश्वं च महिषीं च यजमानो ऽभिमेथति।

२६. अभिमेथनमश्लीलभाषणेन मर्मयुक्तः परीहासः। आक्रोशो वा। हे अश्व सक्थ्योरूर्वोर्जङ्घयोर्वा[1] भद्रमस्या गुदमवधेहि उपरि स्थापयेत्यर्थः। अर्वाञ्चमभिमुखाञ्चितम्। अञ्जिं प्रजननं शिश्नं[2] आभराभिमुख्येनानयोः ऊर्वोः[3]। यः कीदृशः स्त्रीणां जीवभोजनः। यमुपभुञ्जत्यः स्त्रियो जीवन्ति।

२७. तं यजमानं न कश्चन प्रत्यभिमेथति। न यजमानं प्रतिप्रतिः कश्चिदस्यदिति[4] (१३.५.२.३) शतपथे।

४.

१. एनां महिषीं होताभिमेथति। अनयाभिमेथिन्या[5] आक्रोशतीत्यर्थः। हे महिषि माता च पिता च ते वृक्षस्य वृक्षविकारस्य मञ्चकस्याग्रे उपरि क्रीलतो विहरतः। प्र तिलामीति ते पिता। तिल स्नेहने। प्रक्षेप्स्याम्येनामिति मन्यमानस्त्वदीयः पिता गर्भे वर्ण-

---

१ C D M om. ऊर्वोः and वा। २ C D M om. शिश्नं। ३ C D M om. ऊर्वोः। ४ A न य॰ प्रति कश्चनेवदिति C यजमान प्रतिप्रति D ॰यजमानं प्रति॰। ५ C D ॰मेथन्याह महिषी।

विपर्ययं कृत्वा भग इत्यर्थः। किं भगे मुष्टिमसंवयत् मुष्टिरङ्गुलि-संनिवेशस्तं गभोपरि[1] विपयतीत्यभिप्रायः[2]।

२. अश्वा वावातामभिमेथति। ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रयतात्। लोट्प्र-थमपुरुषस्यैकवचनं। उच्छ्रयतादित्यमाशिष्यपि च्छान्दसत्वात्[3]। गिरौ भारं हरन्निव यथा गिरौ भारमारोपयन् ऊर्ध्वमुच्छ्रयति। एव-मेनामुच्छ्रयतात्। अथास्या एवमवस्थाये मध्यं कायस्य[4] गुह्यमेजति चलति शीते वाते पुनन्निवेति पुंप्रजननमुच्यते।

३. यद्धरिणो यवमत्तीत्यनया ब्राह्मणस्य योद्गाता[5] परिवृक्ता-मभिमेथति।

४. पालागली नाम पत्नी। तामध्वर्युरभिमेथति। यद्धरिण इत्येवमादिकया। परकीयं यवं हरिणः शून्ये[6] भक्षयति। तत्पु[7]-ष्टमात्मानं न बहु मन्यते। भूयो ऽपि तदश्नाति। एवं शूद्रा भवत्यर्यजारा। अर्थं जरयतीति अर्यजारा। न तस्मै पोषाय[8] धनायति तदेव कामयत इत्यर्थः।

५. अश्वपालानां राजपुत्रादीनां प्रत्येकं शतसंख्याका अनुच-र्यस्ता एता ऋत्विजः प्रत्यभिमेथन्ति।

६. राजपुत्र्यो महिष्या अनुचर्यो होतारं प्रत्यभिमेथन्ति। यियस्य त इव ते मन इत्यादिकया। चत्रियदुहितरो वावातानुचर्यो ब्रह्माणं प्रत्यभिमेथन्ति[9] ऊर्ध्वमेनमुच्छ्रयताद्गिरौ भारं हरन्निवेत्येव-

---

१ A गुभोपरि C D M भगउ। २ A चप०। ३ C चमाशिष्यप्यपि इत्यावसत्वात् D चमाशिष्यपीत्यावसत्वात्। ४ C मध्यकायगुह्य प्रजनमु० D कायस्य ०युप्रजनेन। ५ C प्रचस्यमयोद्गाता D प्रचस्यमधा। ६ C शून्ये। ७ C तत्प। ८ C M पोषाय० धर्मा (M धर्मं) कामयत इ०। ९ C D om. from यियस्य त to. कार्यां।

मादिकया। अथास्य मध्यमेजत्विति च विकारः। सूतग्रामण्यः परिवृक्ताया अनुचर्य[1] उद्गातारं प्रत्यभिमेथन्ति यद्देवासो ललामगुमित्येवमादिकया। चत्वारंशतीहृणां दुहितरो पालागल्या अनुचर्यो ऽध्वर्युं प्रत्यभिमेथन्ति यद्धरिणो यवमत्तीत्येवमादिकया शूद्रो यदर्यजाया[:]पतिरित्यस्यां[2] विकारः।

७. सदस्युपविष्टा ब्रह्मोद्यं वदन्ति[3]। वक्ष्यमाणस्तनया संज्ञयोच्यते। होताध्वर्युं पृच्छति किं स्वित्सूर्यसममिति। द्वितीयया प्रत्याहाध्वर्युः ब्रह्म सूर्यसममिति। तृतीयया पृच्छत्यध्वर्युः कः स्विदेकाकीति। चतुर्थ्या प्रत्याह होता सूर्य एकाकीति।

५.

१. प्रश्नचतुष्टयमस्याम्।

२. यथासंख्यं प्रतिवचनानि।

३. अस्यामपि प्रश्नचतुष्टयमेव।

४. यथासंख्यं प्रतिवचनानि।

५. पूर्ववत्[4]।

---

१ C D om. परिवृक्ताया अनुचर्यः। २ M यदर्यायापति। ३ A ins. वाचाजातिभिचरिते इति छान्दोग्ये सदः प्रव॰. वाचाजातिभिचरिता ब्रह्मोद्यं वदन्तीत्यनुक्तायने। A वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैः प्रश्नोत्तररूपेण वदनं तदेवं। ४ C om.

६.

१. प्रश्नद्वयं ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति।

२. इति प्रतिवचनद्वयम्। अथोद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति।

३. ब्रह्मा पृष्ट उद्गात्रोत्तरया प्रत्याह।

४. प्रतिवचनम्[१]।

५. पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्या इत्येवमादिकया यजमान-मृत्विजः पृच्छन्ति।

६. इयं वेदिरित्येवमादिकया।

७.

१. सुभूः स्वयंभूरित्येवमादिका महिम्नः ग्रहस्य[२] पुरोनुवाक्या।

२. होता यक्षत्प्रजापतिमित्येवमादिकः प्रैषो भवति।

३. प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इत्येषा याज्या भवति।

४. अश्वमेधं कुर्वन्प्रीणातीत्येवं मन्यमानाः।

५. वपया चरित्वा तदश्वन्या वपा जुहुयुरिति केचित्।

६. वपया चरित्वा तदश्वन्या वपा इति वा।

७. इन्द्रोतो नाम शौनकः। स एवमाह। किमुत त्वरेरन्किं पुनः कारणं मध्यन्तास्त्वरां कुर्युः न त्वरमाणो विधिर्युक्तः[३]।

८. पृथक् पृथग्देवताभिर्वपाभिः। पृथक्पृथगेव प्रचरेयुरित्य-भिप्रायः।

---

१ C om. २ C D M om. ग्रहस्य। ३ A त्वरमाणो विधिर्यु॰ C ॰त्वरां कुर्युः न त्वरमाणो वि॰ D त्वरां कुर्युः न त्वर॰ I propose to read त्वरमाणविधि॰।

९. याः समानदेवता वपास्ताभिः सहतन्त्रेण प्रयोग इत्यर्थः। अव्यवस्थाभिरव्यवहिताभिः।

१०. समानदेवताभिरूपाभिरपि व्यवहिताभिर्नानैवेति[1] सूत्रारम्भः।

११. याया देवता तांतां यथानुपूर्व्येण।

१२. यादृशः पूर्वो महिमा तादृशो ऽयमप्युत्तरः सप्रैष एव। अस्योत्तरस्य याज्यानुवाक्ये विपर्यस्येदिति एतावान्विकारः।

१३. उभे इति वचनाच्छब्दाच्च पक्षे पूर्वं पाङ्क्तमुत्तरमैकाहिकम्। तथा च शतपथश्रुतिः। अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति होता पाङ्क्तमाज्यं शंसत्यैकाहिकमुपसंशंसतीति (१३.५.१.८) समानेनाह्वावेनोप संशंसनम्[2]।

१४. ऐकाहिकपाङ्क्तयोराज्ययोरन्यत्र श्रुतस्य फलार्थवादस्यात्रिवचनादर्थवादार्थम्[3]।

१५. ऐकाहिको माधुच्छन्दसो बार्हतः पाङ्क्तमाह्निकः उभाविति वचनात्। [4]द्विशब्दकारकारणात्पक्षे पूर्वो बार्हतः प्रउगः। तथा च शतपथे। बार्हतं च प्रउगं माधुच्छन्दसं च द्वयम् उभे संशंसतीति (१३.५.१.८)।

१६. पूर्ववदुक्तार्थमेतत्।

---

१ C D om. from अपि to एव। २ C D om. उप सं। ३ C °स्त्रिवचनाद D °स्त्रिवचनादार्थं A °स्त्रिवचनादा°। ४ A द्विकावकार इति करणात्. पक्षे C M om. पूर्वो।

८.

१. तदुक्तं महानाम्न्यः स्तोत्रियो यथा तिस्रो ऽनुष्टुभस्तथैकेनेत्येवमादिना ग्रन्थेन (१०.६.१०)।

२. सर्वे वै कामा महानाम्नीष्वित्यर्थवाददर्शनात्।

३. सर्वेषां फलानां साधनत्वात्।

४. सानुरूपाः सप्रगाथाः शंसन्तीति श्रुत्यन्तरात्।

५. इन्द्रो मदाय प्रेदं ब्रह्मेति तत्र ऐकाहिकम्[1]। तस्मिन्निवित् मरुत्वतीये। निष्केवल्ये ऽप्येवमेव।

६. अर्थवादो ऽयमैकाहिकयोः[2]क्रमस्तुत्यर्थः।

७. वाशब्दः पूर्वेण सह विकल्पार्थः। मध्यन्दिनशब्दो निष्केवल्यमरुत्वतीययोर्वाचकः।

८. गायत्र्यादिच्छन्दसो[3] गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहत्यौ पङ्क्तिश्च त्रिष्टुब्जगत्यौ इत्यनेन क्रमेणैकैकशश्चत्वारिंशतंचत्वारिंशतं मरुत्वतीये शंसेत्।

९. नित्या अपि गणाः सूत्रारम्भात्। नित्या मरुत्वतीये पञ्चदश। मरुत्वन्तं हवामह इति तिस्रः। वयमिन्द्र त्वायवो हविष्मन्त इति षट्। इयं त ते अनुष्टुतिरिति चतस्रः। इमं नु मायिनं हुव इति द्वादशैता गायत्र्यः। य इन्द्र सोमपातम इति चयस्त्रिंशत्। इन्द्र त्वमवितेदसीति तिस्रः। नित्याभिः सह एताश्चत्वारिंशदुष्णिहः[4]। पूषण्वते मरुत्वत इति द्वे। किं न इन्द्र जिघांससीति

१ A. इत्था विती महत्तं इन्द्र चपं च इति क्रमः। २ A M क्रमः। ३ C गाय॰ त्र्युष्णिग्नुष्टुबादि॰। ४ C in marg. चत्वारिंशत् प्रतिपदादिभिः [illegible]

तिस्रः। आ नस्ते गन्तु मत्सर इति तृतीयामुद्धृत्य तिस्रः। मत्सि न इति प्रथमा चतुर्थी पञ्चमी च। अर्वावतो न आ गहीत्यष्टौ। य इमे रोदसी उभे पशुँइं नाम। क इमं दशभिर्मम। एतद्वेदुत वीर्यं। यस्ते मदो वरेण्य य इति वशस्यार्षम्[1]। यत्पाञ्चजन्यया विशा। सोम इन्द्रः सुतो अस्तु। कुविच्छकदिति चतस्रः। प्र नूनं धावता पृथगिति तिस्रः। प्रेतो मुञ्चामि नामुतः। इमां त्वमिन्द्र मीढ्वः। प्रेता जयता नरः। आ यस्मिन्सप्त कन्यजा[2]। यद्ध प्राचीरजगन्त[2]। येनेन्द्रो हविषा कृत्वी। यदिन्द्र ब्रह्मणस्पते। अहमस्मि सहमानेति द्वे। ध्रुवं ध्रुवेण हविषा। येनेन्द्रो हविषा कृत्वीत्यनुष्टुभश्चत्वारिंशत्।

त्वमङ्ग प्र शंसिषः। बलं धेहि तनूषु नः। यः सत्राहा विचर्षणिः। युजानो हरिता रथे। वयाँ इन्द्रासि मे पितुरिति चयोविंशतिः पिबा त्वस्येत्युद्धृत्य। विश्वे त इन्द्र वीर्यमिति चतस्रः। प्र वो महे मतयो यन्तु विष्णव इति चतस्रः[4]। तवेदिन्द्राहमाशसेति। स्वदिन्द्रायेयि प्रथमा तृतीया च पञ्चमी च। इति चत्वारिंशद्बृहत्यः।

इत्था हि सोम इन्मदे यदुदञ्चो वृषाकपे द्वितीयस्यामुद्धृत्य पङ्क्तयश्चत्वारिंशत्।

अनिष्टा उप इति निविद्धानम्। इन्द्र सोमं सोमपत इति द्वादशीं परिहाप्य। तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेत्येताश्चत्वारिंशत्त्रिष्टुभः।

---

१ C इमश्यार्षं D दशस्यार्षं। २ A C कन्तेषम् D om। ३ M द्वे। ४ C om.

त्वं सु मेषं महया स्वर्विदमिति चयोदशीं चोत्तमां चोद्धृत्य। प्र मन्दिने पितुमदर्चता वच इति चतस्रः। षष्ठीसप्तम्यौ च। उत स्य न इन्द्रो विश्वचर्षणिः। तुभ्यं हिन्वान इत्येका। आ रुद्राम इन्द्रवन्तः सजोषस इत्येका। प्र सु ग्मन्तेति चतस्रः। महां त्वष्टा वज्रमतक्षदायसं कृष्णारः कृष्णमुद्धमातन तमस्य द्यावापृथिवी सचेतसेति नवेति मरुत्वतीयम्।

१०. विंशत्यधिकानि सप्तशतानि निष्केवल्ये शंसेत्। छन्दश्छन्दसस्त्र्यधिकं त्र्यधिकं[1] शतं द्व्यधिकमानुष्टुभम्। सह नित्याभिर्मरुत्वतीयवत्। चतुर्दशानुष्टुभो महानाम्न्यः[2]। एकां च पङ्क्तिमनुपुरीषम्[3]....एव केवलेति च व्यपदेशात्। शाक्वरं प्रगाथं शस्त्वाऽहय सुरूपकृत्नुमिति सूक्ते। इन्द्रमिद्गाथिन इति च चीणि। अथा ते अन्तमानाम्। पुरूतमं पुरूणाम्। य एक इद्धव्यश्चर्षणीनामित्युद्धृत्य वार्त्रहत्याय शवस इति दश। इन्द्र त्वेति चीणि। अभ्यानो तु शतक्रतुरिति नव। शिक्षा ण इन्द्रेत्यधिका। इहती चेदनुरूपाभ्यां। य एक इद्विदयत इति तिस्रः। आ याह्यद्रिभिरिति तिस्रः। यच्च त्वमर्यं मद इति चतस्रः। यूयं हि ष्ठा सुदानव इति भारद्वाजी अनुष्टुभेति (?) पञ्चविंशतिः।

इमा अस्य प्रतूर्तय इति पञ्च। तम्वभि प्र गायतेति दशमीमुद्धृत्य। वयमु त्वा तदिदर्थाः। आ याहीम इन्दवः। सीदन्तस्ते

१ A °धिकमानुभां सह-तीयवत्तुदे°। २ C °म्यः। ३ A पङ्क्तिमनुपुरीषमनुषा कृषा एव केवलेति C एकां च पङ्क्तिमनु..पुविपरीषमनुसुक्ता तुषी स्वय D एकां च पङ्क्तिमनुपुरीषमनिकामसी स्वय एव। See श्रौ॰ सू॰ २२. २.

वयो यथा। नूनं त इदिन्द्र ते वयम्। यो न इदमिदं पुरा। सखा च शिशुना वयम्। अभ्रातृव्यो अना त्वम्। मा ते अमाजुरो यथा। सखाय आ शिषामहीति तिस्रः। न ते सव्यं न दक्षिण-मिति नव। नकिष्ट्वा पुरा चनेति द्वे। एतो न्विन्द्रं स्तवाम सखायः स्तोम्यं नरमिति पञ्च। तदिन्द्राव आ भरेति तिस्रः। इधानो गोमदश्ववत्। सखायः क्रतुमिच्छतः। कण्वगद्या मघवा शौरदेव्यः। इन्द्राय सामेति चतुर्थीमुद्धृत्य। सचायोरिन्द्र इति षट् चतुर्थीमुद्धृत्येत्युष्णिहः।

गायन्ति त्वा गायत्रिण इति द्वे सूक्ते तृतीयामुद्धृत्य। उत स्म ते वनस्पते अयावि सोम इन्द्र त इति पञ्चमी द्वितीयामुद्धृत्य। पञ्चमी साधिष्ठो ऽवस इति द्वितीयामुद्धृत्य। उरोष्ट इन्द्र राधस इति सप्तमी तृतीयामुद्धृत्य। एन्द्र याहि हरिभिरिति त्रयोदश तृतीया-पञ्चम्यावुद्धृत्य। स प्रत्नथा कविवृध इति द्वे। तं त्वा यज्ञेभिरीमह इति। प्र प्र वस्त्रिष्टुभमिषमित्येका। उद्यद्ब्रध्नस्य विष्टपं। अव स्वराति गर्गर इति द्वे। यो व्यतीँरफाणयदिति तिस्रः। यच्छायथा अपूर्व्येति द्वे। आ त्वा गिरो रथीरिवेति सप्तमीमुद्धृत्य। त्वं त्या चिदच्युत-श्चाग्नागाः त्वं न इन्द्र शूर शूरैः। प्राव इत्था। उत्तिष्ठतेत्येका। अयं ते अस्त्विति सूक्ते। असा इति गायत्री पूर्वानुरूपाभ्यां। आभिष्टि चवामह इत्येका। इन्द्र त्रिधातु शरणं। अध स्मा नो वृधे भव। यदिन्द्र सर्गे अर्वतः। मो षु त्वा वाघतश्चनेत्येका। इम इन्द्राय सुन्विरे। स वीरो अप्रतिष्कुतः। उदिन्वस्य रिच्यते। तवेदिन्द्रावमं वसु। यदिन्द्र यावतस्त्वं तरणिरित्सिषासति। अभि

त्वा शूर नोनुमः। अभी षतस्तदा भर। इन्द्र क्रतुं न आ भर। मा चिदन्यद्वि शंसतेत्येका। यच्चिद्धि त्वा जना इमे। पिबा सुतस्य रसिन इत्येका। इमा उ त्वा पुरूवसो। इन्द्रमिद्देवतातये। अभि त्वा पूर्वपीतय इन्द्र स्तोमेभिरिति। तत्त्वा यामि सुवीर्यम्। शग्धी न इन्द्र यत्त्वा। उद् त्ये मधुमत्तमाः। [2]युक्ष्वा हि वृत्रहन्तम। निरिन्द्र बृहतीभ्यः। यदिन्द्र प्रागपागुदगित्येका। यथा गौरो अपा कृतम्। प्र चक्रे सहसा सहः। अश्वी रथी सुरूप इत्। अध्वर्यो द्रावया त्वम्। रथेष्ठायाध्वर्यवः। वयं घ त्वा सुतावन्त इति पञ्चदश। तस्मिन्हि सन्त्यूतयः। अभि प्र वः सुराधसमित्येका। प्र सु श्रुतं सुराधसमित्येका। उभयं शृणवच्च न इत्येका। आ वृषस्व पुरूवसो। शग्ध्यू षु शचीपते। त्वं ह्येहि चेरवे। अविप्रो वा यदविधत्। न पापासो मनामहे। यत इन्द्र भयामहे। इन्द्रः स्पळुत वृत्रहा। अद्याद्या श्वःश्वः। वयमेनमिदा ह्यः। वयं घा ते त्वे इद्। तं घेमित्था नमस्विनः प्रथमैव। नकिष्टं कर्मणा नशद्यश्चकार। यद् द्याव इन्द्र ते शतं। विश्वेत्ता विष्णुराभरत्। तं वो दस्ममृतीषहम्। आ नो विश्वासु हव्य इत्येतयोरयुग्मयोः। इन्द्रे भुजं शशमानास आशतेति च। समीं रेभासो अस्वरन्निति द्वे। त्वामिदा ह्यो नर इत्येतस्या अयुग्मायाः[1]। सं मा तपन्त्यभित इति कवषस्यार्षी। प्र ते रथं मिथूकृतमित्येका। अन्तर्यच्छ जिघांसतः। त्वं विश्वस्य जगतः। यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति द्वितीयामुद्धृत्य। इन्द्रो मदायेति

---

१ A एतस्यायुग्मयोः M ॰तस्यायुग्माया C°D ॰तस्यायग्मायाः।

चतुर्दश। स्वादोरित्था विषूवत इति तिस्रः। मा ते राधांसि मा त ऊतयो वसो। अस्माकमिन्द्रेहि नः। अस्मा इत्काव्यं वचः। वि पिप्रोरहिमायस्य दृल्हाः। स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त धृष्णुया। बाधसे जनान्वृषभेव मन्युना। त्वामुग्रमवसे चर्षणीसहम्। ये गव्यता मनसा शत्रुमादभुः। सिन्धोरिव। इमे हि ते ब्रह्मकृतः सुते सचा। मा स्रेधत सोमिनो दक्षता महे। सन्त्रमखर्वं सुधितं सुपेशसम्। त्वं विश्वस्य धनदा असि श्रुतः। शिक्षेयमिन्महयते दिवेदिवे। न दुष्टुती मर्त्यो विन्दते वसु। न त्वावाँ अन्यो दिव्यो न पार्थिवो। मा नो अज्ञाता वृजना दुराध्यः। वि तर्तूर्यन्ते मघवन्विपश्चितः। भूयाम ते सुमतौ वाजिनो वयम्। अयं सहस्रमृषिभिः सहस्कृतः। इन्द्रो मह्ना रोदसी पप्रथच्छवः। अस्येदिन्द्रो वावृधे वृष्ण्यं शवः। येना समुद्रमसृजो महीरपः। शग्धी नो अस्य यद्ध पौरमाविथ। कण्वा इव भृगवः सूर्या इव। इमे हि ते कारवो वावशुर्धिया। निरग्नयो रुरुचुर्निरु सूर्यः। यदा कृमे रुशमे श्यावके कृपे। मन्दन्तु त्वा मघवन्निन्द्रेन्दवः। सहस्रेणेव सचते यवीयुधा। सव्यामनु स्फिग्यं वावसे वृषा। कृष्णो न तृष्यन्नवपानमा गहि। स्वयं चित्स मन्यते दाशुरिर्जनः। उप ब्रध्नं वावाता वृषणा हरी। पृदाकुसानुर्यजतो गवेषणः। उप त्वा कर्मन्नूतये स नो युवा। अच्छा स त्वेना नमसा वदामसि। विद्मा सखित्वमुत शूर भोज्यम्। इर्यश्वं सत्पतिं चर्षणीसहम्। जयेम कारे पुरुहूत कारिणः। नकी रेवन्तं सख्याय विन्दसे। मा ते गोदत्र निरराम राधसः। य ऋक्षः अविथस्सखा। तं हि स्वराजं वृषभं तमोजसे। अप्रामिसत्य मघवन् तथेदसत्।

पौरो अश्वस्य पुरुकृद्गवामसि। उग्रबाहुर्म्रक्षकृत्वा पुरंदरः। उग्रं युयुज्म पृतनासु सासहिम्। त्वं हि राधस्पते राधसो महः। प्रभङ्गी शूरो मघवा तुवीमघः। अयुजो असमो नृभिरिति पञ्च। उरुं जातमिन्द्र ते शव इति तिस्रः। निखातं चिद्यः पुरुसंभृतं वसु। सचा सोमेषु पुरुहूत वज्रिवः। एकश्चिदस्य वारण उरामथिः। पूर्वीश्चिद्धि त्वे तुविकूर्मिन्नाशसः। त्वं नो अस्या अमतेरुत क्षुधः। आ तू सुशिप्र दम्पते। इन्द्रं तं शुम्भ पुरुहन्मन्नवसे। अषाल्हमुग्रं पृतनासु सासहिम्। आ पप्राथ। तं वो दस्ममृतीषहम्। आ नो विश्वासु हव्य इन्द्रस्समत्सु भूषतु। युजं वाजेषु हव्यम्। यो युग्मा। कन्या वारवायतीति द्वे। मन्ये त्वा यज्ञियं यज्ञियानाम्[१]। इन्द्र सोममिमं पिब। एवा तदिन्द्र इन्दुना। मन्ये त्वा यज्ञियं यज्ञियानाम्। इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचमिति निविद्धानम्। एतायामेति त्रयोदश। तत्त इन्द्रियं परमं पराचैरित्यष्टौ। यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति पञ्चमीमुद्धृत्य नवमीं च। अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममिति पञ्च उत्तमामुद्धृत्य। प्र घा न्वस्य महतो महानि। आ सत्यो यातु मघवाँ ऋजीषी। इन्द्रं कामा वसूयन्तो अग्मन् अनुष्टुभ[२] इत्युद्धृत्य। आ न इन्द्रो हरिभिरित्यष्टौ। अभि त्यं मेषमिति त्रयोदश। शचीव इन्द्रेति सप्त। मा नो अस्मिन्मघवन्निति पञ्च। अव त्वेदा इति त्रीणि। अश्वावतीं पञ्च। इमां ते धियमिति दश। प्र वः सतां ज्येष्ठतमायेत्यष्टौ। तदस्मै नव्यमिति षट्। विश्वजित इति पञ्च। अजातशत्रुमिति सप्त।

---

[१] M has मन्यो प्रीतयज्ञियानां instead. [२] C om.

अस्मिन् इन्द्र पृत्सुतौ यशस्वतीति। प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी इति।

११. सह मरुत्वतीयेन।

१२. परिपूर्णत्वात्।

१३. परिपूर्णकामत्वात्[1]।

१४. सहस्रेण सर्वेण सर्वमश्वमेधम्।

१५. पञ्चमे ऽहनि भवानि पाञ्चमाह्निकानि सामूह्यिकानि परिगृह्यन्ते। आज्यप्रउगसाहचर्यात्। न स्वस्तिनोमिमीतीयं पूर्वा-णीति वचनात्।

१६. अर्थवादो ऽयमैकाह्निकानां निविद्धानानां प्रशंसार्थः।

१७. उक्थ्यसंस्थमेतदहः समाप्यते।

१८. अर्थवादो ऽयमुक्थ्यसंस्थस्य अग्निष्टोमादुत्कृष्टत्वसामान्येन।

१९. अश्वमेधस्य त्रिरात्रस्य तृतीयमहः। सर्वस्तोमो ऽतिरात्रो भवति।

२०. अर्थवादो ऽयम्।

२१. एवं सामान्यम्।

२२. प्रार्थना।

२३. अर्थवादो ऽयमतिरात्रसंस्थस्याश्वमेधस्य।

२४. आभिप्लविकाद्द्वितीयादह्नः शस्त्रं कर्तव्यम्।

२५. पुराकल्पो ऽर्थवादः परकृतिरूपं वा[2]।

---

१ O संपूर्ण०। २ D पराकृतिरूपं वा च।

२६. तदेतदिन्द्रोतायाजनां[1] (?) प्रति एषा यज्ञगाथा प्रसिद्धैव शब्दयते[2]। उतान्यापि।

९.

१. आसन्दीवत्यधिष्ठाने देशे वा। धान्यं भक्षमाणमश्वं शुक्लवर्णं हरितस्रजं सर्वालंकारालंकृतं देवेभ्यो जनमेजय आलब्धवान् इति यज्ञगाथा यज्ञस्तुतिः। यज्ञसंयोगाद्राजस्तुतिः।

२. एते एव द्वे यथोक्ते अहनी। तृतीयं ज्योतिःसंज्ञको ऽतिरात्रस्तेन उग्रसेनं शौनको याजयां चकार।

३. पूर्वोक्ते द्वे अहनी। तृतीयं गोसंज्ञकमहस्तेन भीमसेनं याजयां चकार शौनकः।

४. एते एव पूर्वे अहनी। आयुःसंज्ञो ऽतिरात्रस्तृतीयम्। तेन श्रुतसेनं याजयां चकार इन्द्रोतः शौनकः।

५. उग्रसेनादयः।

६. वक्ष्यमाणिका।

७. पारिक्षिताः परोवरम्। पुत्रपौत्रादिभिरश्वमेधयाजिभिः पुण्याः पापकमपुण्यकर्म तत्यजुः[3] प्रायश्चित्तार्थम्। तेनाश्वमेधयाजिनो भवन्ति[4]।

---

[1] A इन्द्रतायाजनां प्रति M इन्द्रो वाच्यानां C इन्द्रोवाच्यानां D तदेतदिन्द्रो- -नां।
[2] D षिष्यते C शद्यते। [3] A C पुण्याः instead of अपुण्य॰ D पुण्याः पापकर्म॰ तत्यजुः M पुण्यापुण्यकर्मं। [4] C om. भवन्ति।

८. उक्ते एव पूर्वे अहनी। अभिजिदतिरात्रस्तृतीयः। तेनेष्ट्वा मृषभो याज्ञतुरः।

९. उतैषाप्यन्या।

१०. ऋषभाख्ये राजनि पुरा याज्ञतुरे ऽश्वमेधेन यजति सति तृप्त इन्द्रः सोमेनासीत्। ब्राह्मणाश्चाभिलषितैर्धनैः।

११. एते एव पूर्वे अहनी। तृतीयो विश्वजिदतिरात्रः। तेन ह वैदेहः पर आह्लार ईजे।

१२. अप्येषा अप्यन्या शाखान्तरात्।

१३. आह्लारो धनस्य पूर्णा अश्वमेधे दिशो दत्तवान्।

१४. गोतमस्य चतुरुत्तरस्तोम इत्येवमादिके पूर्वे अहनी उक्ते एव। महाव्रतमतिरात्रस्तृतीयम्। तेन तादृशेनाश्वमेधेन मरुत्तो नामाविक्षित ईजे।

१५. स सर्वस्यार्थस्य[1] स्तुत्यर्थः।

१६. इयं विभूतिरश्वमेधयाजिनो मरुत्तस्यासीत्।

१७. विशिष्टस्य श्रद्दधानस्य कर्मोपासकस्य फलार्थवादो ऽयम्।

१८. दानेन दिक्संबन्धो ऽस्य क्रियते। विजयमध्यात् दिग्विभागाः[2]।

१९. दिग्ग्रहणमनुवर्तते।

२०. दिग्भवति।

---

१ A D om. स C श्रुत्यर्थः। २ मध्यात् विजयदिग्विभागाः C D (?) M विजयमेध्या दिग्विभागाः cf 24।

२१. षष्ठीनिर्देशादन्यत्रापि दिग्संबन्धः।

२२. भूमिपुरुषब्राह्मणस्वत्वं दिग्दानमिति तन्त्रान्तरे।

२३. तदेव होत्रका अन्वाभक्ता इति (१३.५.४.२४) शतपथश्रुतेः।

२४. विजयमध्ये। तुशब्दः समविभागार्थः[१]।

२५. विशाखो विविधशाखो यूपस्तत्र पञ्च पशव उक्ता आग्नेय्याः। आचार्यविहिता देवता इह स्वरूपादर्शनात्[२]।

२६. ऋतुपशवो वक्ष्यमाणाः। वसन्तादारभ्य प्रत्यृतु कर्तव्याः।

२७. सप्ताग्नेया एकतन्त्रास्त्रोदनैक्यादेकप्रदानास्तु विभवात्।

२८. सप्तैव पूर्ववत्।

२९. अत्रापि च देवताविकल्पः। कालविशेषस्तु सूत्रोपात्तः। शेषं पूर्ववत्।

३०. अत्रापि देवता ऋतुश्च। शेषं समानम्।

३१. पूर्ववद्व्याख्याताः।

३२. सप्तैव पशव ऐन्द्रावैष्णवाः शिशिर ऋतौ पूर्ववदेकतन्त्राः।

१०.

१. उक्तो ऽश्वमेधः। पुरुषमेधो वक्तव्यः। तस्यायं पुरस्तात्पुराकल्परूपो ऽर्थवाद उच्यते। प्रजापतिः किलाश्वमेधयागं निर्वर्त्य[३] पुरुषमेधाख्यं यागं साध्यसाधनसंबन्धद्वारेण वेदादुपलब्धवान्।

२. महाभाग्यख्यापनार्थो[४] ऽर्थवादः।

---

१ C D om. अर्थः। २ A om. the text from उक्ता M स्वरूपादर्शनात्। ३ A निहत्य C निर्वित्य M निर्वपत्य। ४ C D om. ख्या।

३. यथा प्रजापतिस्तथैव वर्तमानिको[१] ऽपि यजमानः पुरुषमेधेनाभिलषितं फलमाप्नोति।

४. मन्त्रलिंगेभ्यो निर्वपतीत्येवमादिकमिति कर्तव्यताजातं[२] पुरुषमेधे ऽप्याश्वमेधिकं भवति।

५. उपजनस्तु पञ्चविंशतिर्यूपा इत्येवमादिकः[३] आश्वमेधिकस्य निवर्तको भवति। किमुपजन एवायं न भवति। विकारो ऽयं। पुरुषालम्भादिप्रतिपदो विधिरिहोपजनशब्देनाभिप्रेतः।

६. तिस्र इष्टयस्त्रीणि हवींषि। एकहविष्का[४]।

७. अग्नये कामायेत्यस्यार्थवादः।

८. अग्नये दात्रे हविर्यत् कर्तव्यं तस्यायमर्थवादः।

९. अग्नये पथिकृते कर्तव्यमिति यदुक्तं तस्यायमर्थवादः।

१०. पूर्ववदश्वस्योत्सर्गं कृत्वा ततः पुरुषं ब्राह्मणजातीयं क्षत्रियजातीयं वा सहस्रेण गवां शताश्वाभ्यधिकेनावक्रीय संवत्सरायोत्सृजन्ति। अश्वरक्षण इवास्यापि तत्संख्याका एव रक्षिणः[५]।

११. अनावर्तयन्तो ऽन्यत्र देश्यादिगदृष्टात्तथा चैवेत्येवशब्दप्रयोगादयमप्यधिको ऽर्थो लभ्यते।

१२. एतानि त्रीणि हवींषि संवत्सरं कार्याणि।

१३. आश्वमेधिकैः साविचैरहरहर्विपर्यासमनुष्ठेयानि।

१४. पारिप्लवीयैर्विपर्यासं नाराशंसानि कार्याणि।

१५. अनुमतय इति यदुक्तं तस्यायमर्थवादः।

---

१ M वर्तमानानि को ऽपि। २ C om. जा। ३ A •का •धिकं।
४ M हव ह•। ५. C इवस्यापि; C D om. का एव।

१६. पथ्यायै स्वस्तय इति यदुक्तमिति तस्यायमर्थवादः[१]।

१७. अदितय इति यदुक्तं तस्यायमर्थवादः।

११.

१. शौनःशेपमाख्यानं पौरुषमेधिकानां प्रथममाचष्टे।

२. एतदाचष्टे।

३. शुनःशेपस्य प्रथमे कस्य नूनमित्येवमादिके निगदेत्। व्याचचाण इवानुद्रवेदित्यर्थः।

४. काचीवतमाख्यानं द्वितीयमाचष्टे एकान्तरिते ऽह्नि।

५. कचीवानुशिजः पुत्रः स्वनये भावयव्ये[२] राजनि सनिं ससान दक्षिणां लब्धवानित्यर्थः।

६. प्राता रत्नमित्येतत्[३]।

७. श्यावाश्वमाख्यानं तृतीयमाचष्टे।

८. तथा तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा श्यावाश्व ऋषिरार्चनानसो वैददश्वौ राजनि सनिं ससान दक्षिणां लब्धवान्।

९. निगदेदिति प्राकृतमनुवर्तते।

१०. चतुर्थमाख्यानं भारद्वाजं क्रमप्राप्ते ऽहन्याचष्टे।

११. तथा तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा बृबौ राजनि तक्षिणि वर्णापसदे प्रस्तोके च राजनि सार्ञ्जये भरद्वाजः सनिं ससान दक्षिणां लब्धवान्[४]।

---

१ D om. the second इति C यदुक्तं यस्यायमर्थवादः। २ C भावे D भावव्ये।
३ A त्येति। ४ C इत्यर्थः।

१२. अधि द्रबुः पणीनामिति तिस्रः। प्रस्तोक इन्नु राधसस्त इन्द्रेति चतस्रः। एताः सप्त निगदेत्। व्याचक्षाण इवानुद्रवेत्।

१३. पञ्चममाख्यानं क्रमप्राप्ते ऽहनि वासिष्ठमाख्यानमाचष्टे।

१४. तथा वृत्तकमिवाचष्टे यथा वसिष्ठ ऋषिः। सुदासो नाम राजा पिजवनस्य[1] पुत्रस्तस्य सुदासः पैजवनस्य वसिष्ठः पुरोहितो बभूवेति।

१५. द्वे नप्तुर्देववतः शते गोरित्येतत्सूक्तशेषमेव[2] सूक्तमित्याह। देवतासूक्तमिति प्रसिद्धा।

१६. मैधातिथमाख्यानं षष्ठं क्रमेणाचष्टे।

१७. तथा[3] तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा आसङ्गो नाम राजा पुमान्बभूव स्त्रीत्वमनुभूय।

१८. स्तुहि स्तुहीदेते घा त इति सूक्तशेषं व्याचक्षाण इवानुद्रवेत्। निगदेदित्यनुवृत्तेः।

१९. [4]वात्समाख्यानं तेन क्रमेणाचष्टे येन सप्तमं भवति।

२०. तथा वृत्तकमिवाचष्टे यथा कण्वपुत्रो वत्स ऋषिस्तिरिन्दिरे राजनि पारशव्ये षष्टिं सहस्रान दक्षिणां लब्धवान्।

२१. निगदेत्।

२२. वाश्रमाख्यानकमष्टममाचष्टे।

२३. तथा तद् वृत्तकमिवाचष्टे यथा वश ऋषिरश्वपुत्रः।

---

१ C सुदासनामराज्ञः पिजवनस्य पुत्रः। २ C मं रिरिति च सूक्तशेषमेव सूक्तमित्याह। ३ D यथाहर्वृत्तमिवाचष्टे। ४ C D here and in the Sūtra वात्स्यं।

पृथुश्रवा नाम राजा कानीतः। तस्मिन् सनिं ससान। दानं प्राप्तवानित्यर्थः।

२४. आ स एतु य ईवदित्येवमादिकं सूक्तशेषं च निगदेत्।

२५. प्रास्कण्वमाख्यानं नवमं यथाप्राप्तक्रमेण नवममाचष्टे।

२६. तथा तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा प्रस्कण्व ऋषिः पृषध्रे मेध्ये मातरिश्वे राजनि मातरिश्वनि वा समन्तलिङ्गात्। सनिं ससान दक्षिणां लब्धवान्।

२७. भूरीदिन्द्रस्य वीर्यमिति सूक्तं निगदेत्।

२८. नाभानेदिष्ठमाख्यानं क्रमप्राप्तं दशममाचष्टे।

२९. तथा तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा अङ्गिरःसु सत्रिषु नाभानेदिष्ठ ऋषिर्दक्षिणां प्राप्तवान्।

३०. न केवलमाख्यानकमाचष्टे सूक्तं च. ये यज्ञेनेत्येवमादिकं निगदेत्।

३१. सर्वाण्येतानि आख्यानानि नराणां पुरुषाणां दक्षिणाप्रशंसकानीत्येतेन रूपेण भवन्ति।

३२. पुरुषरूपः पुमाकाररूपेण प्रशस्यत इति नाराशंसः। नरैर्वा परमात्मदर्शिभिः श्रद्धामेधादर्शनसंपन्नैः प्रशस्यत इति नाराशंसः।

३३. [1]यज्ञाराशंसान्याख्यानान्याचष्टे।

१२.

१. पञ्चविंशतिसंख्याका यूपाः पुरुषमेधे भवन्ति।

१ C यज्ञा ना॰ M यज्ञा।

२. एकैकः पञ्चविंशत्यरत्निः।

३. दश बिल्वजातीया[1] द्वादश खदिरजातीयाः।

४. पैतुद्रवौ देवदारुणश्चिद्रौ। उपस्थावानौ पार्श्ववर्तिनावग्निष्ठस्य।

५. राज्जुदालः श्लेष्मान्तकः[2] सो ऽग्निष्ठो भवति।

६. पशवो भवन्ति।

७. समानदेवतत्वात्।

८. यान्याश्वमेधिकानि[3] सौत्याहान्युक्तानि गोतमस्य चतुरुत्तरस्तोम इत्येवमादीनि तेषां प्रथमे च[4] उत्तमं चैतद्दिहातिदिश्यते।

९. अहर्भवतीति शेषः[5]।

१०. दश हस्ताङ्गुलयो दश पाद्याश्चत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चविंश इत्यनेन पञ्चविंशो वै पुरुष इत्युक्तम्।

११. पुरुषमेधं पुरुषरूपेण।

१२. पुरुषः पूर्वमुक्तो ब्राह्मणः क्षत्रियो वा परिक्रीतः। अपरः पशुर्गोमृगः। तृतीयो ऽजस्तूपरः। एते प्रजापतिदेवत्याः कर्तव्याः।

१३. गौरादयः पञ्च पुरुषस्यानुस्तरणाः कार्याः।

१४. पञ्चविंशतिः पशवस्तास्वातुर्मास्यदेवताः पञ्चविंशतिरनुपस्थीतव्याः। अश्वमेधे पितृत्र्यैयम्बकपुनरुक्तवर्जमिह[6] तु पितरस्त्र्यैयम्बकदेवता इत्येवं पञ्चविंशतिः। पुनरुक्तानि तु वर्जनीयानि।

---

१ A बैल्वजातीं। २ C स्लेष्माभकः। ३ C om यानि C M D सौत्यानि।
४ C D ins. हे। ५ C adds उत्तीयमचः पञ्चविंशस्तोमकं भवति।
६ C ०म्बका A चम्बकेपितृत्र्यंम।

१५. चातुर्मास्यदेवतानां [1]सर्वदेवताप्रीत्यर्थं पशव आलभ्यन्त इत्यर्थवादः।

१६. अलंकृतं पुरुषं पौरुषैरलंकारैरासवमवघ्राप्य उदीरता-मवर उत्पराम इत्येकादशभिः। प्रणवो गणधर्मात्प्राप्तो वार्यते।

१७. अग्निर्मृत्युरित्येवमादिकाः [2]शाखान्तरोक्ता आप्रियो भवन्ति।

१८. अभिगो इति (१६.३.२२) परिश्रित्य मेनमग्ने वि दहो माभि शोच इत्येतत्सूक्तमावपेत्। तथैव। यथाश्वमेधे।

१९. कौशं कुशमयम्[3]। तार्प्यं घृताक्तं[4] चौमं क्षपाणं वा। अरुणं पीतांशुकम्। आंशवं एड्डसूत्रमयम्।

२०. संज्ञप्तं पुरुषं यामेन साम्ना यामाख्येन साम्ना उद्गाता उपतिष्ठते।

१३.

१. सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यनेन पुरुषेण नारायणेन षोडशर्चेन होताभिष्टुयात्।

२. होत्रादयो यथोद्दिष्टाश्चत्वार ऋत्विजः परेयिवांसं प्रवतो महीरित्येवमाद्यारभ्य द्वाभ्यांद्वाभ्यामेकैक उपस्थानं कुर्यात्।

३. अथानन्तरमृत्विजो यजमानं भिषज्यन्ति। अगदं कुर्वन्ती-त्यर्थः। हस्ताभ्यामुपमार्जयन्ति सर्पदष्टादौ दर्शनात्।

---

१. C (orig) सर्वे। २ C M शाखान्त०। ३. A कौ० C D कुशमय (D क)। ४ C घृताक्त M घृतीक्त D घृताक्तं।

४. उत देवा अवहितमित्यनेन होता। मुञ्चामि त्वा हविषा जीवनाय कमित्यनेन ब्रह्मा। अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यामित्यनेनोद्गाता। वात आ वातु भेषजमित्यनेनाध्वर्युः।

५. प्र तार्यायुः प्रतरं नवीय इत्येतासां नैर्ऋतीनां[१] होत्रादय ऋत्विजो यजमानमेकैकयाभिषज्यन्ति।

६. शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिरित्येताः शंतातीयाः। एतासामाम्नायक्रमेण तिसृभिस्तिसृभिर्होत्रादयो यथोद्दिष्टा यजमानं भिषज्यन्ति।

७. संज्ञप्ताय पुरुषाय महिषीं यजमानस्य प्रथमविन्नामुपनिपातयन्ति।

८. पुरुषं च महिषीं च।

९. तौ पुरुषमहिष्यौ तथैव यथाश्वमेधे ऽश्वमहिष्यावुत्सक्थ्योरव गुदं धेहीति।

१०. होता महिषीं परिहृक्तां च महिषीत्यनया। ब्रह्मा वावातां अग्रपाणा च वेग्रन्तेत्यनया। उद्गाता परिहृक्तां यो ऽनाक्ताचो इत्यनया। अध्वर्युः पालागलीं न सेग्रे यस्य रोमग्रमित्यनया। तथैवेत्यधिकारात्।

११. उक्ताभ्यो ऽभिमेथिनीभ्यो या उत्तरास्ताभिरश्वमेधवत् प्रत्यभिमेथन्ति। वावाता च महिषी। सुप्रपाणा च वेग्रन्ता। य आक्ताचः स्वभ्यक्त इति।

---

१ C ॰ताभां।

१२. न सेयं यस्य रम्बत इति।

१३. उदीर्ष्व नार्यभि जीवलोकम्। उदीर्ष्वातः पतिवती ह्येषा। उदीर्ष्वातो विश्वावसो। अश्मन्वती रीयते संभरध्वमित्येता उत्थापिन्यः। आभिर्होत्राद्यो महिषीमुत्थापयन्ति।

१४. होत्राद्यो महिषीम्। मनो न्वा ह्वामह इति तृचेन होता। अमुनीते मन इति तृचेन ब्रह्मा। यत्ते यमं वैवस्वतमिति तृचेनोद्गाता। यथा युगं वरत्रयेति तृचेनाध्वर्युः।

१५. ब्रह्मा महिषीं वाचयति[1]। तुशब्दान्नानुमन्त्रयते।

१६. ऋत्विजः सदसि ब्रह्मवद्यं वदन्ति वक्ष्यमाणकम्।

१७. गावो यवं प्रयुता अर्यो अक्षन्निति होताध्वर्युं पृच्छत्यनयर्चा।

१८. सं यद्वयं यवसादो जनानामित्येतया।

१९. होताध्वर्युमनेदु मे मंससे सत्यमुक्तमित्येतया।

२०. अध्वर्युस्तुर्यां प्रत्याह। यत्रानया दुहिता जातामित्यनया।

२१. द्वे स्रुती इत्येवमादिकया ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति। द्वे समीची बिभृतश्चरन्तमित्येतयोद्गाता प्रत्याह।

२२. कत्यग्नयः कति सूर्यास इत्येतया।

२३. एक एवाग्निर्बहुधा समिद्ध इत्येतया।

१४.

१. आश्वमेधिकं कर्म ब्रह्मवद्यानन्तरं प्रागाज्याद्भवति।

---

1. Fom the first three words. In the text of the Sûtra I ought to have written ब्रह्मा तु वाचयति.

२. [1]ऐकाहिकं च प्र वो देवाय माहाव्रतिकं च विशोविशो वः। एते उभे शंसेत्।

३. फलार्थवादो ऽयं न फलविधिः।

४. [1]ऐकाहिकं च माधुच्छन्दसं माहाव्रतिकं च कुविदङ्गेत्यादिकं प्रउगौ संप्रवयेत्। तृचशः[2]। चितेतरमणिवत्।

५. फलार्थवादो ऽयं। द्वितीयादाभिप्लविकात्प्रातःसवने होत्रकाः।

६. अस्याह्नो महाव्रतान्माध्यन्दिनो निष्केवल्यमरुत्वतीये भवतः [3]षष्ठाच्चाह्नो होत्रकाः।

७. राजनाख्यमस्याह्नः पृष्ठं भवति।

८. पुरुषविधं पुरुषप्रकारमेतत्सामार्थवाददर्शनात्।

९. वैश्वदेवानुचरादारभ्य षष्ठादह्नस्तृतीयसवनं भवति।

१०. ये यज्ञेनेति शंसनादर्थवादो ऽयम्।

११. नरैः शस्यत इति हुत्वा।

१२. यत्षष्ठाह्निकं तृतीयसवनं करोति।

१३. अर्थवादार्थ उपन्यासः।

१४. महादिवाकीर्त्यप्रशंसार्था ऽर्थवादः।

१५. षोलश्यन्तमेतदहः समाप्यते स्वशाखाभिप्रायेण।

१६. उक्तार्थो ऽयमर्थवादः।

१७. पुरुषमेधे चतुर्थमहः पृष्ठ्यस्य यत्पञ्चमं तद्भवति। सकलस्याह्नो ऽतिदेशः।

१ A om. २ Com. तृचशः। ३ A षष्ठा चाह्नो होत्रका।

१८. ब्रमण्डलं पुरुषमेधे मह्पुरुषं दीयते। पुरुषाः किल ब्राह्मणवर्जं संवत्सरमङ्गव्यष्टिं कुर्युः। तेषां च राजैवाशनं[१] ददाति।

१९. विविधशाखो यूपस्तस्मिन्दश पशव आलभ्यन्ते शाखान्तरात्।

२०. द्वादशद्वादश[२] क्रमेण ऋतुषु पशव भवन्ति। यथाग्नेया (१६.९.२८) वसन्त इत्यनेनैव क्रमेणाश्वमेधवत्।

१५.

१. सर्वमेधो वक्तव्यः। तस्यायं पुरस्तात्पुराकल्परूपो[३] ऽर्थवाद उच्यते। ब्रह्म किल स्वयम्भु तपो ऽतप्यत।

२. वैशब्दो निपातः। न, आनन्त्यमपवर्गाख्यं तपसः फलमस्ति। हन्त तर्हि सर्वेषु भूतेष्वात्मानमेकान्तेन सर्वक्रतुविशिष्टदर्शनेन जुहवानीत्येवमैक्षत।

३. तद्ब्रह्म स्वयम्भु सर्वेषु भूतेषु स्थावरजङ्गमेष्वात्मानमद्वैतदर्शनेन कृत्वा सर्वाणि भूतानि सर्वमेधाख्ये क्रतौ जुहवां चकार।

४. श्रैष्ठ्यं प्राधान्यं स्वाराज्यं मानसी सिद्धिः। आधिपत्यं प्रभुता। एतत्सर्वं ब्रह्मणा प्राप्तम्।

५. यथैवैतद्ब्रह्म स्वयम्भु तथैवाद्यापि यजमानः[४] सर्वभूतशरण्यो ऽद्वैती[५] सर्वमेधयाजी सम्यग्दर्शनसम्पन्नः। सर्वेषु भूतेष्वात्मानं सर्वाणि भूतानि चात्मनि जुहोति। जुहवां करोतीति छन्दोऽनुकरणम्।

---

१ M तेषां वराधिवा भन्नं। २ A has only once द्वादश। ३ C रूपो।
४ C ins. सद्। ५ C M द्वितीय।

६. ततो ऽनेन दर्शनेन समं पश्चात्मयाजी श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति। सर्वतः प्राप्नोति।

७. प्रागग्नीषोमीयात्।

८. सर्व एव सर्वमेधो दशरात्रो यज्ञक्रतुर्भवतीति। तत्राग्निष्टुदग्निष्टोमः प्रथममहर्भवति। इन्द्रस्तुदुक्थ्यो द्वितीयमहर्भवति। वैश्वदेवस्तृतीयम्। चतुर्थे सूर्यस्तुति अश्वमालभन्ते।

९. पौरुषमेधिकं मध्यमं पञ्चममहर्भवतीति शतपथश्रुतेः।

१०.[१] तस्मिन्नेव पौरुषमेधिके पञ्चमे ऽहनि पुरुषमालभन्ते।

११. अपरियज्ञो[२] वाजपेयः षष्ठमहर्भवति।

१२. आप्तोर्यामः सप्तममहर्भवतीति च शतपथश्रुतेः।

१३. तत्र तस्मिन्नाप्तोर्यामे सर्वान्मेधानालभन्ते। मेधाम्बत्रान्यपशून्[३]। ये के च प्राणिनस्तान्। प्रजापतिरेकैकस्य। नेति केचित्[४]। देवतास्तु नानाप्रकारा आध्वर्यवे सर्वस्मै जुहोतीति (१३.७.१.९) शतपथे।

१४. ये वपावन्तः पशवस्तेषां वपाहोमः।

१५. अवपाकानां त्वचो जुह्वति।

१६. ओषधिवनस्पतीनां संछेदं प्रक्षिपेयुः।

१७. त्रिणवमष्टममहर्भवति। त्रयस्त्रिंशं नवममहर्भवति।

१८. सर्वमेधस्योत्तममहर्विश्वजित्सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठो ऽतिरात्रो भवति।

---

१ om. C. २ C D उपरियज्ञो। ३ Doubtful. A om. तत्र--पशून् but in a repetition of this passage after xvi, 29, 16, it reads मेध्यमात्स्नाकपशून्।
४ M केचित्। केचित् D केचित्। केचिदेव तास्तु नाना॰ C केचित्। केचिद्देवतास्तु नाना॰।

१९. फलार्थवादो ऽयम्।

२०. विंशतिः पशवो यस्मिन्नालभ्यन्ते स विंशतिपशुः विविधशाखो यूपो भवति।

२१. वसन्तादिष्वृतुष्वाग्नेयादीन् प्रत्यृतु चतुर्विंशतिं चतुर्विंशतिमालभन्ते।

२२. वक्ष्यमाणा[1] दक्षिणा विकल्प्यते[2]। अत्र संतिष्ठत इति वचनात्।

२३. सर्वभूमि सपुरुषं[3]। प्राची दिग्घोतुर्दक्षिणा ब्रह्मणः प्रतीच्यध्वर्योरुदीच्युद्गातुस्तदेव होत्रका अन्वाभक्ता इति श्रुतेः।

१६.

१. अरण्यं प्रव्रजेदिति सूत्रान्तः। गार्हपत्ये ऽधरारणिम्।

२. आहवनीये ऽग्रावुत्तरारणिं प्रक्षिप्य।

३. दक्षिणाग्निमपि बहुवचनात्।

४. न ग्रामं प्रविशेदित्यर्थः।

५. विश्वकर्मा नाम भौवनो ऽन्त ईजे। अन्त्येनेष्टवान्[4]।

६. तं विश्वकर्माणं भूमिः किल विशिष्टेन स्त्रीरूपेण वाचा-मुवाच।

७. हे विश्वकर्मन्भौवन मां दिदासिथ[5] त्वं चान्ये च युष्मदीया अन्ये च भ्रातरः कश्यपाय दातुमिच्छतः(?)। स ईदृशः संगर आरभो

---

[1] C D ॰च। [2] C D ॰विकल्पते। [3] C ॰भूमिपुरुषप्रा॰ D सपुरुषप्रा॰। [4] A चान्ते॰ C M इष्टवन्तः। [5] C D दिदासथ C also in the text.

भवतो मृषा। किं कारणम्। येन मां सलिलमध्ये मज्जन्तीं क उद्धर्तुं शक्नोति यश्च स्ववशे वर्तते तद्दीयत इति।

८. विश्वकर्माणमाश्रित्य स्वतन्त्रां मज्जन्तीमुदके कश्यप ऋषिरुद्धृतवान्। विश्वकर्मा भौवन इत्येवमादिको ऽर्थवादस्तस्यायं संक्षेपार्थः। ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणा यजमानेन परमात्मदर्शनसम्पन्नेन सर्वमेधः कर्तव्यः। स एव यथाचोदितं भूमिदानाद्यपि सर्वं कर्तुं पारयति। ऋत्विग्भिरप्यनेनेत्थम्भूतैर्भवितव्यं ये भूमेः प्रलये ऽप्युद्धरणक्षमाः।

१७.

१. वाजपेयः षष्ठमित्युक्तम्। तत्रायं विधिरनित्यः वाजपेयप्रकरणे ऽपठितत्वात्।

२. वाजस्याग्रमित्येवमादिकेन मन्त्रेण ब्रह्मौदुम्बरं रथचक्रमारोहेत्।

३. बृहस्पतेरित्यस्य स्थाने षष्ठ्यन्तमेवेन्द्रस्येति।

४. जैत्रे यजमाने बृहस्पतेरित्यस्य पदस्य स्थाने प्रक्षेपः[१]।

५. तस्मिंश्च रथचक्रे ब्रह्मासनमन्त्रेणोपविश्य आविर्मे नाभिदघ्न उद्भिते[२] असंप्रेषितो ब्रह्मा त्रिराविर्मर्या इति ऋचि साम गायात्[३]।

६. पद्यान्तरं वागब्दात्। तस्यैव धाम्नो योनिं वक्ष्यमाणिकां क्षिपेत्।

---

१ C पदस्य क्षेपः D एतस्य क्षेपः। २ A उत्थिते C आविर्मे नाभिदघ्नवृद्धत D उत्थिते। ३ C D om. from आविर to ऋचि।

७. एतच्च अपेन्द्रायेदा ।

८. वाजस्याहमित्येवमादिकेन ।

९. आरोहणमन्त्रस्य प्रत्यवरोहणे उत्तमं नाकं रोहेयमिति स्थाने अरुहमिति[1] विकारः ।

१०. ब्रह्मेत्येतत्प्रकृतमेवानुवर्तते । वाजपेय इति च[2] । मधुग्रहस्याध्वर्युणा समर्पितस्य हिरण्मयेन पात्रेण प्राणभक्षं भक्षयित्वा । हिरण्मयपात्र एव मधुग्रहः केषांचित् । उपयच्छते पात्रं प्रतिगृह्णातीत्यर्थः[3] । अथैतं[4] सहिरण्यपात्रमेव मधुग्रहं ब्रह्मणे ददद्मृतमायुरात्मन्धत्ते ऽमृतं ह्यायुर्हिरण्यं। तेन स यं भोगं कामयते तं कुरुते।

११. पत्नीयजमानयोर्यूपारोहणकाले ब्रह्मा सौत्रं मन्त्रं प्रठेत्[5]। मन्त्रविकल्पः ।

१२. वाजपेयाधिकारः। प्रकृत एव[6] वाजपेये पत्नीयजमानौ यूपमारोहतः । तत्र यजमानविप्रो यजमानमूषपुटेराप्नन्ति ।

१८.

१. प्राक् शौनःशेपात् राजसूये ऽभिषिक्तो यजमानो[7] ब्रह्मन्नित्येवं पञ्चकृत्वो ब्रह्माणमामन्त्रयते ।

२. प्रतिवचनं[7] ब्रह्मा करोतीत्यर्थः ।

३. त्वं ब्रह्मासीत्येवमुक्त्वा[8] सवितासि सत्यप्रसव इति प्रति-

---

१ A अवरोहमिति C D om. from स्थाने to विकारः । २ C वा ।
३ D प्रतिगृह्णीयात् । ४ A सहिरण्मयपा॰ । ५ C M om. from मन्त्रं॰ to पठेत् । ६ C M प्रकृत । ॰प्रकृत एवं वा॰ D ॰धिकारः । प्रकृत एव । A प्रा॰ ।
७ C repeats त्वं ब्रह्मासीत्येवं ब्रह्मा सर्वत्र प्रतिगृह्णाति । ८ C पृष्टः ।

शृणुयात्[1]। स ब्रह्मन्नित्येवं प्रथममामन्त्रयते। तथा त्वं ब्रह्मासि इतीतरः प्रत्याह सवितासि सत्यप्रसव इति श्रुतेः।

४. द्वितीये आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि इन्द्रो ऽसि विश्वौजा इति।

५. तृतीय आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि वरुणो ऽसि धर्मपतिरिति।

६. चतुर्थ आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि रुद्रो सुशेव इति।

७. पञ्चम आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासीत्येवमादिकम्।

८. अस्मै ब्रह्मणे यजमानो मनसा हिरण्मयौ [2]प्रवृत्तावलंकारौ ददाति।

९. दक्षिणामन्त्रं मनसा पठतीत्यर्थः।

१०. अश्वमेधक्रतौ [3]होता ब्रह्मोद्गाताध्वर्युरित्येतदृत्विजो ऽश्वबन्धनानि धारयन्तः। अश्वं हृदयोः किंचिच्छिष्टयोः संस्यन्दिनोः परस्परं स्यन्दिनोः स्नापयन्ति।

११. अनेनायमित्येवमादिना मन्त्रेण गृहीताश्वरशना ऋत्विजो ऽश्वं हृदयोः संस्नापयेयुः।

१२. यदि च[3] केचिच्छाखिन इतमश्वं यजमानेन पृष्ठे ऽभिमर्शयेयुः ततो यजमानो ऽहं च त्वं च वृत्रहन्नित्येतामृचं जपेत्।

१३. अश्वमेध इति वर्तते। आश्वमेधिके मध्यमे ऽहनि संस्थिते यजमानपुरुषा आहवनीयमभितः सर्वासु दिक्षु प्रासादान्कुर्वन्ति।

---

१ A inserts त्वं ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसव इति यजमानं प्रतिप्रश्नोति।

२ C D प्रवृताव (D व)। ३ A वा।

१४. ताम्प्रासादानुपरिष्टात्प्राकारशिखरैः सगवाचैः परिघ्नन्ति परिवेष्टयन्ति।

१५. ऋत्विजो ब्रह्मादयः प्रासादानारुह्य सर्वौषधिमाध्वर्यवविहितामाध्वर्यवैरेव मन्त्रैर्जुह्वति तैर्गवाचैः।

१६. सर्वरात्रं कृत्वा प्रातरनुवाकवेलायामृत्विजः प्रत्यवरोहन्ति।

१७. पत्निकर्मिणस्तत्पुरुषाः प्रासादानारोहन्ति। आरुह्य च जुहुत्योदयात् पूर्ववत्।

१८. अथशब्दादश्वमेधावभृथ एव। अवभृथप्रवृत्ता आत्रेयं सहस्रेण गवावक्रीय। किंविशिष्टो। य आत्रेयः शुक्लः पिङ्गाक्षः वलिनः। तिलकाश्चावलीषु यस्य। विक्लिधः कुष्टी। खण्डो हीनाङ्गः। षण्ढः प्रजननासमर्थः। खलतिः प्रसिद्ध एव। तमादाय नदीं यन्ति।

१९. अथैनमवक्रीतमुदके प्रगाह्य संमाप्रायामवभृथेष्टौ प्रागभ्युक्षणात् यदास्यावक्रीतस्यावगाढस्योदकं मुखमास्यन्देत मुखं प्रविशेत् अथास्मा अध्वर्युर्मस्तके श्वलोहितं जुहोति भ्रूणहत्यायै स्वाहा इत्यनेन मन्त्रेण।

२०. अथानन्तरं तं पुरुषं निःषेधन्ति निर्गमयन्ति। निःशब्दाद्दूरं नयन्तीत्यर्थः।

२१. तस्मिन्नवसरे स्नाता निर्गतपाप्मान अपपामा महापातकिनः ये ग्रामाद्बन्धुभिः परित्यक्तास्ते पूता भवन्ति। इतिकरणोऽधिकारपरिच्छेदार्थः।

१९.

१. अथशब्दो धर्मविशेषाधिकारार्थः। एकोत्तरा अहीना इति संज्ञा। अनेकोत्तराश्च पूर्वोक्ताः।

२. अवयवार्थवादो ऽयम्। यदेकविधमधिदैवतमग्निरध्यात्मं[1] मन इत्येवमादिकं तदेकरात्रेणाप्नोति।

२०.

१. अथशब्दादियमप्यवयवस्तुतिः।

२. द्वे इमे प्रतिष्ठे इति पूर्वयोर्व्याख्यानम्। प्रतिष्ठे द्वे द्यावापृथिवी इति श्रुतेः[2]। अधिदैवतमश्विनौ अध्यात्मं चक्षुषी।

३. यथयथात्र्यक्तो ऽहःसंघातश्चोद्यमानो दशरात्रमधिकुर्वीत।

४. यत्रयत्रावच्छेदो न संपूर्णो दशरात्रस्तत्रायामां[3] ग्रहणे प्राप्ते नियमः क्रियते। अवच्छेदो निर्दिश्यमान आदितो निर्दिश्यमानो भवति।

५. अन्यस्यात्रो ऽतिरात्रभावो भवति। अबुध्यमानो दाशरात्रिक एताद्योगः स्यात्।

६. क्लृप्तेक्लृप्ते ऽपि प्रत्यहं दक्षिणादानम्।

७. अदीक्षिता ऋत्विजो दीक्षितं यजमानं याजयेयुः। केषां[4] चिच्छाखिनामहीनैर्यजेरन्निति बहवो ऽपि यजमानाः स्युः। अन्येषामेकयजमानका अहीना इति। स पक्षः सूचितः।

---

१ A चाध्यात्ममात्मा मन इ० M चात्मं C चधिदैवतमग्निरात्ममन इ० D चधिदैवतमग्निरात्मा मन। २ C D M om. from द्वे to श्रुतेः। ३ A ins. चन्यायां ना।
४ A केषांचिच्छाखिनां चहीनां चहीनैर्यजेरन्निति बहवो ऽपि।

८. मासपरिसमाप्तिका अहीना भवन्ति। उभयरूपा अथ-हीनवचनात्।

९. मासस्य यत्सुत्याभिर्न व्याप्यते तद्दीक्षावृद्ध्या व्याप्नुयुः।

१०. असंवत्सरदीक्षिताय यजमानाय महदुक्थं न शंसेत्।

११. येन संवत्सरसुखाधारणं न कृतं तस्मै महाव्रतं न शंसेत्।

१२. [१]अस्य द्विरात्रस्य प्रथममहर्नित्यमाग्निष्टोमिकं प्रथममहः स्यादिति हैक आहुः।

१३. स्वरूपेण चायं(!) स्तुतिः।

१४. अपरिहारायेत्यभिप्रायः।

१५. निष्केवल्यमरुत्वतीययोर्निविद्धाने संपातसूक्ते भवतः। आ यात्विन्द्रो ऽवस इति मरुत्वतीयगा न इन्द्रो दूरादिति निष्केवल्यम्।

१६. ततं मे अपस्तदु तायते पुनरित्यार्भवम्। यज्ञेन वर्धत जातवेदसमिति जातवेदसीयम्। इत्येते द्वितीयस्याह्नो भवतः।

१७. त्रिरात्रे च वक्ष्यमाणे द्वितीयस्याह्न एते एवार्भवजात-वेदसीये भवतः।

१८. द्विरात्रस्याहर्योगः।

१९. वक्ष्यमाणेन वाग्रब्देन विकल्पो ऽत्रापि द्रष्टव्यः।

२०. गौश्च आयुश्च।

२१. अधिदैवतमध्यात्ममित्युक्तम्।

---

१ om. A.

२१.

१. अथ यत्त्रिविधं त्रिप्रकारं तत् त्रिरात्रेण वक्ष्यमाणेन आप्यत इति।

२. [1]अधिदैवतं चन्द्रमःप्रजापतिरुद्रा अध्यात्मम् मनोबुद्ध्यहं-कारा:[2]।

३. प्रथमस्याह्नस्त्रयस्त्रिवृत्प्रभृतयः स्तोमा भवन्ति त्रिवृत्पञ्च-दशसप्तदशा इति।

४. पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इति।

५. षोलशस्तोत्रियकं ब्राह्मणाच्छंसिन आज्यं भवति।

६. एकविंशः त्रिणवः त्रयस्त्रिंश इति तृतीयस्याह्नः स्तोमा भवन्ति।

७. अस्य त्रिरात्रस्य प्रथममहरग्निष्टोमसंस्थं भवति।

८. उक्थ्यसंस्थं द्वितीयमहः।

९. अतिरात्रसंस्थं तृतीयमहर्भवति।

१०. स्वमतेन।

११. छन्दोगवशादन्यथापि भवति।

१२. तृतीयस्याह्नो बृहत्पृष्ठं भवति। अर्थवादार्थं पृष्ठानां वचनम्। पूर्वकारिवशाद्व्यवस्था।

१३. भक्तिसाहचर्यात्।

१४. भक्तिसाहचर्यादेव।

१५. पूर्ववद्व्याख्या।

---

१ om. C M D. २ Corrected; Mss: मनोबुध्य०।

१६. प्राप्तये।

१७. मामूर्ध्निकात् पलहाद्राज्यानि भवन्ति।

१८. मध्यमाच्छन्दोमात्त्रैष्टुभ इत्यनेन विशेषेण प्रउगो भवति द्वितीयस्याह्नः।

१९. द्वितीयस्याह्नः। प्रकृतत्वात्।

२०. यद्द्वितीयस्याह्नः पार्ष्ठिकस्य मरुत्वतीयं तत्तृतीयेऽहनि करोति।

२१. अन्योऽन्योपभोगः परस्परेण पालनमभिप्रेतम्।

२२. द्वितीयतृतीये। अधिकारात्।[1]त्रिवृत्स्तोमं प्रथमं सप्तदशस्तोमं द्वितीयं पञ्चदशस्तोमं तृतीयम्। एवमहर्योगो वा कर्तव्य इत्यर्थः।

२३. कस्तमिन्द्र त्वावसुमित्ययं मामप्रगाथो निष्केवल्यस्य भवति। होत्रकाणामनन्तरेषु संदेशो मा भूत् इत्यारम्भः।

२४. मो षु त्वा वाघतश्चनेत्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ द्विपदां व्यवधायिकामुद्धृत्य मैत्रावरुणस्य भवतः।

२५. कं नव्यो अतसीनामित्ययं कद्वान्प्रगाथः। कद्ग्रहणं प्रगाथादेशार्थम्[2]।

२६. द्वितीयात्पार्ष्ठिकादह्नः सूक्ते भवतः।

२७. अस्तावि मन्म पूर्व्यमिति स्तोत्रियः प्रगाथः। उभयं शृणवच्च न इत्यनुरूपः प्रगाथग्रहणानुवृत्तेः।

२८. माध्यन्दिनिक एव।

---

१ C D M om. from त्रिवृत्स्तोमं to इत्यर्थः। २ C D प्रगाथादेशा०।

२९. आयन्त इव सूर्यमिति स्तोत्रियः। शग्ध्यू ष्वित्यनुरूपः।

३०. प्रगाथग्रहणमनुवर्तत एव।

३१. यथाप्राप्ते एव।

३२. होतुः षष्ठात् होत्रकाणां द्वितीयादह्न उक्थानि।

२२.

१. एष त्रिरात्रः सहस्रस्तोत्रियो येन प्रजापतिरिष्टवान्। स्मा इति निपातसमाहारः।

२. एतमेव त्रिरात्रमपरे गर्गत्रिरात्र इत्येवं वदन्ति।

३. द्वितीयो ऽपि त्रिरात्रो ऽश्वत्रिरात्र इत्येवंनामा।

४. अश्वत्रिरात्रे ऽयं विशेषः।

५. यदक्रन्द इत्येतदभिगावावपेत्।

६. तृतीयस्त्रिरात्रश्छन्दोमपवमानो[1] भवति।

७. चतुर्थस्त्रिरात्रः पराकाख्यः।

८. एवंस्तोमकान्यहानि त्रीणि भवन्ति।

९. यथोक्तलक्षणः।

१०. लोकान्तरप्राप्तिमिच्छन्।

११. विशिष्टया वक्ष्यमाणया।

१२. पूर्वो गायत्रीसंपन्नः पूर्वतरस्य। अयं तु जगतीसंपन्नः। तत्र आधिक्येन प्रशस्यते। अतो ऽयं जगतीसंपन्नः कर्तव्यः। इतरौ गायत्रीसंपन्नौ।

---

१ A छन्दोमः पव॰ C छान्दोमपव॰ D छान्दोमः पव॰ See xv, 6, 1.

१३. सम्यक्प्रशंसार्थं वचनम्।

१४. वक्ष्यमाणकस्त्रिरात्रो ज्योतिर्गौरायुरित्यनयोगेन कुसुरुबिन्दुत्रिरात्रनामा[1]।

१५. प्रथमे ऽहनि गवां त्रीणि शतानि ददाति।

१६. त्रयस्त्रिंशतं गवां गोः कलाश्च पञ्च[2]।

१७. ददातीत्यनुवर्तते।

१८. या सहस्रतमी गौस्तस्याः सहस्रतम्या गोरेका कलादत्ता परिशिष्यते। किं तस्या इत्यत आह।

१९. तां कलामन्यया गवा सकलया निष्क्रीयामाकुर्वीत। ततो ऽमा यजमानस्य गृहे कुर्वीत।

२०. अमाकार्येत्येवमाहुराचार्या यजमानस्यैव संभूत्या इति। संभूतिविशेषप्रादुर्भावः। अमाकुर्वीतेत्यस्यायमर्थवादः।

२१. यायन्तीनां दक्षिणाकाले गच्छन्तीनां प्रथमोपरमेत् सा सहस्रतमी देयेत्याहुः।

२२. प्रथमोपरमणं गोर्बह्वीनां गच्छन्तीनां यत्कस्या अपि चेद्भवति[3] तदप्रच्यवनरूपम्।

२३. या संतिष्ठन्तीनां घनप्रचयच्छायाश्रितानां[4] या प्रथमोपविशेत् सा सहस्रतमी कार्येति।

२४. संस्थायिनीनां[5] प्रथमोपवेशनम्।

२५. अद्य वा श्वो वा विजेनिष्यत[6] इत्यश्वीना।

---

१ C ०बिन्दुत्रिरात्रनामा। २ C कलोपंच। ३ A C (orig.) कस्यापि। ४ C घनंप्रचयच्छ्रि० M छाय०। ५ Corr; C संस्थापिन्यां प्र० A ०स्थापिनीनां। ६ त om. C M.

२६. संनिकृष्टप्रसवः प्रजात्यै रूपमिति।

२७. सत्तमा शोभनतमा अव्यङ्गा वक्रचीरा [1]नवप्रजेत्यादिगुणा।

२८. कथं नाम यद्यत्[2] शोभनं तत्तद्गृहे स्यादित्यर्थवादः।

२९. सर्ववेदत्रिरात्रो नाम अहीनस्तस्मिन् त्रिवेदाध्यायी ब्रह्मा भवति यस्य चोभयतः पितृतस्य मातृतस्य त्रिपुरुषं श्रोत्रिया भवन्ति। एवंविधो ब्रह्मा सर्ववेदत्रिरात्रे कार्यः।

३०. पूर्वोक्तानां त्रिरात्राणामर्थवादः।

२३.

१. वक्ष्यमाणेन प्राण्यत इत्यर्थः।

२. मेदोऽसृङ्मांसमज्जावयवाः।

३. अपि च चतुष्पादाः पशवः।

४. ऋग्यजुःसामाथर्वणमधिदैवतं ब्रह्म चतुर्विधम्। अध्यात्मं चत्वार्यङ्गानि।

५. एवंस्तोमकान्येव चत्वारि।

६. पूर्वस्य स्तोमविधेः[3] स्तुत्यर्थः शेषः।

७. जमदग्नेश्चतूरात्रो ऽयमुच्यते।

८. वक्ष्यमाणो ऽत्रेश्चतुर्वीरसंज्ञकश्चतूरात्रः।

९. एष प्रथमस्याह्नः स्तोमसमाहारः।

---

१ C नव० गुण.। २ C यत्-तत्। ३ C पूर्वस्य ०विधिः।

१०. इष प्रथमस्याह्नस्त्रिवृदुत्सृज्यते। एकविंशं प्रजन्यते[1]।

११. सर्वस्मिन्नहनि पञ्चदशो दृष्टः। स उत्सृज्यते। त्रिणवः प्रजन्यते।

१२. अत्रापि सप्तदश उत्सृज्यते। त्रयस्त्रिंशः प्रजन्यते।

१३. उक्तेन न्यायेन।

१४. स्पष्टम्[2]। वीरसाधनः स्तोमो वीर इत्युच्यते।

१५. तस्य [3]चतूरात्रस्य शस्त्रं वक्ष्यत इति शेषः।

१६. तदभिप्रायेण शस्त्रमपि भवति।

१७. यो जात इति।

१८. वा यथयोक्ते।

१९. तृतीयं[4] वैरूपपृष्ठं भवति पक्षेण। तस्मिन्पति वैराजात्तृतीयसवनं। चतुर्थादह्न इत्यर्थः।

२०. आदितो ऽवच्छेद इति परिभाषितत्वात् चतुर्थं वैराजपृष्ठमेव भवति। तस्य पुनर्वचनं विकल्पार्थम्। वैरूपात्तृतीयसवनं तृतीयादह्न इत्यभिप्रायः।

२१. चतुर्थमहर्भवतीत्यानन्तर्यात्।

२२. प्राकृतमतिरात्रम्। इह प्रकरणे संव्यवहारार्थं संज्ञाकरणम्।

२३. अयमपरश्चतूरात्रस्याह्र्योगविशेषः। अभिप्लविकानामह्नामभिजिच्चतुर्थो भवति।

२४. पार्ष्ठिकानामह्नां विश्वजिच्चतुर्थः। आभिप्लविकानां पार्ष्ठिकानीतराणि।

---

१ C om. प्र। २ C M om. ३ C M त्रिरात्रस्य। ४ A तृतीये C तृतीय।

२५. पार्ष्ठिकानामेव[1] प्राकृतो ऽतिरात्रश्चतुर्थे भवति महाव्रतं वा।

२६. अर्थवादो यथाविहितानुष्ठानप्ररोचनार्थः।

२४.

१. आप्नोतीति वाक्यशेषः।

२. त्रीणि सवनानि अग्नीषोमीयो ऽनूबन्ध्येति पाङ्क्तो यज्ञः। पञ्च जना[2] इत्यधिदैवतं पञ्चेन्द्रियाण्यध्यात्मम्।

३. तत्रार्थवादः।

४. तदिदमहर्योगरूपमासामेवाङ्गुलीनां रूपेणार्थवादः।

५. कनिष्ठा।

६. उपकनिष्ठिका।

७. मध्यमा।

८. अनामिका।

९. अङ्गुष्ठः।

१०. मध्यमामभिनयेनाह[3]।

११. चतुर्व्वहःसु[4] व्यस्ताः स्तोमास्त एव चाच[5] समस्तास्तेनाय-मङ्गुष्ठः सर्वाङ्गुलीः प्रत्येति[6]।

१२. तस्यैवंविधस्य पञ्चरात्रस्य शस्त्रमुच्यते।

१३. एवमयं षड्रात्रः। पञ्चममहर्निरूप्यते।

---

१ A प्राकृतानाम्। २ C D om. इति। ३ A ०नयेनामाचा। C ०मीभि०।
४ C चतुर्थमहंसु M चतुर्थमहस्सु। ५ C D om. चाच। ६ A प्रति ...... येति।

१४. सप्तमस्य[1] आभिप्लविकस्य द्वे सवने। पृष्ठ्यस्य षष्ठादह्नस्तृतीयसवनमित्येतच्छस्त्रं सप्तमे।

१५. सप्त वाभिप्लविकस्य। वाशब्दो विकल्पार्थः।

१६. उत्तमादाभिप्लविकात्सप्तमे तृतीयसवनं भवति। अत्र द्वे सवने पञ्चमादाभिप्लविकात्।

१७. पक्षान्तरमेतद्विधानसामर्थ्यात्।

१८. पार्ष्ठिकानां चतुर्थ इत्यर्थः।

१९. उभयोरपि पक्षयोः पञ्चमत्वेन।

२०. आभिप्लविकपक्ष इतरश्च।

२१. उक्तार्थो ऽर्थवादः।

२५.

१. प्राप्यत इति वाक्यशेषः।

२. द्यौश्च पृथिवी चेत्यादि यएवोर्वीरिति षड्विधमधिदैवतम्। चक्षुरो ऽयमात्मेत्यध्यात्मम्।

३. एवं युक्तानि[1] सत्त्वानि।

४. वाशब्दो विकल्पार्थः।

५. यस्मिन्पक्षे अभिजितो ऽनन्तरं मन्त्राम्नतम्।

६. स एक एव पक्षे पृष्ठ्यः पक्षे ऽभिप्लवः।

७. उक्तार्थो ऽर्थवादः।

१ A उक्तानि।

२६.

१. वक्ष्यमाणेन प्राप्यते।

२. सप्तको मरुद्गणो ऽधिदैवतम्। सप्ताङ्गानि विद्या[१] सप्तमो-ऽत्यध्यात्मम्।

३. एवमुक्तः सप्तरात्रः।

४. वक्ष्यमाणः सप्तरात्र एवंसंज्ञकः।

५. यथोक्तानि सप्ताहानि।

६. वक्ष्यमाणः सप्तरात्रस्तेनाप्तः।

७. अस्यैव संज्ञान्तरं जनकसप्तरात्र इति।

८. षळभिप्लविकान्यहानि सप्तमो ऽभिजिदित्ययमह्र्योगपक्षः।

९. इतरेषां पार्ष्ठिकानां विश्वजित्सप्तम इत्ययमपरो ऽह्र्योगपक्षः।

१०. षष्ठां[२] सप्तमो वैश्वानरो महाव्रतं वा विकल्पेन।

११. कृतव्याख्यानमेतत्।

२७.

१. प्राप्यत इति वाक्यशेषः।

२. अष्टावदितेः पुत्रा अधिदैवतम्। अष्टावङ्गानीत्यध्यात्मम्।

३. उक्तार्थमेतत्सूत्रम्।

४. पार्ष्ठिकानामेव सप्तमः।

५. अष्टममहर्विकल्पितम्।

---

१ C विद्यात्। २ C षष्ठां।

६. वाशब्दो विकल्पार्थः। उभयोः पृष्ठ्याभिप्लवयोरभिजित्सप्तमो विश्वजिदष्टमः।

७. उक्तार्थो ऽर्थवादः।

२८.

१. अनुष्टीयमानेन प्राप्यत इति वाक्यशेषः।

२. अष्टौ वसवः प्रजापतिश्चेति नव इत्यधिदैवतम्। नव प्राणा इत्यध्यात्मम्।

३. अनेन वाक्यशेषेण नव[1]।

४. ज्योतिःसंज्ञको ऽग्निष्टोमः। गोसंज्ञक उक्थ्यः। आयुःसंज्ञको ऽतिरात्रः। [2]एवं त्रिरूपयन्ति। एवं नवरात्रम्। तं प्रसक्तोपिशङ्क इत्याचक्षते।

५. कृतव्याख्यानो विधिशेषः[3]।

२९.

१. देवलोकं पितृलोकं जीवलोकमित्यादयो ऽधिदैवतम्। दशेन्द्रियाणीत्यध्यात्मम्।

२. दशरात्रस्यार्थवाद उच्यते। अध्वर्यो ऽभिप्लवस्तानि नवाहानि भवन्ति। नवाग्निष्टोमा इत्येवं वा नव। वैश्वानरश्चेति दशमं वक्ष्यति।

३. प्राकृतो वा दशरात्रः मन्त्राविकारेण विकृतः।

---

१ C वा instead of नव। २ A एतन्निवृत्त॰। ३ C विधिः।

४. पूर्वोक्तानां नवानां दशम इत्युक्तम्।

५. पुरोधाकामस्यायमहीनस्तोदितः। तत्रायमर्थवाद उच्यते। एतेन दशरात्रेण किल जलो जातूकर्ण्य इष्ट्वा त्रयाणां राज्ये[1] निगुस्थागोत्रावयववंशजानां जातूकर्ण्यः प्राप। कतमे पुनस्ते [2]निगुस्थागोत्रा इति। अत आह। काश्यवैदेहयोः पुरोहितो बभूव। कौशल्यस्य च राज्ञः।

६. तस्य ह जातूकर्ण्यस्य तां श्रियमभिध्याय[3] मम स्यादिति मन्वानः पितरमभ्यूहे ऽधिप्रापितवानुपलब्धवानित्यर्थः। पलित यज्ञकामान्यान् जनाञ्छ्रिया यशसा समर्धयितुं जानासि येनान्येभ्य एव एतां विद्यां प्रयच्छसि। आत्मानं समर्धयितुं अस्मत्समृद्धिद्वारेण नैवेच्छसि।

७. ततः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच। हे पुत्र श्वेतकेतो मा मैवं वोचः। उपदेशयज्ञक्रतुरेव लोके प्रसिद्धिं यायादित्येतत्फलं[4] ममाभीष्टम्।

८. यदेतन्मयोच्यते यज्ञक्रतोरप्रकाशीकरणे[5] विद्यादानं फलं[6] तत्समेव[7] हत्स्नके[8] ऽप्येकस्मिंश्चिद्ब्रह्मबन्धौ विज्ञातवानसि। एतदुक्तं भवति। तदेतद्यज्ञक्रतोः फलं श्रूयते। एतत्परिच्छिन्नं। यज्ञशास्त्रप्रकाशने तु फलस्येयत्ता नास्ति।

---

१ A राज्यधिगुस्था॥ गोत्रा॰ C M निगुस्था गोत्रा——वयववंश॰ D गिगुस्था गोत्रा॰ aet. to निगू(?)वस्थामं गो॰। . २ A (?) स्निगुस्थ्यागोत्रा।

३ A चत्तिध्याय C (orig) माममस्यादिति M मामस्या॰ D चत्तिध्याममस्यादिति

४ A यायात्पिना इत्ये॰। ५ A करणं। ६ A om. फलं।

७ A C (orig.) D M तत्सम्। ८ C हत्स्नकारके D हत्स्वकारे।

९. उशब्दो अशब्दस्यार्थे[१]। किलेति विद्याप्रकर्षे। यथास्य श्वेतकेतोः पित्राभिहितं यज्ञशास्त्रप्रकाशयितुः फलम्।

१०. तथैतद्वेदितव्यम्। श्रद्धा तु कर्तव्येत्यर्थः।

११. स एष दशरात्रः पुरोधाकामस्य ब्राह्मणस्य यज्ञः।

१२. प्राप्नोति पुरोधामेवं विहितानुष्ठानेनेत्यर्थः।

१३. त्रिककुद इति[२] चतुष्टोमो दशरात्रो यज्ञः शाखान्तरे। तत एवं व्याख्यातव्यम्। चतुष्टोमस्त्रिककुदाभिधानस्तस्मादस्य[३] शस्तं भवति।

१४. अयमपि चतुष्टोम एव क्रमान्यत्वविशेषविहितः।

१५. छन्दोमस्तोमैर्विशिष्टश्छन्दोमत्रिककुदित्युच्यते[४]। चयो ऽप्येते छान्दोग्ये विहितास्तत्रैवाहर्योगो दशरात्रतो वा।

१६. अयमपरो ऽस्य दशरात्रस्याहर्योगकल्पः। पूर्वस्मिन्नपि कल्पे वैश्वानर एव[५] दशमस्थशब्दात्।

१७. अयं चापरो दशरात्रकल्पः।

१८. पूर्वस्मिन्कल्पे विशेषः। तेनैव तत्कल्पान्तरम्।

१९. अनुष्ठानप्ररोचनो ऽयं विधिशेषो[६] ऽर्थवादः।

---

१ A उशब्दो शाश॰ C D॰च्छब्दो नशब्दस्यार्थे। २ A त्रिककुप् इति C D M त्रिककुद इति चतुष्टोमस्य शाखान्तरे। ३ A त्रिककुबाभिधान॰ C D त्रिककुदाभिधान॰तदस्य शस्तं M त्रिककुदाभिधानस्तन्दशरात्रं। ४ A ॰त्रिककुप् इत्युच्यते C D M ॰त्रिककुद इत्युच्यते। ५ A inserts between एव and दशम the text and comm. of xvi, 15, 3 ff beginning with नूतेष्वात्मानं कृत्वा and ending with ऽतिरात्रः (19)। ६ C ॰रोचमायायं विधिः।

३०.

१. सर्वमेकादशविधं प्राप्यते वक्ष्यमाणेनैकादशरात्रेण।

२. अधिदैवतमेकादश रुद्राः। अध्यात्मं दशेन्द्रियाण्येकादशं मनः।

३. इति नु व्यूळ्ह इति यच्चोच्यते स व्यूळ्हच्छन्दाः।

४. अथ[1] समूळ्ह इति यच्चोच्यते स सामूळ्हिको दशरात्रः। स वा भवति।

५. एकादशमहः।

६. दशरात्रो भवति।

७. बृहद्रथन्तरपृष्ठस्य दशरात्रस्यैकादशो विश्वजित्कार्यः।

८. तमनेनाहर्योगेन विशिष्टमेकादशरात्रं पौण्डरीकमित्याचक्षते याज्ञिकाः।

९. अयुतं गवां पौण्डरीके दक्षिणा भवति।

१०. अयुतं दश सहस्राणि[2] पूर्वोक्तानि। एकादशमश्वसहस्रमित्येके मन्यन्ते।

११. शुक्लपक्षस्याष्टम्यां द्वादशाहाय दीक्षन्त इत्येवमादिना धर्मजातेन युक्तः। अतो मासापवर्गा अहीना इत्येवमादिको नास्य धर्मः।

१२. यथोक्तानामेवार्थवादार्थ[3] उपन्यासः।

---

१ C D ins. यत्। २ C दक्षिणानि instead of द॰ स॰। ३ A om. ॰वादार्थ।

१३. °यतो ऽभ्यधिकां श्रियमिच्छन्ति[1] उत्तरोत्तरिणीमुत्तरोत्तरोत्कृष्टां श्रियं विविधां च दीप्तिं प्रशंसां साधुवादरूपां च विराजमन्नाद्यं चोत्तरोत्कृष्टं[2] सर्वजनातिशयमुपभोगसंबद्धमित्येतदाप्नोति य एवं वेद।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये षोडशो ऽध्यायः समाप्तः॥

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्यं समाप्तम्॥

---

१ C D °च्छति। २ C चोत्तरोत्तरोत्कृष्टं।

THE

ŚĀṄKHĀYANA ŚRAUTA SŪTRA

TOGETHER

WITH THE COMMENTARY

OF

VARADATTASUTA ĀNARTĪYA

AND

GOVINDA

EDITED BY

ALFRED HILLEBRANDT, PH.D.,
Professor of Sanskrit in the University of Breslau.

VOL. IV.

Adh. XVII. XVIII.

THE COMMENTARY OF GOVINDA.

NEW SERIES, No. 938.

FOR BIBLIOTHECA INDICA.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

1899.

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

१.

मधुसूदनगुरुं वन्दे देवमातं त्रयीविदम् ।
कृष्णं विनायकं रामं हरिरामं हलायुधम् ॥१॥
सप्त चैतान् गुरून् नत्वा तेषां वै पादपांसवः ।
भाष्यं महाव्रतस्याहं कुर्वे गोविन्दसंज्ञकः ॥२॥

व्याख्यातो द्वादशाहः प्रकृतिः सत्राहीनानामित्यनेन वाक्येन शुक्लपक्षस्याष्टम्यां द्वादशाहाय दीक्षन्त इत्येवमाद्युक्तो द्वादशाहः सत्राहीनेषु प्रकृतित्वेनातिदिश्यते। तत्र विकृतौ द्वादशाहो यैरहोभिर्विवर्धते तान्युदाहरिष्याम इति प्रतिज्ञाय[1] एकाहार्थं महाव्रतमाहरन्तीत्यनेन वाक्येन त्रयोदशरात्रसंपत्त्यर्थमाचार्यो महाव्रतं विदधे तस्य चानुष्ठानकाले क्रमापेक्षायामूर्ध्वं तु (१३. १५. १२) दशमादह्नो महाव्रतस्य स्थानमिति स्वकीयानुष्ठानस्थानानुरोधेन सूत्रकारस्य दशमादह्नः परमथातो महाव्रतस्येत्यादि महाव्रतस्य सूत्रणं युज्यते। कथं तर्हि सर्वकर्माभिधानोत्तरकालमथातो महाव्रतस्येत्येवमादिना सूत्रेण महाव्रतं[2] कर्म पृथगेवोपदिश्यते। सत्यम्। उच्यते। न हि पाठक्रमवशेनानुष्ठानक्रमो भवति। सर्वस्वारपराकयोर्मध्ये दर्शनात्। तथा चास्य क्रतोरारण्यकसंबन्धात्पृथगुपदेशः। कथं पुनरारण्यकसंबन्धः। श्रुतेः। ऐकाहिकमेव स्याद्ब्रह्म वा एकाहो

१ A om. प्रति। २ A महाव्रतार्थं।

ब्रह्मैतदहर्ब्रह्मणैव तद्ब्रह्म समर्धयतीति ब्रह्मस्वरूपत्वेनास्य क्रतोः श्रवणात्। उपनिषद्वाक्यान्यपि ब्रह्मनिरूपणपराणि भवन्ति। एवमेकनिरूप्यत्वेन संबन्धः। श्रुतिक्रमो ऽप्येवमेव। सर्वकर्मविधानानन्तरं प्रजापतिर्वै संवत्सर इत्यादि पृथगेव श्रूयते। तस्मात्सूत्रकारस्यापि सर्वकर्मविधानानन्तरं पृथगुपदेशो युज्यते। अनुष्ठानक्रमानुग्राहकाणि कानि चिदङ्गानि तत्रैवोक्तानि। यथा होत्रकाणां शस्त्रक्लृप्तौ प्रातःसवने स्वःस्तोत्रियानुरूपत्वं माध्यन्दिने सवने चतुर्विंशे ऽभिजिति विषुवति बृहत्पृष्ठे विश्वजिति महाव्रते च (१२. ६. ७) पश्चादिति। तथा तृतीयसवने। अथ यदभिजितं विषुवन्तं बृहत्पृष्ठं विश्वजितं (१२. २७. ४) महाव्रतीयमहरित्युक्थ्यानि कुर्युरिति। एवमनुष्ठानक्रमो ऽप्यनुगृहीतो भवति। होत्रकाणां परिगणितपदार्थत्वादनुष्ठानक्रमानुग्रहाय[1] तत्रैवोपदेशं कृत्वा होतुः कर्मबाहुल्यात्पृथक् [2]सविस्तरान्महाव्रतीयपदार्थान्[3] सूत्रकार उपदिशति।

१. विधिरुच्यत इति वाक्यशेषः। अथशब्दो विशेषाधिकारार्थः। महाव्रतीयकर्मविशेषो ऽधिक्रियत इत्यर्थः[4]। आनन्तर्यार्थो वा। अथ सर्वकर्माभिधानानन्तरं महाव्रतीयं कर्मोच्यत इत्यर्थः। अतःशब्दः क्रमार्थः। सर्वकर्माणि क्रमेणोपदिष्टानि। अतः क्रमप्राप्तं महाव्रतीयं कर्माभिधीयत इत्यर्थः। हेत्वर्थो वा। यतः सर्वाणि कर्माण्युक्तानि अतो हेतोर्महाव्रतीयं कर्म वक्ष्यत इति हेत्वर्थः।

---

१ C om. सपुष्पा। २ C सुवि॰। ३ C महाव्रतीयान्। ४ C अतीवुक्रम वक्षत इत्यर्थः॰ विशेषो ऽधिक्रियत इत्यर्थः।

२. महाव्रतीयादह्नः कतिपयाहेनोपलक्षिते पुरस्तादेव काले कियद्भ्यो दिवसेभ्यः पूर्वमित्यर्थः। होता प्रेङ्खफलकमुदुम्बरकाष्ठासनं तदर्थमौदुम्बरीं शाखामुत्पाटयति उच्छिनत्तीत्यर्थः। ननु संस्थिते दशमे ऽहनि (१७. ६. ३) सदो हविर्धानानि समूहन्तीत्येतस्मिन्नवसरे दशमादह्नः परं महाव्रतीयाहःसंनिधौ प्रेङ्खफलकादि कथं नाम न क्रियत इति चेत्। उच्यते। अपि द्वे वा त्रीणि वा (१७. १. ९) फलकानि संदध्युरिति संतष्टमिति चाग्रे वक्ष्यते। संतर्दनं संतक्षणं चार्द्रकाष्ठेन कर्तुं न युज्यत इति कतिपयेभ्यो दिवसेभ्यः पूर्वमेव प्रेङ्खफलकाद्यर्थमुदुम्बरोत्पाटनं कर्तव्यमिति।

३. प्रेङ्खफलकोत्पाटनं कर्तव्यमिति शेषः। समयस्य परिवासनं मा भूदिति तिष्ठत एवेत्युच्यते। दृश्यते च। अश्वत्थो यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः। तस्य या प्राङ्मुखी शाखा उदीची वोर्द्ध्वगापि वेत्येवमाद्यरणिप्रकरणे ऽपि शाखाया एव छेदनमस्ति। तस्मादत्रापि शाखाया एव छेदनं युज्यते न समयस्येति।

४. होतोदुम्बरस्य प्रेङ्खफलकमुत्पाटयतीति प्रकृतम्। कथमुत्पाटयतीत्यपेक्षायां पुरस्तात्पूर्वस्यां दिश्यादित्योदयनदिगभिमुखीमौदुम्बरीं शाखा गतवती सा छेत्तव्या। ननु सर्वदा पूर्वस्यां दिश्येवादित्योदयनं भवतीति। कथं पुरस्तादित्युक्ते आदित्यस्योदयनत इत्युच्यते। सत्यम्। राशिभेदात्पूर्वस्यां दिश्यपि आदित्यस्योदयनं भेदेन संभाव्यते। अतो राशिं विचार्य यस्मिन्राशौ यस्यां दिशि सूर्य उदेति तदभिमुखीमुदुम्बरशाखामुत्पाटयतीति

शाखानियमः। अथवा अयमर्थः। पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि या शाखा सा छेत्तव्या। यतः पूर्वस्यां दिश्यादित्यस्योद्गमनं भवेदिति।

५. पुरस्तादविद्यमानशाखस्योदुम्बरस्य कथमुत्पाटयेदिति यदि उदुम्बरस्य पूर्वभागे तादृशी शाखा न लभ्यते तदोदगाश्रितापि छेत्तव्या। अत्रोत्तरत इति सामान्योक्तेर्न कोणाभिमुखी ग्राह्या। तत्र दिगन्तरत्वश्रवणात्।

६. उदुम्बरस्य पूर्वोक्तयोर्दिशोरविद्यमानशाखत्वे[1] पचान्तरमेतत्। यद्युदुम्बरस्य दक्षिणे भागे प्रेङ्खफलककरणसमर्था शाखा कोणाभिमुखत्वरहिता स्यात् सापि ग्राह्या। दक्षिणा दिक् पित्र्यत्वाच्च प्रयोज्येति नाशङ्कनीयं वचनात्।

७. जघन्यपचान्तरमेतत्। यदि प्रकृतस्योदुम्बरस्य पश्चाद्भागे प्रयोजनसमर्था शाखा भवेत् सापि कोणाभिमुखत्वरहिता पूर्वोक्ताभावे ग्राह्या।

८. कृत्स्नीयस्युदुम्बरे पचान्तरमेतत्। समग्रमप्युदुम्बरं[2] खपरिजनैर्मूले छेदयित्वा प्राक्शिष्टमुदङ्मुत्पाटनमात्रं होता हत्वा प्रेङ्खफलकं कुर्यादिति शेषः।

९. प्रकृतस्योदुम्बरस्य द्वे वा त्रीण्यपि वा फलकानि संदध्युः। संतष्टार इति शेषः। द्वे वा त्रीणि वेतीच्छाविकल्पः। यथा पवित्रकरणे। कुशतरुणे अविषमे अविच्छिन्नाग्रे अनन्तर्गर्भे प्रादेशेन मापयित्वा कुशेन च्छिनत्ति पवित्रे स्थ इति। द्वे त्रीणि वा भव-

---

१ C om. च्छ। २ C ॰म्बरस्य परि॰।

स्तीति उदुम्बरस्य[1] महत्त्वे फलकद्वयम्। अणुत्वे फलकत्रयमिति कस्यचिद्भ्रवस्याशंका स्यात्। तन्निवृत्त्यर्थमिदमुक्तम्।

१०. तत्फलकं प्रागग्रं बाहुमात्रं बाहुप्रमाणं भवतीति।

११. तत्फलकं तिर्यक् पृथुत्वतो ऽरत्निमात्रम्। अरत्निप्रमाणं भवतीति।

१२. होतुः सुखेनोपवेशनार्थं सम्यक्तष्टं सुनिष्पादितं भवतीति।

१३. वक्ष्यति तत्पश्चादुदीचीनाग्रं फलकं (१७. १०. ४) निधायेति। तस्माद्यथा तस्याग्रं स्यायते तथा भवतीति।

१४. तत्फलकमन्तेषु चतुर्षु कोणेषु चतुर्धा चतुःप्रकारं वितर्दयति सच्छिद्रं कारयतीति।

१५. अथ फलककरणानन्तरं यस्योदुम्बरस्य[1] फलकं कृतमेतस्यैवोदुम्बरस्य विशाखीकरणसमर्थविद्यमानशाखस्य[2]। तद्रहितत्वे ऽप्यन्यस्य प्रयोजनसमर्थोदुम्बरस्य वा। विशाख्यौ वंशधरणसमर्थशाखे छेदयन्ति अपुरुषाः।

१६. किंप्रमाणे ते विशाख्यौ। पुरुषप्रमाणं किंचिदतिक्रान्ते। परःशब्दो निपातः। अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति[3] समासः।

१७. एतस्योदुम्बरस्यान्यस्य वा छेदयन्तीति शेषः। वंशं विशाख्योरुपरि रज्जुबन्धनार्थः शाखाविशेषः तदपि परःपुरुषं छेदयन्ति।

---

१ C यस्योदुम्बरस्य तद्रहितत्वे ऽप्यन्यस्य प्रयोजनपूर्वकं कृतम्। २ C °शाखस्य समर्थोदुम्बरस्य वा। ३ A क्रान्ताद्यर्थे द्वितायेे°।

१८. इति संबन्धः। यदि देशविशेषादुदुम्बरालाभस्तथा सति यो ऽन्यो वृक्षः फलग्रहणशीलो यज्ञियलादश्वत्थो बिल्वो वा तस्यै-तत्सर्वं फलकादि कुर्यात्।

२.

१. अतःप्रभृति सर्वत्रानन्तर्यार्थो ऽथशब्दः। मुञ्जमयरज्जुद्वयं कारयन्ति स्वपुरुषाः।

२. ते रज्जू दृढे फलकधरणसमर्थे कारयन्ति स्वपुरुषाः।

३. तद्रज्जुद्वयं त्रिवृत्कारयन्तीति।

४. द्विव्यायामं किंचिदतिक्रान्ते परोद्विव्यायामे। प्रमाणतस्ते एवंविधे कारयन्तीति।

५. एतावत्पूर्वोक्तं सर्वं होतारमभितो देवयजनसमीपे उप-कल्पयन्ति स्वपुरुषाः।

६. उदुम्बरविकारामासन्दीमासनविशेषमुद्गात्रर्थं संघ्नन्ति सम्य-ग्निष्पादयन्ति।

७. तस्या इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। तस्या आसन्द्याः प्रादेश-प्रमाणाः पादा भवन्तीति।

८. चत्वार्यपि काष्ठानि अरत्निप्रमाणानि भवन्तीत्यर्थः।

९. तामासन्दीं सम्यग्निष्पाद्य विवयन्तीति संबन्धः।

१०. तामासन्दीं मुञ्जविकाराभिः ग्रन्थाभी रज्जुभिर्द्विगुणी-कृताभिः प्रदक्षिणप्रोताभिर्विवयन्ति। वेत्र तन्तुसंतान इत्यस्मै-

धातो रूपं विकुर्वन्ति विशेषेण अच्छिद्रां वयन्ति [1]वेष्टयन्तीत्यर्थः।

३.

१. अथ पूर्वोक्तकरणानन्तरं तन्तुशतयुक्तां वीणामुपकल्पयन्ति कुर्वन्ति स्वपुरुषाः।

२. तस्या वीणायाः पालाशी पलाशविकारा सूना भवति। सा च काष्ठविशेषरूपा[2]।

३. [3]तस्या इत्यनुवर्तते। तस्या वीणाया उदुम्बरविकारो दण्डो भवतीति।

४. विपरीतं वा कर्तव्यमितीच्छाविकल्पः।

५. तां वीणां सर्वप्रदेशरक्तेन[4] आनडुहेन चर्मणा उपरिलोम्नाभिषीव्यन्ति। सुदृढां कुर्वन्तीति।

६. तस्या वीणाया दण्डं दशप्रकारं विद्धं कुर्वन्तीति।

७. तदिति सप्तम्यर्थेऽव्ययं तस्मिन् दशधाविद्धे दण्डे प्रतिच्छिद्रं दशदश रज्जूः[5] प्रबध्नन्ति।

८. ता रज्जूर्वीणाया अग्रप्रदेशे पृथक्पृथग्बध्नन्तीति।

९. सा वीणा दण्डसमस्तैस्तन्तुभिः शततन्त्री भवतीति।

१०. पर्णयुक्ता वेतसवृक्षशाखा वीणावादनार्थं कर्तव्या।

---

१ C om. वेष्टयन्ति। २ Partly om. in A. ३ om. in A. ४ C •प्रदेशेन।
५ Both MSS रज्जुः।

११. स्वयंनमीभूता शरस्येषीका वीणावादनार्थं कर्तव्या।

१२. शाखान्तरोक्तलक्षणाश्चतुःप्रकारा वीणाः पत्न्यः कुर्वन्तीति।

१३. पिच्छोरासंज्ञकां वीणामुपमुखेन मुखसमीपेन वादयेत्। पत्नी पूर्वकृतत्वात्[1]।

१४. या पत्नी काण्डवीणां वादयेत्सा वादनेन वेतसशाखया वादयेदित्यर्थः।

१५. तां काण्डवीणां घाटरीरित्याचक्षते वीणावादिनः।

१६. या घाटरीसंज्ञका वीणा मृदुं शब्दं वादयति सा अरातिरूपा स्यात्। वैरीरूपा स्यात्।

१७. अरातिरूपत्वाद्द्विषां जैनयित्री भवति।

४.

१. हननं वादनं तेन सहितं दुन्दुभिचतुष्टयमध्वर्युः समीपे करोति।

२. चतुर्णां दुन्दुभीनां मध्ये द्वौ दुन्दुभी सहननौ सवादनौ पूर्वद्वारबाह्व[2] अभितः सदसो बहिरासञ्जयति। आबध्नाति।

३. चतुर्णां परिशिष्टौ द्वौ दुन्दुभी सहननौ सवादनावपरद्वारबाह्व[3] अभितः सदसो अन्तर्मध्ये [4]आसञ्जयति आबध्नाति।

---

१ C °कृतत्वात्। २ C पूर्वद्वारद्वार्येयं द्वारबाह्व। ३ C अपरद्वार्यौ द्वारबाह्व °अभितः। ४ C ins. अभितः।

४. यदि दुन्दुभयः षट् स्युस्तथा सत्येकं दुन्दुभिं सदसो दक्षिणार्धे मैत्रावरुणधिष्ण्यं दक्षिणेनासञ्जयति। एकं सदस उत्तरार्धे ऽच्छावाकधिष्ण्यमुत्तरेणासञ्जयति।

५. मुञ्जकुशानां मिश्रितानामध्वर्योरर्थे कूर्चमासनविशेषं संस्कुर्वन्ति स्वपुरुषाः।

६. महदुक्थं शंसते होत्रे ऽध्वर्युस्तस्मिन्नेव तिष्ठन्नेव प्रत्यागृणाति। अथाध्वर्युर्माहेन्द्रं ग्रहं गृहीत्वेत्यग्रेण होतुर्धिष्ण्यं प्राङुपविशतीति (१७. ११. २)। तत्रोपवेशनमाचमाहावोत्तरकालं कूर्चे तिष्ठन्नेव प्रतिगृणाति।

७. अथ होत्रुद्गात्रध्वर्युभ्य इतरे गृहपतिप्रभृतयो दीक्षिताः प्रतिपुरुषं चतुर्दशापि दीक्षितास्तत्दश वृषीः कुशमयानासनविशेषान्कुर्वते। दीक्षितानां वृषीकरणमत्र विहितमपि प्रातरनुवाकोत्तरकाल एव युज्यते। कतिपयान् कुशभारान् निदधति प्रातर्वृषीभ्य इति (१७. ६. ६) सूत्रारम्भात्।

८. ता वृषीस्तादृशीः कुर्वते यादृश्यो भूमावुच्छ्रिताः प्रादेशप्रमाणा भवेयुः। दीक्षितानां[1] वृषीकरणप्रसङ्गेनान्यदपि करणीयपदार्थजातमुच्यते।

गणनाथं प्रणम्यादौ सुखेनोहादिसिद्धये।
सात्त्रिकद्वादशाहस्य पद्धतिः क्रियते मया॥

तत्र सात्त्रिकस्य द्वादशाहस्य समस्तावतस्य साग्निचित्यत्वात् प्रथममग्निचयनधर्माः प्रदर्श्यन्ते। सत्त्रं चिकीर्षवः सर्वे यजमाना आहि-

---

१ C °नां।

तान्यथ इष्टप्रथमयज्ञा दीक्षिता गृहपतिसप्तदशाः शुक्लपक्षे पुण्ये नक्षत्रे पुण्याहे पूर्वाह्णे मातृयागपूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं विधायाथैतां संनिवपनीयामिष्टिं तन्वत इति श्रुतौ सकृद्वचनत्वात्पृथक्पृथक् संनिवपनीयेष्टिं करिष्यमाणाः संनिवपनीयेष्ट्यर्थं गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरामि संनिवपनीयेष्ट्यर्थं गार्हपत्याद्दक्षिणाग्निमाहरामीत्येवमग्नी[१] विहृत्याग्न्यन्वाधानं कुर्वते। ततो ऽपराह्णे सर्वे यजमानाः पत्न्यश्च यथास्वावसथं सत्यमश्नीयुः। रात्रौ भूमौ शेरते। प्रातः संनिवपनीयेष्टिः। तत्र विशेषः। यजमानो ब्रह्मवरणादि सर्वं प्रकृतिवत्करोति। ब्रह्मा चाहं भूपतिरित्यादि आमन्त्रितो होता प्राङ्मुखो यज्ञोपवीत्याचम्य दक्षिणावृद्विहारं यथासंचरं[२] प्रतिपद्य बर्हिराक्रमणादि करोति। सप्तदश सामिधेन्यः। आवाहने अग्निमग्न आवह सोममावह। अग्निं ब्रह्मण्वन्तमावह। अग्निं क्षत्रवन्तमावह। अग्निं क्षत्रभृतमावह। देवाँ इत्यादि। इदमहं सप्तदशेन वज्रेण होतृयजमानयोः। उत्तमे प्रयाजे ये३ यजामहे स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहाग्निं ब्रह्मण्वन्तं स्वाहाग्निं क्षत्रवन्तं स्वाहाग्निं क्षत्रभृतं स्वाहा देवा इत्यादि। वार्त्रघ्नावाज्यभागौ। प्रधानस्य पुरोनुवाक्या। ब्रह्म प्रजावदाभर० दिवो३ ॐ भूर्भुवः ये३ यजामहे ऽग्निं ब्रह्मण्वन्तं ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्च० अप्रयुच्छा३न्वौ३षट् ओजः सहः सह ओजः स्वः। द्वितीयस्य प्रधानस्य[३] पुरोनुवाक्या। अर्वन्तस्त्वा हवामहे० न्तयो३म् भूर्भुवः ये३० हे ऽग्निं क्षत्रवन्तमस्माकमग्ने अध्वरं जुषस्व० पाही वौ३षट् ओजः सहः। तृतीयस्य प्रधा-

---

२ C ०श्रीन्। ३ C चरंति १ A om.

नस्य[1] पुरोनुवाक्या। अग्ने शुषेण जागृवे॰ नमो३म् भूर्भुवः ये॰ऽग्निं क्षत्रभृतं सदस्यं त्वया समिधो[2] दिदीहि॰ दीदिही ना३ वौषट् ओजः सहः। नित्यः स्विष्टकृत्प्रिणीहि देवान्॰ हों३ भूर्भुवः। ये॰ ३ऽग्निं स्विष्टकृतमयाळग्निरग्नेः प्रिया धामान्ययाट् सोमस्य प्रिया धामान्ययाळग्नेर्ब्रह्मण्वतः प्रिया धामान्ययाळग्नेः क्षत्रवतः प्रिया धामान्ययाळग्नेः क्षत्रभृतः प्रिया धामान्ययाट् देवानामित्यादि। अग्ने यदद्येति याज्या। अन्वाहार्यो दक्षिणा। सूक्तवाके। अग्निर्हविरजुषत सोमो हविरजुषता॰ अग्निर्ब्रह्मण्वान्हवि॰ अग्निः क्षत्रवान्हविः अग्निः क्षत्रभृद्धविः देवा आज्यपा इत्यादि शिष्टं[3] प्रकृतिवत्। अभ्यद्भुता चेयमिष्टिः। अग्निं तु चेष्यमाणस्यादीक्षितस्येष्टिरित्युक्तत्वात्। कर्तृविशेषाश्रामविशेषवती चेयमिष्टिः। तथा हि बहूनां चेष्यमाणानां संनिवपनीयैकस्योखासंभरणीया। अग्निं चिष्यत एकस्य यजमानस्य या इष्टिरुक्ता सा बहूनां सत्त्रिणां चिन्वतां संनिवपनीयाख्या भवति। एकस्य चिष्यत उखासंभरणीयाख्या भवति। यौगिकी चेयं संज्ञा। संन्युप्यन्ते ऽग्नयो ऽनयेति संनिवपनीया। उखा संभ्रियते ऽनयेत्युखासंभरणीया। संनिवपनमग्न्योरेकत्रकरणम्। कुतः। श्रुतेः। ते वै दीक्षिष्यमाणा अग्नीन् संनिवपन्त[4] एकधेव तद्बलं[5] वीर्यमात्मन् दधते ऽथैतां संनिवपनीयामिष्टिं तन्वत इति (कौ॰ १९.१)। तत्संनिवपनप्रयोजनेयमिष्टिः। अतश्च संनिवपनात्प्रागेव कर्तव्या। संनिवपनं प्रयोजनं यस्याः सा संनिवपनप्रयोजना। संनिवपनार्थं

---

१ A om. २ C समिधो दिदीहि दीदा३ वौ॰। ३ C om. शिष्टं।
४ A संनिवपन्त। ५ A तद्बलं।

क्रियते। यद्यदर्थं क्रियते तस्य तस्मात्पूर्वभाव एव युज्यत इति युक्तः संनिवपनादिष्टेः पूर्वभावः। तथा च प्राजापत्यस्य पशुबन्धो वायव्यो वेत्येतस्मिन् सूत्रे सूत्रभाष्यकारेण व्याख्यातम्। आध्वर्यवाधीतेन क्रमेण प्राजापत्यः पशुबन्धो भवतीति। अध्वर्यूणामयं क्रमः। प्रथममग्निसंनिवापः ततः प्राजापत्यः पशुरिति। अस्माकं तु अयं क्रमः। संनिवपनीया संनिवपनं प्राजापत्यः पशुरिति। तत्र संनिवपनीया पूर्वमुक्ता संनिवपनमिदानीमुच्यते। स्वशाखायां तु ते वै दीक्षिष्यमाणा अग्नीन्संनिवपन्त इति सामान्येन संनिवाप उक्तः। कथं संनिवपन्तीति शाखान्तरादुच्यते। तत्र प्रथमं संवादः गृहपतिपुरःसरा[१] ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्युब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतृमैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृपोतृप्रतिहर्त्रच्छावाकनेष्ट्राग्नीध्रसुब्रह्मण्यग्रावस्तुदुन्नेतारो गृहपत्यरणी समुपस्पृश्येमं मन्त्रं पठन्ति। य इतो ऽग्निर्जनिष्यते स नः सह यदनेन यज्ञेन जेष्यामो ऽनेन पशुबन्धेन तन्नः सह नः साधुकृत्या नाना पापकृत्या य एव पापं करवत्तस्यैव तत्। इति गृहपतिर्भूसंस्कारपूर्वकं समारोपार्थमाहवनीयमुद्धृत्य स्वकीयारणी आदाय तयोः स्वाग्नी प्रथमं समारोहयते। ततो ब्रह्मादय उन्नेतृपर्यन्ताः गृहपतिगार्हपत्यमुत्तरेण षोडशाग्न्यायतनानि गोमयोपलिप्तानि कृत्वा तेषु पूर्वोक्तेन क्रमेण यथास्वमग्नीन्संस्थापयन्ति। भूसंस्कारपूर्वकं समारोपार्थमाहवनीयमुद्धरन्ति च। द्वितीयो ब्रह्मा गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वावग्नी समारोहयते। तत उद्गाता गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वावग्नी समारोहयते। ततो होता गृह-

[१] A ०सराह्न० C ०सरः।

पत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। ततो ऽध्वर्युर्गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। ततो ब्राह्मणाच्छंसी गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। ततः प्रस्तोता गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। ततो मैत्रावरुणो गृहपत्यरणी आदाय ततोः स्वाग्नी समारोहयते। ततः प्रतिप्रस्थाता गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। ततः पोता गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। ततः प्रतिहर्ता गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। ततो ऽच्छावाको गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। ततो नेष्टा गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। ततो ऽग्नीद्गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। ततः सुब्रह्मण्यो गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। ततो ग्रावस्तुद्गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। तत उन्नेता गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। एवं गृहपतिप्रमुखाः सर्वे सत्त्रिणो गृहपत्यरण्योरग्नीन्समारोह्य निर्मथ्य अनुबन्ध्यासमाप्तिपर्यन्तं तं सत्त्रिसाधारणैकाग्निं मथित्वा तत्र प्राजापत्येन पशुना यजन्ते। दीक्षाकाले यथासंप्रकीर्णमग्नेः[1] समारोपः संवादसमारोपमन्त्रमादिवचनाद्भविष्यति। प्राजापत्यपशौ विशेषः[2]। इष्टकापश्वर्थं गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरामि इष्टकापश्वर्थं गार्हपत्याद्दक्षिणाग्निमुद्धरामीत्येवमग्नी[3] विहृत्याग्न्याधानं मुख्यः (१३.१४.४)

१ C °संप्रकीर्णमग्निं समारोपसं°। २ C om. प्राजा° शेषः। ३ A C om. °माहरामि।

कुर्यात्परार्थानीति गृहपतिरेवाज्यन्वाधानं कुरुते। परार्थात्मार्थ-भेदिनां पदार्थानां सुखावबोधनार्थं स्वयंकृताः श्लोकाः प्रदर्श्यन्ते।

आज्यावेक्षणं सर्वाः पत्न्यश्चैक एव तु[1]।
अन्वारब्धो गृहपतिः कुरुते ध्रुवा असदम्[2] ॥१॥
कुर्वीरन्याजि मां सर्वे भिन्नकालतयाग्निमे[3]।
वृष्टिरसीति सर्वेषामग्ने व्रतपते तथा ॥२॥
अग्ने वायो ऽनुपदस्यमेतत्सर्वे सहैव तु।
मयीदं ब्रह्म पिन्वस्व कुर्वीरन्सर्व एव तु ॥३॥
अत्र पितरो ऽमीमदन्तेको मुख्यः परार्थतः।
कुर्युः स्रुग्व्यूहनं सर्वे यं वां गृहपतिस्तथा ॥४॥
एक आप्यायन्तां[4] कुर्यात्समिष्टे ऽन्वारभेत च।
सदसि सन्न इत्यादि कुर्युः सर्वे सहैव तु ॥५॥
पञ्च श्लोका मयाख्याता सात्रिके द्वादशाहके।
पदार्थानां विवेकाय परार्थात्मार्थभेदिनाम् ॥६॥

सत्रेषु ब्रह्मवरणाभावः। बृहस्पतिर्ब्रह्मा इत्यत्र द्वियजमानके यज्ञपती बहुयजमानके यज्ञपतीनित्यूहः। अग्निप्रणयनं। ततो दक्षे-णेत्यादिना सर्वाः पत्न्यः सहैवाज्यावेक्षणं कुर्वते। ततस्तेजो ऽसि शुक्रमित्यादिना गृहपतिर्वेद्यामासादितमाज्यमवेक्षते। ततो ध्रुवा असदमित्यादिना गृहपतिराज्यान्यभिमृशति। द्वियजमानके यज्ञ-

---

[1] A सर्वस्थ्यंतिमहविरन्वारम्भे जाते इत्यर्थः पत्नीनां। [2] C in marg. सर्वांश्चभि-धायेततः। [3] C (orig.) भिन्नकाले तथाग्निमे। [4] C °यन्तां।

पत्नी बह्वयजमानके यज्ञपत्नीमित्यूहः। ततो यूपाञ्जनं। अग्निमन्थनम्। ततो प्रवर्ग्यहरणम्। गृहपतिप्रमुखाः सर्वे सत्त्रिणो वृष्टिरसीत्यादिनाचम्याग्ने व्रतपत इत्यादिनाहवनीये समिधमादधते। सप्तदश सामिधेन्यः। एकविंशतिर्वा। एकविंशतिपक्षे समिध्यमानो अध्वरे समिद्धो अग्न आहुतेत्येतयोर्मध्ये यजूंषि[1] समाम्नाय इति षट् दध्यात्। [2]इदमहं सप्तदशेन वज्रेण इदमहमेकविंशेन वज्रेणेति वा। सर्वेषां यजमानानां होतुस्त्वार्ष्यभिव्याहरणे विशेषः। गृहपत्यार्षेयाण्यभिव्याहृत्याथ ब्रह्मणः। अथोद्गातुः। अथ होतुः। अथाध्वर्योः। अथ ब्राह्मणाच्छंसिनः। अथ प्रस्तोतुः। अथ प्रशास्तुः। अथ प्रतिप्रस्थातुः। अथ पोतुः। अथ प्रतिहर्तुः। अथाच्छावाकस्य। अथ नेष्टुः। अथाग्नीध्रस्य। अथ सुब्रह्मण्यस्य। अथ ग्रावस्तुतः। अथोन्नेतुः। एवं सर्वेषां पृथक्पृथक् आर्षेयाण्यभिव्याहृत्य देवेद्ध इत्यादि। आवाहने द्वियजमानके। आवह देवान्यजमानाभ्यां। बह्वयजमानके। आवह देवान्यजमानेभ्यः। अग्निमग्न आवह। सोममावह। प्रजापतिं उपांशु आवह। वनस्पतिमावह। देवाँ आज्यपानित्यादि। स्रुगादापने ऊहः। द्वियजमानके अग्निर्होता वेत्वग्निर्हौत्रं वेतु प्रावित्रं साधु वां यजमानौ देवता। यावग्निं होतारमवृषाथां। घृतवतीमित्यादि। बह्वयजमानके। अग्निर्होता वेत्वग्नि-

---

[1] C मंध्ये समाषाम्नायु। [2] The text from इदमहं as far as प्रकृतमनुसरामि is based upon the Msc. Chambers only. It was not orginally intended to publish this Paddhati. When the editor resolved for the sake of completeness upon adding this part of the Comm. also, the Alwar Msc. had already gone back to India.

होत्रं वेतु प्राविचं साधु वो यजमाना देवता। ये ऽग्निं होतार-मवृङ्क। घृतवतीमित्यादि। एकादशाप्रियः प्रयाजयाज्याः। ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्तीति द्वादशाप्रियो वा यजुर्वेदप्रसिद्धाः। एका-दशान्ते पर्यग्नय इत्यादि० दैव्याः शमितार उत च० मेधपतये मेधं। प्रास्मा इत्यादि। स्रुगादापनं पूर्ववत्। ततो वपायां विशेषः। ध्रुवा असदन्नित्यभिमर्शनं० यज्ञपतिशब्दस्योहः पूर्ववत्। तृधम्बन्ता-वाज्यभागौ सप्रैषौ। मैत्रावरुणस्य सर्वमग्नीषोमीयवत्। विशेषस्तु वपायाः पुरोनुवाक्याः। हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे० विधेम। श्रोम्। होता यक्षत्प्रजापतिं उपांशु छागस्य वपाया मेदसो जुषतां हवि-र्होतर्यज। ये३० यस्येमे हिमवन्तो महित्वा० विधेम वौ३षट् उच्चैः। पशुपुरोडाशे ध्रुवा असदन्नित्यभिमर्शनं। पशुपुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या। य आत्मदा बलदा यस्य० धेम। श्रोम्। होता यक्षत्प्रजापतिमुपांशु पुरोडाशस्य जुषतां हविर्होतर्यज। ये३ यजा-महे येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृह्ळा० धेम। वौ३षट्। इळोप-ह्वाने सर्वेषां मयीदमिति जपः। होतुस्तु उपहूतो ऽयं यजमान इत्यतः प्राङ्मयीदमिति जपः। द्वियजमानके०। उपहूताविमौ यज-मानावुत्तरस्यां देवयज्यायामुपहूतौ भूयसि हविष्करण इदं मे देवा हविरजुषन्तामिति तस्मिन्नुपहूतः। बहुयजमानके उपहूता इमे यजमाना उत्तरस्यां इत्यादि। अत्र केचिदूहान्तरं कुर्वते। तच्छास्त्रविरुद्धत्वादस्माभिर्नाद्रियते। अत्र पिन्वस्वेत्यादि सर्वे यजमाना बर्हिषदं पुरोडाशमभिमृशेयुः। अत्र पितर इति गृहपतिः कुर्यात्। अमीमदन्त इति च। इडादीनामासादनोत्तरकालं ध्रुवा असद-

दमित्यादिनोहितयज्ञपतिशब्दकेन गृहपतिः सर्वाणि हृदयादी-न्यालभते। ततः सर्वे यजमानाः पाहि मां यज्ञन्यमिति मन्त्रेणा-त्मानमभिमृशेयुः। पशोः पुरोनुवाक्या। यः प्राणतो निमिषतो महित्वा० धेम। ओम्। होता यक्षत्प्रजापतिं उपांशु० छागस्य हविषः करद्देवं प्रजापतिः उपांशु० जुषतां हविर्होतर्यज। ये३० हे यं क्रन्दसी अवसा तस्तभाने ० धेम उपांशु ० वौषट्। देवेभ्यो वनस्पतेः पुरोनु० होता यक्षद्वनस्पतिं यत्र प्रजापतेः उपांशु छागस्य० यज। ये३० वनस्पते रशनया नियूयेत्यादिका याज्या। ततः सर्वे यजमानाः अग्ने वायो विद्युदिति ध्यानं कुर्वते। अनुप-दस्यमिति च० पिप्रीहि पु० होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतम० सोमस्य प्रिया धामान्ययाट्० प्रजापतेः उपांशु छागस्य हवि० अग्ने यद-द्येति याज्या इडायां पूर्ववत्। ब्रह्मणो देव सवितरित्यत्र द्वियज-मानके यज्ञपती बहुयजमानके यज्ञपतीनित्यूहः। देवी जोष्ट्री० वसु वार्याणि यजमानाभ्यां द्वियजमानके० यजमानेभ्य इति बहु-यजमानके। व्यूहनं सर्वे सह कुर्युः। अग्नये ऽन्वारभेयुर्मन्त्रं ब्रुवाणाः। प्रजापतेर्वनस्पतेरुज्जितिमिति प्रजापतिर्वनस्पतिस्तमित्यादि। द्विय-जमानके अग्निमद्य होतारमवृणीतामिमौ[१] यजमानौ पचन्तौ पक्तीः पचन्तौ पुरोडाशं बध्नन्तौ० प्रजापतये उपांशु० छागं। सूपस्था० रभवत्० प्रजापतये छागेन० नपादवृणीतामिमौ[२] यजमानौ बहुभ्य०आ संगथेभ्यः (वा० सं० २१. ६०)। एष०मे देवेषु० न्यद्य-तान्याभ्यामा च शा० ब्रूहि। बहुयजमानके अग्निमद्य होतारम०

१ and २ C (in marg.) या (after मौ)।

वृणीतेमे यजमानाः पचन्तः पक्तीः पचन्तः पुरोडाशं बध्नन्तः प्रजापतये उपांशु छागं। सूप० वत्० प्रजापतये०' छागेन० मेधाद्वृणीतेमे यजमाना बहुभ्य आ संगथेभ्यः। एष मे देवेषु० न्यदुस्तान्येभ्य आ च शास्ता० ब्रूहि। सूक्तवाके। इदं द्यावापृथिवी० ओमन्वती वामस्मिन्यज्ञे यजमानौ द्यावापृथिवी स्तामिति। अग्निर्हवि० सोमो हवि०' प्रजापति० उपांशु हवि० वनस्पतिर्हवि० देवा इत्यादि० देवंगमायामाशासाते इमौ यजमानौ। द्वयोर्नक्षत्रनामनी शर्मान्ते उच्चार्यवसानं। अमुकशर्मा अमुकशर्माणाविति। ततो द्वयोरपि द्वे व्यावहारिकनामनी शर्मान्ते उच्चार्य उत्तरां देवयज्यामाशासाते भूयो हविष्करणमाशासाते आयुराशासाते सुप्रजास्त्वमाशासाते दिव्यं धामाशासाते यदनेन हविषाशासाते तदश्यास्तां तदृध्यास्तां तदाभ्यां देवा रासन्ताम्० मानुषाः। उभे चैनौ[१] द्यावापृथिवी इत्यादि द्वियजमानके। बहुयजमानके ओमन्वती वोऽस्मिन्यज्ञे यजमाना द्यावापृथिवी स्तां० अग्निर्हवि० सोमो हवि० प्रजापतिः उपांशु० हवि० वनस्पतिर्ह० देवा इत्यादि देवंगमायामाशासत इमे यजमानाः। गृहपत्यादीनां सप्तदशानां सप्तदश नक्षत्रनामानि शर्मान्तान्युच्चार्यावसानं। अमुकशर्मा अमुकशर्मा अमुकशर्मा अमुकशर्माण इति। ततस्तेषामेव सप्तदश व्यावहारिकनामानि शर्मान्तान्युच्चार्यामुकशर्मा अमुकशर्मा अमुकशर्मा अमुकशर्माण उत्तरां देवयज्यामाशासते भूयो हविष्करणमाशासते सुप्रजास्त्वमाशासते दिव्यं धामाशासते यदनेन हविषाशासते तदश्यासुस्तदृध्यासुस्तदेभ्यो देवा

१ C (orig.) उभे च नो; in marg. उभे चैनाविति वा चैनानिति वा।

रायन्तां० मानुषाः । उभे चैनान्[1] द्यावापृथिवी इत्यादि । ततः पत्नीसंयाजेषु गृहपतिः अनिष्टे गृहपतौ गार्हपत्ये स्रुवेण जुहोति । यं वां देवा इति । होतुर्हृदयशूलोपस्थानं । गृहपतिराप्यायतां ध्रुवा हविषा घृतेन ध्रुवामाप्याययति । गृहपतिरेव समिष्टयजुर्हूयमानमन्वारभते । पूर्णपात्राभिमर्शनादि प्राशनान्तं सर्वं सर्वे यजमानाः कुर्युः । प्राजापत्ये पशौ शिष्टमग्नीषोमीयवत् । तत उखासंभरणादियाजुर्वैदिककर्मणो ऽन्ते यथासंप्रकीर्णमग्नीनां समारोपः । ततः सर्वेषां मन्थनं । ततो दीक्षाकाले पुनर्गृहपत्यरण्योः संवदन्ते । य इतो ऽग्निर्जनिष्यते० य इतो ऽग्निर्जनिष्यते० पंशुबन्धस्थाने अनेन सूत्रेणेति विकारः । ततः पुनः सप्तदशाग्न्यायतनानि गोमयेनोपलिप्तानि कृत्वा पूर्वं गृहपतिर्गार्हपत्यं स्थापयति । तदुत्तरेण पूर्वान्तेन ब्रह्मादयः स्वान्स्वानग्नीन् स्थापयन्ति ततो गृहपतिः प्रथमं भूमिसंस्कारपूर्वकमाहवनीयमुद्धृत्य स्वकीययोररण्योः स्वावग्नी समारोहयते । एवमितरे ब्रह्मादयो यथाक्रमं गृहपत्यरण्योः स्वौस्वावग्नी समारोहयन्ति । निर्मथ्याग्नी विहृत्य दैविकवरणं । तत्र गृहपतिश्चन्द्रमा[2] नो दैवो ब्रह्मा इति उपांशु त्वं मानुष इत्युच्चैरेवं कुर्यात् । तथा आदित्यो नो दैव उद्गाता त्वं मानुषः । अग्निर्नो दैवो होता त्वं मानुषः । वायुर्नो दैवो ऽध्वर्युस्त्वं मानुषः । प्रजा-

---

१ C (orig.) उभे च नो ; in maig. उभे चैनानिति वा । २ C in marg. चन्द्रमा नो दैवो ब्रह्मा । उपांशु । उच्चैस्त्वं मानुषः । आदित्यो नो दैव० । अग्निर्नो दैव० । वायुर्नो । दैवो प्रजापतिर्नो दैव० । ऋतवो नो देवा० । द्वियजमानके बहुयजमानके गृहपति ।

पतिर्नो देवः सदस्यः त्वं मानुषः। एतत्रो नो देव्या होत्रायंस्मिन्नो यूयं मानुषाः। दैविकवरणानन्तरं पठितत्वाद्दैविकवरणाङ्गत्वात् सर्वे कृत्वा भर्गभर्ग म इत्यादिकं मन्त्रं जपन्ति। ततो देवयजनजोषणं। ते पुरस्तादेव दीक्षाः प्रसवाङ्कल्पयन्त इति श्रुतेः। प्रागेव दीक्षाप्रसवकल्पनं। इष्टागमं। अप्सु दीक्षा। ततो दीक्षणीया। प्रथममन्वारम्भणं। सह्या संस्कारादि करोति। पञ्चदश सामिधेन्यः। ह्यभिव्याहरणादि इष्टकापशौ व्याख्यातं। आवाहने। अग्निमग्न आवह। सोममावह। अग्नाविष्णू आवह। वैश्वानरमावह। आदित्यानावह। देवाँ इत्यादि। ये ३ ०हे स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहाग्नाविष्णू स्वाहा वैश्वानरं स्वाहा आदित्यान् स्वाहा देवा इत्यादि। वार्त्रघ्नावाज्यभागौ। प्रधानस्य पुरो० अग्नाविष्णू महि तत्० एतु ओम् ये३ अग्नाविष्णू मयि धाम० एतु। वौषट्। एतावाने वैश्वानरं० मीमहे। ओं। ये० वैश्वानरं नाभिं यज्ञानां० देवा३ वौ३षट्। त्यान् नु क्षत्रियाँ अवः ०हृये। ओम्। ये३० हे आदित्यान्धारयन्त आदित्यासो जगत्० एणानि। वौ३षट्। नित्यः स्विष्टकृत्। इडायां उपहूताविमौ यजमानौ द्वियजमानके बहुयजमानके उपहूता इमे यजमाना इत्यस्य स्थाने अस्य यज्ञस्यागुर उदृचमशीयेति[१], तस्मिन्नुपहूताः। सूक्तवाके। [२]देवंगमयामाशासाते इमौ यजमानौ अस्य यज्ञस्यागुर उदृचमशीयेत्याशासाते[३] द्वियजमानके। देवंगमायामाशासत इमे यजमाना अस्य यज्ञस्यागुर उदृ-

---

१ C (orig.) उदृचमशीयेति तस्मिन्नुपहूतः in marg. शिषीवही तस्मिन्नुपहूत...।

२ C adds in marg. यजमानौ आवार्शषवी स्वाम्। ३ C in marg. शिष...वौ

चमग्नीयेत्याग्नायते० बहुयजमानके । अन्यत्सर्वं पशुना व्याख्यातं । अध्वर्युमन्वारभ्योह्वभणानि जुहुतं गृहपतिप्रमुखाः सर्वे यजमाना मनो मे मनसा दीक्षतामित्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चाहुतीरनु-मन्त्रयेरन् । प्रायणीयेष्टिः प्रकृतिवत्० क्रयस्य । आतिथ्यपि प्रकृति-वत् । सोमाप्यायने सुत्ये उदृचमग्नीयेति सुत्यादिले० सुत्या उदृच-मग्नीयेति सुत्यावकले । अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनु देवसूभ्यो हवींषि निर्वपन्ति । यजप्रैषाणि । आशुकानां सविचे सत्यप्रसवा-याशूनामग्नये गृहपतये श्यामाकः सोमाय वनस्पतये नैवारो बृह-स्पतये वाचस्पतये हायनानामिन्द्राय ज्येष्ठायै रुद्राय पशुपतये मान्बो[१] मित्राय सत्याय वरुणाय धर्मपतये इत्यष्टौ हवींषि । आशुकाः पुनःप्रहुढाः ब्रीहयः । आम्रवः पञ्चयपाकिनो ब्रीहयः । उत्तरे चरवः हायना रक्तशालयः । स्वयंजाता ब्रीहयो मान्बाः[१] । तेषां याज्यापुरोनुवाक्याः । आ विश्वदेवं न प्रमिये० अग्निर्होता गृहपतिर्हव्यवाडग्निः० त्वं च सोम नो वशो ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनां० बृहस्पते प्रथमं वाचो अयं इंसेरिव सखिभिर्वावदद्भिः० इन्द्रं वयं महाधनं उरुं नः० यथा नो अदितिः करत् उप ते स्तोमान्पशुपा इवाकरं० मित्रस्य चर्षणीधृतो महां आदित्यः० इमं मे वरुण श्रुधी इवं यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जने । अग्नीषोमीये सर्वमिष्टकापशुवत् । इत्योपक्रान्तसूक्तवाकयोर्दीक्षणीयावत् । सवाज-पेयसादग्राहकरणकाले पदार्थसुखावबोधार्थं कृतां पद्धतिं प्रदर्श्य प्रकृतमनुसरामि ।

१ the first letter is indistinctly written.

८. अथ पूर्णकुम्भा अपो बिभ्रत्यो मार्जालीयं परियन्तीत्यये वक्ष्यते। ताश्च दास्यो भवन्तीति कात्यायने। मार्जालीयं दास्यः परियन्ति। ताभ्यस्तदर्थं प्रत्येकं यावत्यस्ता भवन्ति तावत्संख्याकान् नवान् नूतनान् कलशान् घटान् उपकल्पयन्ति उपस्थापयन्ति[१] यजमानाधिकारिणः।

५.

१. विततो विस्तीर्णो वरूथः संनाहो यस्मिन् तं विततवरूथमश्वरथमश्वयुक्तं रथमुपकल्पयन्ति संनिधौ कुर्वन्ति यजमानपुरुषाः।

२. धनुः प्रसिद्धम्। इषवश्च। तानुपकल्पयन्तीति।

३. उपकल्पयन्तीति शेषः। राजानं देशाधिपतिं। राजमात्रं क्षत्रियमात्रम्[२]। तं कीदृशमिति। आजेरस्तारं। आजिः संग्रामस्तत्रेषुक्षेपणसमर्थम्। व्यत्ययो बहुलमित्यनेनाजेरिति सप्तम्यर्थे षष्ठी।

४. राज्ञो ऽलाभे राजमात्रस्यालाभे वैश्यो ऽन्यो वा य एतत्कर्म कर्तुं जानाति स एव कुर्यात्।

५. आग्नीध्रायतनादुत्तरस्मिन् संनिहितप्रदेशे प्राञ्चौ प्रक्रे प्राग्दिङ्गमनशीले स्थूणे शाखे विमिन्वन्ति निखनन्ति। किमर्थम्। आखणाय[३] वेध्याय।

६. तदाखणं चर्मणाभिवितन्वन्ति अभिविस्तृतं कुर्वन्तीत्यर्थः। तत्कीदृशं कुर्वन्तीत्यपेक्षायां विशेषणलेनोच्यते। इलसंवर्तं वा। वैती-

---

१ C om. २ A om. ३ MSS आषणाय।

ण्वाविकर्षः । इत्वा भूमिस्तया संवर्तं तिरोहितं यथा स्यात् तथा कुर्वन्ति । स्थूणयोरन्तराले किंचित्खनित्वा भूमिसंलग्नमभिवितनुयुः । इत्याशब्दस्य ङ्यापो संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति (६. ३. ६३) हूस्वः । अथ वोत्करमुच्छ्रितं स्थूणयोरन्तराले भूमेरूर्ध्वमभिवितनं कुर्वन्तीति । एतद्विशेषणमर्थान्तरेणापि व्याख्यातुं शक्यते[१] । कथम् । उद्गतं करात्[२] हस्तप्रमाणादूर्ध्वं गतमित्यर्थः । स्थूणयोरन्तराले भूमेः सकाशात् हस्तमात्रं मुक्त्वोर्ध्वं चर्मणाभिनिविद्धं[३] कुर्वन्तीति । उत्करमिति कुगतिप्रादय इति (२. २. १८) समासः । कात्यायने तु उत्तरेण चात्वालं वशाचर्म कटे विशाख्यां वास्तीर्णं वोच्छ्रितं वा विध्यत्यनिष्पन्नमिति (१३. ३. १३) वेध्यस्थानान्तरमस्ति तेषां तत्रैवास्तु । अस्माकं तु स्थानस्य कण्ठोक्तत्वादाग्नीध्रमुत्तरेणैव वेध्यकरणं युज्यते ।

७. राजा वा राजमात्रो वा एतमाखणं[४] विध्यतीत्यग्रे (१७. १५. ४) वक्ष्यते । तत्कथं विध्यतीत्यपेक्षित उच्यते । तदाखणम् । वेध्यं सपत्त्रेण शरेण नातिविध्यति । पत्त्रपर्यन्तं निर्गमयतीत्यर्थः ।

८. आग्नीध्रागारस्य करणमन्तर्वेद्यर्धमिति कात्यायनवचनादर्धं बहिर्वेदि भवत्यर्धमन्तर्वेदीति तस्मादाग्नीध्रागारस्य जघनप्रदेशे वेदेर्बहिःप्रदेशे ऽवटं खनन्ति ।

९. ऐन्द्रस्य ऋषभः प्राजापत्यश्चाज उपालम्भ्यावित्यग्रे (१७. ७. ८) वक्ष्यते । तमेवटमेतस्य ऋषभस्य चर्मणा शर्माण्युत्तरलोमानि

---

१ C व्याख्यायते । कर्तुं शक्यते । २ A उद्गातं करात् C उद्गतम् तं करात् ।
३ C चर्मणाभिवद्धं । ४ MSS ॰ण॰ ।

प्राग्ग्रीवाणीत्युक्तत्वात् प्राचीनग्रीवेण वोदीचीनग्रीवेण वा उपरिलोम्ना चर्ममयैर्दारकैरभिषीव्यन्ति।

१०. आघ्नन्ति दुन्दुभिमित्यग्रे (१७. १४. ११) वक्ष्यते। तस्मिन्काले तं भूमिदुन्दुभिं तस्यैव ऋषभस्य उपालम्भस्य लाङ्गूलेनाघ्नन्ति। लाङ्गूलं पुच्छं तेन वादयन्ति।

६.

१. अथानन्तरं शूद्रजातिः स्त्री आर्यजातिः पुरुषः। ईदृग्लक्षणौ स्त्रीपुमांसौ। षण्ढः प्रजननासमर्थः। खलतिः खल्वाटः। ईदृग्लक्षणं पुरुषद्वयं उपकल्पयन्ति। संनिधौ कुर्वन्ति दीक्षितपुरुषाः। षण्ढश्च खलतिश्च षण्ढखलति[1]। सर्वो द्वन्द्वो विभाषा एकवद्भवतीत्येकवद्भावः। स नपुंसकमिति (२. ४. १७) नपुंसकत्वाद्ध्रस्वता षण्ढखलति।

२. एतस्मिन्समुपक्लृप्ते महाव्रतसामग्र्यां तदेतद्यत्किंचिदाचिख्यते तत्सर्वं पुराणं जीर्णमुत्सर्ज्यं न कर्तव्यं वचनात्।

३. दशमे ऽहनि पत्नीसंयाजान्संस्थाप्य सदः हविर्धाने च समूहन्ति संमार्जयन्ति।

४. आग्नीध्रागारं पत्नीनां शालां च समूहन्ति मार्जयन्ति। विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानामिति (२. ४. २५) शालाशब्दान्तस्य[2] तत्पुरुषस्य नपुंसकता। नपुंसकत्वाद्ध्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति (१. २. ४७) प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः।

[1] A षण्ढखल्लति C षण्ढखलतिश्च षैण्ढखलतिः। [2] C ins. तस्य।

५. अथ अनन्तरमेव नवैर्नूतनैः कुशैर्बर्हिर्भिर्बहुलं घनं सदसि हविर्धानयोराग्नीध्रे पत्नीशालायां च धिष्ण्येष्वपि च [1]महावेदेः प्रदेशेषु स्तरणं कुर्वन्ति अध्वर्य्वादयः ।

६. स्तरणबर्हिर्भ्यः कतिपयान् कियतः कुशभारान् अपकृष्य प्रातर्बृसीकरणार्थं निदधति कुत्रचित्प्रदेशे स्थापयन्ति । बृसीशब्देन दर्भमयो वर्तुलाकार आसनविशेषो ऽभिधीयते ।

७.

१. अथानन्तरमध्वर्यवो महारात्रे महाव्रतार्थं प्रातरनुवाकमुपाकुर्वन्ति देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो, ऽनुब्रूहीत्यनेन प्रैषेण ।

२. अनूक्तः प्रातरनुवाको यथा परिसहस्रं सहस्रपरिमितं प्रातरनुवाकमनुब्रूयात् ।

३. सर्वमहः पञ्चविंशस्तोमकं भवतीति ।

४. माहेन्द्रस्तोत्रे राजनं साम भवतीति ।

५. अग्निष्टोमसंस्थमेतदहर्भवतीति ।

६. अथ एते स्तोमा राजनपृष्ठस्य परिष्टवनार्थं भवन्ति । एते के । त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इति ।

७. ऐन्द्राग्नः सवनीयो ऽस्वहमिति कात्यायनवचनादैन्द्राग्नो वा । [2]ऐकादशिनानां वा यः कश्चिदेकः[2] सवनीयो भवति ।

८. सवनीयस्य पशोरेतावुपालम्भ्यौ भवतः ।

---

१ C ins. वेदेः and om. पत्नी च । २ A C एका॰ । ३ A ins ग्रामे॰ ।

९. उपाबभ्रयोरैन्द्र उच्चैर्भवतीति

१०. उपाबभ्रयोः प्राजापत्य उपांशु भवतीति।

११. वपामार्जनान्तं पशुकर्म कृत्वा प्राक्समर्पणात्तदेतत्प्रेङ्खमिश्रं प्रेङ्खबन्धनार्थं यत्किंचिद्रज्ज्वादि तत्सहितं बहिर्वेदि वेदेर्बहिःप्रदेशे[१] नदीतडागादौ प्रक्षाल्य अथवा चात्वालात्पुरस्तादभ्युद्धृतैर्जलैः[२] प्रक्षाल्यान्तरेण चात्वालोत्करौ तीर्थेन प्रपद्योत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं पर्यावृत्य पूर्वया द्वारा सदः प्रवृत्य [३]होतुर्धिष्ण्यस्योत्तरतःपुरस्तात्प्राग्रं प्रेङ्खफलकं विशाखौ वंशं रज्जुं चोपस्थापयन्ति होत्रादयः।

१२. प्रशास्त्रादीनां यस्ययस्य कृत्स्नादि वेदेर्बहिर्भवति[४] तदप्येवमेव प्रक्षाल्य यथा संचरः संप्रसर्पणे भवति उत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं गच्छन्ति ये प्रत्यञ्चो धिष्ण्यानतिक्रामन्तीत्यनया व्यवस्थया (६. १२. १३) यावद्गृहपती एकाहे सदस्यस्य दक्षिणेनाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं गत्वा प्रशास्त्रादयो ऽच्छावाकपर्यन्ता धिष्ण्यवन्तो यथोक्तेन संचरेणाग्नीध्रं प्रविश्योत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं कृत्वा पूर्वया द्वारा सदः प्रविश्य धिष्ण्यानग्रेण कृत्वाच्छावाकधिष्ण्यमुत्तरेण कृत्वा [स्वस्य स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चादानीय उत्तरतो धिष्ण्यं][५] तत्रतत्र स्थापयन्ति। अच्छावाकस्त्वपरया द्वारा सदः प्रवृत्य उत्तरेण धिष्ण्यं स्थापयति।

१३. [६]स्वमतस्थापनार्थं परमतं दर्शयति। तस्य महाव्रतस्य पैङ्ग्यशुष्कभृङ्गारयोर्मतेन त्रैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादिति।

---

१ C °देशेन। २ A °अभ्युद्ध°। ३ C om. उत्तरतः। ४ A कृत्स्नादेर्वे°।
५ C om.। ६ A Om.

८.

१. यदुक्तं तस्य त्रैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादिति तदनेन विरुध्यते। छन्त्रिन्यायात्। तस्य विश्वो विश्वो वो अतिथिमिति द्वादशर्चमाज्यं द्वादश वै मासाः संवत्सरः संवत्सरस्यैवाप्त्यै तस्मिन्वै द्वे छन्दसी भवतो गायत्र्यश्चानुष्टुभश्चेति श्रुतेः।

२. तस्य विश्वो विश्वो वो अतिथिमित्येतस्य द्वादश ऋचः अर्धर्चावसानाः शस्त्वाग्निं नरो दीधितिभिररण्योरित्येतत्सूक्तमावरहितं शंसति। अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरित्येतत्पञ्चविंशत्यृचमुपसंशंसति। तस्मिन्वै द्वे छन्दसी भवतो विराजश्च त्रिष्टुभश्चेति श्रुतेः।

३. तदग्निं नर इत्येतदादिष्टशस्त्रम्। आदिष्टं कथितं शस्त्रं शंसनधर्मो यस्य। अर्धर्चशो वा प्रातःसवनमित्येतन्मा भूदित्येवमर्थं सूत्रम्। विराजो ऽर्धर्चशः शस्यास्त्रिष्टुभः पच्छ इति।

४. तस्य त्रैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादित्येतस्मात्सूत्रान्मण्डूकप्लुतिन्यायेन तस्येत्येतत्पदमनुवर्तते। तस्य मध्यमतस्य त्रैष्टुभः प्रउगो भवतीति।

५. [1]त्रैष्टुभं प्रउगस्येत्यर्थः।

६. कुविदङ्गेत्येतस्मादुत्तरं यावत्तर इति।

७. विषुवति मध्यमाच्छन्दोमात्त्रीणि तृचानि प्रथमे चोत्तमं च (११. १२. १३) प्रथमात्त्रीणीति। अतश्चोद्वां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकमित्येतद्भवति।

---

[1] A त्रैष्टुभस्य प्रउग इत्यर्थः　C त्रैष्टुभः प्रउगस्येत्यर्थः। cf १७. ८. ९ Comm.

८. एष वा उ कर्दास्त्रैष्टुभस्तृचक्लृप्तो वामदेव्यः प्रउग इति श्रुतेः।

९. त्रैष्टुभं[1] प्रउगस्येति संबध्यते।

१०. पूर्ववद्व्याख्या।

११. पूर्वाणि त्रीणि[2] तृचानि वासिष्ठानि। इदमपि वासिष्ठम्। तथापि वामदेव्यः प्रउग इत्युच्यते छत्रिन्यायेन।

१२. स त्रैष्टुभः प्रउगस्तृचक्लृप्तः। क्लृप्तानि तृचानि यस्य। यद्यपि निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति तथापि[3] वाहिताग्न्यादिषु पूर्वनिपातबाधः (२. २. ३७)।

१३. पङ्क्तिस्त्रिष्टुप्जगतीनामिति त्रिष्टुभां[4] पङ्क्तःशंसने ऽपि प्राप्ते वचनमर्धर्चशो वा प्रातःसवनमित्युक्तस्य बाधनार्थम्।

१४. वाशब्दो ऽवधारणार्थः। ऐकाहिकमेव प्रातःसवनं स्यादित्यर्थः। तदाहुर्न त्रैष्टुभं प्रातःसवनं स्यान्मोहयति क्लृप्तच्छन्दसो यज्ञमुखमैकाहिकमेव स्यादिति श्रुतेः।

१५. स्वमतपरमतभेदेन प्रातःसवनस्य क्लृप्तिर्जातेत्यर्थः।

---

१. अथ प्रातःसवननिरूपणानन्तरं माध्यन्दिनं सवनं क्रमप्राप्तं निरूप्यत इत्यर्थः।

२. आ त्वा रथं यथोतय इत्येवमाद्यास्तिस्रः शस्त्रप्रारम्भणीया प्रतिपद्भवन्ति।

---

१ C त्रैष्टुभः। २ C om. त्रीणि। ३ C तथा वाहिता०। ४ C त्रैष्टुभां।

३. इदं वसो सुतमन्ध इत्येवमादिरनुचराख्यस्तृचो भवति।

४. एष प्रतिपदनुचरलक्षणो विधिर्नित्यः प्राकृत एव एकाहात्प्रकृतिभूतादग्निष्टोमात्तायते। अत्रापि भवतीत्यर्थः। इन्द्रनिहवादिवत् प्रकृतिविकृतिभावेन प्राप्तो ऽप्येष विधिर्विस्पष्टार्थं क्वचिदनूद्यते।

५. सूक्तविवृद्धावन्त्य इति (७. १९. २०) प्राप्तस्य पुनर्वचनं विस्पष्टार्थम्।

६. पङ्क्तिस्त्रिष्टुप्जगतीनामिति प्राप्ते वचनं[1] प्राकृतधर्मस्मरणार्थम्।

७. निष्केवल्यस्य महत्त्वया महत्वतीयस्य कस्यचिदतिरिक्तग्रहा[2] स्याच्छन्दोमवत् तन्निवृत्त्यर्थं वचनम्। इति एतावदेव मरुत्वतीयं नैतदधिकमिति।

१०.

१. एतत्सूत्रमारभ्यैषेति प्राहेति (१७. १७. १०) यावत्तदन्तर्गतस्य सकलस्य पदार्थकलापस्य निष्केवल्याङ्गताज्ञापनार्थमिदं सूत्रम्। अथानन्तरं क्रमप्राप्तं निष्केवल्यसंबन्धि कर्मोच्यत इत्यर्थः।

२. कौषीतकिसंमतो ऽयं पक्षः स्थितिलिङ्गात्।

३. मरुत्वतीयशंसनानन्तरं होता प्रेङ्खफलको खानयेदिति पैङ्ग्यस्य मतम्।

---

१ C पुनर्वचनं-विस्पष्टार्थं। प्राकृतधर्मस्मरणार्थं च। २ C om. ति।

४. दामवाचनान्वारम्भणवरवरणव्रतप्रमाणेषु यजमानं प्रतीयादिति यजमानस्यैव प्रमाणं प्राप्नोति। अत्र तु यजमानकर्तृताविरोधाद्धोतुरेवं प्रमाणता। स्वं धिष्ण्यं जघनेन स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चाद्भागे चतुरङ्गुलाधिकं पदं होता प्रमिमीते।

५. तस्य [1]चतुरङ्गुलपदस्य पश्चात्प्रदेशे उदीचीनाग्रं फलकं निदधाति।

६. तस्य फलकस्य उभयतो दक्षिणप्रदेशे फलकाद्बहिः[2] उत्तरप्रदेशे च स्वकीयदयोर्हस्तयोश्चतुरङ्गुले उपदधाति। सर्वत्र तु छात्प्रत्ययान्तत्वात् खनियेदिति बोध्यम्।

७. [3]हस्तद्वयनिहितचतुरङ्गुलाभ्यां[4] बहिःप्रदेशे स्वपरिजनैर्दक्षिणपूर्वं लेखाद्वयं कारयित्वा प्रेङ्खावटौ दक्षिणपूर्वौ खानयति होता।

८. उत्किरौ धूलितौ प्राञ्चौ वोदञ्चौ वा उत्किरन्ति निक्षिपन्ति खनितारः।

९. तयोरवटयोस्ते विशाख्यौ ये पूर्वं तस्यैव अन्यस्य वा उदुम्बरस्य छिन्ने ते दक्षिणपूर्वे आरोप्य उत्तराग्रं वंशं रज्जुबन्धनशाखां तयोर्विशाख्योरुपरि अभ्यादधाति होता।

१०. यजमाननिवृत्त्यर्थं होतृग्रहणं। भूमिस्थो होता शीर्षसंमितं वंशं करोतीत्यर्थः।

११. अप्यीयसि होतर्यूर्ध्वबाहुसंमितं वंशं कार्यम्।

१२. ते विशाख्यौ दृढपर्यूहे दृढनिखाते पर्यूहति परितो

---

१ C स्वचतु०। २ C om. फलकाद्बहिः। ३ A ०द्वयनिहितस्व०। ४ C ०ङ्गुल्य

दृढयति[1] यथा न व्यथेयाताम्। न कम्पेयाताम्। सुदृढे करोतीत्यर्थः।

१३. तच्चतुर्धान्तेषु वितर्दयतीत्युक्तम् (१७. १. १४)। तेषु सच्छिद्रेषु अन्तेषु अधस्तात्फलकं रज्जुद्वये ग्रन्थिद्वयं[2] बद्धा रज्ज्वोश्चतुर्भिरन्तैश्चतुर्षु छिद्रेषु परिव्ययति यथा न संभ्रश्येत। रज्जुच्छिद्रेषु भ्रंशनभिया ग्रन्थिचतुष्टयं कर्तव्यमित्यर्थादवसीयते।

१४. दक्षिणरज्ज्वन्तद्वयं गृहीत्वा दक्षिणां प्रेङ्खस्थूणामुत्तरेण वंशस्योपर्यन्योन्यनिर्गमनेन रज्ज्वन्तौ गृहीत्वा बध्नन्ति होतुः परिजनाः।

१५. उत्तररज्ज्वन्तद्वयं गृहीत्वा उत्तरां प्रेङ्खस्थूणां दक्षिणेन वंशस्योपरि अन्योन्यनिर्गमनेन रज्ज्वन्तौ गृहीत्वा बध्नन्ति होतुः परिजनाः।

१६. तत्प्रेङ्खफलकं सुदृढं बद्धा तथा प्राश्यति अधः प्रक्षिपति यथा प्रक्षिप्तमुपरि भूमेः प्रादेशमात्रेण स्याद्भवतीति।

१७. तस्य फलकस्याधस्तात्प्रदेशे प्रागग्रैरुदगग्रैश्च दर्भैरुपोहति।

१८. तत्फलकमभिनिबद्धं[3] यथा भवति तथा पर्यूषति दृढीकरोति। यथा न व्यथेत न प्रकम्पेत।

१९. तत्फलकं संबाध्य सुदृढं बद्धोत्तरस्यां प्रेङ्खस्थूणायामपाश्रयति[4] उत्तरस्यां विशाख्यां प्रतिमुञ्चतीत्यर्थः।

२०. तत्फलकं मरुत्वतीयशंसनानन्तरं यथास्थानं स्थापयेद्धोता।

---

१ A दृढयति। २ C ins द्वयं। ३ A अभिनिविद्धं। ४ A व्यपाश्रयति।

११.

१. माहेन्द्रग्रहणानन्तरमध्वर्युः सदस्येति आगच्छति।

२. होतृधिष्ण्यस्याग्रतो ऽध्वर्युः प्राङ्मुख उपविशति।

३. तं होतृधिष्ण्यस्याग्रत उपविष्टमध्वर्युं होता आह अध्वर्यं उप नु रमा३ इति।

४. स होता उत्तरां प्रेङ्खस्थूणामध्वर्युं च उत्तरेण गत्वा प्राग्द्वारेण निष्क्रम्य पूर्वद्वारेणाग्नीध्रगृहं प्रपद्य आग्नीध्रीयं धिष्ण्यमुत्तरेण पर्येति आवर्तनेन सर्वतो गत्वा पश्चात्प्राङ्मुख उपविश्य दक्षिणाप्रवणः सन् स्रुवेणाज्यस्थाल्याः सकाशादाज्यं गृहीत्वा वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैरष्टावाहुतीर्जुहोति।

१२.

१. अष्टानामाहुतीनामियं प्रथमा।

२. मन्त्राणामल्पाक्षरत्वात्तिसृणामाहुतीनामचोत्तरचापि[1] सहोपादानम्।

३. गवे स्वाहेत्येवमादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैः स्वाहाकारान्तैरपरास्तिस्र आहुतयो होतव्याः।

४. यदिदमित्यादिना मन्त्रेणाष्टमीं हुत्वा वक्ष्यमाणं करोति।

५. स्रुवं स्थाल्यां मुक्त्वा वक्ष्यमाणं करोति।

---

१ A °हुतीनामन्तोत्तर°।

६. उत्तरेणाग्नीध्रीयं[1] धिष्ण्यं पर्येत्याग्नीध्रपश्चात्पूर्वया द्वारा निःसृत्य सदसो ऽग्रे गत्वा[2] अन्तःपात्यादुत्तरवेदिपर्यन्तरेखा सुतिसंज्ञका। तामुत्तरेण प्राङ्मुखस्तिष्ठन्परिमादसंज्ञकाम् अपाञ्जपति।

७. अथैतान्परिमादाञ्जपाञ्जपति। कीदृश्येषा परिमादसंज्ञेति चिन्त्यते। रूढा वा [3]यौगिकी वेति। अत्र योगो न दृश्यते। अथ कथंचित् दृश्येत तथापि रूढिर्योगाद्बलीयसीति रूढिरेवाश्रयणीया।

८. अथ परिमादाञ्जपादनन्तरमत्रैव[4] सदसः पुरस्तात् सुतिमुत्तरेणैव तिष्ठन्पूर्वार्धपक्षं पुच्छाद्यङ्गयुक्तमग्निचयनमुपतिष्ठते होता।

१३.

१. नमस्त इत्यादिना मन्त्रेण चयनस्य पूर्वभागमुपतिष्ठते।

२. नमस्ते रथन्तरायेत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्य दक्षिणं पक्षमुपतिष्ठते।

३. नमस्ते बृहत इत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्योत्तरं पक्षमुपतिष्ठते।

४. नमस्ते वामदेव्यायेत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्य मध्यमुपतिष्ठते।

---

१ C दक्षिणेन instead of उत्तरेण। २ A ॰पर्यन्तं। ३ C ॰गिकेवेति।
४ C ॰मादाञ्जपानन्त॰।

५. नमस्ते यशाय शीयायेत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्य पुच्छमुपतिष्ठते।

६. यद्यपि यजुःशाखिनां मध्याह्ने चयनस्य नियमो ऽस्ति तथाप्यस्यां शाखायामेतस्मादेव सूत्रारम्भसामर्थ्यान्मध्याह्ने चयनस्य विकल्प इत्यनुमीयते। यदुत्तरवेदावग्निराहितो[१] भवति तथा सति चमिद्धस्य दीप्तस्याग्नेरेव पूर्वार्धादिभागान् कल्पयित्वा क्रमेणोपतिष्ठत इत्यर्थः।

७. आदित्यदर्शनाय कुत्रचिच्छिद्रलोपपद्यत इति मत्वैव तिष्ठन्नित्युच्यते। अथेत्यानन्तर्ये।

८. केचिदेवं वदन्ति। सदसः पुरस्तात्स्तुतिमुत्तरेण स्थित आदित्यमपश्यन् शालाया आकाशं कृत्वा तदन्तरालेनादित्यं दृष्ट्वोपतिष्ठते।

९. [२]शालाभेदनस्यायुक्तत्वात् यस्मिन्देश आदित्यो ऽस्ति तद्देशस्थमेवादित्यं ध्यात्वोपतिष्ठत इति सिद्धान्तः।

१०. आदित्यमुपतिष्ठत इत्युक्तम्। तत्रायं मन्त्रः करणत्वेन[३] विनियुज्यते।

११. अथ अनन्तरं दक्षिणेन बाहुनावृत्य सदः प्रविशेत् पूर्वोक्तेन संचरेण प्रेङ्खफलकस्य पश्चाद्गच्छेत्।

१२. प्रेङ्खस्य पश्चात्प्राङ्मुख उपविश्य तत्प्रेङ्खमन्वारभ्याविमुञ्चन्नायत आसीताय समधिरुणेति (१७. १६. ५) यावत्।

---

१ C ०ग्निरचितो। पूर्वार्धादिभ०। २ C शालाभेदे न युक्तत्वाद्। ३ A मन्त्रकरणं०।

१४.

१. स होता पुरस्तात्प्रथमं छन्दोगैः शीर्षण्यान् शिरोरूपान् तृचानभिगादयेत्। गापयति।

२. स होता पुरस्तात्प्रथममेवाध्वर्युणा सह संवादं कुर्यात्। कथमित्याकाङ्क्षिते आह।

३. इतिकरणः संवादान्तर्गत एव संवादस्यार्थ उच्यते। अस्य अस्मानं प्रथमं पुरस्तादियं पित्रे राष्ट्र्यत्यग्रे विश्वे देवा मम शृण्वन्तु यज्ञिया इत्येतास्तिस्र ऋचः स तूष्णींशंस इत्येतस्य द्वादशसंख्याकपादसमुदायस्य तूष्णींशंससंज्ञा। हे अध्वर्यो तस्मिंस्तूष्णींशंसे प्रतिपादं[1] द्वादश प्रतिगरास्त्वया देया इत्यर्थः। आत्मनो विहृतत्वात्पदानुषङ्गाणां वैपरीत्येन शंसनात्प्रतिगरस्यापि[2] वैपरीत्यमाशङ्क्य निराचष्टे[3]। होतैवमाह। हे अध्वर्यो अहं आत्मानं विहृतं पदानुषङ्गांश्च विहृतान् शंसिष्यामि तत्र त्वया अविहृत एव प्रतिगरो दातव्यः।

४. अथापि इतिकरणः संवादान्तताज्ञापनार्थः। अथ अनन्तरं होता प्रस्तोतारमाह। हे प्रस्तोतः तव यदा मम स्तोत्रियाः परिश्रियन्ते तदा नः अस्मान् प्रतिब्रूतात्[4]। अवसरो वक्तव्यः। तस्मिन्नवसरे मम इदं वक्ष्यमाणं सं मह्यामित्यादि जप्तव्यमस्ति।

५. परशास्त्रीयमपि क्रमज्ञापनार्थमुच्यते। अथानन्तरमध्वर्युः पार्ष्ठिकं स्तोत्रमुपाकरोति।

---

१ A ins. इति। २ A वैपरीतम्। ३ A निराक्रियते। ४ C ॰ब्रिंयी A ॰ब्रूयात्।

६. अथेतरे दीक्षिताः प्रतिपुरुषं कूर्चीः कुर्वन्त इत्युक्तम्। यच्च काले उद्गाताऽभ्यारोहणं करोति तदानन्तरमेव [1]प्रस्तोताप्रतिहर्तारावेवं[1] कूर्चावारोहयतः।

७. एतत्सूचकरणसामर्थ्यादेव दीक्षितानां कूर्चीकरणकाले उपगातारोऽपि प्रतिपुरुषं कूर्चीः कृत्वास्मिन्काले ऽभ्यारोहेयुरिति ज्ञायते।

८. कदाचिदपि पत्न्यः प्रथमं न प्रवादयेयुरित्येतदर्थमिदं सूत्रम्। प्रथमं वीणावादनमुद्गातैव कुर्यात्।

९. तमुद्गातारमनु पश्चात्पत्न्योऽपि वीणावादनं कुर्युः।

१०. पूर्वद्वारादिषु स्थापितान् दुन्दुभीन् वादनैर्वादयन्ति यजमानपुरुषाः।

११. तं तस्यैव लाङ्गूलेन काले (१७. ५. १०) भूमिदुन्दुभिमाघ्नन्तीत्युक्तम्। अतोऽस्मिन्नवसरे तं दुन्दुभिमृषभस्य लाङ्गूलेनाघ्नन्ति।

१२. स्तोत्रोपाकरणकाले बहवो घोषाः कर्तव्या इति सूत्रान्तरम्। तस्मादस्मिन्नवसरे महावादिनो [2]घोषान् कुर्वन्तीति।

१३. अथ या मार्जालीयं पर्यन्त्यो भवन्ति ताभ्यः प्रत्येकं नवान् कलशानुपकल्पयन्तीत्युक्तम्। अथानन्तरमुदकपूर्णान् घटान् बिभ्रत्यो दास्यो मार्जालीयं परियन्ति परिभ्रमणं कुर्वन्तीत्यर्थः।

१४. मार्जालीयं परिगच्छन्त्यो दास्यो हैमहा३ इदं मध्विदं मधु इत्येतां वाचं वदन्ति।

१५. अप्रादक्षिण्येन त्रिवारं भ्रमणं कुर्वन्तीति।

---

1 C °तारावपि तावेव। 2 A बहुशो°।

१६. तत ऊर्ध्वमप्रदक्षिणगमनानन्तरं प्रदक्षिणं विश्रुष्टौ परियन्तीति।

१५.

१. अथैतमध्वरथमुपकल्पयन्तीत्युक्तम्। अथ एतमुपक्लृप्तं रथमस्मिन्नवसरे युञ्जन्त्यध्वर्यवः क प्रदेशे युञ्जन्तीत्यपेक्षिते उच्यते।

२. दक्षिणवेद्यंसस्य पुरस्ताद्भागे युञ्जन्ति।

३. यथासंपन्नः क्षत्रियः संनद्धस्तीषु धनुरादाय तं रथमातिष्ठति।

४. स राजा वा राजमात्यो वा अभितो वेदिं प्रदक्षिणं वर्तमानो भ्रमनुत्तरेणाग्नीध्रं प्राच्यौ प्रक्के स्थूणे (१७. ५. ५) विमिन्यात्याखणायेत्युक्तलक्षणमेतमाखणं त्रिः कृत्वा विध्यतीति।

५. तमाखणं पत्त्रसहितेन शरेण नातिविध्येत। आखणसंलग्नमेव[1] शरं करोतीत्यर्थः।

६. त्रिः प्रदक्षिणं विध्यतीति वेधस्य त्रित्वे सिद्धे ऽपि द्वितीयतृतीयशराभ्यां सपत्त्रवेधो मा भूदिति सूत्रात् आखणे त्रयो ऽपि शराः संलग्ना एव कर्तव्याः।

७. तं रथं प्राञ्चमुदञ्चमुत्तरपूर्वस्यां दिशि अश्वन्ति शिथिलयन्त्यध्वर्यवः।

८. तं रथं तत्रैव उत्तरपूर्वस्यामेव विमुञ्चन्ति योक्तारः।

---

१ MSS. त्राखण॰।

९. अथ यस्मिन्नवसरे प्रस्तोता स्तोत्रियाणां सप्तकं परिशिष्य वेलेत्याह तदा होत्रा किं कर्तव्यमित्युच्यते।

१०. अथ प्रस्तोत्रा वेलेत्युक्ते होता दक्षिणेन प्रादेशेन भूमिसंलग्नाङ्गुष्ठेन प्रेङ्खफलकं भूमिं च सहैव संस्पृशन् संमहान् महत्या दधादिति मन्त्रं जपति।

११. अथ प्रेङ्खफलकस्योपरि प्रागग्रं प्रादेशं निधाय सं देवो देव्या दधादिति मन्त्रं जपति।

१२. अथ प्रेङ्खफलकादुपरि प्रादेशमात्रे आकाशे प्रागग्रं प्रादेशं धारयन् सं ब्रह्म ब्राह्मण्या दधादिति मन्त्रं जपति।

१३. अथ प्रेङ्खफलकमग्रतः समीपे कृत्वा तस्मिन्प्रेङ्खफलके ऽग्रतः स्थिते चिरभ्यन्य चिःकृत्वः श्वासं मुक्त्वा चिरभ्यवानिति चिःकृत्वः श्वासं प्रतिगृह्णातीत्यर्थः।

१६.

१. अथ अनन्तरमेतत्प्रेङ्खफलकमुरसा हृदयेन संस्पृश्य संलग्नं कृत्वा प्रेङ्खफलकस्य दक्षिणं भागमात्मनो ऽतिहरन् हृदयात्पृथक् कुर्वन्नर्को ऽसीत्यादिकं मन्त्रं जपति। इतिकरणस्य मन्त्रान्त इति मन्त्रान्तज्ञापनार्थ इतिकरणः।

२. अथ दक्षिणं भागमात्मसंलग्नं कृत्वा उत्तरभागमात्मनो ऽतिहरन् रुद्रास्त्वेत्यादिकं मन्त्रं जपति।

३. अथोत्तरं भागमुरःसंलग्नं कृत्वा दक्षिणं भागं हृदयस्तनप्रदेशात्पृथक् कुर्वन्नादित्यास्त्वेत्यादिकं साम्राज्यायेत्येवमन्तं मन्त्रं जपति।

४. अथ दक्षिणं भागमात्मसंस्पृष्टं[1] कृत्वा उत्तरं भागमात्मनो वियोजयन् विश्वे त्वा देवा इत्यादिकं कामप्रायेत्येवमन्तं मन्त्रं जपति।

५. अथ प्रेङ्खफलकरज्जू अन्तरेण समधिसृप्य आसज्य प्रागग्रौ पादौ कृत्वा भूमौ सुस्थितौ करोति।

६. उक्तव्याख्यानम्।

७. अथ भूमौ स्थापितौ पादौ प्रेङ्खफलकस्योपरि दक्षिणपूर्वौ नीत्वा[2] उपेत्याद्यास्मिन्पुत्राद्यस्तिष्ठन्नीत्युक्तलक्षणदक्षिणभागोन्नतमुपस्थं कृत्वा दक्षिणपार्श्वप्रदेशेन[3] प्रागग्रेण दक्षिणेन प्रादेशेन[4] प्रेङ्खफलकस्य पश्चाद्भागमुपस्पृशति। प्रजापतिष्ट्वेत्येवमादिना मन्त्रेण। इतिकरणो मन्त्रान्तज्ञापनार्थः।

८. उक्तव्याख्यानम्।

१७.

१. अथ प्राङ्मुखमुभयहस्तसंनिवेशं कृत्वा[5] सं वागित्यादिकं स्वर्गमियमित्येवमन्तं मन्त्रं जपति।

२. उक्तव्याख्यानम्।

३. स होता निसृष्टो वाचो मत्सरोऽन्यशुभद्वेषो यथा[6]

१ C संस्प॰। २ C नीत्वा उपेत्य यस्मिन्। ३ C om. न। ४ C om. प्रादेशेन। ५ A ins. सं कृत्वा। ६ C (in marg.) ins. सं।

भवति तथा विनिनीषमाण उपवचणं[1] स्तुतिपर आस्ते [2]यावत्स्तोत्रं प्रवदन्ति।

४. प्रस्तोतृप्रतिहर्तृउद्गातृअध्वर्युव्यतिरिक्ताः[3] सर्वे गृहपतिसहिता दीक्षिता ऋत्विजो वा यत्र अथ समधिरूढ्येत्येतस्मिन्नवसरे होता प्रेङ्खावरोहणं करोति तदा हवीरधिसर्पेयुः धिष्ण्यवन्तो धिष्ण्य-संनिधौ अपरेण होतुः पश्चादिति प्रकृतिसिद्धम्।

५. यदा उद्गातृणामुत्तमा स्तोत्रिया परिग्रियते तदा स्तोत्रे स्तूयमाने वाद्यमानान् दुन्दुभीनवहरन्ति। उपरमयति होता।

६. स्तोत्रे स्तूयमाने वाद्यमानं भूमिदुन्दुभिमुपरमयति।

७. उद्गातुरासन्द्यारोहणकाले कुर्वन्ति घोषं घोषकृत इत्युक्तम्। अस्मिन्नवसरे उत्तमस्तोत्रियापरिग्रेषे[4] तेऽप्युपरमन्तीति।

८. अथ अस्मिन्नप्यवसरे दास्यो मार्जालीयं परिभ्रमन्ति पूर्ववदिति नोक्तत्वात्सकृदेवेति गम्यते।

९. ता दास्यस्तानुदकपूर्णान् घटान् मार्जालीये निनीय उपनिधाय तत्रैवमुक्त्वा यथागतं गच्छन्तीति।

१०. वाग्यमनावध्यर्थं सूत्रम्।

११. प्रस्तोता एषेति प्रोक्ते होता वाग्यमनं करोति तावद् यावदनुवषट्कारं करोति।

१२. प्रतिहारसंनिधावाहावं बुद्धिस्थं करोतीत्यर्थः।

१३. उत्तमात्प्रतीहारादूर्ध्वमाहूय (७. १०॰२.) शंसतीत्युक्त्वात्तदनन्तर एव आहावो युक्तः।

---

१ A om. अ। २ C ins. तावत्। ३ C om. अध्वर्यु। ४ C °स्तोत्रियाय।

१४. यथास्य होतुर्वाक् वाणी सर्वा अन्या वाचो ऽतिक्रम्य[1] वदति तथातितरामुच्चैराहृय चिह्पांशु हिंकृत्य तूष्णींशंसं शंसतीति संबन्धः।

१५. पूर्वसूत्रे आहावधर्मोपदेशः। अथ तमेवाहावमनूद्य तूष्णींशंससंबन्धं विधाय तस्य तूष्णींशंसस्यातः परं विधिरुच्यत इति शेषः।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति द्विरभ्यस्तम्।

इति महाव्रतभाष्ये प्रथमो ऽध्यायः समाप्तः।

१ C अक्रम्य।

अथाष्टादशो ऽध्यायः ।

१. ‘यथास्य वाक् सर्वा अन्या वाचो ऽतिवदेदित्यनेन प्रकारेण उच्चैस्तरामाहावं कृत्वाहावान्तेन प्रणवेन प्रथमस्य हिंकारस्य प्राणसंधानं कृत्वा मकारेणावसानं कार्यम् । ततो द्वितीयो हिंकारो मकारान्तः कर्तव्यः । ततस्तृतीयं हिंकारं मकारान्तमेव कृत्वा प्राणसंततं तूष्णींशंसस्य संधानं कार्यम् । श्रुतिरपि प्रथमस्य हिंकारस्याहावेन सह प्राणसंधानं दर्शयति । हिंकारेण प्रतिपद्यत एतदुक्थम्. प्राणो वै हिंकारः प्राणेनैवैतदुक्थं प्रतिपद्यत इति । प्रतिपदः प्राणरूपेण संस्तवात्प्राणसंततमाहावस्य हिंकारेण प्रथमेन गम्यते । ननु आहावस्योच्चैष्ट्वाद्धिंकारस्योपांशुत्वात्सहसंधानं न युज्यत इति चेत् । सत्यम् । न दोषः । आश्वलायने उपांशुयाजे प्रणवयेयजामहवषट्काराणामुच्चैष्ट्वे याज्यापुरोनुवाक्ययोरुपांशुत्वे प्राणसंधानस्य दर्शनात् प्राणसंततः प्रणवः पुरोनुवाक्यायास्तथागूर्वषट्काराविति । आगूरिति तेषां येयजामहस्य संज्ञा । एवमत्रापि उच्चैराहावं कृत्वा उपांशुधर्मकेण मकारान्तेन हिंकारेणावसानं ततो ऽसंहितमेव द्वितीयं हिंकारं मकारान्तं कृत्वा ततस्तृतीयेन मकारान्तेन हिंकारेण संततेन तूष्णींशंसपादस्य संधानं कार्यम् ।

तूष्णींशंसं ।

२. अस्य जज्ञानमित्याद्यानां तिसृणामृचां तूष्णींशंससंज्ञा। तस्योपांशुधर्मकाः सप्रणवो द्वितीयस्य चतुर्थश्चेति (७. ११. ५) प्राप्तं[1] प्रणवमकुर्वन्[2] पच्छः शंसेत्। अथैनं तूष्णींशंसमुपांशु शंसति। वाग्वा एतदहः[3] मनस्तूष्णींशंसो मनसैव तद्वाचं समर्धयतीति श्रुतेः।

३. मध्यमया माध्यन्दिनमुच्चैस्तरां मरुत्वतीयान्निष्केवल्यमिति (८. १४. ३. ४) सकलस्य निष्केवल्यशस्त्रस्य मरुत्वतीयशस्त्रादुच्चैस्तरां मध्यमस्वरे प्राप्ते ऽपि शस्त्रारम्भे आहावस्योच्चैस्त्वात्तूष्णींशंसस्योपांशुत्वादात्मने वाचमुत्सृजतीत्यात्मशब्देन सकलं परिधानीयान्तं शस्त्रमुपलक्ष्य प्रकृतिप्राप्तो मध्यमस्वरो ऽनूद्यते।

४. तस्य पञ्चविंशः स्तोमो राजनं पृष्ठमित्युक्तम् (१७. ७. ३. ४)। तस्य पृष्ठस्यायं स्तोत्रियस्तृचः। ननु स्तोत्रियं शस्त्वानुरूपं शंसतीति स्तोत्रियानुरूपयोः सर्वत्र साहचर्यम्। कथं तत्रानुरूपाभाव इति कथं ज्ञायते ऽत्रानुरूपाभाव इति। अनुक्तत्वादिति ब्रूमः। नैतद्युक्तम्। नवर्चमिदं सूक्तं तन्मध्ये प्रथमस्तृचः स्तोत्रियत्वेन विहितः साहचर्यादपरो ऽप्यनुरूपत्वेनानुमीयतां को दोष इति चेत्। न हि वचनमन्तरेण द्वितीयस्तृचो ऽनुरूपत्वेन भवितुमर्हति। अनुरूपाभावे ज्ञापकमप्यस्ति त्रिरेवाह्वयते स्तोत्रिये निविदे परिधानीयाया इति (१५. २१. ३)। त्रिष्वेव स्थानेष्वाहाववचनात् ज्ञायते नात्र कश्चित्तृचो[4] ऽनुरूपत्वेन शस्यत इति चेच्छस्यते तत्राहावेन[5] भाव्यम्। स तु नास्ति तस्मात्तदभाव एव[6] वैषम्यादपि द्वितीयस्तृचो ऽनुरूप-

---

१ C प्राप्त। २ C (in marg.) शंसमोऽयमर्थः कुर्वन्। ३ A एतदहस्तानि C वाचमन॰। ४ C कश्चित्। ५ A तत्राहावेनेति। ६ C ... एव।

त्वेन न भवति । कथं वैषम्यम् । स्तोत्रियस्य प्रथमस्य तृचस्याग्न्यो ऽर्धर्च उत्सृज्यते न द्वितीयस्य तृचस्य तस्मादपि द्वितीयस्यर्चो ऽनु-रूपत्वेन शस्तव्य इति । पञ्चविंशात्मस्वरूपसिद्ध्यर्थमेव तस्य शंसनं युज्यते । तस्मादत्रानुरूपाभाव इति मन्तव्यम् ।

५. पञ्चविंशात्मके आत्मनि प्रथमायाः सकृच्छंसने एता नवर्चः संख्येयाः[१]।

६. स एष आत्मा पञ्चविंश इत्यग्रे (१८. १. ११) वक्ष्यते। तस्मिन्नात्मनि एता अष्टौ संख्येयाः ।

७. पञ्चविंशात्मकमध्ये गण्यते ।

८. पञ्चविंशात्मनि मध्ये गण्यन्ते ।

९. प्रथमायाः सकृच्छंसनेनैतास्त्रयोविंशतिसंख्याका भवन्ति ।

१०. संपद्यत इति शेषः ।

११. तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठमिति एवमादिकः पञ्चविंशत्यृक्-संख्याकः पञ्चविंश आत्मसंज्ञको[१] भवति ।

१२. तमात्मानं नदेन नदं व ओदतीनामित्येतया पादश उपसृष्टं संयुक्तं शंसति ।

१३. पूर्वसूत्रे नदेनोपसृष्टं शंसतीत्युक्तम् । तत्र न ज्ञायते नदशब्देन किमुच्यते इति । प्रदर्शनार्थं प्रतीकग्रहणम् । नदशब्दे-नेयमृगुच्यत इत्यर्थः ।

१४. तं नदेनोपसृष्टं शंसतीत्युक्तम् । उपसर्गस्तूभयथापि भव-

१ A om. आत्म॰।

तीति चैष्टुभानां पादानां पूर्वप्रयोगनियमार्थं वचनम्। तमेव प्रयोग-प्रकारं विवरीतुमाह।

१५. तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं नदं व स्रोदतीनाम्।

१६. यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृम्णो नदं योयुवतीनो इति।

१७. सद्यो जज्ञानो नि रिणाति शत्रून्पतिं वो अघ्न्यानामिति।

१८. अनु यं विश्वे मदन्त्यूमा धेनूनामिषुध्यसोमिति।

१९. एवं नदेन विहृतामित्यर्थः।

२०. प्रथमा व्यतिरिक्ता। उत्तरा द्वाविंशतिमृचो[1] नदेन विहृता[2] अनावृत्ताः शंसति।

२१. एवं नदेन विहृतां तदिदासीयसूक्तस्य[3] या तृतीया ऋक् तस्या उत्तरमर्धर्चमुत्सृजति नदस्योत्तरम्। एवं द्वावर्धर्चावुत्सृजति। स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सृजा[4]सं पतिं वो अघ्न्यानाम्। मदः सु मधु मधुनाभि योधीः धेनूनामिषुध्यसो इति।

२२. तौ इत उद्धृतावर्धर्चौ त्रिपदानामिमा नु कमित्याद्यानां पुरस्ताच्छंसेत्।

२३. पूर्वोक्तं पञ्चविंशास्तमात्मानं शस्त्वा तदनन्तरं सूददोहसं शंसेत्। सूददोहःशब्देन[4] किमुच्यत इति प्रदर्शनार्थं प्रतीकग्रहणं ता अस्य सूददोहस इति। अर्धर्चशःशंसनं प्राप्तमेवानूद्यते।

---

1 A °विंशं° C °विंश°। 2 C om. नदेन विहृता च। 3 C om. तदिदासीय 4 A in marg. 4 C °दोहस इति।

२.

१. अथो यमेवैतमृङ्मयं यजुर्मयं साममयं पुरुषं संस्कुर्वन्तीति श्रुतौ पुरुषरूपेण संस्तवात्तस्य शीर्षसंबन्धीनि शीर्षण्यानि त्रीणि वा अस्य शीर्ष्णः कपालानि भवन्तीत्यर्थवादाम्नीण्येव तानि भवन्ति।

२. इन्द्रमिद्गाथिन[1] इन्द्रो दधीच उद्वेदभि श्रुतामघमुद् त्यं जातवेदसमित्येतेषु[2] सामगाः स्तुवन्ति। अत एतान्येव शंसेत्। तत्रेन्द्रमिद्गाथिन इत्यत्र तृचे प्रथमातृतीयाचतुर्थीषु स्तुवते अतः ताः शंसेत्।

३. छन्दोगवशात्पचान्तरमेतत्।

४. ते छन्दोगा यदि तथा कुर्वन्ति तदास्माभिः किं कर्तव्यमित्यत आह।

५. नवर्चमिति शेषः।

६. छन्दोगानां विकल्पोऽस्ति नवर्चं स्तोतव्यं तृचे वेति।

७. छन्दोगैः प्रथमे तृचे स्तुतेऽस्माभिः किं कर्तव्यमित्याह।

८. इन्द्रमिद्गाथिन इत्यादीनां पञ्चानां तृचानां[3] मध्ये ये द्वे तृचे इन्द्रेणे उद् त्यं जातवेदसमित्येतस्मात्तृचात्परे शंसेत्।

९. महति शस्त्रे विस्मृतिशङ्कया प्राप्त एव शस्त्रधर्मः[4] सर्वत्रानूद्यते।

---

१ A C (sec. h.) om. the vers इन्द्रेण सं हि contained in the text of the Sûtra. C in marg. ऊभिनद्योऽभसा। २ C (in marg.) पञ्चानां तृचानां च। ३ A om. तृचानां। ४ C शस्त्रधर्मो।

३.

१. पुरुषस्य ग्रीवारूपमित्यर्थः ।

२. अस्य हृदयस्य आत्मान्तरीयत्वात्पुरुषपाठः ।

३. तं देवं हृदयमित्यर्थः ।

४.

१. अथैतामर्धर्चशं शंसति । त्रा वै त्रिष्टुप् भवतीति श्रुतेः ।

२. अस्यधर्मः प्राप्त एवानूद्यते ।

३. अस्तोत्रियत्वे ऽपि ककुप्कारप्रापणार्थं[1] वचनम् ।

४. अत्राप्यननुरूपत्वात् ककुप्कारप्रापणार्थं[2] वचनम् ।

५. प्राप्त एव अस्यानुवादः ।

६. अर्धर्चशंसनं प्राप्तमेवानूद्यते ।

७. तदिमौ पशू व्यतिषजत्यविवर्हायेति श्रुतेः ।

८. अथैतं प्रस्तकं शंसति । ता वै तिस्र ऋचो भवन्ति[3] । त्रीणि वा अस्य पाणेः पर्वाणि भवन्तीति श्रुतेः ।

निगदव्याख्यानम् ।

---

१ A ins. अ। २ A om. प्रापणार्थं। ३ C ins. इति।

५.

१. इयं द्वितीया। ऋचाशब्देन[1] बाहुरुच्यते। ऋच्वां त इन्द्र स्थविरस्य बाहू इति बाह्वोरभिरूपेति श्रुतत्वात्।

२. कृतव्याख्यानम्।

३. पूर्ववद्व्याख्यानम्।

४. कृतव्याख्यानम्।

५. शस्त्रभेदाभावात्।

६. कृतव्याख्यानम्।

७. पचव्यतिषङ्गार्थम्।

८. सुगतार्थम्।

९. कृतव्याख्यानम्।

१०. अयमपि प्राप्तानुवादः

११. प्रहस्तकसंज्ञकं तृचमित्यर्थः।

---

१. वक्ष्यमाणानीत्यर्थः। चतुरुत्तराणि चतुर्विंशत्यक्षरादीनि चतुर्भिश्चतुर्भिरक्षरैरधिकानां सप्तानां छन्दसां सप्त तृचानि।

२. गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीनामित्यर्थः।

३. सुगतार्थम्।

---

१ C ऋचशब्देन।

४. द्वाभ्यामवसायद्वाभ्यामवसायेनेन प्रणौतीति धर्मकम्।

५. पृथक्सूत्रकरणं ग्रन्थभेदात्[१]।

६. गतार्थम्।

७.

१. गायत्रीहृत्युष्णिहामित्यर्थः।

२. एतया ऋचा[२] अशीतिरूपात्मके गायत्रीछन्दस्कं ऋग्गणः प्रारभ्यते।

३. अशीतिमध्ये गण्यन्ते।

४. अशीतिमध्ये तृचा गण्यन्ते।

५. अशीतिमध्ये गण्यन्ते।

६. अशीतिमध्ये गण्यन्ते।

७. तानि समस्तानि परिगणितानि चत्वारिंशत्तृचानि भवन्ति।

८. पूर्वो भाग इत्यर्थः।

९. अपरो भाग इत्यर्थः।

१०. गायत्र्यशीतिमध्ये गण्यन्ते।

११. १२. १३. १४. १५. resp. अशीतिमध्ये गण्यन्ते।

१६. शीर्षण्यतृचमध्ये उष्णिहकोजसेति तृचः श्रुतः। तस्मिन्यदा छन्दोगाः स्तुवन्ति तदाच तमुद्धरेत्।

---

१ C ग्रन्थभेदात्। २ C गायत्र्या instead of ऋचा।

१७. यदि शीर्षण्यहृदयमध्ये अस्मिन्न् सवने तथार्धाशीतिमध्ये उद्धरेदेव ।

१८. अशीतिमध्ये गण्यन्ते ।

१९. तानि समस्तानि उत्तरभागसंबन्धीनि चत्वारिंशत्तृचानि भवन्ति ।

२०. गायत्र्यशीत्या उत्तरो भागः । इयमेव दक्षिणं पार्श्वं गायत्री सव्यमौष्णिही मध्यं बार्हतीत्यात्मनो ऽङ्गसंपादनं दृष्टम् । अतश्च कपालशब्दो भागवचन इति युक्तम् । पूर्वोत्तरभागकरणप्रयोजनं चिन्त्यम् ।

२१. आशावत्कपालादन्तराशंसनम् ।

८.

१. बृहतीसंबन्धिनीमशीतिं प्रारभत इत्यर्थः ।

२. बृहतीसहस्रं संपद्यत इति वक्ष्यते । तत्रेमाः प्रत्यक्षबृहत्यो ऽन्याः संपादिताः ।

३. ता विंशतिः प्रत्यक्षबृहत्य इत्यग्रे (१८. १०. ४) वक्ष्यते । तत्रैतास्तिस्रो भवन्ति ।

४. विंशतिमध्ये गण्येते ।

५. विंशतिमध्ये गण्यन्ते ।

६. चत्वारिंशत्सु गाथानां पुरतः परतश्च विंशतिर्विंशतिः प्रत्यक्षबृहत्यः शस्यन्ते । तत्र याः पुरतः शस्यन्ते ता एताः प्रत्यक्षबृहत्यः ।

७. शस्यन्त इति वाक्यशेषः।

८. ते चत्वारिंशत्प्रगाथा इत्यये (१८. १०. १३) वक्ष्यते। तचैते चत्वारो भवन्ति।

९. रायस्काम इत्येतां द्विपदामुद्धृत्य मो षु त्वेत्यादिकाश्चत्वारः प्रगाथा भवन्ति।

१०. चत्वारिंशन्मध्ये भवन्ति।

११. [1]चत्वारिंशति प्रतिप्रतीकं द्वौ द्वौ भवतः।

१२. चत्वारिंशन्मध्ये गण्यन्ते।

१३. चत्वारिंशत्प्रगाथेषु गण्येते।

१४. चत्वारिंशन्मध्ये गण्यन्ते।

१५. प्रगाथा भवन्ति।

१६. यः शक्र इत्यादीनां षण्णां प्रगाथानां मध्ये त्रयः प्रगाथाः शस्यन्ते चौन्यरिशिनष्टि। उत्तरचत्वारिंशतः प्रारम्भणार्थम्।

१७. ये निविदः पूर्वतः प्रत्यञ्चस्तृतीविंशतिद्वयमध्ये[2] शस्यन्ते त इमे चत्वारिंशत्प्रगाथाः।

९.

१. अथ चत्वारिंशत्प्रगाथानन्तरमित्यर्थः।

२. प्रत्यञ्चस्तृतयो भवन्ति।

---

१ A ins. प्रगाथा। २ C °ञ्चस्तृतीः।

३. महे चन त्वामित्यादीनां विंशतिं प्रत्यृगनन्तरं सूददोहसं शंसति।

४. निविद्धीयते यस्यां सा निविद्धानीया।

५. तां निविद्धानीयां पच्छः शस्त्वा शोंसावो३ इत्याहूय निविदं दधाति।

६. तां निविदं पच्छः पादेन व्यवगृह्य समग्रहणां शस्त्वा इत्यर्थः।

७. निवित्पदानां मध्ये यदुत्तममन्त्यं तेन प्रणवं कृत्वा सजातेभिर्इन्द्रो वेदु हव्येरित्येतां निविदा सह निवित्संज्ञां शंसतीत्यर्थः।

८. तां सजातेभिरित्येतां त्रिष्टुभावन्तरेण त्रिष्टुभेविदौ[1] वैश्वामित्रावर्कवत्यावभिरूपे इति श्रुतेः।

१०.

१. यथा निविदः पूर्वभागे गायत्र्यशीतिः सूददोहा विंशतिः प्रत्यृचहृत्यः चत्वारिंशत्प्रगाथाः पुनर्विंशतिः प्रत्यृचहृत्यः सूददोहा निविद्धानीया निविदित्येवं क्रमः तथा निविदुत्तरभागेऽपि निवित्संशंसनीया[2] सूददोहाः पञ्चविंशतिः प्रत्यृचहृत्यः चत्वारिंशत्प्रगाथाः पुनर्विंशतिः प्रत्यृचहृत्यः सूददोहा औष्णिह्यशीतिरिति।

२. महे चन त्वामद्रिव इत्यादिपञ्चविंशतेर्याः पञ्च परिशिष्टास्ताः[3] शंसति।

---

१ A त्रिष्टुभेविदि। २ A (in marg.) सजातेभिरिति। ३ A in marg. त्वा त्वा' इव इंद्रापाः।

३. प्रत्यवरूढयो भवन्ति।

४. परिशिष्टाभिः पञ्चभिः सहेत्यर्थः।

५. उक्तार्थम्।

६. तेषां शौनादन्त इत्युक्तम्। तान् प्रथमतः शंसति।

७. चत्वारिंशति प्रगाथा भवन्ति।

८. चत्वारिंशति भवति।

९. चत्वारिंशति भवन्ति।

१०. प्रगाथा भवन्ति।

११. चत्वारिंशत्प्रगाथेषु गण्यन्ते।

१२. सूक्तषट्के ऽष्टाविंशतिः प्रगाथास्तन्मध्ये द्वावुद्धृत्य षड्विंशति-प्रगाथान् शंसति।

१३. पूर्वे चतुर्दश वालखिल्यानां षड्विंशतिरेवमेते चत्वारिंशत्प्रगाथा भवन्ति।

११.

१. सुगमम्।

२. प्रत्यवरूढयो भवन्ति।

३. अस्मिन् सूक्तेऽपि दश प्रत्यवरूढयो भवन्ति।

४. ते सूक्ते अर्धर्चशस्ये प्रस्ताय वार्हतथ्यौतिषमाप्यनन्तरं सूदोहसं शंसति।

१२.

१. एतयोष्णिक्छन्दस्कामशीतिं प्रारभते।

२. तानि षट्त्रिंशत्तृचाशीत्यर्थे (१८. १२. ७) वक्ष्यते। तन्मध्ये एतान्येकादश भवन्ति।

३. एतस्मिन्नुद्धृते षट्त्रिंशत्तृचमध्ये दश तृचानि भवन्ति।

४. षट्त्रिंशन्मध्ये भवन्ति।

५. षट्त्रिंशन्मध्ये भवन्ति।

६. षट्त्रिंशन्मध्ये भवतः।

७. तानि समस्तानि षट्त्रिंशत्तृचानि भवन्तीत्यर्थः। एताः षट्त्रिंशत्प्रत्यचौष्णिहस्तृचाः (!)।

१३.

१. औष्णिह्यशीतिसंपादनार्थम्।

२. चतुःशतमध्ये गण्यन्ते।

३. चतुःशतमध्ये गण्यन्ते।

४. चतुःशतमध्ये सूक्ते भवतः।

५. चतुःशतमध्ये सूक्ते भवतः।

६. चतुःशतमध्ये सूक्ते भवतः।

७. चतुःशतमध्ये भवन्ति।

८. श्रौष्णिहमग्नीतिमध्ये शंसतीत्यर्थः।

९. श्रौष्णिहमग्नीतिमध्ये शस्यन्ते।

१०. द्वादश्यौष्णिहमग्नीतिमध्ये भवन्ति।

११. शस्त्रधर्मः प्राप्त एवानूद्यते ऽसंदेहार्थम्। इन्द्राय साम गायतेति तद्यदेतदन्ततः शंसति संधिस्त्राभिरुष्णिग्भिर्वंशं समारोहयाणीति श्रुतेः।

१४.

१. वशशब्देन वशर्षिसंबन्धि सूक्तं लक्ष्यते। अर्धर्चशस्यमौत्सर्गिकम्।

२. वशशब्देन किमुच्यत इति संदेहव्युदासार्थं प्रतीकग्रहणं त्वावतः पुरूवसो इति।

३. विशेषस्त्वर्धर्चशस्यमपवदति। तस्य वशस्य मन्त्रदशी ऋग् जगतीछन्दस्का। तां पच्छः शंसति।

४. द्वाभ्यामवसायद्वाभ्यामवसायेकेन प्रणौति पङ्क्तीनामिति (७. ११. ३) पङ्क्तिशंसनधर्म उक्तस्तद्धर्मकाः शंसन्तीत्यर्थः।

५. द्वाभ्यामवसायद्वाभ्यामवसायेकेन प्रणौति पङ्क्तीनामित्युक्तम्। तदिह न भवति वचनात्।

६. अस्मिन्सूक्ते छन्दोबहुत्वात्प्राप्तो ऽपि शस्यधर्मो ऽनूद्यते।

७. तौ पुरस्ताद्द्विपदानां शंसतीत्युक्तम् (१८. १. १९)। अतो ऽत्र शंसनं वचनात्।

८. अर्धर्चद्वयं मिलितं स्त्रीत्वविशिष्टेन तच्छब्देन परामृश्यते। या

स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सृजा सं पतिं वो अश्व्यानाम्।

अदः सु मधु मधुनाभि योधीर्धेनूनामिषुध्यसो ॥

इतीयमृक्[1]। तत आत्मन एवोत्सृज्यते। अतो ऽत्र शस्तव्या एवेत्येतदर्थं वचनम्।

९. सूददोहसः परिगणनमिदम्। आत्मनो ऽसंभवात्। ता अत्र सूददोहस इत्येषा अत्र द्विपदानां प्राक्शंसने चतुर्विंशतितमः शस्ता भवति।

१५.

१. अथेति वशशंसनानन्तरम्।

२. ता एकविंशतिर्द्विपदा इत्यग्रे (१८. १५. ७) वक्ष्यते। तत्रैताः पञ्च गण्यन्ते।

३. ४. ५. resp. एकविंशतिमध्ये गण्यन्ते।

६. आ धूर्ष्वस्मै दधाताश्वान्। वज्रमेको बिभर्ति हस्त आहितम्। अथा वाजं देवहितं सनेमेत्येतास्तिस्र एकविंशतिमध्ये गण्यन्ते।

७. ता एता एकविंशतिर्द्विपदा भवन्ति। ताः पञ्चशः शस्यन्ते।

---

(१) १०. १२०. ३। ८. ६९. १।

१६.

१. गायत्रीं शंसमिति द्वाभ्यामवसायैकेन प्रणौति द्वाभ्यामवसायैकेनाष्टाचरस्तु प्रणवनीयः (७. १६. १०) इत्येतद्धर्मयुक्तम्।

२. एकेनावसाय सप्तपदानां द्वाभ्यां प्रणौति द्वाभ्यामवसाय (७. १६. ११) द्वाभ्यामित्येतद्धर्मव्यावृत्त्यर्थमिदं सूत्रम्। शंसं गायत्रीमुत्तरामिति उत्तरा गायत्रीवच्छस्तव्येत्यर्थः।[१] द्वाभ्यामवसायैकेन प्रणौति।

३. विस्पष्टार्थं वचनम्।

१७.

१. आवपनमिति छन्दसामन्वर्थसंज्ञा। कियन्ति छन्दांस्युच्यन्ते। जागतपाङ्क्तवैराजानुष्टुभानि। एकाधिकसूक्तवृचानि शंसतीत्यर्थः। चतुरुत्तरवृचेषु छन्दसामानुलोम्येन वृचाणि शस्यन्ते। अत्र तु तद्वैपरीत्यम्। अथो एतान्येव पुनरर्वाचीनि भवन्तीति श्रुतौ दृष्टत्वात्।

२. जगतीच्छन्दस्का।

३. जगतीच्छन्दस्काः पञ्चैका त्रिष्टुप्।[१]

४. प्राप्त एव शस्यधर्मो ऽनूद्यते विस्पष्टार्थम्।

५. द्वाभ्यामवसाय द्वाभ्यामवसायैकेन प्रणौति पङ्क्तीनामित्येतद्धर्मकम्।[१]

---

१ C om. the last three words.

अत्रापि प्राप्त एव धर्मो ऽनूद्यते ।

७. एतानि चत्वारि छन्दांस्यावपनसंज्ञकान्यवरोहेण शस्तव्यानि।

१८.

१. आनुष्टुभमिति समूहार्थे भिक्षादित्वादण् (पा० ४. २. ३७. ३८)। अनुष्टुप्समुदायं शंसतीत्यर्थः। समाम्नायं समाम्नायक्रमविशिष्टम् । गायन्ति त्वेत्यारभ्य शास इत्येत्येतत्पर्यन्तं समाम्नायक्रमेणानुष्टुप्समुदायं शंसतीत्यर्थः। गायन्ति त्वेत्यस्य प्रथमस्तृचस्तुरुत्तरहचेषु शस्तत्वात्परित्यक्तः ।

२. आनुष्टुभे गच्छन्ते ।

३. अनुष्टुप्समुदाये गच्छन्ते ।

४. गच्छन्ते[1] । अस्मिन् सूक्ते षडेवानुष्टुभः ॥ मत्स्यपायि ते मह इत्येकपातिनीषु दशसु वृहतीषु शस्तत्वादसृष्टा । उभयोः सूक्तयोरन्त्या त्रिष्टुबसृष्टा ।

५. गच्छन्ते ।

६. अन्त्या पङ्क्तिरसृष्टा ।

७. गच्छेते ।

८. अन्त्या पङ्क्तिरसृष्टा ।

९. अस्मिन्सूक्ते षडेवानुष्टुभः ।

[1] Com. the first six words.

१०. अन्यास्तृचो गायत्रः परित्यक्ताः।

११. स प्रत्नथा कविवृध इति तृचमर्कवत्तेन समृद्धं गायत्र्युत्तमा तया समृद्धमिति श्रुतेः।

१२. गच्छेते।

१३. सव गच्छन्ते।

१४. प्रश्च गच्छन्ते।

१५. तत्सर्वमानुष्टुभमनुष्टुप्समुदायो ऽर्धर्चशः शस्यते।

१९.

१. अथानन्तरमेतत् वक्ष्यमाणं त्रिष्टुभां शतं शंसेत्।

२. इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचमित्येतत्पञ्चदशर्चं त्रिष्टुप्शते प्रथमं शस्यते।

३. या त ऊतिरवमा या परमेत्येतत्सवर्चं शंसति।

४. यो जात एव प्रथमो मनस्वानित्येतत्पञ्चदशर्चम्। चकारः सर्वत्र समुच्चये।

५. द्वादशर्चं चैतत्।

६. अष्टर्चपञ्चर्चे विश्वामित्रस्य शंसेद्विश्वामित्रो ह्येनदपश्यदिति श्रुतेः।

७. विश्वामित्रस्य शंसेदित्युक्तम्।

८. एकविंशर्चं वामदेवस्य शंसेद्वामं ह्येतद्देवानामिति श्रुतेः।

९. पञ्चर्चं वसिष्ठस्य शंसेदावसिष्ठं ब्रूतद्देवानामिति श्रुतेः। एवं-मेतत्परिधानीयासकृद्गणने त्रिष्टुभां शतम्।

१०. तत्र त्रिष्टुप्शते वासिष्ठसूक्तद्वये उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्ये-त्येतस्य सूक्तस्य पुरस्तात्पदानुषङ्गान्वक्ष्यमाणान्करोति। तदर्थं यो व्रतीँरफाणयदित्येतस्मिंस्तृचे प्रथमाया अर्धर्चं शस्त्वा उपरमति। यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नो३यो व्रतीँरफाणयत्सुयुक्ताँ उप दाशुषे इति।

२०.

१. तक्वो नेता तदिद्वपुरितीद् शक्र श्रोहतो इति।

२. यथा उपमा यो श्रमुच्यतेन्द्रो विश्वा अति द्विष इति।

३. यथा भिनत्कनीन श्रोदनमर्भको न कुमारको इति।

४. यथा पच्यमानं परो गिराधि तिष्ठन्तं रथमिति।

५. यथा स पचन्मक्षिषं मृगं पित्रे मात्रे विभुक्रतो[१]।

ब्रह्माण्यैरत श्रवस्या इति।

६. शोंश्सावो३एवेदिन्द्रं वृषणमिति।

७. त्रिष्टुप्शते सकृद्गणितत्वात्संदेहव्युदासार्थं प्राप्तार्थानुवादः।

८. नितरां परिधानीयां शस्त्वा समाप्तमीत्यादि जपित्वा महदमीत्यादि जपति।

---

१ Cips. स। २ ऋग्वेद ८. ६९. ११-१५

२१.

१. चतुर्विंशतिकल्पः शस्त्रापि सूददोहास्ता अस्य॰सूददोहस इत्येषा सकृदेव गण्यते। यावच्छस्त्रं शस्त्रे यावत्य ऋचः शस्यन्ते तावतीनां सहस्रं बृहत्यः संपद्यन्त इत्यन्वयः। तं मद्रेणोपसृष्टं शंस-तीत्युक्तम्। अतो मद्रं व ओदतीनामित्येषा ऋगुपसर्जनी। सा [१]पञ्चविंशतिकल्पः शस्त्रापि बृहतीसंपत्त्यर्थं गण्यत एव। ऋते तूष्णीं शंसमिति ब्रह्म जज्ञानमित्येतास्तिस्र ऋचो बृहतीसंपत्तये[२] न गण्यन्ते।

२. स्तोत्रियायाज्ये ऽनुरूपाय धाय्यायै प्रगाथाय सूक्ताय निविदे परिधानीयायै चेत्यनेन सप्तसु स्थानेषु प्राप्त आहावस्त्रिष्वेव नियम्यते।

३. स्थाननियमार्थं सूत्रम्।

४. पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति।

५. होत्रा याज्याया वषट्कारे सजपेन कृते प्राक् अनुवषट्कारात्। प्रासर्पकाः प्रेङ्खं अश्नुन्ति ईषद्विमुञ्चन्ति।

६. आगच्छन्तमध्वर्युं [समाह्वतभक्षस्तं ज्ञात्वा प्रेङ्खात्प्राङ्][३] प्रेङ्खसंनिधावेवारोहति[४]। न तु धिष्ण्योपरि।

७. धिष्ण्यस्य पश्चीत्सुखासनार्थम्।

८. यद्दं प्रतिगृह्णन् यमिमं प्रजयमिति मन्त्रं जपति।

---

१ A ins. चात्वालि प्रत्यृचमुपस्थानं चो। २ A संपन्न्यै C संपत्तये। ३ C om. the words enclosed in brackets. ४ A अवरोहति।

९. प्रकृत्यनुवादः क्रमार्थः।

१०. अस्मिन्नहनि भवतीत्यर्थः।

११. तस्यातिग्राह्यस्य उप मा यन्तु मज्जय इत्येवमादिना मन्त्रेण भक्षः कार्यः।

१२. क्रमार्थो ऽनुवादः।

१३. प्रकृत्यनुवादसहितविशेषेण सम्यक् प्रोक्तमिति।

२२.

१. अथ माध्यन्दिनसवनक्लृप्तेरनन्तरम्। अतो हेतोर्यतो माध्यन्दिनं सवनं क्लृप्तमित्यर्थः। अतस्तृतीयसवनं कल्पते।

२. प्रकृत्यनुवादो विस्पष्टार्थः।

३. एष प्रतिपदनुचरलक्षणो विधिर्नित्य[१] एकाहात्प्रकृतिभूतादग्निष्टोमात्तायते[२]। अत्रापि क्रियते।

४. सुगमार्थम्।

५. इदमपि तथा।

६. इदमपि तथा।

७. एतस्मिन्सूक्ते एतावान्विशेषः। ऋग्द्वयमर्धर्चशः शस्यं छन्दोविशेषत्वात्। इतरासां पच्छो ऽविशेषात्[३]।

---

१ A नित्य एव यत एकोहात्प्र। २ A om. तायते। ३ A ऽविशेषात्। A adds the following passage. इदं च सूक्तं सलिलसंबन्धि गौरिर्मिमाय सलिलानीति सप्तत्यायामभ्यभिधानात्, सलिलस्यानापन्नत्वाच्च सूक्तस्य तथा च श्रुतिः सलिलं सूतदेवानामिति।

८. ऐकाहिके त्रिविदं दधातीति श्रुतेः।

९. यद्यपि पञ्चजनीया परिधानीया सर्वत्र वैश्वदेवस्येत्युक्तं तथापि विस्पष्टार्थमनूद्यते।

१०. इतिशब्देन तत्सवितुर्वृणीमह इत्यादि सर्वं परामृश्यते। एवंविधमत्र वैश्वदेवशस्त्रं भवति।

२२.

१. अथानन्तरमाग्निमारुतं शस्त्रं वक्ष्यत इति शेषः।

२. सुगमार्थमेतत्।

३. इदमपि विस्पष्टार्थम्।

४. ते सामगा यदि यज्ञायज्ञीयमग्निष्टोमसाम कुर्वन्ति।

५. यज्ञा यज्ञा वो अग्नये देवो वो द्रविणोदा इति स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ यज्ञायज्ञीयस्येत्युक्तम् (८. ६. ५)।

६. प्रगाथानां ककुप्कारशंसनमुक्त्वा सर्वत्र यज्ञायज्ञीयस्येत्युक्तम्।

७. [1]यदि सामगा इलांदसंज्ञकमग्निष्टोमसाम कुर्युरिति शेषः। तदा सति किं स्यादित्याह।

८. संज्ञाौ स्तोत्रियानुरूपावित्यर्थः।

९. छन्दोगापेक्षया विकल्पः।

१०. [अग्ने तवेत्यादीनां द्वादशानामृचां शंसनप्रकार इत्यर्थः।

१ ('अग्निष्टोमसाम इलांदं साम कु०।

चेति करणशब्दो बाहुवचनस्तथाप्यत्र तदवयवभूतानां नखानां वाचकः करणानिति बहुवचनानुपपत्तेः[1]। करे सन्ति रुहन्तीति करणा[2] नखा धातूनामनेकार्थत्वात्। बहुकरणसंप्रेषणप्रयोजनमदृष्टोत्पत्तिरेव।

४. ते दीक्षिता गवामयनस्य प्रथमे मासे दीक्षितवसनानि दीक्षाकाले यानि[3] धृतानि तान्येव वसते वसनार्थं धारयन्ति। वाशब्दोऽवधारणे।

५. तानि प्रथममासधृतानि दीक्षितवसनानि नवरात्रार्थं कस्मिंश्चित्प्रदेशे स्थापयन्ति।

६. यानि दीक्षितवसनानि प्रथममासि धृतानि नवरात्रार्थं निहितानि तान्युत्तममासे परिधानार्थं धारयन्ति। केचिदुत्तराय च मासायेत्येवं पठन्ति। तदयुक्तम्। उत्तरमासस्य नवरात्रान्तर्गतत्वाद्विषुवतः परेषु चतुर्ष्वहःसु पुनर्विधानं व्यर्थं स्यात्। तथा पूर्वोत्तरपटलयोर्दीक्षितवसनपरिधाने वैषम्यं स्यात्। यथा[4] प्रथमपटले प्रथममासे दीक्षितवसनानि धृतानि पुनश्च विषुवतः पूर्वेषु चतुर्ष्वहःसु नवरात्रैकदेशभूतेषु एवमेवोत्तरपटलेऽपि विषुवतः परेषु चतुर्ष्वहःसु दीक्षितवसनानि धृत्वा उत्तममासे द्वात्रिंशदहरात्मके धारयितव्यानि। उत्तराय च मासायेत्येतस्मिन्पाठे एवं न स्यात्। अतश्च वैषम्यम्। तस्मादुत्तमाय च मासायेत्ययमेव पाठः साधीयान्।

---

१ A °पत्तः। २ C ins. न। ३ C om. ले and यानि।
४ C ins. चि।

७. अथेतरान्प्रथमोत्तममासावराचवर्जितान् दश मासान् च-र्माणि पाविंश्यात्[1] कृष्णाजिनानि दीक्षाव्रतव्यतिरिक्तानि परि-धानयोग्यानि कृत्वा वा वसते परिधत्ते । अथवा आर्द्राण्युदकक्लि-न्नानि वसनानि वसते परिधत्ते । एवं मासविशेषे वसनविधौ[2] दृष्टप्रयोजनाभावाददृष्टं कल्पनीयम् ।

८. तस्मिन्नुदयनीयातिरात्रे संस्थितकर्माणि समाप्तिसंबन्धीनि कर्माणि क्रियन्तेऽध्वर्य्वादिभिः ।

९. अपवर्गणे व्युत्क्रामतायन्वर्ड् वसतीवरीग्रहणं चेत्युक्तं (१३. ४. २७. २८) कातीयसूत्रे । तदेतस्मिन्न भवति ।

१०. इह मद[3] एव मघवन्नित्यतिप्रैषमाह द्वितीयप्रभृतिष्विति (१०. १. ११) यदुक्तं तदिह न भवति ।

११. सत्त्रिण इति प्रैषः । सर्वेषां यागाधिकाराद्बहुवचनम् ।

१२. सत्त्रिणश्चमसाध्वर्यवश्च ।

१३. सत्त्रिभिरिति प्रैषः ।

१४. ते दीक्षिता यदि यज्ञागारेषु समवाप्तं सत्त्रान्तरं प्रारब्धुकामा भवेयुस्तथा सति प्रेङ्खमित्रमादधत एव । डुधाञ् धारणपोषणयोरिति धारणार्थो दधातिरिह ज्ञातव्यः ।

१५. यदि सत्त्रान्तरमारप्स्यमाना न[4] भवेयुस्तथा सत्यादीर्ण्यं[5] प्रविशन्तीत्युक्तत्वात्सर्वान्यज्ञागारानग्निसात्कुर्वते । तथा सति प्रेङ्ख-फलकमपि तत्रैव प्रक्षेप्तव्यमित्यर्थः ।

---

१ A पाविचात् । २ C वसनविशेषविधौ । ३ C इहमद । ४ C om. न । ५ A चादिहं ।

CORRECTIONS.

P.	7,	line	8	read	(कौषा°	instead of		कौषा°
„	13	„	21	„	C	„	„	A C om.
„	14	„	16	„	ऽह्वो°			
„	38	„	4	„	संभ्रमम् संभ्रमान्			
„	61	„	18	„	सुषा°			